

Міністерство освіти і науки України
Вінницька обласна військова адміністрація
Департамент інформаційної діяльності та комунікацій
з громадськістю
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Історичний факультет
Український інститут національної пам'яті
Центральний міжрегіональний відділ
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
КЗ «Музей Вінниці»
ГО «Подільська спадщина»
ГО «Вінницьке історичне товариство»
Вінницька обласна організація Національної спілки
краєзнавців України

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ Краєзнавчі дослідження

до 90-х роковин Голодомору 1932-1933 рр.

**МАТЕРІАЛИ
XXXV ВІННИЦЬКОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Вінниця 2023 р.

УДК 94(477.44) (06)
В 48

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. – Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. – 312 с.

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Протокол №2 від 11 жовтня 2023 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ю. А. Зінько (відповідальний редактор), С. Ю. Юзвак, К. І. Висоцька, А. В. Войнаровський, Б. М. Галайко, С. Д. Гальчак, В. О. Гребеньова, С. О. Гусєв, В. М. Даниленко, Т. Р. Каросєва, О. А. Коляструк, П. М. Кравченко, О. І. Криворучко, С. А. Лапшин, І. В. Мазур, О. А. Мельничук, І. І. Ніколіна, І. М. Романюк, Ю. С. Степанчук, В. А. Тучинський, О. Ю. Федоришен.

Рецензенти:

В. В. Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ю. В. Легун, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Адреса редакційної колегії:

21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Історичний факультет.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

ISBN 978-966-621-717-5

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2023.

ЗМІСТ

ДО 90-Х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

Сергій Борзов «ВЕЛИКИЙ ТЕТОР» РОБЕРТА КОНКВЕСТА: СВІТОВОМУ БЕСТСЕЛЕРУ 55 РОКІВ	8
Віктор Даниленко, Юрій Зінько, Іван Романюк ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ – ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	14
Іван Романюк, Олександр Даниленко, Святослав Даниленко ПРЕЗИДЕНТ ВУАН Д. ЗАБОЛОТНИЙ: ЖИТТЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ І ЗРІЮЧОГО ГОЛОДОМОРУ (1928– 1929 РР.).....	20
Павло Кравченко, Ольга Романюк КРЕМЛІВСЬКИЙ ФАШИЗМ. ГЕНОЦИД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОДІЙ 1932-1933 РР.	27
Сергій Калитко, Олександр Кравчук АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.....	32
Руслан Зелінський ФАКТИ НЕЗАДОВОЛЕННЯ ТА СПРОТИВУ ПОДОЛЯН ДЕРЖАВНІЙ ПРОДОВОЛЬЧІЙ ПОЛІТИЦІ 1932-1933 РОКІВ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ...	37
Любов Сердунич СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРІВ НА СТАРОСІНЯВЦІНІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	42
Василь Шпичка ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЛУКАШОВОЇ ЛИПОВЕЦЬКОГО (НИНІ ВІННИЦЬКОГО) РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	47
Каріна Кропивницька СВІДЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ПОГРЕБИЩЕНСЬКОГО (НИНІ ВІННИЦЬКОГО) РАЙОНУ ПРО ПОДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ	52

Тамара Ткачук ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ В СПОМИНАХ СТАРОЖИЛІВ СЕЛА СКАЗИНЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ.....	56
Сергій Гальчак І СТАЛА «НАЙРОДЮЧИША ЗЕМЛЯ В СВІТІ ЖУРЛИВОЮ ПУСТЕЛЕЮ»... ..	61
Трембіцький Анатолій ПІСЕННІ ТВОРИ ЛІРНИКІВ І КОБЗАРІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.	66
Катерина Остапенко ФРІТЬОФ НАНСЕН ТА ГОЛОД В УКРАЇНІ У 1921-1923 РР.....	73
Ігор Гуменюк МАЛОВІДОМИЙ ГОЛОД 1925-1926 РР. НА ПІВДНІ ВІННИЧЧИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	75
Юлія Рожківська ГОЛОДОМОР – ГЕНОЦИД 1932-1933 РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	80

**ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ,
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.
ТА В РАДЯНСЬКУ ДОБУ**

Людмила Романець ВПЛИВ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	85
Інна Парадіж, Олена Стадник НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЯК СКЛADOVA ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	91
Олег Мельничук, Сергій Герасимчук ЗБІР ПРОДРОЗКЛАДКИ НА ПОДІЛЛІ У 1919-1921 РР.	95
Роман Подкур СТРУКТУРА ГУБЧК В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1919-1922 РР.....	100
Віталій Гавришук РОЗГЛЯД СПРАВ ЩОДО «КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ» ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ	119
Олександр Криворучко ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРО ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.	123

Олег Мельничук, Ярослав Федорчук БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ	128
Каросєва Тетяна ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЖИТЛА У ВІННИЦІ 1921-1926 РР.....	133
Тучинський Віталій МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. І АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ПОДІЛЛЯ.....	139
Олександра Бойчук ЛІКВІДАЦІЯ «КУРКУЛЬСТВА» ЯК КЛАСУ НА ПОДІЛЛІ.....	143
Василь Черняк, Олексій Редько ОСВІТЯНИ – ВИХІДЦІ З ВІННИЧЧИНИ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ХАРКІВЩИНІ	147
Анатолій Войнаровський, Дарина Дикун ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ В БЕРДИЧЕВІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРАХ ВАСИЛЯ ГРОССМАНА	153
Андрій Семенчук СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВІННИЧЧИНІ В 1946- 1950 РОКАХ	156
Ольга Коляструк, В'ячеслав Літинський РЕПРЕСОВАНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ВИСЛІД ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	159

ОСВІТА, КУЛЬТУРА, ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ПОДОЛЯН

Григорій Денисик, Вікторія Канська, Юрій Ігнатов ЕТАПИ І ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ КОМПЛЕКСНИХ ПРИРОДНИЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	170
Надія Марценюк ПОСТАТЬ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА У НАУКОВОМУ ДОРОВКУ М. ЛУЧКАЯ	171
Ірина Ходак РОКОКОВІ ІКОНОСТАСИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУКЦІЇ ТА СТРУКТУРИ	176
Сергій Трубчанинов, Олена Гевель ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕРЕНІВ ВІННИЧЧИНИ НА СТОРІНКАХ «ЕЦИКЛОПЕДІЇ» Д. ДІДРО І Ж. Д'АЛАМБЕРА	181

Валерій Старинчук ПОСТАТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ БОЛГАРІЇ ІГНАТЬЄВА В СВІТЛІ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНОГО БАЧЕННЯ	185
Олександр Федоришен МЕМОРИАЛ ВОЇНАМ ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ У СТРИЖАВЦІ 1881 Р.: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ	190
Сергій Єсюнін НЕМИРІВ – ЦЕНТР ПОДІЛЬСЬКОГО ДЗВОНОЛИВАРНИЦТВА У XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	195
Олександр Юськов ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ	202
Анатолій Трембіцький «МОРАЛЬНІСТЬ» РОСІЙСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	206
Валерій Рекрут, Костянтин Завальнюк ВИДАТНИЙ ПОДОЛЯНИН АЛЕКСАНДРОВИЧ ЮРІЙ (ГЕОРГІЙ) СЕМЕНОВИЧ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (1884-1952)	211
Анатолій Войнаровський, Максим Кузьмич АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ З НАЛАГОДЖЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ЗЛАМІ XIX – ХХ СТ.....	228
Тетяна Пірус МІСЦЕВІ НАЗВИ ТРАДИЦІЙНИХ ПОДІЛЬСЬКИХ ПИСАНОК ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ	237
Галина Матушок ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДВОПРОФІЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА 50-Х – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХХ СТ.)	244
Олександр Комарніцький ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ НАПРИКІНЦІ 50-х – У СЕРЕДИНІ 60-х рр. ХХ ст.	248
Віктор Косаківський, Валентина Гребеньова, Руслан Кучаєв УКРАЇНСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТКА ПРИСЯЖНИОК НАСТЯ АНДРІАНІВНА (1894-1987) У СПОГАДАХ ВІННИЧАНКИ ГАННИ ВОЛОШЕНЮК (КАСІЯНЕНКО)	253
Володимир Лазаренко РОЛЬ ОСВІТЯН ВІННИЧЧИНИ В СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	263

Наталія Кузьмінець, Роман Дудар ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПРАВОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ У МІСТІ ВІННИЦІ	266
Станіслав Кавецький, Олександр Неприцький НЕЙМІНГ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ МІСТА ВІННИЦІ	271
Вадим Голіненко СПІВПРАЦЯ ВІННИЦЬКОГО ТА СВЕНТОКШИСЬКОГО РЕГІОНІВ У СФЕРІ ОСВІТИ	275
Анатолій Лисий СКІЛЬКИ РОКІВ ВІННИЦІ?	279
Віктор Черевко А.Ф. ЗАВАЛЬНЮК І МУЗЕЙ ПОДІЛЬСЬКОГО БАХА	282
Дмитро Ленчук ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ АРТЕФАКТІВ З РОЗКОПОК П. І. ХАВЛЮКА У ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....	285
Тетяна Рабчук ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У СВІТЛИНАХ: ВСТУП ДО ТЕМИ	291
Юрій Зінько, Олена Гордієнко ВОЄННЕ СЬОГОДЕННЯ У МУЗЕЙНІЙ ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ: ПРОЄКТ «УКРАЇНИ ЩИТ» ВІДОКРЕМЛЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	294
РЕЦЕНЗІЇ	
Павло Педін РЕЦ. НА КНИГУ: ВІД ВІЙСЬКОВОЇ КОНТРРОЗВІДКИ ДО ВИВЧЕННЯ ТАЄМНИЦЬ ТИСЯЧОЛІТЬ / Упоряд. В. Г. Засць. Вінниця: НОВА КНИГА, 2010. 600 с. 112 с. іл.	302
Віра Мазуркевич РЕЦ. НА КНИГУ: МИКОЛА ДОРОШ. ВІННИЦЯ: ВИТОКИ. РЕАЛІЇ. ВІННИЦЯ: ТОВ «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», 2023. 176 с.	305
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	307

ДО 90-Х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

Сергій Борзов

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» РОБЕРТА КОНКВЕСТА: СВІТОВОМУ БЕСТСЕЛЕРУ 55 РОКІВ

Мета статті – актуалізація науково-історичної спадщини відомого американського політолога, історика, літературознавця, професійного дослідника сталінського терору і Голодомору Роберта Конквеста. Новизна роботи полягає в органічному поєднанні історіографічного жанру з джерелознавчим аналізом монографії «Великий терор», яка стала світовим бестселером.

Ключові слова: Конквест Р., «Великий терор», історіографія, репресії, державний терор, масовий терор в СРСР, Голодомор, радянська політична система.

Монографія «Великий терор», яка вийшла 55 років тому, посіла авторитетне місце в історіографії і політології. Її сприйняли як закономірну інтелектуальну даність, враховуючи науковий доробок автора. Західні періодичні видання не відреагували належним чином: ні критичних рецензій, ні схвальних відгуків. Немає потреби ретроспективної критики видатного твору, але надзвичайно важливо дослідити концептуальні підвалини та фактологічні пріоритети ученого, викладені ним у книзі.

Історіографічний дискурс історіографічного джерела може видатися дивним, але у нашому випадку цілком доречний. На час виходу книги та упродовж перших п'яти років автор переймався проблемами її перевидання, що свідчило про визнання твору. Кожен його вихід був інтелектуальною подією. У 60–70-х рр. Конквест «почивав на лаврах», системно і послідовно розробляючи нові теми. Навіть після його «Жнив скорботи» [10], за винятком бурхливих дискусій у середині 80-х р. з молодими «соціальними істориками» та окремими опонентами [15,16], не відбулося ретельного аналізу самої концепції державного терору. Сучасна українська історіографія присвоїла Р.Конквесту звання теоретика «тоталітарної концепції голоду» і «представника тоталітарного напрямку радянологів» [1, с.389–390]. Необхідно з'ясувати історіографічну і теоретичну колізію між поняттями державний терор і терор-голодом, які американський аналітик розглядав окремо як ціле і частина

Монографія американського ученого наочно доводить його основні науково-теоретичні пріоритети: історія становлення і функціонування радянської політичної системи, формування ідеології і практики державного терору, його мотиви, завдання і наслідки, специфіка функціонування сталінського тоталітарного режиму. Книга витримала кілька перевидань іноземними мовами, отримала позитивні відгуки не лише серед прихильників наукової концепції Конквеста, але і серед його опонентів. Учений показав основні форми політичного

терору в СРСР 30-х рр., їх відмінності у порівнянні з явищем «терор голодом». Визначення «сталінський режим», «сталінський терор», «репресії» засвідчують особисту причетність Сталіна до організації масового терору. Одночасно зазначено, що державний терор був закономірним наслідком ідеології більшовизму, радянської політичної системи, яка перетворила терор на метод державного управління. Перспективи подальших досліджень. Світове визнання ученому принесли його відомі праці «Великий терор» і «Жнива скорботи», але поза увагою дослідників лишається поважна наукова спадщина – монографії, статті, рецензії, які чекають на дослідників. Вони маловідомі для фахових істориків, які зосереджувалися переважно на вище згаданих працях, які принесли ученому світову славу.

Дві історичні події відбулися у 1968 р. – геополітична та історіографічна. Перша була пов'язана з військовим вторгненням СРСР до Чехословаччини у серпні 1968 р. Країна у центрі Європи зазнала відвертої і нахабної агресії. Світ завмер в очікуванні адекватних дій міжнародного співтовариства, але спеціальна військово-політична операція завершилася окупацією та підпорядкуванням уряду країни. Понад 20 років Москва диктувала свою волю, втручалася у внутрішні і зовнішні справи Чехословаччини. Історіографічна подія, тобто вихід книги Конквеста «Великий терор» у 1968 р., не мала такого гучного і широкого розголосу, але ддала її авторові авторитету і визнання. Між обома явищами, на перший погляд, нічого спільного, крім часових рамок. Однак, як з'ясувалося, існувала базова закономірність, яку майстерно продемонстрував автор «Великого терору»: непокаране зло неминуче повертається. У 1933 р. Ліга Націй, не дивлячись на ініціативу української громадськості і підтримку головуючого Й.Мовінкеля, проігнорувала факт Голодомору в Україні, а повоєнна ООН не засудила придушення угорського повстання у 1956 р., дозволивши аналогічне повторення у Чехословаччині. Наприкінці 1979 р. радянські війська опинилися в Афганістані, а з 2014 р. спадкоємниця СРСР тероризує Україну.

Книга Конквеста «Великий терор», його теоретична спадщина є повчальними. Вони зафіксували тяжкі і трагічні уроки нашого непередбачуваного минулого. У передмові до українського видання Євген Сверстюк писав, що поява книги американського ученого показала світові «справжнє обличчя тоталітарних режимів» [14, с.9]. В одній із своїх статей, яка вийшла у 1968 р. Конквест застерігав країни від «безкомпромісного екстремізму» зовнішньої політики СРСР [6, с.735]. Учений пригадав події 1956 р. в Угорщині, обставини «карибської кризи» початку 60-х рр. Агресивна зовнішня політика і безжалісний внутрішній терор – живили тоталітарні режими. Актуальність висновків американського аналітика вражала не лише їх науковим обґрунтуванням, але і прозорливістю, враховуючи сучасну агресивну війну Росії проти України.

Для світової науки монографія американського ученого Р.Конквеста знакова подія, для радянської – черговий «наклеп» на СРСР. Автору «Великого терору» знадобилося довгих 22 роки, щоб спростувати огульні звинувачення у фальсифікації. Інтелектуальне

протистояння з радянськими істориками виявилось наступальним, тому що Конквест активно друкував свої книги про радянську політичну систему. Його «Великий терор» і «Жнива скорботи» [5,10,13] завоювали інтелектуальний простір Заходу, але до їх появи уже виходило чимало книг американського радянолога. У 1960 р. він намагався збагнути здоровий глузд у діях радянської Росії, присвятивши своє аналітичне дослідження [2]. Його зацікавила також послідовність функціонування політичних «радянських династій», боротьба між партійними угрупованнями КПРС, навіть розробляв університетський спецкурс [3]. За кілька років до появи його «Великого терору» видав книгу про політичну ситуацію в СРСР після зміщення М.Хрущова [4]. Невелика за обсягом робота, написана та опублікована у 1968 р., стосувалася сільського господарства в СРСР [7]. Отже, поява великого історіографічного формату, а перед тим інтенсивний вихід праця з однотипної проблематики, є закономірністю, а не випадковістю. Четверть століття учений наполегливо і самостійно досліджував функціонування політичної системи в СРСР, інколи радився з колегами. Навіть «Жнива скорботи», підготовка якого відбувалася за тісної підтримки української діаспори, є логічним завершенням його титанічної праці за попередні роки.

Нью-йоркське видання «Великого терору» 1968 р. є відправним і знаковим [5]. До його появи в історіографії уже панувала так звана теорія тоталітаризму у висвітлення радянської історії. Друкувалися статті про політичні репресії, виходили книги спогадів відомих громадський і політичних діячів Заходу, емігрантів. Не було узагальнюючих монографічних досліджень академічного штибу. Конквест наважився на системний аналіз, здійснив його, показав мотиви, обставини і наслідки масового терору в СРСР 30-х рр. Подібної книги, яка б претендувала на аналогію за теоретично-концептуальним рівнем і проблемно-тематичним дискурсом подій та явищ, тоді не з'явилася. Упродовж перших п'яти років «Великий терор» перевидавали кілька разів у США та Великій Британії. У 1970 р. вона вийшла італійською мовою [8].

Друга половина 80-х рр. супроводжувалася переможною ходою чергового шедевр Конквеста – появою «Жнив скорботи» у 1986 р. [10]. Її поява співпала з періодом горбачовської перебудови, її «гласністю» і висвітленням «білих плям» в історії. Склалася доленосна для радянської і сприятлива для західної історіографії ситуація. Західні історики, політологи і фахові радянологи очікувано спостерігали за перебудовою «історичного фронту» в СРСР, додавали пристрастей новими публікаціями. В епіцентрі ідейного і світоглядного протистояння між інтелектуалами постали праці Конквеста, особливо висновки та оцінки про систему політичного терору, катастрофічні наслідки Голодомору.

Визнання «Великого терору» радянськими «товстими журналами» відбулося у 1990 р.: журнал «Нева» опублікував окремі розділи книги [12]. Одночасно відбулося визнання і «Жнив скорботи», розділи якої надрукував академічний радянський часопис [11]. Триумфальне завоювання радянського інтелектуального простору

книгами Конквеста свідчило про відносну перемогу їх автора. Наступного року з'явилось російськомовне видання «Великого терору» у Ризі [13], що розширило присутність твору в історіографічному дискурсі СРСР, який доживав останні місяці свого теоретичного та інституційного функціонування.

Українська версія «Великого терору» вийшла у 2009 р. [14], зробивши видання більш доступним для дослідників. Актуальність будь-якого наукового твору визначає його теоретична фабула, а не соціально-політична доцільність. Усі тринадцять розділів, епілог і додатки з іменним покажчиком розкривають титанічні інтелектуальні затрати автора, а головне його концептуальний дискурс. Пере читачем постає політична анатомія масового терору, ініціатором і користувачем якого був Сталін. Безжалісний державний терор – не прояв хворобливої психіки вождя більшовиків, а закономірний наслідок ідеології більшовизму та партійно-радянської системи. Учений не заперечує історичної ролі Сталіна у використанні терору з метою вирішення внутрішніх проблема у боротьбі за одноосібну владу, тому і називає його «зодчим терору». Наявність ключових термінів «корені терору», «масовий терор», «терор на флоті», «наслідки терору» вказують на теоретичні підходи автора книги. Вона є історичним дослідженням, а не зразком політологічного аналізу подій і явищ. Учений свідомо підкреслював історіографічну і джерельну складові своєї праці. Ми знаходимо системне висвітлення техніки політичного терору, повсякденного побуту у сталінських таборах, який нагадував соціальні ознаки «рабовласницького господарства» [14, с.560]. Західна політологія опиралася тоді переважно на спогади свідків і жертв сталінського терору. Конквест був прихильником мемуарної літератури, але до своєї праці залучив усі наявні джерела, крім радянських архівних документів. Терміни «сталінізм», «єжовщина», «сталінський терор» уже існували в історіографії, тому не були інноваційними, але за ними учений вбачав систему терору, а не просто кровожерливого Сталіна. Порівняння «сталінізму і фашизму», застосоване Конквестом у книзі, виглядало для 1968 р. новим підходом. Дві практикуючі ідеології тоталітаризму у ХХ ст.

Автор майстерно поєднує теорію і практику сталінізму, вдало використовує доказову базу джерел. Він актуалізував міжнародний аспект, тобто вплив сталінського терору на комуністичний рух, зовнішні відносини. Привласнивши одноосібно перемогу у Другій світовій війні, Сталін вважав себе повноправним жандармом значної частини Європи. Ще напередодні війни, демонструючи брудершафт з Гітлером, кремлівський лідер ототожнював німецьких соціал-демократів з фашистами, принижував представників лівих партій в урядах європейських країн, повністю контролював Комінтерн. Кремлівська монополія на комуністичну ідеологію, на переконання Конквеста, зобов'язувала ліві політичні сили «або підкоритися Сталіну, сподіваючись надалі хоч якось впливати на хід подій, або ж зійти зі сцени» [14, с.673]. Абсолютна більшість західних комуністів і «ліваків» приєдналася до Москви, а «опортуністів» і «шпигунів» чекали «кілери за кордоном» [14, с.735]. Сталін, на думку Конквеста, остерігався

«переродження» справжніх комуністів на європейських соціал-демократів, а тим паче на «буржуазно-демократичну опозицію». Подібну еволюцію намагався демонструвати Імре Надь в Угорщині 1956 р., яка завершилась фатально [6, с.735]. Для політичного керівництва СРСР усі «некомуністичні держави» (майже як «недружні» за сучасною термінологією Кремля) вважалися «нелегітимними», тобто здатними до змов та інтриг. Саме такою видалася для Л.Брежнєва позиція керівництва Чехословаччини у 1968 р., тому вдався до військової агресії та окупації.

Видова класифікація сталінського терору за його формами і галузевим принципом ураження, яку здійснив Конквест, додає його монографії високого теоретичного рівня і методологічного дискурсу. Учений ставив риторичне запитання: навіщо Сталін використав масовий терор у 1937 р., коли країна «увійшла у період відносного апогею і навіть повного процвітання» [14, с.20]. Репресії породжувала страх, особливе через їх публічне заохочення політичним керівництвом, але кількість жертв, на подив Конквеста, не могла «виправдати будь-яку політичну чи суспільну мету». За таких обставин поведінка Сталіна нагадувала дії «звичайнісінького злочинця», але з метою утвердження одноосібної влади. Подібними критеріями можна пояснити розмах репресій проти політичної опозиції, старої інтелігенції, навіть химерним захистом завоювань революції, але, на переконання американського ученого, організований Сталінім голодом виявився масовим терором проти народу.

Теоретичне обґрунтування необхідності і доцільності масового та безжалісного терору Конквест пояснює практикуючою ідеологією і структурно-функціональними особливостями радянської системи влади у 30-х рр. Її ідейним творцем і теоретиком учений вважав Леніна, який заклав організаційні основи партійною бюрократії, що обслуговувала вождя. Сталін скористався цією можливістю, прибрав так звану партійну опозицію у 20-х рр., оточив себе «сталінською гвардією», зробив її співучасником відвертих кримінальних злочинів. Така практика була подібна мафіозним кланам, а їхній лідер майстерно ховався за колегіальністю рішень. Він створив мів про свою тотожність з Ленінім, але ніколи не говорив про це. Скориставшись ленінським гаслом про диктатуру пролетаріату, спрямував організаційну роботу у русло становлення партійної диктатури, яка неминуче привела до диктатури вождя.

У книзі є «Українська глава», тобто висвітлення обставин терору в Україні. Підкреслюючи наявність «українських національних почуттів» в окремих політичних лідерів радянської України, Конквест наділяє їх невластивими якостями. Він вважав, що М.Скрипник і навіть П.Постишев «чинили опір Москві», намагалися унеможливити масовий терор. Обоє були його організаторами, не кажучи про голову ГПУ В.Балицького. Наслідки терору були катастрофічними для партійної номенклатури: винищив «майже всіх партійних керівників на обласному та місцевому рівнях». Фраза Конквеста «до голоду додався терор» [14, с.52], тобто розмежування двох форм масового терору, лише

поглиблює їх жахливі наслідки. Він вважав голод «терором нового типу» [14, с.60], тобто щось подібне до ключового поняття «терор голодом».

Терор став ключовим методом державного управління, вирішення не лише політичних питань, але і став економічно вигідним. Через систему таборів тоталітарний режим експлуатував безкоштовну і підневільну робочу силу, яка будувала фабрики, заводи, міста. Сталінізм – не просто теорія, а конкретна і прагматична політика, «засіб здійснення індустріалізації». Побут політв'язнів сталінських таборів посідає значне місце у книзі «Великий терор», але його вичерпне відтворення показано у книзі автора «Колима» [Колима]. Майже кожен сюжет, представлений у його ранніх і легендарних працях, мав тематичне продовження, що засвідчує системний і комплексний підхід науковця. У радянських таборах, крім жертв Голодомору на сільських теренах, перебувало 5 млн селян у 1933 – 1935 рр. Вони також є жертвами масової депортації, відтак і сталінського терору, адже їх позбавили постійного місця проживання, майна, соціального статусу, прирекли на голодну і виснажливу смерть.

Висновки ученого можна сприймати в якості історичних уроків і застережень. Система державного терору, на глибоке переконання Конквеста, надзвичайно складний карально-репресивний механізм. Його легко запустити, але практично неможливо «вимкнути», тобто зупинити, тому що мав власні «інтереси й інституції, кадри й ознаки». У монографії постають тяжкі за формою злочини проти людяності, які вчинила радянська влада на чолі зі Сталіним. Досвід застосування державного терору проти мирного населення сумний і повчальний: якщо не зупинити поодинокі форми індивідуального терору, відтак виникатиме спокуса системного застосування, перетворення його у зручний метод повсякденного управління суспільством і країною загалом. Із явища регіонального, коли терор вирішує внутрішні питання, він неминуче переростає у фактор зовнішньої агресивної політики. Нав'язлива ідея національної величі, опановуючи суспільством, героїзує тваринні інстинкти у маргінальних соціальних груп, руйнує стримуючі моральні механізми.

Інтелектуальний внесок Конквеста в історіографію Голодомору, проблем сталінських політичних репресій і загалом у меморіальну складову в Україні – величезний. Його високо оцінили, присвоївши видатному ученому державну нагороду України, але варто подумати над іншими формами його пошанування. Можливо настав час, враховуючи 90-ті роковини Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр., запровадити премію його імені для молодих істориків, літературознавців, які досліджують наше героїчне і трагічне минуле.

Джерела та література:

1. Hudz' Viktor (2009). Istoriographija Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini: monohraphija. Melitopol': FOP Odnoroh T.V.
2. Conquest R. Common Sense About Russia. London: Published by Victor Gollanez, 1960. 175 p.
3. Conquest R. Power and Policy in the USSR: The Study of soviet Dynasties. New York: St. Martin's Press, 1961. 485 p.

4. Conquest R. Russia after Khrushchev. New York: Praeger, 1965, VII, 267 p.
5. Conquest R. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York: Macmillan, 1986. XIV, 663 p.
6. Conquest R. The Limits of Détente. Foreign Affairs. An American Quarterly Review. 1968, (Juli). Vol. №4. P.733–742.
7. Conquest R. Agricultural Workers in the USSR. New York; Washington, D.C.: Frederick A. Praeger, 1968. 139 p.
8. Conquest R. Il Grande terror. Milano, 1970. 852 p.
9. The Great Terror: A Reassessment. London: Hutchinson, 1990. VIII, 570 p.
10. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York; Oxford: Oxford University Press, 1986. 412 p.
11. Konkvest R. (1990). Zhatva skorby / S pred. avt. Voprosy istoriy. 1, 137–160; 4, 83–100. [in Russian].
12. Konkvest R. (1990). Bol'shoij terror: (O rezultatakh kollektivizazii. Neva. 4, 139–152.
13. Konkvest R. Bol'shoij terror / perevod L. Vladimirova. Riga: Izd-vo «Rakstnyeks», 1991. 413 p.
14. Konkvest R. Velykij terror. Stalins'ki Chystky trydzjatykh rokiv. Luz'k: volyns'ka mystez'ka ahenzija «Teren», 2009. 879 s.
15. Thurston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's Great Terror: Response to Arrest, 1935-1939. Slavic Review. 1986. Vol.45. №2. P.213–234.
16. Fitzpatrick Sheila. New Perspectives an Stalinism. The Russian Review. 1986. Vol 45. №4. P.357–373.

**Віктор Даниленко,
Юрій Зінько,
Іван Романюк**

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ – ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті розглянуто актуальне питання визнання світовим співтовариством Голодомору 1932-1933рр. геноцидом українського народу. У дослідженні проаналізовано на основі сучасних джерел шлях який пройшло українське суспільство, щоб донести світові трагедію України ХХ століття – голодомор, який мав всі ознаки геноциду.

Ключові слова: Україна, Голодомор, геноцид, селянство, проблеми, світ, визнання, пам'ять.

Факт голоду і його наслідків в Україні в 1932–1933 рр. ретельно приховувався комуністичною верхівкою СРСР і його правонаступницею Росією тривалий історичний період. Але знання про нього завдяки подвижницькій діяльності зарубіжних учених, як Роберт Конквест, Джеймс Мейс, Роман Сербін, українських – як Володимир Василенко, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, сотень українських дослідників, краєзнавців, постійно поповнювалися і розширювалися.

Робити це було нелегко, оскільки злочинний комуністичний режим знищив документи, підтасовував статистику, ліквідував демографію, як науку, опустив «залізну завісу» між собою і світом, щоб відомості про голодомор в Україні не проникали на Захід. Тепер про цей злочин написано майже 20 тисяч книг, брошур і статей.

Однак світ не забував цю трагедію українського народу, про його спротив московській політиці винищення народів. Рафаель Лемкін, автор концепції геноциду, яка лягла в основу всіх сучасних міжнародних і національних правничих актів, був першим із фахівців міжнародного права, який визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид та проаналізував геноцид в Україні в контексті міжнародного права. У 1953 р. у своєму зверненні «Радянський геноцид в Україні» він довів, що Голодомор разом з такими антиукраїнськими акціями радянської влади, як русифікація, ліквідація українських церков, винищення української інтелігенції, масові депортації, розкуркулення, «фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі», масові вбивства українців, заслання у Сибір тощо є радянським геноцидом українців [1].

Є в статті-зверненні Р. Лемкіна, про це, очевидно, відомо учасникам конференції, й інформація про злочини комуністів у Вінниці. «Місто Вінницю, – зазначав Р.Лемкін, – можна назвати українським Дахау. У 91 могилі лежать тіла 9 тисяч 432 жертв радянської тиранії, розстріляних НКВС у 1937 або 1938 роках. Тіла лежали прибілизно від 1937 року на справжніх кладовищах поміж надгробками, в лісах і (яка страшна іронія!) під танцювальним майданчиком, аж поки їх не відкрили німці в 1943 році. Про багатьох із тих жертв радянська влада повідомляла, що вони були заслані на Сибір» [1].

Голодомор – єдина подія ХХ століття, яку можна порівняти з двома іншими, найбільш дослідженими, випадками геноциду: геноцидом вірмен у 1915 р. та Голокостом, знищенням євреїв нацистським режимом Німеччини у роки Другої світової війни. За даними українських учених, які використовують різні методики підрахунку, в Україні внаслідок вчиненого геноциду загинуло не менше 3,9 млн. осіб. Є в історіографії й інші, значно більші цифри.

За останніми даними (на літо 2023 р.) Голодомор в Україні 1932–1933 років офіційно визнали геноцидом українського народу 32 держави світу. В процесі «визнання» чітко виділяються три етапи:

- 1) 1991 – 2006 рр.
- 2) 2006 – 2021 рр.
- 3) 2022 – т/час

Чому такий поділ? Тому, що процес визнання за кордонами України в 1991–2006 роках відбувався без України. Глибока асиміляція українського суспільства, колонізаційна свідомість українців помножені на засилля російської агентури у владних структурах України, слабкість української державницької провідної верстви не давали можливості Україні, зокрема Верховній Раді, визнати Голодомор – геноцидом. Першою офіційно визнала Голодомор в Україні 1932–1933 років геноцидом українського народу Естонія. Це сталося 20 жовтня 1993 р.

Далі були Австралія (28 жовтня 1993 р.), Канада (20 червня 2003 р.), Угорщина (26 листопада 2003 р.), Ватикан (2 квітня 2004 р.), Литва (24 листопада 2005 р.), Грузія (20 грудня 2005 р.).

В Україні, перед тим як офіційно визнати Голодомор геноцидом, відбулася низка наукових конференцій різного рівня, звернень Президента України, Верховної Ради, постанов, розпоряджень, видані Укази Президента Віктора Ющенка «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» (4 листопада 2005 р.) та «Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» (12 жовтня 2006 р.). В останніх двох документах йшлося, зокрема, про прискорення підготовки та подання законопроекту щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу, здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства. Указами Президента України програмувалося також прискорення утворення Українського інституту національної пам'яті, проектування та спорудження Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору [1].

Нарешті 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». В законі Голодомор визнано геноцидом українського народу. За це не проголосували лише члени фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України. Наша держава стала восьмою у світі, яка визнала у себе Голодомор – геноцидом власного народу.

22 травня 2009 року Служба Безпеки України порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні 1932 – 1933 років за ознаками злочину, передбаченого ч.1. ст.44 (геноциду) Кримінального кодексу України, з метою розслідування обставин масового вбивства голодом українських селян.

Слідством було зібрано 330 томів кримінальної справи, доведено 1890 свідків, проведено 24 судові експертизи. До справи долучено 5000 архівних документів, установлено було 857 масових поховань жертв геноциду.

У січні 2010 року Апеляційний суд міста Києва розглянув цю кримінальну справу і констатував факт геноциду в Україні в 1932-1933 роках.

Своєю постановою від 13 січня 2010 року суд визнав організаторами вчинення тяжкого злочину геноциду Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, П.Постишева, С.Косіора, В.Чубара і М.Хатаєвича. У зв'язку з тим, що ці особи померли, суд заклав кримінальну справу щодо цих осіб, які умисно організували геноцид українського народу [2, с.8].

У квітні (27) 2010 р. Президент України В.Янукович виступаючи на сесії ПАРЕ у Страсбурзі публічно заперечив положення закону ухваленого Верховною Радою України 2006 р., який визнав Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

Більше того, депутати зареєстрували навіть проект нової редакції закону «Про Голодомор в Україні 1932-1933 рр.», де «Партія Регіонів» публічно пообіцяла викинути, за словами першого заступника голови

фракції партії регіонів Михайла Чечетова це страшне слово «геноцид» [3, с.1].

В грудні 2016 року Верховна Рада розглянула проект постанови «Про звернення Верховної Ради України до демократичних держав світу щодо визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні злочинам геноциду українського народу». Доповідачем з цього питання був голова Комітету з питань культури і духовності Микола Княжицький «Ми звертаємось до парламентів інших країн із проханням визнати Голодомор геноцидом. Так як це робив український парламент та парламенти багатьох наших союзників. Нині в часи російської агресії, це особливо важливо для України і для кожного громадянина... [5, с.1-2].

2006-2021 рр. - наступний етап визнання світом страшного лиха в Україні. В цей період Голодомор в Україні визнали геноцидом 9 країн, в тому числі США, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика, Латвія, Португалія.

Загарбницька війна Росії проти України різко прискорила процес визнання Голодомору в Україні геноцидом українського народу. Якщо за 30 років незалежності України факт геноциду українців визнали 17 держав (станом на 24 лютого 2022 р.), то за час війни станом на 21 червня 2023 р. – 15 держав (6 у 2022 р. і 9 у 2023 р.). Серед них Німеччина, Італія, Нідерланди, Словаччина, Франція, Хорватія, Велика Британія, Болгарія, Бразилія, Словенія, Бельгія.

Голодомор офіційно визнали геноцидом шість церков: Католицька, Українська греко-католицька, Константинопольська православна церква, Православна церква України, ще раніше – Українська автокефальна православна церква. Свою шану жертвам Голодомору висловили Папа Римський Іван Павло II та Папа Римський Бенедикт XVI [4, с.18].

Визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу визнано і на міждержавному рівні: Балтійською Асамблеєю, Європейським парламентом. Таким він визнаний у рамках авторитетних міжнародних організацій як Рада Європи, ОБСЄ, Рада з прав людини ООН, ООН, ЮНЕСКО.

15 грудня 2022р. Європейський парламент визнав, Голодомор – штучний голод 1932 – 1933 рр. в Україні, «спричинений зумисною політикою радянського режиму». – геноцидом українського народу. Оскільки його було скоєно з наміром знищити групу людей шляхом зумисного створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення. У документі вказано, що всі обставини створення штучного голоду в Україні у 1932 – 1933 рр. відповідають ознакам геноциду, зафіксованих у Конвенції ООН щодо запобігання та покарання цього злочину.

Євродепутати вказали на те, що дії росії в нинішній війні проти України: «знищення її енергетичної та сільськогосподарської інфраструктури, блокування експорту українського збіжжя та викрадення мільйонів тонн зерна – створюють підґрунтя для повторення масового штучного голоду, особливо для африканських країн, які залежать від постачання українського зерна.

Оскільки радянські злочини не отримали вчасно чіткої правової та моральної оцінки міжнародної спільноти і в росії відбулася «героїзація тоталітарного радянського режиму», російська федерація перетворилася нині на «державу – спонсора тероризму й державу, яка застосовує терористичні методи», йдеться в резолюції [6, с.1].

Щойно, у жовтні 2023 р. і Парламентська асамблея Ради Європи в складі представників 46 держав зробили це.

У низці країн світу рішення про засудження злочину геноциду в Україні ухвалювалося на регіональних та муніципальних рівнях: окремих штатів, провінцій, областей, міст, автономних спільнот (Країна басків, Ічкерія) та ін.

В історичній науці існують різні підрахунки кількості людей, які загинули внаслідок Голодомору 1932–1933 років в Україні. Відповідно і міжнародні організації, різні країни називають різні цифри загиблих. Найбільш стримані оперують цифрою 3,5 млн. осіб. В резолюції Сенату Австралії йдеться про 7 млн. українців, які загинули від голоду. У постанові Державних Зборів Угорщини – про 7 млн. жертв, серед них 3 млн. дітей. В резолюції Палати представників Конгресу Колумбії також називається цифра в 7 млн. Ця ж цифра дається і в резолюції Асамблеї Республіки Португалія. В резолюціях Федерації муніципалітетів Каталонії та міськради м. Таррагона (Іспанія) фігурує цифра «більш ніж 10 мільйонів». В законі Законодавчої асамблеї провінції Онтаріо (Канада) зазначено, що «майже 10 млн. українців стали жертвами штучного голоду під час Сталінського режиму, коли у розпал голоду щоденно помирали 25 тис. осіб». У резолюції Палати представників Конгресу США зазначається, що «в 1932 та 1933 роках від 7 до 10 мільйонів українців загинуло за бажанням сталінського режиму у колишньому Радянському Союзі, який спланував та організував голод в Україні з метою подолання спротиву нації перед колективізацією та комуністичною окупацією». Сенат штату Пенсильванія (США) у своїй резолюції називає цифру 10 млн. загиблих. Міська управа м. Дербі (Велика Британія) – 7 млн. осіб.

У спільній заяві делегацій 65 держав-членів ООН зазначається, що Великий голод 1932–1933 років в Україні забрав життя від 7 до 10 млн. «ні в чому не винних людей та став національною трагедією українського народу».

І в науковому, і в політичному просторі України і світу, як бачимо, наводяться різні дані про кількість загиблих українців в період Голодомору. Це значить, що проблема має і далі досліджуватися. «Окремі західні і донедавна російські історики, які досліджують обставини «голоду 1932–1933», – пише відомий дослідник проблеми Василь Марочко, – не визнають Голодомор в Україні геноцидом українців. Вони використовують термін «український Голодомор», але як територіальну відмінність «загальносоюзного голоду». Історики-«ревізіоністи», які поблажливо висвітлюють функціонування сталінського тоталітарного режиму, обрали за аргумент зухвале твердження: Сталін не виголюшував службового наказу нищити українців навмисно створеним голодом [7, с. 6]. Звісно, Сталін хоча й був диктатором, тираном, але не самовбивцею.

Отже, крапку ставити рано, як у цій, так і в інших критичних питаннях української історії.

В ХХ столітті Україна пережила три геноциди: Голодомор 1932–1933 років, Голокост і депортацію кримських татар. Їх вивчення потребує залучення нових документів, і не тільки прихованих у бункерах Російської Федерації, а й тих, які знаходяться в архівах, бібліотеках, музеях країн далекого і близького зарубіжжя, в тому числі тих, які стали на шлях деколонізації – Казахстану, Середньої Азії, Кавказу.

Україна і надалі буде прагнути розширити спектр країн, які визнають Голодомор в Україні 1932–1933 років геноцидом українського народу. Це потрібно для відновлення правди, історичної й правової справедливості. Це певною мірою виконання громадянського обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням. Правда потрібна для відновлення причинно-наслідкових зв'язків історичного процесу, виявлення призвідників і творців Голодомору. Це потрібно для неповторення в майбутньому подібних злочинів. У листопаді 2022 р. Верховна Рада прийняла Постанову «Про Звернення Верховної Ради України до парламентів держав світу щодо визнання Голодомору 1932-1933р. геноцидом українського народу».

На відміну від України Росія в минулому і тепер сповідує ідеологему «загальносоюзного голоду», заперечувала і заперечує геноцидну складову Голодомору. 20 листопада 2015 р. стаття Рафаеля Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» внесена в Росії у Федеральний список екстремістських матеріалів. Така ж доля спіткала й низку праць українських дослідників. Восени 2017 р. Росія відмовилася визнавати Голодомор в Україні 1932–1933 років як історичний факт [7, с. 6].

Методом жорстокого Голодомору Росія прагнула змінити природу українців, знищуючи їх, і передусім сільське населення – носіїв національних традицій, звичаїв, культури, способу життя. Як зазначає журналістка Олександра Бойко, «свій злочинний характер Москва проявляє і сьогодні щодо українців. І сьогодні вона здійснює геноцид українців, і це стало можливим не в останню чергу через те, що свого часу цивілізований світ, у своїй більшості, тягнув з визнанням Голодомору геноцидом, загравав з Москвою, закриваючи очі на її злочини» [8].

Сучасна загарбницька війна Росії проти України показала, що імперії не вдалося і, очевидно, уже ніколи не вдасться змінити ідентичність українців, «денацифікувати» українське суспільство. Запорука цього – вільна, демократична незалежна Україна у спілці і єдності з цивілізованим світом.

Джерела та література:

1. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; ред. Роман Сербін; упоряд. Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009.

2. Юхновський І., Тилішак В. Свічка незгасима // День, 2010, 4-5 червня.

3. Лопух І. І геноциду – як не було...// Експрес, 2010. 19-26 серпня.

4. В очах міжнародної спільноти // Голос України, 2013. 23 листопада.

5. Голодомор, як геноцид нашого народу, мають визнати всі країни // Голос України. 2016. 8 грудня.

6. Європарламент визнав Голодомор злочином геноциду // Урядовий кур'єр. 2022 16 грудня.

7. Марочко Василь. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору: геноцид повертається // Слово Просвіти, 23 лютого – 1 березня 2023, № 8(1195).

8.Бойко Олександра. Чому для України важливо, щоб світ визнав Голодомор 1932–1933 років геноцидом // Інтернет-ресурси [Режим доступу]: <https://suspilne.media/323184-comu-dla-ukraini-vazlivo-sob-svit-viznav-golodomor-1932-1933-rokiv-genocidom/>

**Іван Романюк,
Олександр Даниленко,
Святослав Даниленко**

ПРЕЗИДЕНТ ВУАН Д. ЗАБОЛОТНИЙ: ЖИТТЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ І ЗРІЮЧОГО ГОЛОДОМОРУ (1928–1929 РР.)

У статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури висвітлено важливі аспекти діяльності Президента ВУАН, подолянина Данила Заболотного в умовах радянських репресій, спробах у цей трагічний період захистити її членів від нападок партійних і радянських органів, а також протидії процесу «завоювання» Академії і «комунізування» її Президії.

Ключові слова: Україна, академія, наука, влада, система, вибори, процеси.

1920-ті роки – складний та суперечливий час в історії Всеукраїнської академії наук. Російсько-більшовицька окупаційна влада всіляко пригнічувала українську науку. Вона робила все, щоб вихолостити український зміст ВУАН, позбавити впливу і навіть присутності в ній українських наукових сил. Всього через чотири місяці після організації УАН почалися репресії проти вчених. 25 березня 1919 р. був заарештований академік Сергій Єфремов, літературознавець, колишній заступник голови Української Центральної Ради. А в 1922–1923 рр. проведений перший показовий сфальсифікований процес «Київський обласний центр дій», в якому були задіяні другий Президент ВУАН академік Микола Василенко й 18 інших співробітників академії. М.Василенка засудили на десять років, намагалися позбавити звання академіка.

З часом наступ на Українську академію тільки посилювався. І корінь проблеми полягав у тому, що, як писав М. Грушевський,

«самостійність» Ук(раїнської) Республіки була чистою іронією: однаково всім правила купка більшовиків московських» [1, с.119].

Партійні і радянські органи прагнули «завоювати» Академію зсередини, наповнивши її кадровий склад комуністами, лояльними радянській владі співробітниками, «молодими революційними силами». В 1925–1926 роках була здійснена серйозна спроба «комунізувати» Президію ВУАН шляхом її переобрання. Провели навіть таємне голосування «щодо довіри» до кожного кандидата в члени Президії ВУАН. Однак ініціаторів такого голосування спіткала невдача – більшість кандидатів, запропонованих «згори», не були обрані. І лише після цього Президія ВУАН у складі академіків Володимира Липського (президент ВУАН), Сергія Єфремова (віце-президент ВУАН) і Агатангела Кримського (неодмінний секретар ВУАН) погодилася продовжувати виконувати свої обов'язки без переобрання. Згодом ця їх «добра воля» була використана проти них же: з подачі влади академіків стали звинувачувати в «узурпації влади в ВУАН».

На кінець 1920-х років у Всеукраїнській академії наук, як і загалом в Україні, активізувалися процеси, які засвідчували подальшу комунізацію і русифікацію українського суспільно-політичного і культурного життя. «Пролетарські» міста, як Москва, Ленінград, Харків – мали подолати спротив «буржуазного, церковно-релігійного й антикомуністичного» Києва. Більшовицька ідеологія мала взяти верх і в середовищі академічної інтелігенції. Атаки на ВУАН, як «осередок української буржуазної культури і політики», посилювались [2, арк.62]. Академію звинувачували в орієнтації на буржуазну Європу, у відриві від «передової російської культури».

31 грудня 1927 р. відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому спеціально обговорювалися академічні справи. Найважливішим, на думку партійного керівництва республіки, було введення до складу Президії ВУАН нових членів з «дійсних наукових сил, не зв'язаних з протирадянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади». При формуванні Президії пропонувалося створити нове ядро, яке позбавило б «панування в Академії групи Єфремова – Кримського» і могло добитися рішучих змін у роботі та житті Академії. Наркомосу наказувалося розробити принципи, правила та інструкції, що регламентували б роботу ВУАН, її президії і всіх академічних установ [3, с.51].

9 березня 1928 р. Наркомат освіти УСРР затвердив оновлений список дійсних членів та членів-кореспондентів ВУАН. Більше десятка прізвищ з різних причин не ввійшли до цього списку. Водночас, у партійних кабінетах біло вирішено, що слід замінити президента ВУАН Володимира Липського як «політично інертного» на когось іншого, хто б не був таким принциповим при дотриманні Статуту ВУАН при виборах її членів і був нейтральним щодо різних угруповань в Академії. Оскільки кандидатура М. Грушевського в Москві не була схвалена, а НКО УСРР був визнаний «ворожим радвладі», то увага політбюро ЦК КП(б)У була звернута на Данила Заболотного, всесвітньо відомого вченого, лояльного до радянської влади, не пов'язаного з антирадянською політикою в минулому, і не приналежною до жодної з груп протистояння

в Академії. Д. Заболотний все життя мріяв працювати в Україні, але доля його складалася так, що він близько 30 років провів за її межами.

12 квітня 1928 р. віце-президент ВУАН академік С. Єфремов записав у своєму щоденнику: «На президента вони ведуть ніби Заболотного – людину нам мало відому, хоча, здається, й не одіозну» [4, с.616]. Іншого разу віце-президент відгукувався про Заболотного як про «гарну» людину» [4, с.619]. Позитивно характеризували Д. Заболотного й представники «табору» М. Грушевського. Зокрема, академік Олександр Яната писав навесні 1928 р. з Харкова академіку Павлу Тутковському: «Говорив з Вами Озерський (зав. Голівнауки) про кандидатуру Заболотного в президенти? Чи знаєте Ви, що до нього їздив представник Наркомосу і Заболотний дав свою згоду. Яка Ваша думка про це? Я думаю, що це хороший вихід із становища. Заболотний зуміє стати над групами в Академії, як наукова ж величинь він цілком підходить...» [5, с.342].

Як пишуть Олександр Чернуха та Галина Демочко, Д. Заболотний без особливих вагань вирішив повернутися на Батьківщину. Напередодні від'їзду до України, ще перебуваючи в Ленінграді, він писав до одного зі своїх колег: «Збираюся на Україну, сподіваючись, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу. Обіцяють мені зробити лабораторію в Чеботарці, а поки при Академії в Києві». Єдине, що турбувало вченого, цей був стан його власного здоров'я, бо незадовго до цього Данило Кирилович переніс загострення хронічного ревматизму суглобів. З цього приводу Д. Заболотний відзначав у власному щоденнику: «Не знаю, чи вистачить мене на нове завдання ... яке близьке до мого серця, але спробую зібрати всі сили ... щоб попрацювати ще...» [6, с.73].

3 травня відбулися вибори, на яких головував перший Президент УАН академік Володимир Вернадський. Президентом Української академії був обраний академік Данило Заболотний.

До керівництва Всеукраїнською академією наук Д. Заболотний прийшов у той час, коли адміністративно-силовий тиск більшовицької влади на неї, як зазначалося, особливо зріс. В умовах наближення «великого перелому» і зростаючого «наступу соціалізму по всьому фронту» особливо загострилось невдоволення влади «нерадянським» характером української академії, її непокірністю та напрямами наукової діяльності. Д. Заболотний мав стати провідником «лінії партії» в академічному середовищі. Певною мірою він ним і став, хоча й поза своєю волею.

15 травня колегія НКО УСРР затвердила Д. Заболотного на посаді президента ВУАН. Віце-президентом був затверджений академік Костянтин Воблий. Обраний неодмінним секретарем академії Агатангел Кримський на посаді не був затверджений і на неї був «тимчасово» призначений Овксентій Корчак-Чепурківський (до 1939). А. Кримського нарком освіти пообіцяв «стерти в порошок» [5, с.363].

Д. Заболотний, як новий Президент, важко переживав події в Академії. Він розумів, які часи настали для неї і які загрози насуваються. Ні московські провідники, ні М. Скрипник, ні Л. Каганович, ні В. Чубар, ні Г. Петровський не могли змиритися з фактом, що ВУАН була створена

не радянською владою, а урядом гетьмана П. Скоропадського. Вони вважали, що Всеукраїнська Академія наук «с початку свого існування стала і залишалась, і досі, є притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціальних груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), а з другого боку, кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури» [3, с.53].

Поки Д. Заболотний опановував ситуацію в Академії, прагнучи відновити в ній атмосферу дружньої співпраці, партійний апарат нарощував зусилля для встановлення тотального зовнішнього контролю над нею. При цьому безсоромно використовував шантаж, обман, брехливі обіцянки. Їх жертвами неодноразово ставав і президент Д. Заболотний. З ним не рахувалися, на його думку мало зважали, нерідко просто обманювали. Так було, зокрема, з академіком С. Єфремовим, одним з організаторів УАН, її віце-президентом, літературознавцем, публіцистом, одним з найвидатніших представників української науки, на якого влада постійно посилювала гоніння. Данило Кирилович намагався зберегти С. Єфремова у складі Президії Академії.

Українська академія втрачала не лише залишки автономії, а й все більше ставала предметом посиленої уваги каральних органів. І тут Д. Заболотний був безсилий. У нього не було стільки фізичних і духовних сил протистояти Системі. «Він дозволив уже себе загнуждати», – писав С. Єфремов.

25 липня 1928 р. академік С. Єфремов опублікував у львівській газеті «Діло» статтю на свій захист «Про двох лицарів. Одного під забралом, другого так». Влада визнала статтю академіка С. Єфремова антидержавною і вимагала від Президії Академії суворого засудження непокірного академіка. В ухвалі політбюро ЦК КП(б)У від 21 вересня 1928 р. дії С. Єфремова оголошувалися відкритим контрреволюційним виступом, преса мала розпочати його дискредитацію в очах широких мас інтелігенції, після чого визнавалося за необхідне вислати його за межі України [7, арк.307]. Відчувалося, що за усім цим стоїть невдоволений Академією впливовий Микола Скрипник, тодішній нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)У.

Навряд чи знав Д. Заболотний, що доля академіка С. Єфремова вирішена... З подачі партійно-державних провідників України почалося засудження «єфремовщини», було інспіровано цілу серію постанов і протестів від заводів і фабрик, наукових кіл та установ проти академіка.

Д. Заболотний і очолювана ним Президія ВУАН і цього разу стали на захист С. Єфремова. У жовтні 1928 р. президент Академії у розмові з колишнім віце-президентом стурбовано зазначив, що коли проти нього будуть репресії, то Президія Академії подасть у відставку. 11 листопада 1928 р. Данило Кирилович заявив С. Єфремову: «Якщо вас вишлють, то і я з вами поїду». І він до останнього боровся і відстоював авторитетного вченого, бо розумів, що відстоює Академію. Водночас, захищаючи С. Єфремова, Д. Заболотний під натиском М. Скрипника відступав. Поступки його носили все більш загрозливий характер і для Академії, і персонально для С. Єфремова. Останній же

був відомий в Академії як «безкомпромісний, скромний і тихий трудівник», людина «щира, пряма і послідовна, яка не відступить» [5, с.422].

17 грудня 1928 р. С. Єфремов записує до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Д. Заболотним, який, розповідаючи про трьохгодинну бесіду із М. Скрипником, зауважував, що той настроєний проти Сергія Олександровича і поводить себе дуже «войовниче і непримиренно», збирається поставити його на коліна, якщо він не покається і не попросить прощення. Академік для себе визначає можливу лінію поведінки: «Навколішки я не стану, каятись не буду – отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне» [4, с.710].

Президент Д. Заболотний і далі відступав, продовжуючи захищати С. Єфремова. Президія Академії ухвалила погодитись на ту резолюцію в справі С. Єфремова, яку їй продиктували комуністи. В ній – засудження «контрреволюційної діяльності Єфремова», «осуд за виступ проти влади, напучування про потребу обороняти владу од нападів і нарешті – кара: зняти з адміністративних і організаційних посад». Це була вимушена дія, за яку соромився Данило Кирилович, дуже переживав, повідомляючи про це С. Єфремову, «плутаючись, то червоніючи, то блідніючи». Він надіявся цим врятувати Академію від погрому, врятувати С. Єфремова від гіршого. «Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край... Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цькування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу» [4, с.715]. У зведенні секретного відділу ДПУ УСРР від 19 січня 1929 р. зазначалося: «Якась родичка президента ВУАН Заболотного розповідає ніби-то, з його слів, що президія прийняла таку різку постанову за умови, що ніяких репресій стосовно Єфремова застосовано не буде, що постанова президії ВУАН відверне можливість адміністративних заходів» [5, с.471]. Виходячи з цього, академік М. Грушевський, який попри суперечності і суперництво, був проти репресій стосовно до С. Єфремова, солідаризувався з цією постановою Президії.

Д. Заболотний, як людина високих моральних якостей, повірив М. Скрипнику. Резолюцію було опубліковано в «Пролетарській правді». Вона демонструвала остаточне підкорення Академії і її президента волі партійного керівництва. «Мені і жалко його, слабого і дезорієнтованого, і прикро за його боязкість і невміння твердо поставити справу»– писав С. Єфремов про Д. Заболотного у своєму щоденнику [4, с.711].

Д. Заболотний був обманутий владою, він «упав на дусі», був морально зломлений. І діяв уже, не чинячи ніякого опору владі. С. Єфремов став називати його «боягузом», «хитрим малоросом». Хоча сам розумів, що Д. Заболотного «примусили підписати фальшивий документ», що «тепер його ім'ям орудують...» [4, с.734]. Водночас, влада вважала, що академічна резолюція щодо С. Єфремова була занадто «м'якою», що «недооцінка виступу Єфремова є по суті солідаризація з ним». І хоча С. Єфремов був позбавлений всіх керівних посад в академії, 4 травня 1929 р. М. Скрипник закликав ДПУ звернути увагу на нього, і 29 липня 1929 р. академік С. Єфремов був

заарештований. Всі зусилля Д. Заболотного й інших академіків з його порятунку від репресій виявилися марними. «Наступні події показали, – пише професор Світлана Руда, – що така стримана, інтелігентна людина, як Д. К. Заболотний, не завжди могла одержати перемогу в боротьбі з левіафаном держави» [8, с.142].

І в минулому, і тепер висловлювалися і висловлюються міркування, як людина, яка була здатна на самопожертву в боротьбі з особливо небезпечними інфекціями, не наважилася виступити на захист С.Єфремова. В недотриманні свого слова звинувачував Данила Кириловича й академік М. Василенко. Десь у березні 1929 р. він з розчаруванням писав Володимирі Вернадському: «Академічні справи радості не приносять. Галасу багато, але занепадництво почувається. Заболотний не та людина, яка в змозі внести новий організаційний дух і зміцнити престиж Академії. Він не зумів поставити себе навіть стосовно академіків і залишається якимось чужим, інородним тілом в академічній справі».

Це була суб'єктивна думка Миколи Прокоповича, але вона мала місце. Академік не врахував кардинальну зміну політичної ситуації і в міцніючій радянській імперії, і в Україні зокрема. Крім того, з прикрістю треба зауважити, що в цей період і Д. Заболотний, і М. Василенко тяжко хворіли і їм усе важче було протистояти натиску життєвих обставин, їхня працездатність знижувалася, настрої, як і в багатьох, був гнітючий. М. Василенко в листах усе частіше скаржився: «працюю я кволо, малопродуктивно, і це мене більш за все мучить». Однак він себе розумів краще, ніж свого однолітка Данила Заболотного... А той у серпні 1929 р. записав у своєму щоденнику: «Думаю про роботу, багато є планів, проте сили закінчуються – з кожним днем працювати мені стає все важче».

Як би там не було, незаперечним залишається лише факт, що Академія дійсно не змогла захистити С.Єфремова і що адміністративний тиск на неї непомірно зріс порівняно з 1924 р. і будь-який інший президент Академії не зміг би протистояти тим атакам. Д. Заболотний же, вичерпуючи останній запас своїх сил, зробив усе, що міг у тих умовах, для захисту видатного вченого. І від його втрати для Академії дуже страждав. Для нього, як для людини совісті і честі – це була велика особиста трагедія.

Президент Академії страждав і переживав не лише за С.Єфремова, Академію наук, а й за весь народ, за інтелігенцію, її становище в умовах радянської влади.

Д. Заболотний завжди щиро, всім серцем бажав добра своєму народові. Як і багато критично мислячих людей в Росії, він постійно був в інтелектуальному пошуку, прагнув вибудувати власну модель справедливого суспільства. Як і В. Вернадський, Д. Заболотний мріяв і сподівався, що настане на землі царство науки, розуму, здорового цивілізованого життя. Це згодом, і дуже швидко, ілюзії розвіються, він зіштовхнеться повною мірою з суворою радянською політикою і практикою, прийде гірке розчарування, відбудеться внутрішнє дистанціювання і глухе, мовчазне протистояння з більшовицькою владою.

Понад десять років Українська академія зберігала певну автономію у стосунках з радянською владою. Автономія не була статичною, стабільною і незмінною, поступово, але неухильно, зменшувалася, обмежувалася і Академія ставала все більш контрольованою. Д. Заболотний був останнім президентом ВУАН, який ще не залежав безпосередньо і повністю від партійних вказівок і волі чиновників з наркоматів. Він всіляко оберігав цю автономію, оскільки вихований був у старих демократичних традиціях і твердо вірив, що наука має будуватися на вільному пошукові, незалежній, вільній думці. Українську академію він очолював у ненадто сприятливі для вільної науки часи. І захист її стояв у президента на першому місці.

15 грудня 1929 р. Президент ВУАН помер.

«Щастя Д. К. Заболотного полягало в тому, що під час його президентства судових процесів над ученими Академії не було, – пише професор Іван Скрипаль, відомий природознавець, біолог, дослідник життя і творчості Д. Заболотного, – а до процесу над СВУ він не дожив... Зарубіжні поїздки, остання з яких була в 1928 році на Серологічний конгрес в м. Копенгаген (Данія), коли він був уже Президентом ВУАН, інтенсивне листування із зарубіжними вченими (що не схвалювалося НКВС), чин генерал-майора царської армії, знайомство з членами царської родини та близькість до імператора Миколи II, все в сумі дає можливість впевнено стверджувати, що якби не смерть, яка вирвала його з рядів корифеїв світової науки, то він би закінчив життя (якщо б не був розстріляний) на Соловках або в якомусь іншому із 225 таких концтаборів, що існували на той час на терені Радянського Союзу.

Над Д. К. Заболотним постійно тяжів жах арешту, тортур, заслання і навіть розстрілу (тож не дарма він був близьким в якийсь момент до суїциду – авт.). Ні заслуги перед народом, перед державою, ні похилий вік – ніщо не могло гарантувати йому спокою. В таких умовах справді, мабуть, було щастям вчасно померти (хоча так думати великий гріх)...» [9, с.69]. Бо далі були масові репресії, страшний голод 1932–1933 рр. і страшне майбутнє.

Джерела та література:

1. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.). До друку підготував М. Антонович // Український історик, 1977, № 1–2, Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 93.
3. Історія Академії наук України. 1918–1993. К., 1993.
4. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / Упоряд. О. І. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997.
5. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. К.: Темпора, 2012.
6. Чернуха О. В., Демочко Г. Л. Діяльність Данила Заболотного на посаді голова Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 27, 2018.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6.

8. Руда С.П. Данило Заболотний (1928–1929): «великий перелом» в Академії наук // Президенти Академії наук України за 100 років її існування: Науково-організаційний внесок в прогрес фундаментальної науки. Київ, 2018.
9. Скрипаль Іван. Академік Данило Заболотний // Світогляд, 2008, № 5 (13).

**Павло Кравченко,
Ольга Романюк**

КРЕМЛІВСЬКИЙ ФАШИЗМ. ГЕНОЦИД КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОДІЙ 1932-1933 РР.

У повідомленні, на основі спогадів жителів Вінниччини про голодомор-геноцид 1932-1933 рр. розкриваються окремі спільні сторони практик більшовицького та німецько-румунського окупаційних режимів, які присутні сьогодні у російсько-українській війні.

Ключові слова: спогади, геноцид, терор, більшовизм, хліб

Спогади про голодомор-геноцид 1932-1933 рр. продовжують залишатися одним з головних джерел дослідження подій того часу. На наш погляд, особливо цінними для науковців та пересічних читачів є свідчення тих, хто пережив ті роки, зокрема, це стосується задокументованих спогадів 1990-х рр. Саме тоді, у перші роки після краху СРСР, люди нарешті перестали мовчати про злочини комуністичного режиму: зник страх, свідки почали ділитися спогадами. Зауважимо, що саме спогади тих років є, на наше переконання, найбільш об'єктивними: на очевидців подій 1932-1933 рр. майже не впливала офіційна пропаганда, яка в оцінках голодомору була дуже обережною, а дослідження західних фахівців у переважній більшості ще були недоступними. Отже, спогади у переважній більшості випадків не страждали від впливу загальноприйнятих тверджень про геноцид (термін почав уживатися в Україні дещо пізніше), а неупереджено відображали реальні події та факти.

Коли читаєш спогади тих, хто пережив голодомор-геноцид, мимоволі напрошуються порівняння з нацистським режимом, його злочинами в роки Другої світової війни. Тоді, в 1939-1945 рр., в різних країнах Європи, в Україні в нацисти творили звірства, рівних яким, здавалося б, в історії не було. Сьогодні ми знаємо, що сучасні завойовники з московії здатні на такі злочини. Буча, Ірпінь, Ізюм, вбивство 51 мирного жителя села Гроза у Харківській області є тому підтвердженням. Комуністична окупаційна влада, що прийшла на нашу землю на початку 1920-х рр. зі сходу, з росії, була здатна на такі злочини і тоді. Особливо відвертими ці практики були під час голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: численні спогади підтверджують думку про тяглість російської імперської політики у ХХ – на початку ХХІ ст.

Згадуючи геноцид, багато людей порівнювали втрати того чи іншого

населеного пункту в 1932-1933 рр. та в роки Другої світової війни, зауважуючи, що у першому випадку кількість смертей була часто суттєво більшою. Гальчинська М. І., з с. Бритавка тодішнього Чечельницького району свідчить: «Гірше війни. Якщо порівняти, то на фронтах Великої Вітчизняної полягло 214 британців, за чотири роки. А один голодний 1933-й рік угнав у могилу за одними даними більше 300, а за іншими навіть 500 моїх односельців. Точних даних немає» [1, арк. 8]; «В нас в селі з голоду і з репресії більше народу загинуло ніж в війні відчизняні» (Кашперко П. М.) [2, арк. 3]; «В тридцять третьому з нашого села людей пропало більше, як у війну. Була повна хата, тепер одна, як стовп. Лишилось після голоду дві дочки і син – видерлися з того пекла – по людях вони ходили, побиралися, то й не здохли. Дітей своїх вивела, думала, що мене схоронять, а воно так повернулось, що самій довелося їх хоронити. Це їх тридцять третій подоїдав (Андріян О. Ф., с. Дружба тоді Мурованокуріловецького району) [3, арк. 27-28].

Загалом, за роки Другої світової війни від каральної політики німецько-румунських окупантів на території нашої області загинуло від 195 до 205-ти тис. жителів, а в роки геноциду, від 600 тис. до 1 млн.

Режим не реагував на смерті. Згадує Дронь Г. Г., яка у 1932-1933 рр. проживала в с. Ліщинці, тоді Погребищенського р-ну: «В той час в селі була спеціальна карательна бригада, яка складалася з 3-х чоловік, у них була підвода з конем. Вони брали на підводу людей, які йти на поле уже не мали сил, і вивозили їх силою. До вечера із тих людей частина вмирала. Померлих звозили у пусту хату, коли збиралось чоловік 10 – копали яму і так їх хоронили» [4, арк. 30]; Свідчення Ясенчук Т. Ю., с. Ширівка тоді Погребищенського району: «Ідеш дорогою на роботу – той посеред дороги лежить мертвим, другий під стовпом спертий сидить... Дуже багато було людей біля ферми пухлих, котрі вмирали, їх збирали і везли то в провалля, що біля Себала Івана Тодосьовича, то на кладбище. Не дуже й глибокі ями копали і зразу ще й не прикидали землею, щоб ще сюди привезти. Не мали сили й ями викопати... Якщо днів два не прикопано було то й собаки обгризали. Бачила я це все бо й жила близько біля кладбища» [4, арк. 21]; «Особливо багато трупів лежало на міжселищних дорогах. Це помирали ті, в яких не вистачало сил дійти до міста. А скільки ж загинуло людей у передмістях? Їм ліку немає. Їх гризли і розтягали собаки і коти, які втікали від господарів. Щоб самим вціліти. Згодом і цих диких собак і кішок не стало. Навіть горобці, ворони, синички боялися крутитися поблизу жилих будинків (Козачок Ф. Ф., м. Бершадь) [5, арк. 69]; «Хоронили, як на фронті: викопав яму і вкинули без ніякого труна і ніяких поминок, як тепер» (Задорожнюк Г. П., с. Сьомоки Хмільницького району [6, арк. 27]; «По 3-4 чоловіка кидали з воза в яму, як худобу» (Гончарук В. І., с. Яланець колись Томашпільського району) [7, арк. 29]; «Хоронити, ніхто не хоронив. Брали на радно і виносили на цвинтар, які ще дихали. Ями на цвинтарі викопували не глибокі, де можна було побачити ногу, руку з ями, які докльовували ворони» (Борода Є. А., с. Луги, тоді Чечельницького району) [8, арк. 11]. Мимоволі виникають асоціації з Бабиним Яром, іншими багатьма місцями масових поховань під час німецько-румунської окупації, хоча нові окупанти намагалися

приховувати свої злочини шляхом негайного закопування вбитих ними людей.

Все ж таки більшовицька влада мусила займатися проблемою збирання мертвих і напівживих. Крім того, необхідно було використати тих, хто ще міг працювати, для виконання необхідних робіт за їжу: «... вокзали забиті товпами селян, цілими сім'ями хотять кудись виїхати, тікають від голоду. Багато бродять по вулицях, просять милостині. А рядом лежать опухші люди, далі трупи. Крита машина підїзжає, забирає трупи, а тоді починають живих ловити: може хтось із села чи бездомний якийсь – і теж туди, в ту саму криту машину. Зовсім виснажених відвозили в лікарню, які в городах переповнені, морги теж. Деяких простих відвозили подаль від города і там залишали на між селищ на дорогах. Сильніших відправляли на різні сільськогосподарські роботи. На цей раз я уник облави, та за другим разом попався все-таки. Повезли нас на плантацію цукрових буряків, торішніх, хвостики збирати. Зсадили всіх недалеко від якогось села і ми йшли пішки до плантації. По дорозі якийсь хлів. Зайшли до нього, щоб перепочити, а там трупів п'ять лежать. Очевидно теж йшли на роботу, та не дійшли. А ввечері після роботи, зайшли в якусь хату переночувати, а там мати мертва лежить на долівці, а голодне дитя лазить по неї, просить їсти» (Гладійчук І. Дм., с. Крушинівка тоді Бершадського району) [5, арк. 45].

Характерні спогади про покарання за спроби порятунку. «Я був бригадиром. Голодні хлопці сховали зерно і нас судили. Мені як бригадиру дали 5 років. Був у Кривому Розі, став стахановцем і мене випустили в 1935 році. А друзі – Присяжнюк, Очеретяний повмирили в таборах. Так тоді було: хто рятувався від голоду – попадав під репресії» (Глухенький Г. Ю., м. Липовець колись Липовецького району) [9, арк. 38].

Один із наслідків політики геноциду – позбавлення батьківщини, про що згадували свідки: «Після 1933 року по всьому районі були відкриті дитячі патронати (дит[ячі] будинки), куди звозили дітей, які вижили, які залишились сиротами. Більшість із них після закінчення навчання не повертались в рідні місця, до могил предків» (Дем'янчук Ф. П., м. Погребище) [4, арк. 17].

Часті згадки про неймовірні жорстокості місцевих активістів, які були б неможливими, на наше переконання, без дозволу вищого керівництва, хоча б з причини страху покарання. У цьому відношенні вони не поступалися нацистам: «З рук активістів, членів спецбригади Муляра Івана, Лемпільського В. від побоїв померла пристаріла жінка – мати п'ятьох синів Ямкова Ониська, яку прив'язали до столу і били за те, що вона прийняла переночувати незнайому жінку з дитиною – вона просила милостиню. По-їхньому це була злодійка. [...]»

Корнійчук намагався угомонити розскаженілих убивць. Умовляв, хапав за палиці, щоб не катували безневинну жінку. Але не допомогло. Ще кожний дав палицею Корнійчукові по плечах і випхали з хати його.

Жертвою активістів стала молода вдова Одарка Онеьнова. Вона, рятуючи голодну єдину доньку, вкрала в сусіда Гроділя К. півня. За це позбулася життя, залишивши голодну дитину прямо на вулиці. Одарку Гроділь затягнув до річки і втопив. Потім гордо вихвалявся перед

односельчанами, як вона бідолаха просилася, щоб її не вбивати, цілувала йому руки, а він плював її в обличчя, незважаючи на крик голодної дитини, яка кликала маму. Він змиливався над Одаркою і не вбив її, а втопив. Жалів потім, що не зняв з Одарки вишиту сорочку. [...]. За вкрадену дрібницю люди платили життям, бо нічого в світі немає страшнішого як голодна смерть. Навіть не лякав голодних постріл з рушниці. Не боялися постанови уряду, де за крадіжку соціалістичної власності вводилась вища міра покарання» (Деревицька П. Х., с. Зозів тоді Липовецького району) [7, арк. 20-23].

Згадують свідки і зовсім звичні для нацистського режиму речі: «А для тих, хто не хотів вступати до колгоспу, влаштували концтабір. Там померло багато людей. А тих, хто хотів допомогти в'язням, били. Іноді на смерть» (Денисюк П., с. Вишневе тоді Калинівського району) [10, арк. 4].

«На початку [19]33-го потрібно вже було завозити хліб, бо вже були голодуючі і пухлі, а тут ще викачують, і то ще із великою жорстокістю. Коли б це ворог так робив, то вже було б не дивно а це тоді коли уже приречені на голодну смерть і ще тебе голодом добивають» [2, арк. 15]. Частина людей не могла зрозуміти, чому з ними так поводить «рідна влада»...

Окремі висловлювання тих, хто організував геноцид, назавжди врізались у пам'ять тих, хто пережив ті роки. Крім іншого, саме вони підтверджують штучність і навмисність усіх дій режиму. «А ще ходила по селі бригада комнезамів, які шукали зерно, інші продукти. Коли знаходили що-небудь, то катували і говорили: «Що, хочеш вижити?!» В однієї жінки знайшли кілька кілограмів зерна під ліжком. Воно було сховане під квочкою. Жінку забили на смерть. А шукали зерно залізними загостреними палицями. Ними ж і били» (Коваль Н. Я., у 1932-1933 рр. прож. с. Пиків тоді Калинівського району) [6, арк. 51]. Мета – не залишити людину живою. А для цього необхідно відібрати всю їжу.

До того ж, режим використовував штучний голод для вилучення в людей будь-яких цінностей: «Того року в нашому місті Іллінці був відкритий «Торгсин» – магазин, де за золото і срібло можна було купити всілякі продукти. Все що було в бабусь і в батьків, весільні обручки, сережки, хрестики, було виміняно в торгсині на шматочок масла і грами крупи.

Я сама ходила в торгсин здавати мій срібний браслет, чудової чеканки, який мені подарував друг батька грузин. Одержала я 100 гр. масла. Тоді вже в киплячий казан кидали і крихту масла» (Коротицька Л., у 1932-1933 рр. прож. м. Іллінці) [11, арк. 70].

Байдужість режиму, місцевої влади до масової смертності - ще одне підтвердження геноциду: «Вмирили не тільки по одинці, а цілі сім'ї, родини, вмирали рід, прізвища. Так, наприклад, була в нас сім'я Требешурів – одинадцять душ їх було. Двоє батьків і 9-дітей та всі вони померли з голоду. Лежали вони стільки часу, що трупи їх почали розкладатися. Вмирили через двір, а то й ціла вулиця. Так в нас є вулиця, що по місцевому називається Гарбарська, то тут майже 70 % її жителів вимерли. Так вмирала нація» (Мельник О. Т., у 1932-1933 рр. прож. колись хутір Середні Мельники біля с. Мовчани Жмеринського

району) [12, арк. 31-36]; «Моя тітка, батькова сестра мала 11 дітей і чоловіка. В голодний 1933 рік вимерли всі. Вона залишилась сама» (Синяк Т. К., с. Велика Стратіївка тоді Тростянецького району) [13, арк. 24].

«А ще зимою 1933 року прийшли до нас дві бригади, которі викачували хліб. Хліба вже не знайшли. В другій половині хати там була грубка для отоплення, побили ту грубку, покопали ями в хаті. Коли закінчили розбой в тій хаті, я сидів в той час на припічку і я їм не сподобався, що дивився на їх розгул. І один з них кинув шворньом від воза у вікно. Добре що я встиг відвернути голову, сховався за комин. І тоді увійшли в цю хату, де ми жили і кажуть: «Більше за комин не ховаєшся!». І взялися до печі, розкидали піч і викопали в хаті три ями. Зима, холод саме на різдвяні свята. Мало того було, вибили вікно, не тільки що скло, але й раму побили ногами» (Четверенко Г., с. Орлівка колись Теплицького району,) [14, арк.17].

Сьогодні росія, реалізуючи політику геноциду, масово вивозить українських дітей на свою територію з метою їхнього «перевиховання» в антиукраїнському дусі. Тоді все було, з дозволу сказати, простіше. Одне зі свідчень: «В 1932 році я працювала у яслах. В них було 150 дітей. Їжу ми одержували з міста Козятин. Але нею, не могли прогодувати всіх діток. І вони дуже швидко почали вмирати.

Якось, пішла я до одного дядька по коні, щоб привезти лікаря до дітей. А він ледве дихає. Тому коні запрягати і їхати в місто мені довелося самій. Всі мої старання були марні. Лікар дітей не зміг спасти.

Поряд з яслами був хлів. Туди ми щонаочі вносили по 6-7 мертвих дітей. Наступного дня їх на підводі відвозили на цвинтар. Невдовзі, з 150 дітей, лишилось 12. Всі вони вижили. Їжі їм було досить» (Волошина В. М., с. Пиковець, тоді Козятинського району) [15, арк. 43]. Умертвінням дітей режим знищував українську націю. форми і методи її досягнення визначає правляча влада. Мета російського окупаційного комуністичного режиму була чіткою і зрозумілою: знищення української нації шляхом геноциду. Для реалізації цілей була фізично знищена активна частина сільського населення, яка була спроможною чинити опір (під час колективізації та розкуркулення). Будь-який спротив під час проведення геноциду карався. Людина, свідомо поставлена владою перед вибором життя або смерті, часто обирала життя за будь-яку ціну. Сталінський комуністичний режим у цьому випадку зробив ставку за тваринні інстинкти, розбудивши їх голодомором і використавши у своїх злочинних цілях. Сьогоднішній кремлівський фашизм, тобто рашизм – це продовження практик попередників путіна: лєніна, сталіна, гітлера.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р-6021, оп. 1, спр. 25;
2. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 1;
3. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 14; 4. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 33;
5. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 4;

6. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 24;
7. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 19;
8. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 11;
9. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 12.; 10. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 10;
11. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 8;
12. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 7;
13. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 20;
14. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 18;
15. ДАВіО, ф. Р-6021, оп. 1, спр. 9.

**Сергій Калитко,
Олександр Кравчук**

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

У статті на матеріалах Вінницької області висвітлюються зміни адміністративно-територіального устрою при здійсненні колективізації, засобом якої був Голодомор. Наведено відомості про людські втрати в регіоні, не подолані до нашого часу.

Ключові слова: Вінницька область, округа, район, колективізація, Голодомор, демографічні втрати.

Трагічне місце в історії України ХХ ст. займають події, які Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. у законі «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» кваліфікувала як геноцид українського народу [7, с. 5].

Попри значну кількість публікацій з цієї проблеми, залишаються аспекти, що вимагають подальших студій, зокрема питання про місце змін адміністративно-територіального устрою у цьому процесі та демографічні наслідки – людські втрати у регіонах.

Метаповідомлення – висвітлити на матеріалах Вінницької області значення діяльності влади щодо змін адміністративно-територіального устрою у здійсненні цього злочину та його наслідки.

Голодомор слугував знаряддям більшовицької партії у трансформації селянства як суспільного класу, що отримала офіційну назву колективізації.

Наприкінці 1920-х рр. відбулася радикальна зміна у внутрішній політиці СРСР. Боротьба за владу в більшовицькій верхівці, що розпочалася з відходом В. Леніна від влади внаслідок хвороби й загострилася після його смерті, завершилася перемогою групи генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна. Нове керівництво відмовилось від ідеї «світової пролетарської революції» і висунуло гасло «побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні». Реально це означало пришвидшене перетворення СРСР у сучасне індустріальне суспільство на засадах принципів «воєнного комунізму» – викорінення приватної власності в усіх сферах економіки – промисловості,

сільському господарстві, торгівлі. Якщо промисловість відкрито проголошувалася державною власністю, то більшість сільського господарства та торгівля на селі начебто належали трудящим, зокрема, селянам, у формі так званих колективних господарств – колгоспів та споживчої кооперації. Насправді діяльність цих структур жорстко контролювалася партійно-державним апаратом, який фактично керував ними, але юридично не відповідав за результати управління й становивше колгоспників.

Більшовицька політика щодо селянства прикривалася ідеологемами про необхідність, задля створення небаченого в історії людства суспільного ладу суцільної рівності та справедливості, перетворення селянина із дрібного власника у трудівника, позбавленого приватної власності на засоби виробництва.

Загалом, інструментами реалізації політики більшовицького керівництва виступали партійно-державний апарат і структури державної безпеки, що відігравали провідну роль.

Здійснення колективізації не оминуло сфери адміністративно-територіального устрою.

На час офіційного проголошення політичного курсу на колективізацію у листопаді 1929 р. на Вінниччині, як і у всій радянській Україні, існував адміністративно-територіальний поділ, запроваджений у 1923-1925 рр. за схемою: округа – район – сільська рада (сільрада). За площею райони були менші повітів.

Сучасні дослідники відзначають домінування політичних чинників у формуванні цього устрою. На думку дослідника В. Шабельникова, реформа адміністративно-територіального устрою фактично була прив'язана до численності партійних організацій і повинна була виключити прояви невдоволення серед населення. На IX з'їзді КП(б)У в грудні 1925 р. відзначалося, що найважливіше завдання партії – створення міцних районних центрів як основних ланок державного, адміністративно-господарського й культурного будівництва на селі, розширення свого впливу на маси [12, с. 51–52]. Ю. Лоза вважає триступеневу систему 1925 р. найоптимальнішою для тогочасної радянської України. Компактні округи здебільшого були економічно досить самостійними [4, с. 23]. М. Олійник відзначає, що попри наближення влади до людей, економії коштів на утримання управлінського апарату, головний результат реформи полягав у встановленні повного контролю за всіма сферами життя населення, зокрема, Поділля. Цього було досягнуто розширенням мережі компартійних і правоохоронних органів за рахунок районного рівня, адже раніше вони існували в губернських та повітових центрах [5, с. 100, 103].

За переписом 1926 р. на теренах сучасної Вінниччини проживало 2 004 182 осіб [11, с. 50]. Цей показник збільшився порівняно із показниками 1920 р., коли становив 1 812 348 осіб [9, с. 87-88].

На 1930 р. на Вінниччині існували Вінницька, Могилів-Подільська, Тульчинська округи. Гайсинська округа у 1925 р. була ліквідована. Відбувалися зміни у приналежності до округ окремих районів.

Колективізація передбачала докорінну зміну економічного і соціального становища, способу життя всіх селянських господарств, мільйонів людей. Для досягнення цієї мети необхідна була управлінська структура, настільки наближена до кожного селянського двору, щоб контролювати його.

Залучення селян до колгоспів покладалось на районну ланку влади. Зацікавленість московського керівництва в успішній реалізації політики на селі, посилення централізованого управління союзними республіками виявились у втручанні в зміни адміністративно-територіального устрою радянської України, що раніше було прерогативою республіканської влади.

Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округ», ВУЦВК і РНК УСРР 2 вересня 1930 р. видали постанову «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління». За новим поділом райони безпосередньо підпорядковувались центральним органам республіканської влади. Кількість районів зменшувалась [12, с. 85–86].

Проте, двоступенева система призвела до ослаблення принципу централізму в системі управління через неможливість центральних партійних і державних установ забезпечити своєчасне керівництво великою кількістю районів.

Опір селянства колективізації вимагав тотального контролю, оперативного реагування на протиколгоспні виступи, зазвичай репресивними заходами. Виникла потреба створення надрайонної структури, яка б слугувала механізмом для цього та передачі політики центру в окремих регіонах. Інакше, як зауважувалось у редакційній статті газети «Вісті ВУЦВК» від 11 лютого 1932 р., неможливо було «доглядати й спрямовувати повсякденну діяльність місцевих органів, забезпечити систематичну перевірку виконання – стрижневу вісь радянського і господарського будівництва за теперішніх обставин» [10]. Ці обставини спричинили чергову зміну адміністративно-територіального устрою радянської України: повернення до триступеневої системи управління завдяки створенню обласної ланки: центр – область – район.

Як відзначають дослідники, зокрема С. Єсюнін, утворення областей слугувало для подолання опору селянства політиці колективізації та сприяло її завершенню [3, с. 11].

Нова триступенева система відрізнялася від тієї, що існувала у 20-х роках. На відміну від системи округів, що містила певні мінімальні елементи самоврядування, обласна – ґрунтувалася на принципі єрестогокого підпорядкування центру нижчих владних структур. Їх завдання полягало у беззастережному виконанні всіх директив центру у формі постанов, наказів, інструкцій, вказівок тощо.

Місцеві структури могли лише звітувати про свою виконавську діяльність перед органами, яким підпорядковувались. Завдяки створенню областей центр звільнявся від повсякденної, копіткої діяльності по виконанню власних рішень. Обласні структури через районну ланку мали можливість здійснення нагляду за станом справ буквально у кожному селі та вжиття відповідних заходів.

Розміри районів визначалися таким чином, щоб місцеві представники владних структур могли найшвидше дістатися до кожного поселення. Основним засобом комунікації були поїздки кіньми, телефон і телеграф діяли лише в окремих селах.

Нова структура дозволила поширити здійснення репресій на широкі верстви селянства. Окрім розкуркулених, висланих із села, всі, хто відмовлявся йти до колгоспу, зазнали найжорстокіших і витончених тортур приреченням на повільну смерть від голоду, поверненням людей до первісного стану існування, до збиральництва і канібалізму.

Створена тріступенева обласна система виявилася оптимальною для остаточного придушення Голодомором масового опору селян та подальшого управління колгоспами аж до кінця існування радянської влади.

Оплата праці в новостворених колективних господарствах була символічною. Люди виживали завдяки підсобним господарствам розміром 0,6 га. Відсутність економічних стимулів до праці у колгоспі компенсувалась адміністративним примусом, прагненням контролювати трудову діяльність кожного селянина. На селі це здійснювали бригадир і голова колгоспу разом з головою сільради. Для встановлення жорсткого контролю було запроваджено інститут уповноважених. У кожний колгосп на час сіви, жнив, інших сільськогосподарських кампаній приїздив представник з району, а район – із обласної структури. Їхнє завдання полягало в нагляді за здійсненням польових робіт, виконанні задачі хліба та іншої продукції у встановлених державою обсягах тощо. Абсолютна більшість уповноважених була малокомпетентна або зовсім некомпетентна у аграрній сфері.

Статус колгоспника мав упосліджений характер. Відсутність права на паспорт, запроваджено наприкінці 1932 р. (заборона видавати паспорти селянам скасовано 1974 р.) унеможливило вільне пересування по країні. Для поїздки необхідно було отримати спеціальну довідку, що видавалася головою сільради на власний розсуд, тобто відбулося своєрідне відновлення кріпацтва.

9 лютого 1932 р. IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання ухвалила рішення про утворення з 27 лютого 1932 р. п'яти областей, зокрема Вінницької [12, с. 87–89]. Територія області охоплювала терени сучасних Вінницької, а також Хмельницької, окремих районів Житомирської, Черкаської, Одеської [6, с. 183], Кіровоградської областей. До складу області в її сучасних межах увійшли місто обласного підпорядкування Вінниця та райони: Барський, Бершадський, Брацлавський, Вороновицький, Гайсинський, Джулинський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Копайгородський, Крижопільський, Липовецький, Літинський, Махнівський, Могилівський, Мурованокуриловецький, Немирівський, Оратівський, Піщанський, Плисківський, Погребищенський, Станіславчицький, Теплицький, Тиврівський, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Уланівський, Хмельницький, Чернівецький, Чечельницький, Шаргородський, Ямпільський. Вінницький район було ліквідовано внаслідок підпорядкування 33 сільських рад приміської смуги Вінницькій міській раді [1, с. 6-7]. Відновлено район

весною 1937 р. [2, с. 1, 4]. 4 квітня 1934 р. розформовано Староміську сільраду у зв'язку з приєднанням Старого Міста до Вінниці [8, с. 24].

Радянська модернізація України у 1930-х рр. суттєво зменшила населення регіону. Найбільших втрат Україна зазнала під час голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр. За відомостями В. Петренка, на початку 1932 р. на теренах сучасної Вінниччини проживало 2 580 732 особи. У 1934 р. чисельність населення становила 2 049 707 осіб [7, с. 290]. Втрата понад 20 % населення регіону є найбільшою кількістю відомим демографічними втратами за історію Вінниччини.

Отже, зміни адміністративно-територіального устрою та розбудова на її основі владна вертикаль були частиною системи заходів у радянській політиці нищення традиційного селянства щоб перетворити його у «соціалістичний клас-трудівників-колгоспників». Саме після запровадження триступеневої обласної системи влада засобами Голодомору-геноциду селян створила колгоспний лад. Загалом було створено жорстко ієрархічну вертикаль влади, яку можна порівняти з структурою влади у Російській імперії та сучасній Росії. Високою була людська ціна радянських перетворень. Втрати від голодомору-геноциду не подолана до нашого часу. Чисельність населення Вінниччини не сягає рівня початку 1932 р.

Джерела та література:

1. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства Вінницької області УСРР. Харків, 1933.
2. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду У.Р.С.Р. 1937. № 19. 17 квітня.
3. Єсюнін, С. Передумови створення та процес становлення Кам'янець-Подільської (нині Хмельницька) області. // Матеріали Всеукр. наук. історико-краєзнав. конф. «Хмельниччина: історія та сучасність». Хмельницький, 2022.
4. Лоза, Ю. І. Формування території та історія адміністративно-територіального устрою. // Енциклопедія історії України. Київ, 2018. Т. «Україна-українці», Кн. 1.
5. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.). Хмельницький, 2015.
6. Олуйко, В. М., Слободянюк, П. Я., Баюк, І. М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія та сучасність. Хмельницький, 2005.
7. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця, 2008.
8. Петренко, О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця, 2008.
9. Степанчук Ю. С. Демографічна характеристика та соціальна структура населення Поділля після громадянської війни. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2001. Вип. III.
10. Центр-область-район. // Вісті ВУЦВК. 1932. № 35. 11 лютого.
11. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. К., 2001.

12. Шабельніков, В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940-му рр. Донецьк, 2006.

Руслан Зелінський

ФАКТИ НЕЗАДОВОЛЕННЯ ТА СПРОТИВУ ПОДОЛЯН ДЕРЖАВНІЙ ПРОДОВОЛЬЧІЙ ПОЛІТИЦІ 1932-1933 РОКІВ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті наведено окремі архівні документи, як доказ фактів спротиву селян Поділля хлібозаготівельній кампанії радянської влади початку 1930-х років. Серед документів - службове листування посадових осіб радянсько-репресивних органів. Факти невдоволення населення радянською продовольчою політикою зазначеного періоду виявлялись в публічних висловлюваннях, закликах до непокори та в реальних діях перешкоджання хлібозаготівлі, так званім «волинках».

Ключові слова. Голодомор, непокора, «волинки», хлібозаготівля, репресії.

Серед досить об'ємної документальної джерельної бази з тематики Голодомору 1932-1933 років в Україні заслуговують також на увагу і документи щодо фактів незадоволення та спротиву населення державній продовольчій політиці 1932-1933 років. Чимало таких документів зберігається і в Державному архіві Вінницької області, аналіз яких дозволяє систематизувати та класифікувати зазначені факти.

Перш за все очевидною є тенденція масового невдоволення населення політикою хлібозаготівель держави, що виявлялася у настроях населення: виступи, заклики, публічні заяви.

Це можна проілюструвати на прикладі інформаційних повідомлень тимчасового виконуючого обов'язки начальника Брацлавського райвідділу ГПУ Молдавського начальника секретно-політичного відділу Вінницького оперативного сектору ГПУ УСРР про реагування населення на оприлюднення плану хлібозаготівлі від 22 липня 1931 року. В документі наводяться приклади невдоволення навіть з боку радянсько-господарського керівництва. Так, зазначено, що голова колгоспу «Селянський хлібороб» с. Марксове Д. Панадій сказав селянам, що в цьому році прийшла погибель людства та закликав взятися за зброю. Далі йдеться, що голова сільради с. Грабовці Євтихій Кравець заявив, що «чорта вони візьмуть цього року хліба, коли в нас такий неврожай, у мене самого чотири копи озимини дадуть не більше як 24 пуди і, якби прийшли до мене за хлібом, я перший вигнав би колом з подвір'я». Колгоспник Зарічанський сказав, що зараз гірше жити як за царизму, а мешканець с. Вигнанка Мукомел Леонтій заявив, що жодного зерна не віддасть державі, а хто прийде забирати тому голову проломить, так як не допустить, щоб його родина голодувала. В документі зафіксована думка селянина Шаргородського Олександра з с. Забужжя, який зауважив, що доки будуть колгоспи, то з голоду люди повмирають. [1]

Іншим способом виявлення непокори були так звані «волинки» - протестні акції, для яких характерні протидія та зволікання заходам хлібоздачі, які часто супроводжувались насильницькими діями щодо місцевих установ та посадових осіб. Основними учасниками та організаторами цих «волинок» були жінки. З доповідної записки секретаря Немирівського райкому КП(б)У Соколова про «волинку» в селі Щурівцях дізнаємося, що сільська рада за злісну нездачу хліба вивезла в «куркуля» хліб на тік для обмолоту. Однак, близько 150 жінок під гаслами «Нас грабують, хліба у нас немає, в минулому році не платили, кулаків у нас немає, ми всі кулаки», зібралось біля току щоб прикоротити вилучення хліба та зниження плану хлібозаготівлі по всьому селу і єдиного сільгосподатку. Далі наводиться приклад, що під керівництвом «куркуля» Колоса біднячка А. Донченко почала збирати жінок з метою негайного розібрання будинків сільради, споживчого товариства, будинку голови сільради та активістів. Ці дії супроводжувались закликами: «Давайте нам ножа, розпоремо брухо уповноваженому РВК та виріжемо кишки». В документі також зазначено, що в цьому селі ще в 1931 році відбулося декілька «волинок» та вбивство голови сільради і комсомольця. [2]

З інформаційного повідомлення вже згаданого виконуючого обов'язки начальника Брацлавського райвідділу ГПУ Молдавського довідуємося про факти незадоволення селян на ґрунті нереальності плану хлібозаготівель та агітації проти хлібозаготівлі. Так, колгоспник Іван Рак с. Бортники заявив, що треба тікати з села, бо тут хліба немає, а жінку посадить до льоху і накаже, щоб розрубала сокирою голову тому хто прийде за хлібом. [3]

Начальник Брацлавського райвідділу ГПУ Сухонін доповідає секретно-політичному відділу Вінницького оперативного сектору ГПУ УСРР 10 серпня 1931 року про те, що протягом 5 днів виявлено факти агітації проти хлібозаготівель, відмови від здачі хліба та незадоволення колгоспників хлібозаготівлею. Наприклад, Олександр Гудима з с. Грабовці висловив сподівання, що дав би Бог війни, а то радянська влада весь хліб забере. Селянин Юхтим Кириленко з с. Остаківці зауважив, що «немає правди за радянської влади, забирають останній шматок хліба, даси хліба накладуть м'ясо», а Костюк Марія з с. Чуків дійшла до крайнього відчаю заявивши, що вб'є своїх дітей, тому що хліб забрали і нема чого їсти. [4]

В іншому інформаційному повідомленні начальника Жмеринського райвідділу ГПУ Оксса йдеться про масові антирадянські настрої у всіх верствах населення та розповсюдження інформації спрямованої проти влади. Так, зазначено, що в с. Жуківцях селяни Гарловський Йосип, Багрій Григорій, Фурманчук Станіслав та інші вороже налаштовані проти влади та поширюють «чутки», що радянська влада влаштувала колгоспи, що експлуатують як кріпаків з різницею, що за кріпацтва люди мали що їсти, а зараз – голодні. Ті що залишились, - далі йдеться в документі, - будуть вмирати з голоду тут, а ті, яких вивезли до Сибіру вже вмирають там. [5]

Секретар Брацлавського райкому КП(б)У Весненко доповідає в ЦК КП(б)У про те, що відзначається напружений політичний стан в

райони у зв'язку з антирадянською агітацією. Протестні настрої поширені серед селянства та навіть серед колишніх червоноармійців. Так, в с. Гриненки демобілізований червоноармієць Сидір Семенюк відмовився брати участь в хлібозаготівлі та сказав: «Я не можу більше допомагати забирати в людей останній пуд хліба, хай чекають, що буде війна, щоб я воював, перший втечу в корчі». А в с. Бортники колгоспник Яків Кучер зауважив, що хочуть щоб народ виздихав, бо навіть у колгоспників забирають хліб. [6]

Про повстанські настрої на терені Вінниччини в 1932 році свідчить доповідна записка начальника Вінницького облвідділу ГПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву, в якій зазначено що політична ситуація на Поділлі характеризується відсутністю у населення симпатій до пролетарської влади та поширення державницьких настроїв «української дрібнобуржуазної державності». Далі сказано, що на цих теренах впровадженню серед селянства державницьких ідей сприяли події 1917-1920 років а саме «концентрація тут в періоди 1917-1920 рр. видатних діячів українського національного руху у зв'язку з перебуванням у Вінниці-Кам'янці уряду УНР...» Наявність повстанського руху стала осередком протистояння селянства з червоною владою - в документі зазначено, що «найкрупніші банди (отаманів Лихо, Шепеля, Гальчевського, Чалого, Заболотного та ін.) досягали значних розмірів, комплектувались в значній мірі за рахунок куркульсько-заможних верств подільського селянства і в боротьбі з ними застосовувались регулярні Червоноармійські частини». В низці районів і сіл описується діяльність «контрреволюційних груп» чисельністю до 10-15 чол. В с. Лісничє Бершадського району вказується на діяльність повстанської групи 32 чол., яка має належність до СВУ та готує повстання. Про таку ж групу в кількості 30 чол. йдеться і в с. Яланець цього ж району, якій приписується зв'язок із закордоном для повалення радянської влади. Причому прізвища учасників груп не вказуються [7].

У спецповідомленні начальника Вінницького обласного відділу ГПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву та голові Вінницького облвиконкому Лісовику про масовий виступ селян у містечку Немирів повідомляється, що групи селян 50-100 чоловік ще з початку 1931 року намагались розібрати кукурудзу на Немирівському винокуреному заводі. Проте у березні 1932 року такі дії відновилися за участі мешканців сіл Іллінецького, Брацлавського і Немирівського районів. Всього налічувалось до 600 чоловік, які вступали у сутички із працівниками заводу та виносили кукурудзу. Заходи щодо проведення «роз'яснювальної роботи» партійними працівниками у відповідних селах результатів не дали, так як навіть доходило до побиття партпрацівників. Тому для вжиття інших заходів у бунтівні села було відряджено представників ГПУ [8].

Знову джерелом інформації виступає спецповідомлення начальника Вінницького обласного відділу ГПУ В. Лєвоцького, де він інформує секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєва про озброєнні пограбування сховищ посівного матеріалу. Зокрема, у документі зазначено, що в березні-квітні 1932 року в окремих районах

Вінницької області помічені факти розкрадання посівних матеріалів, а також збройних пограбувань сховищ з посівними матеріалами. Наприклад, розкрадання кукурудзи на винокурених заводах в Чуднівському та Теплицькому районах, що переходить у форму «волинок», на які доводиться реагувати силами міліції. В с. Скрицькому Брацлавського району, - йдеться далі, - 30 березня 1932 року група жінок чисельністю 60 осіб забрали 15 центнерів картоплі, що знаходилась у льоху біля сільської ради. В Кандалинському радгоспі Іллінецького району на чотири дні раніше жінки с. Фукцинець (150 осіб) розібрали біля села в кагатах маточний буряк. [9]

Керівник дорожньо-транспортного відділу ГПУ Південно-Західної залізниці Белігодський доповідає М. Алексеєву про низку випадків селянських «волинок» за участі жінок, дітей та підлітків. Так, 31 березня 1932 року на станції Поташ прибув вагон макухи. Під час вивантаження група жінок з сіл Маньківка і Помойники Тальнівського району обеззброївши міліціонера розібрала зазначений вантаж. Цього ж дня 100 чоловік залізли до вагону та, з криками «бий їх, вони ситі, а ми голодні», розрізали мішки та винесли сою. Цього ж дня 35 колгоспниць села Будьонівка Грушківського району з криками «Ми хочемо їсти» на станції біля Гайворона розібрали кагат насінневої картоплі. [10]

Випадки нападів селян на бурякорадгоспи з метою розкрадання маточного буряка та картоплі, що часто супроводжувалися побиттям охорони, описані в спецповідомленні заступника начальника Вінницького обласного відділу ГПУ П.Рахліса секретарю обкому Алексеєву. Зокрема, зазначено про систематичне розкрадання маточного буряка та кагатів мешканцями навколишніх сіл групами 15-40 чоловік з побиттям сторожів в Немирівському районі. Згадується також про випадок в Іллінецькому районі на Заруднянському радгоспі, де селяни чисельністю до 150 чоловік забрали із заводського льоху 1200 пудів насінневої картоплі. [11]

Крім заволодіння селянами запасами овочів (картопля, буряки) зустрічаємо також і факти вилучення колгоспної худоби. Так, у доповідній записці завідуючого сектором інформатії Вінницького обкому КП(б)У про «волинки» та терористичні акти в районах області зазначено, що в с. Лесково Монастиришенського району 120 жінок розламали льох, розібрали понад 100 пудів картоплі та забрали 35 корів з ферм. [12]

Найвищим проявом народного гніву проти злочинної політики хлібозаготівель були збройні напади на партактивістів, вбивства, знищення колгоспного майна. Так, у доповідній записці секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексеєва в ЦК КП(б)У від 15 травня 1932 року наводиться наступна статистика: «Робота по проведенню хлібозаготівлі та підготовки до посівної кампанії викликала шалену боротьбу куркульсько-ворожого елемента, який в своїх спробах зірвати наші міроприємства переходить до активних методів боротьби: підпалів колгоспів та окремих активістів села, збройних нападів і вбивств. З 15 грудня 1931 р. до 28 квітня 1932 р. в нашій області мало місце 37 актів, з яких: вбивства радянського і колгоспного активу – 8, поранень-замахів – 3 та підпалів – 26». [13]

Для придушення повстанських настроїв та виступів каральна радянська система вживала репресивних заходів. Характеристика тогочасної суспільно-політичної ситуації серед подільського населення наведена у доповідній записці начальника обласного відділу ДПУ В. Леоцького сектерарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву, а саме: «...значна частина колишньої Подолії та частина Київщини, у відношенні засміченості контрреволюційним елементом всіх відтінків, займає одне з перших місць в Україні. На початку 1930 р. в період потужного тиску партії на капіталістичні елементи, в окремих районах Поділля були спроби підняти повстання. На Тульчинщині і Бердичівщині... ці спроби переросли у збройні виступи окремих груп петлюрівців та куркулів, які супроводжувались розгромом сільрад, побиттям активістів і збройним протистоянням загонам міліції та ДПУ... щоб запобігти подальшому росту повстанських настроїв, обласним відділом ДПУ намічається на кінець березня масова операція по ліквідації повстанських організацій і груп на всій території Вінницької області...» [14]

З проведенням таких операцій не зволікали. Про це свідчить доповідна записка вище згаданого Леоцького до обласного парткому в червні 1932 року, з якої дізнаємося, що «... масові арешти і обшуки мали місце в більшості сіл Вороновицького, Копайгородського, Тульчинського, Оратівського, Затонського, Джулинського, Томашпільського, Хмільницького, Крижопільського, Шаргородського, Калинівського, Деражнянського, Теплицького, Бершадського і Солобківецького районів... Конфіскація майна і вилучення корів – в Городоцькому, Меджибіжському, Шаргородському, Немирівському, Мурованокуріловецькому, Летичівському... ліквідовано за останній час ряд контрреволюційних організацій і груп повстанського характеру...»[15]

Більшовицький режим використовував вже відпрацьовану систему репресій для придушення опору українського селянства. Проте, найжорсткішою формою репресій був Голодомор, наслідки якого загальновідомі.

Джерела та література:

1. ДАВіО, ф.П-40, оп.1, спр.182, арк.100-104.
2. ДАВіО, ф.П-63, оп.1, спр.106, арк.90,91.
3. ДАВіО, ф.П-40, оп.1, спр.182, арк.105-107.
4. ДАВіО, ф.П-40, оп.1, спр.182, арк.109-111.
5. ДАВіО, ф.П-51, оп.1, спр.497, арк.140-146.
6. ДАВіО, ф.П-40, оп.1, спр.179, арк.66-67.
7. ДАВіО, ф.П-136, оп.3, спр.8, арк.29.
8. ДАВіО, ф.П-136, оп.3, спр.8, арк.24, 25.
9. ДАВіО, ф.П.-136, оп.3, спр.8, арк.65-67.
10. ДАВіО, ф.П-136, оп.3, спр.12, арк.110-113.
11. ДАВіО, ф.П.-136, оп.3, спр.8, арк.75, 76.
12. ДАВіО, ф.П-136, оп.3, спр.13, арк.158.
13. ДАВіО, ф.П-136, оп.3, спр.4, арк.39.
14. ДАВіО, ф.П-40, оп.4. спр.118, арк.10-12.
15. ДАВіО, ф.П-40, спр.6, арк.44-63.

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРІВ НА СТАРОСИНЯВЩИНІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті авторка наводить спогади своїх краян про голодомори в Україні, головено – про голодомор 1930-их років, пік якого припав на 1932 – 33 рік, а також факти трупоїдства і людодїдства. Свідчення доводять, що причиною голодоморів була людиновинищувальна політика радянської влади.

Ключові слова: голодомори в Україні, очевидці, свідчення, штучний голод.

У біблійному зверненні до юдеїв (п'ята книга Мойсеєва «Повторення закону» 28, 53-55) говориться: «І будеш ти їсти плід утроби своєї, тіло синів своїх та дочок своїх» [1]. Це звідти, як стверджують дослідники, і йде публічно-прихована нищівна природа всіх трьох советських голодоморів.

Жертвами голодомору 1930-их років в Україні стали близько 10 млн, за іншими даними – до 14 млн людей. Точного числа нема, позаяк матеріали перепису населення 1937 року влада знищила. І саме 13 млн не вистачало в Україні після перепису 1937 року. Приховане Сталіним справжнє число жертв підтверджує факт геноциду. Протягом 10 років: з 1929 по 1939-й – населення України не лише не зросло, а й значно зменшилося. Знаючи причину цього, рязбий люципер зажадав повторного перепису, сподіваючись, що Статистичне управління здогадається, чого він хоче. Результат був тим самим: не вистачає 13 млн осіб. Тоді Сталін просто дописав їх. Ціла чортова дюжина. Сталінська дюжина! Хай це число не видасться перебільшеним, адже це лише прямі втрати, і на цей час воно найправдивіше, хоч може й зростати завдяки детальнішим дослідженням. Від голодомору загинуло дуже багато дітей і молоді, яка могла залишити нащадків. Але нині свідчать переважно діти війни, які знають про голодомор із оповідей батьків, або діти голодоморів, яким на поч. 1930-их було 4 – 8 років, тож відновити точну кількість померлих і всі імена жертв уже неможливо. З роками вона може лише зменшуватись.

Перепис населення, проведений на моїй Старосинявщині у грудні 1926 р., зафіксував у районі 50,7 тисячі осіб. До кінця 1932 р. населення району зросло до 52,2 тисячі. Але спланований голодомор змінив ці числа. Перепис 1939 р. підтвердив неухильне зменшення кількості мешканців району. На той час тут жило 49,9 тисячі осіб. Значно погіршив генофонд нації голодомор 1930-их, повністю знищивши окремі родини або й весь рід. І тому тепер у нас нема носіїв багатьох прізвищ. Пізно ми заповзялися досліджувати цю болючу тему: багато свідків відійшли у небуття. А заборона теми голодомору призвела до того, що нема єдності і щодо кількості жертв: дані не точні, щороку менші. Напр., в Іванківцях (є свідчення) померло 672 людини, а друковане джерело пише про 41 особу. У Теліжинцях жертвами голодомору 1930-их стали понад 80 людей, а мені вдалося встановити

75 імен. На жаль, і в районній книгозбірні списки не повні: 64 (59) жертв із Теліжинців, де 64 – «встановлено згідно свідчень», а 59 – «заг. кількість згідно архівних документів». Поіменні списки зберігаються в Держархіві Хмельницької обл. (Ф.Р-6460, оп. 1, спр. 4». [2, оп. 1, спр. 4]. Нерідко завдання виконували школярі або онуки тих, хто чинив мор, тож виконували його «для галочки». А свідчення – чи не найточніше підтвердження голодомору як геноциду українців. Благо, я ще встигла спитати багатьох свідків голодоморів.

Чукань Мотря Панасівна, 1918, с. Дашківці: «Як це страшно згадувати! Голод я запам'ятала, бо мала вже 15 років. Висохла на скелет. У сім'ї всі попухли. Я ще й ходила на норму, полола бараки. Щоб не я, то всі вимерли б. Приносила барачків, котрі напрориваю, варила їх. Їли й гичку. Свині такого їдла не їли б зараз. Гречану полуవు мололи і парили окропом, баракове насіння мололи, хопту їли. Вдома всі лежали попухлі. Людям було ще гірше. Було, вся сім'я вимирала, рід зникав. Як зараз бачу: йде жінка, на дорозі впала і вже не встала. Везуть на кладовисько, а не знаємо, кого: підвода раз за разом торохтіла. А яку тернову хустку виміняла я за 8 бараків! Люди поїли котів, собак. Їли черепашок, прямо коло річки смажили і там же їли, аби дорогою ніхто не забрав. В Іванківцях був Бурлачук. Чули, що з'їв свою дитину. Ще був людоїд Заграйчук, заманював людей до себе, різав і варив. І нічо' їм не було. Хто тоді дивився за цим? У війну ще й старостою був. Але здох собачою смертю. Тепер не знаємо, де ті братські могили, все зарівняли» [3, с. 10].

Крот Андрій Юхимович (1928 – 1993), с. Теліжинці: «Мій батько, Юхим Степанович, помер голодною смертю від виснаження у березні 1946 року. Пройшов усю війну, під Берліном був важко поранений. Повернувся кволим, ще й їсти не було що. Батькова мати трохи підготовувала його: щодня лишала кварточку молока, якого не вистачало на нас, онуків. А раз тато не дійшов до неї з роботи, сів у гайку відпочити і заляк. Голова колгоспу Яків Крот раз був виписав 5 кг гречаної лупи. Другий раз тато пішов, а він сказав: «Як ти їсиш так скоро?», – і не виписав. А нас – четверо дітей, мама і тато. Їли «водяники», бо всяка бурда була на воді, ріденька. Казали: «Їжте ягли». – «Які ягли?». – «Такі ягли, що без вечері спати лягли». Мама казали, що мене малого сусідка мало не з'їла. На окупованих німцями землях та й то не мерли від голоду, були картки, а свої фашисти стільки народу виморили!» [3, с. 12 – 13].

Сердунич Ганна Миколаївна, 1931 р. н., хут. Дашківський: «У голод умерли дві мої сестрички. Бідили ми дуже. Мама часто розказували про голодовку, як мучилися. Ми весь час просили «гаму». На хуторі не так мерли, а в Дашківцях дуже (це був один колгосп), бо там не всі записались до нього. В нас усе здавали, що вимагали. А голод 46-ого року я вже добре знаю. Їли акацію, перебили котів і собак. Лободу їли, гнили бараболю. Почали красти в колгоспі. От ізвідки почалися крадіжки в держави: своє забирали!» [3, с. 18].

Рикун Василь Дмитрович, 1930 р. н., с. Красносілка: «В нас була корова, то вона нас і рятувала. А в селі не дуже тиснули на людей. Головою колгоспу був свій, Володимир Сопілко. Мій батько був

рахівником. Один одному помагали, носили молоко тим, хто не мав корови, то врятувалися. Жили дружно. На роботі давали баланду. Я бігав до мами, їв із нею ту баланду з одної миски. Мали одну конячку, то із сусідом спрягалися, разом обробляли городи».

Василенко Євдокія Мусіївна, 1925 р. н., с. Паплинці: «Пам'ятаю все. Кілька років дуже трясли людей, забирали все до зернинки, до нитки. А потім почався голод. Був такий чоловік, що їв дітей, Петро, повуличному Лук'янчук, бо батько звався Лук'ян. Петрова донька ходила селом і заманювала дітей: «Іди до мене, в мене такі гарні сливки». І нема. Там дитина пропала, там. Раз пішли ті, в кого зникли діти, до нього. В мисках холодець, а в ньому маленькі дитячі пальчики. В баняку посолені стегенця, посмалені голівки. Його забрали... Як бачу, їде грабарка з мерцями, ноги белембаються, з них вода скрапує: опухлі були. Ідемо ззаду воза, а вздовж поскрапувано. «Це ноги плакали», кажемо... Яюсь їду, а в рові, бачу, лежать напівмертві люди. Чую, тоненький голосочок безсило: і-і-і... Дівчинка хлипає, тягнеться ручкою до трави, не може зірвати. Йду назад – а ручка вже заляккла... Хто не з'явився у школу – так і знали: помер або батька забрало НКВС. Везли в яму, чути було, як у ній стогнуть... Яюсь зайшли до нас трясти. Питають нас, дітей: «Де батько м'ясо заховав?». А братик випалив: «У собаки під хвостом». Грабуни прийняли це як жарт або грубощі. А справді так і було. Мама вмить почорніли! Бо якраз перед тим мама закопали м'ясо в кімнаті, замастили глиною і присипали соломкою. А пес і сів на те місце, над м'ясом... У нас ще корова була, яюсь не забрали. Восени 1932-го тато закопав бараболу на березі, і нічого їй не завадило. Склянка молока і одна бараболка на весь день. Ще сусідам давали молоко. Ходили чужі, міняли за відро бараболі – кожух» [3, с. 11 – 12].

Мазурець Филімон Семенович, 1924 р. н., Стара Синява: «Ми жили коло кладовища, бачили, як багато людей звозили туди, як матері носили в ряднах померлих дітей. Ходила бригада з 5 – 7 осіб із залізними палицями. Ми мали 60 соток городу, воза, гарбу, які батько здав у колгосп, то ми й вижили. Йде бригада, то всі ховалися. Спасали нас жорна і ступа, руки-ноги і воронята з гнізд. Із лободи мати шось пекла. Була в нас корова. Молоко я носив жидам. Візьму 2 пляшки і босим біжу. Жиди нас не любили, казали: «Ой, мужик. Фу! Свиня!». Жидів у Синяві було більше, як нас. Несу те молоко, аби щось дали, бо жиди не голодували. Наші жорна побили, але батько скрутив їх дротом, і знов мололи. До нас і люди йшли молоти, кожен давав за це пригорщу муки чи зерна. Потім хтось доніс владі. Коли вже почали пекти коржі, багато людей помирало теж. Якби ж то було знаття, що дітям треба давати по трошки. В 33-му заклали могилами все кладовище, аж до дороги».

Сердунич Андрій Микитович, 1924, с. Дашківці: «У нашій родині помер від голоду мій батько. Не можу забути той жах. Страшно було дивитись на опухлих. Мерли цілими хатами. Голод зробили комуняки. Приходила вказівка на сільраду, там збирали буксирну бригаду з 15 – 20 осіб. А згори наказували: «Забірайте всьо! Вплоть до печьоного», себто навіть коржика. З нашої хати все винесли, хату розшили, клуню розібрали. Робили що х'тіли» [4, с. 115].

Крот Ганна Василівна, 1929, с. Теліжинці: «П'ятий рік мені йшов у 33-му, а пам'ятаю: їли річкових черепашок (скойки) і черепах, яких було багато в піску. Варили траву, липове листя сушили, терли на порошок і пекли лип'яники. Я ходила в ясла, то старалася щось принести, сама все не з'їдала. А в яслах на стіні висів великий портрет Сталіна».

Тищук Ганна Феофанівна, 1935 р. н., с. Теліжинці: «Жила я в Бабині. Мій тато возив мерців. За це давали йому 100 г хліба на день. Мій покійний чоловік, Федь Тищук, з Теліжинців, казав, що ходив із сестрою на Іванківщину збирати горох. Йшли через річку, навпроти кар'єру. Тільки вийшли на той беріг, як із кар'єру височили чоловік і жінка, такі довгі, худющі, аж страшні, а до тички прив'язаний серп. Стали бігти за ними. То вони вскочили вбрід у річку і втікли. А були б постинали їм голови тим серпом. В Іванківцях, чули, мати з'їла дитину» [4, с. 115].

Бучко Лідія Петрівна, 1925 р. н., с. Теліжинці: «Активісти били, якщо хтось ховав хоч маленьку частинку продуктів. І не було ж де ховати. Двоє-троє приходили вночі і вдень, брали все. Тим, хто важко працював у колгоспі, давали баланду. Сторожі не дозволяли збирати навіть залишені в полі колоски й городину. За вказівкою влади грабували людей, а коли ті лежали вже спухлі, то не ходили. У Теліжинцях найбільше мерли з голоду навесні й у жнива. З'їли хліба – і помирали. На сиріт ніхто й уваги не звертав. Хто з них зумів вижити, то ходили по хатах, жебрали, грабували. А не голодували активісти Тихон Лисюк і Кость Качуровський. У кого була корівка (їх було дуже мало), той не помер. Їли лободу, кропиву, свиріпу, листя агрусу, равликів, черепах, воронячі яйця, пташенят... Родичі підсобляли один одному. 82 людей тоді померло в Теліжинцях. Влада забрала наш урожай, а керівники держави винні в загибелі мільйонів людей» [5, с. 86 – 87].

Шеставецька Марія Іванівна, 1923 р. н., с. Уласово-Русанівка: «Скільки закопали людей! Багацько вигнали з хат! Страх згадати! Нас розкуркулили, я то у Вінниці, то тут поневірялась. І дядька мого розкуркулили, бо був трудягою, жив у сусідніх Іванківцях. Забрали, нема понині. І тітку Катерину розкуркулили, заслали в Харківці (наш район). Мама йшли по воду вночі прихапці, бо нам забороняли. Їли яг'руст, листя, либоду. Отак влада виконувала партійні укази: грабували, пропивали, наживались. Один тут за курку купив хату розкуркуленого».

Кицун Петро Семенович, 1930, с. Уласово-Русанівка: «В кого була корова, ледь зводив кінці з кінцями. Молока не всім припадало: не було чим годувати корову. В Бабині померло дві третини села: 811 людей, у т. ч. 200 дітей. Але при відкритті пам'ятного знака голова села навіть не назвав ні цього числа, ні винуватців голодомору. У моєму селі від голоду померло порівняно небагато, бо люди заздалегідь уміло приховали збіжжя. У сусідстві з нами жила родина Микити П'ятака. Одного ранку він побачив біля грядок напівживого чоловіка, який лежав горілиць і тримав у руці біля рота стебло цибулі. Він негайно пішов у сільраду і заявив голові: Д. Скотенянцеві. Той прийшов. Коли заговорив до неприємного, він розплющив очі і рукою наблизив стебло цибулі до рота. «Перевірю, чи живий, – сказав голова, взутий у військові ялові чоботи, і стрибнув нещасному на живіт. Наказав господареві вивести

покійника на кладовище, пообіцяв ввести до списку на отримання у колгоспній коморі одного фунта (410 г) хліба. У Синяві, розповідали колишні медпрацівники Гавриш і Красій, голодні, аби вижити, йшли в лікарню. Але її на ніч закривали. На ранок 2 – 3 людини під лікарнею мертві. Їх кудись вивозили, потім викопали біля лікарні яму, там складали і ледь присипали землею. Пізніше НКВДисти теж звозили туди розстріляних. Кажуть, там не менше 500 – 600 жертв лежить. І ні горбочка. Тепер там танцмайданчик і пустирище. Ганебно, що й зараз антиукраїнські сили відчують ностальгію за минулим і досі перекручують правду про голодомор та інші злочини советського режиму» [6, с. 116 – 117].

Куць Василь Дем'янович, 1926, с. Миколаївка: «От було! Якби не Президент В. Ющенко, то ще мовчали б про той геноцид! Ми їли коріння з рогози. Ловили в річці і смажили черепашки (скойки). Тато вночі ставив сітку, було, пів мішка риби принесе. Продавали в Пиляві жидам, які не голодували. З райкому прислали жида Когана, він очолював групу трясунів. У нас забрали прядиво. Була корова, то ми вижили. А померла сестра Ганя. Потім народилася ще сестричка, назвали Ганею. І ця Гануся померла».

Кочелаба Ганна Сергіївна, смт Стара Синява, 1920, уродженка с. Паньківці: «Страшний суд був! Спухлі – страшно дивитися! Люди збирали ракушки у ставу. Вода холодна, а доводилось по пояс баблятись. У 33-му померли троє моїх братиків і батько... Їли люди здохлу худобу. В селі не було чути ніякого шуму, з коминів не йшов дим: не було що варити. А якщо в когось і задиміє, то туди сходилися всі, хто ще ворушився. Йшли з надією, що щось дадуть їсти. Або й зо страхом, бо було, що смажили людське м'ясо»...

І так мало не в кожній розповіді моїх краян: свідчення про людюїдство та трупюїдство. Але влада приховувала це, у зведеннях ще й применшувала числа жертв. У листопаді 2003 року хмельницьке обласне радіо повідомило, що в області було зафіксовано 71 випадок людюїдства і 9 – трупюїдства. Насправді ж ці цифри стосуються 2-ох – 3-ох районів, а не всієї області, бо майже в кожному селі був не один такий випадок. А що трупи їли – то й не злічити. Про це – у свідченнях, наведених вище і далі.

Березюк Текля Григорівна, 1926 р. н., с. Дашківці: «Знаю, що мерло багацько. Померли тоді мої дід і баба. Чули, що в Іванківцях якийсь їв дітий».

Собур Микола Васильович, 1928 р. н., с. Красносілка: «У Щербанях ще є жінка, котра їла дітей. Її були зловили, засудили на 2 чи 3 роки тюрми. А за крадіжку судили на 5 – 7 років».

Гордова Ганна Тодорівна, 1930 р. н., с. Сьомаки: «У Щербанях була Югина, вона зїла свою дитину. Власть водила її селом, та й відпустили. За жменю колосків була грша покара, а людина для влади була ніщо».

Чукань Мотря Панасівна, 1918 р. н., с. Дашківці: «Чула, що в Паплинцях чоловік варив холодець зі своїх дітей. Міліція забрала його в Синяву. І був Ярема, теж здурів, не знав, що робив. Двоє дітей своїх зїв і все одно помер».

Психіку людей було доведено до таких мутацій, що мати з'їдала рідну дитину. Світова історія голоду подібних випадків не знає! Крім свідчень очевидців, фактів на підтвердження голодомору – безліч, їх зібрано у моїй статті «Факти на підтвердження голодомору як геноциду» [7, с. 5 – 10].

Після цих розповідей про «раціон» я створила своєрідний словничок «Голодне їдло», де збрала близько 50-ох назв харчів, які рятували люд у голодомори (бевка, беці, блюваки, жолудяники, жомники, затируха, ліпеники, марципани, нізчимний борщ, потапці, розхристанці, сьорбавка...) або, нерідко, й прискорювали смерть [8, с. 110 – 112].

Досліджуймо цей пласт української історії, аби не дати забути й аби світ знав правду у неперекрученому вигляді.

Джерела та література:

1. Біблія, п'ята книга Мойсеева «Повторення закону» 28, 53-55.
2. Держархів Хмельницької обл. (Ф.Р-6460, оп. 1, спр. 4).
3. Сердунич Л. Барва смерті – 33-ій. (Статті, власні художні твори, свідчення, фольклор про голодомори). Хмельницький: Хмельницька міська друкарня. 2004.
4. Сердунич Л. І слово боролось (Український фольклор періоду голодоморів; статті та художні твори авторки про голодомори в Україні). Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 143 с., іл.
5. Сердунич Л. Столиця твого родоводу (Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області. Історично-краєзнавче видання). Хмельницький: ФОП Крисюк, 2015.
6. Сердунич Л. І слово боролось. Там само.
7. Сердунич Л. І слово боролось. Там само.
8. Сердунич Л. Вустами правди і болю (Фольклор періоду голодоморів). Хмельницький, 2009, 2010.
9. Народна пам'ять.

Василь Шпичка

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЛУКАШОВОЇ ЛИПОВЕЦЬКОГО (НИНІ ВІННИЦЬКОГО) РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В статті розкрито факти голодомору 1932-1933 рр. на прикладі свідчень жителів с. Лукашової Вінницького району Липовецької територіальної громади.

Ключові слова: голодомор, геноцид, Лукашова.

Як відомо кінець 20-х початок 30-х років позначився в історії України започаткуванням чотирьох трагічних процесів (розкуркулення, колективізація, депортації та голодомор 1932-1933рр) і які ми можемо узагальнено назвати терором радянської держави проти власного народу.

Актуальність зазначеної теми полягає в тому:

- що не дивлячись на очевидність скоєних злочинів нам повторюють про необхідність все це доказати, а саме, що ці процеси були свідомо запроваджені, носили системний характер, націлений в першу чергу на фізичне винищення українського селянства та інтелігенції;

- ці ганебні явища були настільки масштабними та різноманітними у своїх проявах, що до джерельної бази, яка збереглася і стосується первісної ланки тобто села, селища, які були основними територіально-адміністративними одиницями у згадувані часи, ми ще тільки наближаємося;

- поряд із виявленим, залишається чимало документів недосліджених в плані різноманітних проявів та наслідків терору, що відчуваються ще й до сьогодні;

- ми маємо досить ґрунтовні праці, на згадану тематику, загального плану і недостатньо оприлюднено матеріалів саме по сільських глибинках, що і підтверджує приклад с. Лукашової. Загальні цифри не будуть брати за живе бокамість кожна родина не дізнається правду про своїх рідних чи близьких;

- репресовані і загиблі від голоду лукашівські селяни пішли з життя як «вороги народу» та до цього часу не реабілітовані і їм не повернуті їх честь і права тому, що про них не знають чи не хочуть знати ті кому це належить робити тобто місцева влада;

- відновлення історичної пам'яті не можливе у повному обсязі без живих свідків тих подій, що обмежено в часі внаслідок їх фізичного стану;

- і чисто з точки зору сучасного права і моралі конкретні замовники і виконавці, по кожному населеному пункту, повинні бути названі та покарані як кримінальні злочинці в противному випадку нас чекає сумне майбутнє;

В «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні Вінницька область 2008р» [1] село Лукашова і сусіднє село Берестівка (Феліксіївка) не згадуються зовсім, хоча ще у 2002р були опубліковані спогади Кулябіної Федосі Зотівни де мова йшла про голодні роки і про тих, хто загинув від голоду в с. Лукашовій [2] , а на сьогодні записані свідчення Гнатюк (Стасюк) Марії Данилівни про голод 1932-1933 рр на хуторі Мрачківських (входив до складу Лукашівської сільської ради), що розповіла їй її мама. Лише у цій родині від голоду померло четверо осіб різного віку. Також записано спогади Синявського Бориса Павловича, вчителя місцевої школи, про голод та його наслідки в родині його діда. Це ще один конкретний приклад який свідчить, про необхідність подальших досліджень в цьому напрямку.

Старий Лукашівський цвинтар, де очевидно захоронені загиблі в часи Голодомору, в занедбаному стані, і до нього нікому не має справи, а на нині діючому Лукашівському цвинтарі встановлено символічний хрест жертвам Голодомору, але без жодного прізвища позбавлених життя, а сам надпис на табличці зроблено так що і прочитати важко. Це вже справи місцевої, новітньої влади тобто правонаступників тих хто творив той голодомор у 30-х рр.

На нашу думку голоду 1932-1933 рр. як такого, бути не могло бути в принципі тому, що лукашівські селяни виробляли хліба і до нього з надлишком, тому цілком очевидно, що йшлося про фізичне винищення частини українського населення.

І ще про один факт який прямо свідчить про свідоме вбивство українців голодом, а саме хлібозаготівельні комісії, апарат яких формувався в основному не з українців, відбирали останнє з урожаю 1931, 1932рр і де крім іншого мова йшла про те, що: «заготівельний апарат непосредственно работающий по заготовке зернохлеба в особенности по Госзаготовителям/Укрхлеб и Хлебпродукт подобран неудачно, и деятельность такого чрезвычайно низка» [4]. Що тут ще додати крім того, що при такій політиці радянської влади по відношенню до українського селянства голод міг трапитися раніше чи пізніше та однаково стався б про що і йдеться у свідченнях жителів с. Лукашової яких вдалося розговорити на цю тему.

Свідчення жительки с. Лукашової Кулябіної (Гулько) Федосі Зотівни 1918р/н про голодування в сім'ї її батька Гулько Зотя Павловича жителя с. Лукашової. «До розкуркулення і колективізації сім'я Зотя Павловича, яка складалася з семи осіб, не відчувала нестачі в продуктах харчування бо обробляли вісім десятин землі, тримали дві корови, курей, качок, овець тощо. Частину виробленого, важкою працею, споживала сім'я-залишки (які складали значну частину виробленого як ми бачили з вищенаведеної таблиці) продавали і здавали на місцеві переробні підприємства. Та в 1930-му році Зотя Павлович змушений був написати заяву про вступ до місцевого колгоспу ім. Сталіна, що автоматично передбачало усупільнення майна господаря. Тиск влади полягав і в тому, що потрібно було виконати доведені обсяги хлібоздачі та різних податків, невиконання яких передбачало репресії аж до висилки чи кримінальної відповідальності. Місцева влада, а це переважно комуністи, комсомольці і активісти (Щербатий Федір, Криворука Кость, Сергієнко Макар, Головатюк Сава) докерувалися до того, що у сім'ї Гульків хліб зник у весняні місяці 1933р. В селі голодні люди так реагували на це лихо:

«Україна страна хлебобобная,

Хліб Росії віддала, а сама голодная».

У батька стали опухати ноги-пригадає Федося Зотівна. Дружина Зотя Павловича Олександра Петрівна наймається на роботу в сільськогосподарську артіль «Жовтень», в цьому ж таки селі, де за щоденну працю отримувала 200 грамів хліба. Та це не допомагало вижити. В Липовецький «Торгзін» (магазини цього типу з'явилися в багатьох містах країни в період економічної кризи, пов'язаної з колективізацією, офіційно для торгівлі з іноземцями, але більш для того, щоб викачати у населення дорогоцінності, які ще залишилися після численних експропріацій) були здані: дві срібні медалі - нагороди Зотя за участь у Російсько – Японській війні 1904-1905 років, дві золоті обручки, дві золоті п'ятірки (монети царської чеканки) інші сімейні цінності і реліквії – за що отримали п'ять фунтів (1 фунт = 453592 кілограма) ячмінних круп і метр байки. Літом 1933 року померли від

голоду брат Зотя - Степан Гулько і його син. Трагедія не оминула б і сім'ю Зотя Павловича, коли б не спромоглися зберегти корову, яка і врятувала від голодної смерті» [5] .

В листопаді 1992р в Лукашівській ЗОСШ відбулося вшанування пам'яті невинно убієнних голодом де автором цього допису вперше були оприлюднені, на загал, спогади Кулябіної Федосі Зотівни. Реакція директора школи Щиголя П.І., голови сільської ради Левкович В.Ф., колишньої вчительки цієї школи Головатюк С.П. була дещо дивною – ми Вас до суду подамо за наклеп на чесних людей. В Лукашовій голоду не було, а тому і полеглих голодною смертю в принципі бути не могло! Та у мене в руках були свідчення Кулябіної Федосі Зотівни, це і вирішило суперечку на мою користь. На жаль ситуація станом на сьогодні, тобто через 31 рік, не змінилася. Залишається невідомим, за виключенням окремих фактів, скільки осіб загинули голодною смертю в селах Лукашовій, Ясенках, Нарцизівці і Берестівці, яких об'єднувала Лукашівська сільрада, як змінилася демографічна ситуація, наслідки цього рукотворного лиха інше. В Україні ухвалено ЗАКОН УКРАЇНИ № 376–V Про Голодомор 1932–1933 років в Україні де визнано голодомор 1932/1933рр актом геноциду та не запроваджено механізм покарання який би дієво дозволяв давати відсіч нарузі над гідністю Українського народу, запровадив системне вивчення теми, а не епізодичні акти покладання квітів один раз на рік тощо. Тема надто серйозна і потрібна державна політика тільки в такому разі можна сподіватися на конкретний результат і прощення тих мільйонів душ які неприкаянно чекають на це у космічному просторі.

Спогади Марії Стасюк про голодні 1932-1933 роки які їй передала мати Лебідь (Стасюк) Тетяна Степанівна 1922р/н жителька хутора Марчківських, що входив до Лукашівської сільради. Зі слів мами я пам'ятаю про ті події наступне-у неї було дві рідні сестри Ніна орієнтовно 9 років і Маруся орієнтовно 7 років. Обидві померли в один день (пізньою весною чи влітку. Мама вела їх за руку, а вони були спухлі від голоду і коли вони зачепились за грудку і впали то піднятися вже не було сил і в цей момент настала смерть. Мама Тетяни Степанівни померла від голоду десь через тиждень. Вона лежала спухша на печі. Дітей підводою відвезли на старий цвинтар і захоронили. Там же захоронена і мама Тетяни Степанівни. В період колективізації забирала всі продукти даже лавку стару винесли з хати. Загалом сім'я де народилася Тетяна складалася з п'яти чоловік. У відсутності продуктів їли гнилу картоплю, лободу та інше. Степан Лебідь відмовився йти в колгосп мовлячи при цім: « З голоду помру, а в колгосп не піду». Дід, що прийшов з Києва також невдовзі помер. Баба Тетяна вижила за рахунок того, що Югень найняв її пасти корову, а потім її забрала в найми баба Варка так вона і вижила закінчує свої спогади 15 серпня 2017року [6].

Синявський Борис Павлович, вчитель Лукашівської школи, засвідчив наступне: голодною смертю в 1932-1933рр в с. Лукашова померли - Вечерук Іван Антонович, 1905 року народження, помер в липні 1933р бо нарвав колосків, наварив зерна і об'ївся, а вночі помер. Синявська Валентина Павлівна 1930 року народження. Померла зимою

1932р. Синявська (ім'я не пам'ятає) Юхимівна, 1880 року народження, померла у березні 1933 року. Це тільки дані по 2-х сім'ях Синявських і Вечеруків які в 60-х роках стали сватами [7].

Все прогресивне людство пам'ятає і щорічно віддає належну шану тим, замордованим голодом, що навіки упокоїлись у сумно відомі 1932-1933рр.

Документальні дані свідчать, що на Поділлі (сучасні Вінницька та Хмельницька області) від голодомору загинуло від 781тис. 574 особи до 1 млн.127тис. 761особи. Населення Поділля становило на той час 4 млн.726 тис.97 чоловік. Всього, на думку вчених, в час голодомору в Україні загинуло від 7 до10 млн. чоловік.

Проте час, а головне дослідження архівних документів підтверджують висновки, що це був геноцид українців, який визнали вже 14 країн світу, а 24 засудили цей злочин. Серед тих хто визнав голодомор геноцидом проти українців останнім часом стала - Законодавча асамблея канадської провінції Британська Колумбія 29 жовтня 2019р визнала Голодомор 1932-1933 років в Україні геноцидом. Про це інформували в прес-службі посольства України в Канаді. Так, Законодавча асамблея ухвалила закон про День пам'яті українського Голодомору, який визнає геноцидом штучний голод 1932-33 років. «Голодомор був навмисно спланованим та здійсненим радянським режимом, щоб системно знищити прагнення українського народу до вільної та незалежної України», – йдеться в документі. Британська Колумбія стала шостою провінцією Канади, яка визнала Голодомор актом геноциду. На державному рівні закон про Голодомор діє в Канаді з 2008 року [8].

26 травня 2023 року парламент Британії визнав Голодомор 1932—1933 років геноцидом українського народу26 травня 2023 року парламент Британії визнав Голодомор 1932—1933 років геноцидом українського народу.

Джерела та література:

1. «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область / уряд. В. П. Лациба (керівник), В.В. Вижга, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1004 с.
2. «Голодомор як засіб політичного терору». Вінниця 2002р.
3. ДАКО, д-4, оп.61, д. 219, арк. 6.
4. ДАВО, ф.Р-595, оп.1, спр. 277, арк. 51.
5. «Голодомор як засіб політичного терору». Вінниця 2002 р., ст. 145-148.
6. Роговий О.І. «На чорній дошці», арк.138
7. Там же.

**СВІДЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ПОГРЕБИЩЕНСЬКОГО (НИНІ
ВІННИЦЬКОГО) РАЙОНУ ПРО ПОДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ**

У статті представлені свідчення мешканців Погребищанського району про Голодомор 1932-1933 років. У свідченнях подано інформацію про те, як людям доводилося виживати під час голоду, також згадано випадки канібалізму у селах Травневе, Юнашки.

Ключові слова: Голодомор, очевидці, колгосп, хліб, «П'ять колосків».

Час неблаганно крокує вперед. Все менше й менше залишається в живих свідків геноциду українського народу. Ті, хто помер, забирають із собою у могилу часто унікальні свідчення про цю трагедію.

Тому розповіді мешканців Погребищанського району є дійсно унікальними. У 1993 р. в Погребищі та найближчих селах, вперше було розпочато збір свідчень. Завдяки цим свідченням було встановлено імена загиблих односельчан, які померли від голоду. Страшно читати рядки, де написано, як люди добували собі їжу, щоб вижити, оскільки зараз, маючи все необхідне і навіть більше, ми не може збагнути масштабів цього лиха.

Свідчення жительки села Збаржівка Погребищанського району Вінницької області, Касянчук Катерини Микитівни 1914 року народження:

«Все, що було в ті страшні місяці осені тридцять другого і першої половини тридцять третього пам'ятаю до дрібниць. Наче чую все і нині. У той час ми жили у селі Збаржівка. Наш батько простий колгоспник. Дома ні зернинки. Все вивезено як хлібоподаток державі, але на двір дають додатково ще одну норму.

В хаті щодня тільки й чути: «Мамо, їсти хочемо». А нас у батьків п'ятеро: старша сестра Одарка, а потім і ще сестра Міля, сестра Явдоня, брат Микола і я, Катя. Мати й батько, худі та виснажені, обнадійливо відповідають: «Моя дитино, потерпи, немає зараз нічого, може, щось завтра». Ми малі були і розуміли, що нема, що не буде ні завтра, ні післязавтра, але просимо їсти, бо хочемо їсти.

Пізньої осені тридцять другого батько з братом, якому було 8 років, і зі мною ходили і шукали в полі мишоловки. Вибираємо з розгорнутих куп зернинки, колосочки, потім вдома товчемо в ступці. Все це йде на заколоту, або на малесенькі млинчики.

В грудні почали викликати батька в сільську раду, або матір, для допитів: «Де закопали хліб?». Приходили додому, зазирали у вікна, відчиняли клуню, колупали землю. А вранці прийшов виконавець і став кричати на матір: - Федоро йди до сільської ради. Мати пішла. Коли батько повернувся додому наче побитий, наляканий. Сів біля нас на холодну лежанку, тре руки, зітхає, хвилюється. Я з братом і своїми сестрами сидимо поряд з ним, уже їсти не просимо.

А тут до хати заходять двоє чоловіків і стали до батька кричати: «Ти саботажник! У містах помирають діти, робітники, а ти хочеш їх і радянську владу задушити голодом. Давай хліб! Кажи де закопав». І вони пішли до клуні, стали викидати солому на сніг, а потім залізними шпичками штурхали стіни, купу гною, нишпорили всюди, простукували усе. І нічого не знайшли. Знову зайшли до хати і стали кричати «Все одно знайдемо. Зараз будемо ламати піч і грубу». Ми малі чули ці страшні слова і стали плакати, в батька теж затремтіли губи і він заплакав. Шукали скрізь, але нічого не знайшли. Потім стали казати - «Ти нас не дури, сусідка казала, що у тебе хліб є.»

А голод щодень посилювався, захоплював усе більше і більше сімей. В березні 33-го люди ледве животіли, деякі падали прямо на вулицях села. Хліба ніде не було. Батько попросив сторожа, допомогти купити хліба, а він сказав ні, ні, ти бачиш який голод. А ще він сказав у відповідь: «Хліба немає ніде». Після цієї розмови батько побоявся щоб не арештували і пішов додому.

Люди заради їжі убивали пташок, тварин, гризунів, варили кістки, шкіру, ремени. Для палива рубали хрести на кладовищах, викопували посаджену картоплю, лазили по чужих погребках, у хатах прямо із печей витягували горщики і все з них виїдали. Багато збаржівчан, хто ще міг пересуватися, зривалися з місць і їхали світ за очі, подалі від своїх страшних голодних хат.

А коли нарешті прийшло тепло, коли зацвіли дерева і поросли високі бур'яни, голодомор досяг страхітливих масштабів, люди падали, умирили в хатах, на вулицях, під тином, в садах під яблунями, у широколистяних лопухах знаходили мертвих людей.

Ми шукали їжу і їли все що можна було їсти: цвіт береста, акації, щавель, кропиву, просяне лушпиння, макуху. Ми обшкрібали старий закрам, де поприлипало борошно, вибирали із соломи колоски і товкли в ступі. Отак жила наша сім'я, тяжке було життя.

У цей час смертність все більше і більше набирала обертів. Голод убивав у людей будь-який захист проти хвороб. Наші односельці стали умирати не тільки від голоду а й від недокрів'я, дизентерії, були виснажені, не було сил жити. Багатьох мучила куряча сліпота. Після вживання макухи, просяного лушпиння, діти стали вмирати від завороту кишок. Страшним нещастям були воші, які роз'їдали шкіру до ран, заражали людей тифом. У першу чергу страждали діти, їх возиками вивозили на кладовище. На обличчях батьків, матерів не було видно сліз, не чути було ридань і голосінь. Тихо. Клади маленькі холодні тіла на траву і йшли додому, бо сил не було викопати могилку. Багато людей з нашої вулиці повмирало дорослі, діти, цілі сім'ї. Пам'ятаю, прийшов батько із села і сказав нам тихенько що ходять чутки нібито Польща підігнала до українського кордону багато ешелонів з хлібом. Може, дасть Бог, переживемо цю скруту. Але все марно, пізніше стало відомо що їх не пустили в Україну. Може, комусь у це важко повірити тепер, але це було на нашій землі і не тільки в Збаржівці. Це жахлива правда» [1].

Свідчення жительки села Травневе Погребищенського району Вінницької області, Лозинської Анастасії Петрівни 1928 року народження:

«Коли був голодомор мені було мало років, але я пам'ятаю багато чого з того важкого часу. Масово почали вмирати люди в кінці 1932 року і літом 1933 року. І звозчику який звозив трупи людей давали півбуханки хліба. У кого була корова той не голодував. Так у сім'ї Женьки Зубкової була корова, старші діти ходили ловити ракушки, а мати жарила їх і давала дітям їсти і говорила що то м'ясо з теляти. Споживали горобців, акацію, клевер, лободу, ворон.

Також хто міг ходили в Київ міняти туфлі, піджачки, спідниці на харчі. Весь урожай забирала влада, з району була комісія з трьох чоловік. Документів ніхто не показував і не представлявся, хто і звідки вони. Застосовували покарання побиттям, висилали, гонили, зброєю в спину цілились. Люди переховувались по чужих селах. Ховалися в печі, під штандарами. В той час ходила така приказка: «Спасибі Сталіну грузину, що вдумав таку різню на галоші». Був такий чоловік, який доносив владі на людей, читав лекції, випитував, а потім доносив.

Для тих хто працював в колгоспі та виконували по 2-3 норми давали хліб і дерть по 200 грам, люди йшли працювати заради того щоб мати кусочок хліба, щоб нагодувати дітей.

«П'ять колосків» –це збирали колоски і потрібно було здати все, якщо приховаєш і знайдуть то били і забирали в тюрму. Колоски не дозволяли збирати додому.

Тоді були охоронці їх називали тоді «об'єщики»- які об'їжджали поля. Заставляли йти в колгосп - ідем в колгосп треба було вести корову, коні, свинюматки, реманент. Коли зоставалися діти, батьки яких повмирали від голоду, то їх здавали в приют який був у Дзюнькові. На цвинтарі був викопаний великий яр туди скидали і ховали. Зараз на тому місці лежить великий камінь.

Жила сусідка баба Ганя, яка ловила і їла чужих дітей, різала людей і ховала в підвал в хаті під ляду. Мій батько був управляючим, забрали його у тюрму, за зерно, що недокладав на людей у селі в кого що було, три роки відсидів і помер. В сім'ї нас було четверо, в нас була корова так ми виживали» [2].

Спогади жительки села Юнашки Погребищенського району Вінницької області, Бурлаки Неоніли Тодосіївни 1925 року народження:

«Я народилася 9 листопада 1925 року у селі Юнашки Погребищенського району на Вінниччині.

Їсти не було що, ми голодували. Але у нас була корова. Вона давала трошки, 3-4 літри молока. То це мама видоють ту корову, але нам не дають молока, а беруть великий чавун води і це молоко закроплюють, листя з липи нарвуть і накидають туди ж. Тільки животи великі від того, ми не були ситі від того, хтіли їсти. З меншим братом і сестрою ми нарвали лободи і наїлися. Воно таке торохкотить...Ми наїлися, прийшли додому, надвечір ми почали пухнути. Далі попухли ного. Мама злякалася, побігла в крамницю, взяла пів літри горілки, видоїли корову, дали нам півсклянки молока і налляли туди горілки. Ми не хотіли горілки, то вони нас в шию – «пийте, пийте». Ми випили, попилися, бо ми ж голодні, і вона поклала нас спати. Рано повставала – ми худенькі були...

Дуже тяжко жили, не було що їсти. Ходили попід хати і так просить, а самому нема що їсти. Так на дорозі при очах іде хлопець і гукає, щоб я винесла водички. Я винесла, а він упав і тільки слина з рота. І кінчився біля хати. Дуже багато падало на дорозі. Їх збирали у таку, називають, гарбу, складають їх і везуть на цвинтар. А тому, що возив, давали 700 грамів хліба за те, що він звозив тих людей. То як приїде до хати, а там два мерці, то він забирає. А той ще живе. А він каже: «От буду ще завтра за тобою їхати, давай і тебе сюди». То було два хлопці, одному 12 років, другому – 9. Він забрав їх, завіз на цвинтар, там вкинув у яму. То Бог поміг, дав їм сили вилізти з ями. Там росли куці. То вони залізли в ті куці, поїли там зілля і так залишились. Хоч їх зараз нема, але вони тоді вижили.

А є такі люди... У однієї жінки сестра умерла, то вона її хотіла гарно убрати, взяла блузочку, спідничку, хустинку напнула. А цей чоловік вивіз її до цвинтаря, розібрав, приніс одяг додому, а жінка його пішла у сусіднє село продавати. А ця (сестра покійної) пішла на базар, дивиться, а та продає її хустину. Вона наробила крику. Ну що ти вже зробиш? Нічого. Оце так в хатах дуже багато повмирали.

В нашому селі не було, а в других селах були. В другому селі, йшла дівчинка невеличка, була трошки повненька. А голодні дуже чоловік та жінка дивляться, заманюють її до хати: «Йди, цукерочку дам». А воно ж дитина. Прийшла. То вони зарізали і з'їли її. Мати шукала кругом. Бачили люди, куди вона пішла, то прийшли до цих. А там голова дівчинки, її ще не з'їли. Було багато таких випадків. То що робити, треба це ворушити, все старе згадувати треба» [3].

Отже, з даних свідчень ми дізналися, що у простих селян відбирали хліб усіма можливими методами. Дорослі, убивали пташок, ловили мишей, варили шкіру і кістки, а бідні діти часто ставали жертвами канібалізму. Багато людей помирили від недокрів'я, дизентерії, курячої сліпоти і тифу. Комуністична влада не мала і краплини жалості дивлячись на цей спотворений і бідний український люд. Ким треба бути, щоб спокійно спостерігати за тисячами вмираючих душ?

Джерела та література:

1. https://docs.google.com/document/d/1swevxMLn90U4Jm_KXet aWKKcZDKbF4n4/edit?usp=drive_link&oid=109680145824278072822&rtpof=true&sd=true

2. https://docs.google.com/document/d/1h6hKgnOYrPPMM86CY-Bp0Q7-RhmsjHZa/edit?usp=drive_link&oid=109680145824278072822&rtpof=true&sd=true

3. https://docs.google.com/document/d/1lxVT6TOpS1klf03JA_au4tQrMSFpiXFfs/edit?usp=drive_link&oid=109680145824278072822&rtpof=true&sd=true

ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ В СПОМИНАХ СТАРОЖИЛІВ СЕЛА СКАЗИНЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

В статті висвітлюється голод 1932-1933 років за свідченням очевидців села Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

Ключові слова: голод, село Сказинці, хліб, колгосп, виселяли, виживали.

Завідуюча Сказинецької сільської публічної бібліотеки Тамара Василівна Ткачук у серпні 2005 року отримала програму - запитальник для запису свідчень старожилів про голод 1932-1933 років у своєму рідному селі.

В програмі - запитальнику було 51 питання. Автор вирішила опублікувати відповіді семи старожилів села Сказинці на 32 питання.

Серед опитаних: Тумко Олексій Васильович, 1921 року народження, колишній директор школи[1]; Корсовська Анастасія Пилипівна, 1925 року народження, селянка, майстриня по розмалюванню печей, випічці[2]; Паланичко Марія Матвіївна, 1925 року народження, селянка [3]; Паланичко Ганна Стратіївна, 1923 року народження, селянка [4]; Мазур Михайло Прокопович, 1925 року народження, селянин [5]; Слободянюк Ольга Никифорівна, 1922 року народження, селянка [6]; Баск Ганна Макарівна, 1924 року народження, селянка [7].

У такій послідовності автор публікує відповіді опитуваних на питання:

1. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1922-1933 роках?

- 1) Про голод 1932 - 33 рр. пам'ятаю; 2) Пам'ятаю;
- 3) Пам'ятаю.; 4) Про голод помню, мені тоді було 9 років;
- 5) Пам'ятаю частково; 6) Пам'ятаю; 7) Пам'ятаю.

2. Які на Вашу думку могли бути причини голоду:

неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

1) Силою забирали хліб у селян; 2) Причина - неурожай, податки, влада забирала; 3) Забирала влада; 4) Неурожай; 5) Колгоспи організувались з 1928 року. Техніки не було, у людей забирали коні, воли, інвентар — зігнали всіх до купи, а толку ніякого. Безпорядок був; 6) Неурожай і забирала влада; 7) Не знаю.

3. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

1) Було поставлене завдання: очистити села від хліба. Це робили бригади хлопців з залізнимим палицями; 2) Ті, що були при владі - забирали все що було; 3) Дубіняк із Лядови, голова сільської ради, виконавці із Могильова; 4) У нас нічого не відбирали; 5) Все брали. Табурчак Іван — інкебіст, Штанбер Женя; 6) Відбирали у людей ті, що були при владі, наприклад — Капустеник Василь; 7) Не знаю.

4. Чи були нагороди від влади на донесення на сусіда про приховання зерна?

1) Не було; 2) Не знаю; 3) Не пам'ятаю. 4) Не знаю; 5) Не було; 6) Не знаю чи були винагороди; 7) Не знаю.

5. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?

1) Документів не було ніяких; 2) Не мали документів; 3) Не мали ніяких документів; 4) Не знаю; 5) Не було документів; 6) Ніяких документів не мали; 7) Не знаю.

6. Чи застосовували до людей покарання, побиття, вислання арешти?

1) Да, факти були; 2) Так; 3) Були висилання. Так було: увечері була нарада у кого що є - у того млин, у того коняка. От і виловлювали їх рано і висилали; 4) Було і арештовували, і виселали тих, хто не хотів йти до колгоспу; 5) Не було такого; 6) Батька вигнали у Сибір за віру, а мама була в тюрмі по доносу теж за віру. 7) Не знаю.

7. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

1) Ні, зброї не було - залізна гостра палиця і все. Якщо представник міліції то була зброя; 2) Не мали зброї; 3) Не знаю; 4) Не знаю; 5) Не пам'ятаю; 6) Не знаю; 7) Не помню.

8. Як люди боронилися?

1) Ніяк. Ховалися в сусідів, родичів; 2) Ніяк; 3) Ніяк; 4) Не знаю; 5) Не пам'ятаю; 6) Коли прийшли відбирати хліб і усе майно — тато втік, мама слабій лежали, а я на три клямки закрила двері. Коли вже увірвалися — то побили мені руки залізними прутами до крові; 7) Не знаю.

9. Чи можна було приховати якусь частину зерна продуктів, овочів?

1) Приховували. По 2-3 мішки закопували у садку, садили на тому місці дерево, траву, щоб не було видно. Ще у полі прикопували і засівали зверху пшеницею, чи ще чимось. В ярах, на межах закопували; 2) Жінки йшли з поля і ховали зерно в пазусі, якщо проскакували через охорону - то приносили додому. Якщо ні - то садили в тюрму; 3) Ні. У нас мама на верстаті пряла і кукурудзи трохи було. Прийшли з Могильова, а вдома пусто - все забрали...; 4) Не можна було нічого приховати; 5) Приховували; 6) Не можна; 7) Ні.

10. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

1) Не пам'ятаю; 2) Не знаю; 3) Не помню; 4) Не знаю; 5) Не знаю; 6) Не пам'ятаю; 7) Не помню.

11. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

1) Ходили бригади по 3-4 чоловіки. В селі таких бригад було кілька. В загальному десь 25-30 чоловік; 2) Приходили 3-5 чоловік; 3) Могло бути до 10 чоловік; 4) Не помню; 5) Не знаю; 6) 5-7 чоловік; 7) Не знаю.

12. Де можна було заховати продукти харчування?

1) Ніде; 2) Ніде; 3) Ніде; 4) Не знаю; 5) Не помню; 6) Ніде; 7) Ніде.

13. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

1) Забезпечували їжею; 2) Не давали ніякої їжі; 3) Не помню; 4) Да, годували; 5) Не помню; 6) Не пам'ятаю; 7) Не помню.

14. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі - одяг, рушники, худобу тощо.

1) Не було, щоб брали одяг; 2) Все забирали, що було в хаті. Діти плачуть замерзлі, голодні... То були буржуї; 3) Все забирали; 4) Нічого у нас не забирали, бо мої батьки пішли зразу в колгосп і все здали, що мали. І всім хто так робив — було добре жити, ще краще жили чим багаті; 5) Не було що брати; 6) Забирали верети, доски, столи, скриню і все що в ній; 7) Все забирали.

15. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

1) Як хто; 2) Тато не хотіли йти в колгосп, поїхали у світи - там його і застала війна. Не повернувся додому. Мама усе віддала у колгосп: коні, борони - і ми лишилися голі і босі, я і сестричка чотирьох років. Ми ходимо по вулиці і збираємо патички щоб мама, як прийде з колгоспу, зварила бадеревочку; 3) Ні; 4) Да, ми так зробили і було добре — ми не знали голоду; 5) Ішли нормально в колгосп; 6) Хто хотів, а кого заставляли; 7) Нас було: я, Ольга, Василь, Ілько, Люба, тато, мама. Був кінь, віз — як ішли в колгосп, то здали коня і воза. Мама плакали, а тато каже: “Буду робити — буду мати”.

16. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

1) Примушували йти до колгоспу - обкладали налогами; 2) Заставляли йти до колгоспу; 3) Змушували; 4) Заставляли усіх іти до колгоспу; 5) Ішли нормально в колгосп; 6) Да, спочатку усе вигрібуть із хати, що не має що їсти, а потім мусиш іти до колгоспу, щоб хоч якось вижити; 7) А хто не хотів іти в колгосп — забирали все до стільця, а потім заставляли силою до колгоспу йти. А хто зразу йшов сам — то нічого не забирали.

17. Коли почали люди помирати з голоду?

1) Дуже мало людей померло від голоду, оскільки село не колективізоване - голод був частково. Померло кілька десятків, але не масово; 2) В 1933 році; 3) У 1932 році; 4) Не знаю; 5) Навесні 1933 року людей померлих знаходили між хлібами на полі. Було таке, що квасили колоски жита пшениці і смоктали; 6) Помирили ночами у 1933 році; 7) Не знаю.

18. Що було з малими сиротами чи ними опікувалася держава?

1) Ні; 2) Ні. Бувало таке: тато - мама підуть шукати щось поїсти дітям - закинть вернуться, а діти уже померли. Тоді усі були сиротами; 3) Не знаю, самі себе обходили; 4) Не знаю; 5) Не було кому дорослими опікуватися, не те, що дітьми; 6) Не знаю; 7) Не знаю.

19. Хто не голодував у селі і чому?

1) Той, хто зумів сховати зерно на полі, в ярах, в зарослях, під деревом; 2) Не голодував той, хто умудрявся украсти в колгоспі чи муку із млину, чи молоко моя мама брали, бо робили дояркою. Ті і виживали; 3) Хто мав що їсти, той не голодував; 4) Не голодував той, що був у колгоспі, бо получав на трудодні; 5) Вижили ті, що мали корову, мали більш-менш здоров'я і так спасалися; 6) Не помню; 7) Хто мав що їсти.

20. Хто зумів вижити?

1) Той, хто зумів сховати зерно...; 2) Ті, що крали у колгоспі; 3) Той і вижив; 4) Хто мав свій хліб; 5) Вижили ті, що мали корову; 6) Не знаю; 7) Ми вижили, бо мали корову.

21. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділились продуктами?

1) Родичі помагали; 2) Ні, навіть дочка не давала мамі, бо у неї свої діти; 3) Ні; 4) Ні; 5) Не знаю; 6) Не помагали; 7) Не знаю.

22. Які засоби вживали до виживання?

1) Картопля спасала людей, овочі, фрукти;

2) Всілякі; 3) Всілякі; 4) Не знаю; 5) Всілякі; 6) Спасався, хто як міг; 7) Не знаю.

23. З яких дерев, росли, вживали листя, кору, їжу?

1) Листя шовковиці, суниці, зелені черешні. Зокрема, я з сусідським хлопчиком наїлись зелених черешень і спостерігали як ті черешні з кісточками випиналися з-під тоненької шкіри наших животів; 2) Варили лободу, бурачиння, ширицю з кукурудзино мукою, а мама приносили якесь молоко з колгоспу, і так виживали; 3) Лободу їли, кропиву. з вишні листя; 4) Не знаю; 5) Їли цвіт акації, ще кропиву з сиром теж; 6) Бурачиння варили і їли; 7) Не помню.

24. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

1) Діти чекали, коли вилупляться маленькі вороненята, щоб вилізти на дерево, забрати їх з гнізда, зварити і з'їсти. Ще варили псів, котів але не всі люди, хто не гидувався; 2) Птахів не було; 3) Не було птахів; 4) Не знаю; 5) Не знаю; 6) Ніяких птахів не їли; 7) Не помню.

25. Чи можна було купити в місці, чи виміняти?

1) Можна було і виміняти, і купити; 2) Було таке;

3) Можна було купити, якщо маєш що продати; 4) Все можна було: і виміняти, і купити; 5) Можна було і купити, і виміняти все на їжу; 6) Можна було виміняти у місті хустину на баночку муки; 7) Люди ходили, як старці, хата в хату, що могли і мали, те й міняли.

26. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

1) Померло приблизно 30-36 чоловік; 2) Хата в хату - всі порожні. Багато; 3) Не знаю скільки померло, а що забрали 38 чоловік тюрму зі Сказинець, то так; 4) Не знаю; 5) Не знаю; 6) Не знаю; 7) Не знаю.

27. Чи відомі випадки людодіства у вашому селі?

1) Невідомі; 2) Не було людодіства; 3) Ні, людодіства не було; 4) Не знаю; 5) Не чув; 6) Не знаю; 7) Не знаю.

28. Де і хто хоронив померлих від голоду?

1) На цвинтарі хоронили — були у людей коні і вивозили; 2) Там умерло 3 там — 2. Складали всіх на підводу і відвозили на цвинтар — всіх в одну яму; 3) Померлих ховали на цвинтарі; 4) Свої вмирили і самі їх хоронили на цвинтарі; 5) Померлих завивали у веретки, складали на підводу і відвозили на цвинтар; 6) Не знаю; 7) Не знаю;

29. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер, і за часів радянської влади?

1) Поминають родичі, діти, внуки і правнуки - зараз і за радянських часів теж; 2) Згадують і поминають; 3) У церкві як є родичі, то поминають. Поминали за радянських часів теж; 4) Поминають і в церкві тепер, і за тих часів; 5) Поминають у церкві теж; 6) Поминають і в церкві; 7) Не знаю.

30. Чи були встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

1) Ні; 2) Ні; 3) Не знаю; 4) Нема такого; 5) Ні, не встановлені; 6) Ні; 7) Не знаю.

31. Чи знає сучасна молодь села про голод 1922-1933 років, зокрема, чи розповідали ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

1) Знає; 2) Знає, розказую дітям, внучкам; 3) Знає з школи, з розказів старих людей; 4) Молодих зараз друге інтересує, а не голод; 5) Не знає молодь за ті роки, я нічого не розповідав; 6) Не знаю; 7) Не знаю.

32. Кого ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

1) Уряд - правителсьтво Кагановича, Постишева, Косіора.;

2) Государство є винним: забрали хліб, а люди лишилися голі і босі. Мама заробляли 16 кілограм ячменю, але забрали і те за податок - та й по всьому; 3) Власть винна; 4) Не знаю хто винен. У мене було 2 брати, тато, мама, були коні, поле — пішли в колгосп і нам було добре; 5) У загибелі багатьох людей винна власть; 6) Совестську власть вважаю винною; 7) Кажуть, що Сталін вигрузив весь хліб, але сама не знаю.

На моє переконання потрібно віднайти спільні могили, в яких поховані вмерлі від голоду наші односельці, впорядкувати їх та встановити пам'ятники.

Джерела та література:

1. Запис Ткачук Тамари Василівни від Тумко Олексія Васильовича, 1921 р.н., жителя села Сказинці, Могилів-Подільського району від 15 серпня 2005 р.
2. Запис Ткачук Тамари Василівни від Корсовської Анастасії Пилипівни, 1925 р.н., жительки села Сказинці, Могилів-Подільського району від 15 серпня 2005 р.
3. Запис Ткачук Тамари Василівни від Паланичко Марії Матвіївни, 1925 р.н., жительки села Сказинці, Могилів-Подільського району від 12 серпня 2005 р.
4. Запис Ткачук Тамари Василівни від Паланичко Ганни Стратіївни, 1923 р.н., жительки села Сказинці, Могилів-Подільського району від 12 серпня 2005 р.
5. Запис Ткачук Тамари Василівни від Мазура Михайла Прокоповича, 1925 р.н., жителя села Сказинці, Могилів- Подільського району від 15 серпня 2005 р.
6. Запис Ткачук Тамари Василівни від Слободянюк Ольги Некифорівни, 1922 р.н., жительки села Сказинці, Могилів-Подільського району від 12 серпня 2005 р.
7. Запис Ткачук Тамари Василівни від Баєк Ганни Макарівни, 1924 р.н., жительки села Сказинці, Могилів-Подільського району від 11 серпня 2005 р.

І СТАЛА «НАЙРОДУЧІША ЗЕМЛЯ В СВІТІ ЖУРЛИВОЮ ПУСТЕЛЕЮ»...

У статті на основі архівних джерел, напрацьовань істориків аналізуються витoki вчиненого більшовицькою владою страшного злочину – зумисно організованого в Україні голодомору-геноциду 1932 – 1933 років. Звернено увагу на розгортання тодішньою владою в умовах встановленої нею авторитаризму свідомої боротьби проти власного селянства, нещадного його пограбування, розправи над так званим «куркульством» – «останнім експлуаторським класом», проти якого, як і, власне, всього сільського українського населення, радянське керівництво повсюдно застосовувало терор.

Ключові слова: голодомор, геноцид українського народу, вождь-тиран, державний терор, насильницька колективізація, боротьба з куркулями, грабіжницькі хлібозаготівлі, безневинні жертви.

Двадцять століття закарбувалось у долі українського народу, в тому числі населення Поділля, численними трагедіями, серед яких особливим болем та жахіттям виділяється вчинений більшовицькою владою страшний злочин – зумисно організований нею голодомор 1932 – 1933 років, визнаний Верховною Радою України, багатьма парламентами світу геноцидом українського народу. Жахлива трагедія, що мала місце в житниці світу – Україні, зокрема, щедрому на рясні врожаї хлібосольному Поділлі, за своїми масштабами, трагічною сутністю, а головне, кількістю безневинних жертв, стоїть навіть на порядок вище єврейського голокосту, вірменської різанини 1915 року, інших закарбованих у вічність болючих ран світової спільноти.

Тоді у мирний час на найродючішій у світі землі свідомо було знищено голодом близько 7-и мільйонів селян-хліборобів (на 1 січня 1932 р. селянство України становило 25 млн. 533 тис. з 32 млн. 680 тис. всього населення республіки) [1]. Лише на одній Вінниччині від голодної смерті померло подолян більше, ніж під час Другої світової війни. Зіставимо цифри непоправних втрат: під час штучно організованого голоду на Вінниччині загинуло до 700 тисяч чоловік [2], від масового терору під час німецько-фашистської окупації – 169260 мирних жителів [3]. Причому мартиролог жертв голодної смерті, як засвідчують виявлені архівні джерела, далеко не повний [4].

Ті ж архівні джерела зайвий раз підтверджують, що згаданий злочин був організований і здійснений саме більшовицькою тоталітарною владою...

Більшовизм, як ідеологія, сформувався на початку ХХ ст. в імперській Росії. В українському радянському енциклопедичному словнику 1966 р. трактування його було таким: «Це – поєднання ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципів, втіленням яких є марксистсько-ленінська партія. Більшовизм означає високу принциповість у питаннях ідеології і політики, непримиренність до будь-яких збочень від марксизму-ленінізму...» [5]. Але, звичайно, в

енциклопедичному словнику не йдеться про те, що за «непримиренністю» до своїх політичних противників, у ході утвердження «диктатури пролетаріату» (фактично – більшовицької партії), стояло їхнє масове фізичне знищення, що і підтвердила 70-літня історія більшовицько-комуністичної держави, особливо 20 – 30-х рр. ХХ ст., коли державному терору – репресіям, були піддані мільйони ні в чому не винних громадян.

Україна опинилася в епіцентрі жаклих подій. Перманентна більшовицька революція, яка, за трактуванням її вождів, мала бути світовою, з Росії, в першу чергу, експортувалася сусіднім народам. Зокрема, інтернаціональні гасла з Петрограда і Москви багнетами червоноармійців Муравйова впроваджувалися з 1918 р. і на українських землях. Тільки в самому Києві на початку 1918 р. озброєними загонами «муравйовщини» було розстріляно та закатовано понад 5 тис. киян [6].

Злочини були не випадковими, адже вони базувалися на більшовицькій людиноненавистницькій ідеології. Одна тільки теза Леніна – «Для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату» – вже відкидає всілякі прояви людяності. «Ви, буржуазія, вбиваєте окремих осіб, а ми вбиваємо цілі класи», – заявляв після вбивства керівника петроградської ЧК Урицького соратник вождя Зінов'єв [7].

Насилля стало панівним аргументом у вирішенні всіх питань більшовицької влади. Змушуючи селян працювати колективно, відбираючи у них без відшкодування результати їхньої праці та роками нажити власність, більшовицький режим тим самим викликав невдоволення і гнів. Це стверджував відомий український письменник В. Короленко. У листі до А. Луначарського (1920 р.) він відзначав: «...Ви проходите по селах... України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом...» [8].

Споконвічні хлібороби оголошувалися контреволюціонерами, куркулями, націоналістами. У влади, таким чином, з'явився «привід» для розв'язання терору проти безневинного населення.

Запам'ятався українцям 1929 рік – «рік ліквідації куркуля» – «останнього експлуататорського класу», як проголошували московські сталіністи, розгортання колективізації – насильницької руйнації більшовицькою владою традиційного укладу життя сільських мешканців.

«...Процес колективізації проходив з погрозами, насильством, залякуванням, терором селян. Представники влади і ОДПУ скрізь застосовували проти них фізичну силу. У «куркулів» конфісковувались засоби виробництва, худоба, допоміжні і житлові будинки...»

«Куркульство» ділилося на три категорії. Перша категорія підлягала розстрілу або ув'язненню у віддалених таборах. До другої категорії віднесено сім'ї розстріляних або ув'язнених: вони підлягали депортації. До третьої категорії входили політично лояльні, але потенційно небезпечні елементи, яких планували переселяти до інших місцевостей під контроль держави з залученням до праці «в трудових загонах і колоніях в лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель»

тощо. Тоді ж було визначено і заплановано, а правильніше, лімітовано, кількість жертв. Уже в грудні 1929 року на Політбюро називалась цифра 5 – 6 млн. «розкуркулених» усіх трьох категорій. Потім ця цифра дійшла до десяти мільйонів...

Чоловіків, жінок і дітей виганяли з рідних домівок без речей і їжі. Їх гнали взимку в сильні морози, навесні і восени, під дощами по коліна в болоті, викидали з підвід, де завгодно, серед полів. Бувало й зовсім по-садистському – людей годували солоною рибою і не давали нічого пити, мертвих і помираючих викидали взагалі, під залізничний насип. Частину людей одразу розстріляли. Приблизно третину – відправили в табори. Виселених до Уралу і в Сибір вивантажували просто неба на землях, не придатних для господарювання. Скільки маленьких дітей і немічних старих, виснажених і хворих селян і селянок померло на тих страшних верстах, ніхто не лічив...» [9].

Піком розправи над населенням, винищення його жахливою голодною смертю стали 1932 – 1933 роки, коли новоствореним колективним господарствам встановлювалися непомірні хлібозаготівельні завдання (від колгоспів, що виконали план та створили насіннєвий фонд, вимагали «перевиконання плану»), коли повсюдно застосовувалися насильницькі методи хлібозаготівельних кампаній, вилучення у селянства всього наявного у нього продовольства.

Сталін вважав голод ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом». Тим більше в умовах, коли прийняття ідеї «класового ворога» звільняло від будь-яких людських почуттів. Невиконання планових показників, як правило, нереальних і завищених, влада розцінювала як контрреволюційний саботаж, шкідництво декласованих елементів. В цей час створені владою спеціальні загони до останньої зернини вимітали збіжжя із громадських комор, осель колгоспників та одноосібників. Забирали усякі продукти харчування.

Як свідчать очевидці трагедії, «можновладні злодуги вимели... все їстівне і залишили людей напризволяще... Все пішло тоді на їжу – гниль із городів, кора та листя з дерев, трава, все живе, чи то кіт, чи собака... Тинялись на дворах ледь живі скелети, помирали на вулицях та по-під тинами опухлі люди, складали їх такі ж нещасники, як і вони, на віз, мов дрова, і везли на цвинтар...» [10].

Вражає цинізм більшовицького вождя – Сталіна.

Брутально розпочавши проти українського селянства неоголошену війну, він у серпні 1932-го пропонував своїм найближчим соратникам теорію про те, що здійсненій насильницьким шляхом колективізації не вистачило всього лише правової бази. Соціалізму, за його твердженням, як і капіталізму, потрібні були закони для захисту власності. Держава стане сильнішою, якщо всю сільськогосподарську продукцію оголосити державною власністю, всякий несанкціонований збір врожаю вважати крадіжкою, а такі крадіжки карати негайною стратою. Так селянина, який голодував, могли застрелити, якщо він підбирав залишки картоплі із борозни на землі, яка зовсім недавно була його власністю. Можливо, вождь-тиран дійсно вважав, що це спрацює; у

результаті, зазвичай, селян було позбавлено будь-якого легального захисту від тотального свавілля держави-переможця. Навіть проста наявність продуктів була гіпотетичним доказом злочину. Закон вступив у дію 7 серпня 1932 року [11, С. 64 – 65].

Сталін стверджував, що супротив його політики в Радянській Україні був особливого сорту, можливо, невидимим для спостерігача. Опозиція більше не була відкритою, оскільки вороги соціалізму тепер «тихі» і навіть «святі». «Теперішні куркулі, – говорив він, – люди «тихі», «солоденькі», навіть «святі». Люди, які здавалися невинними, були винними. У його розумінні, селянин, який вмирав від голоду, наперекір очевидному, був саботажником, що працював на капіталістичні держави в їхній кампанії з дискредитації Радянського Союзу... Це була ідеологічна лінія... [11, С. 65]. За Сталіним – саботажники ненавидять соціалізм настільки, що свідомо дозволяють власним сім'ям вмирати... Спотворені голодом тіла синів і дочок, батьків і матерів – не більше чим ширма, за якою вороги помисляють зруйнувати соціалізм [11, С. 68]. Отже, український селянин був агресором, а він, Сталін, – жертвою [11, С. 69]...

Подібно ворожій армії партактивісти, забираючи все що можна, залишали після себе нічого, крім горя і смерті [11, С. 65]. Села, занесені в чорні списки, ставали зоною смерті [11, С. 70].

Коли голод лютував в Україні в перші тижні 1933 року, Сталін закрити кордони республіки, щоб селяни не могли втекти, а також закрити міста, щоб вони не могли там просити милостиню. Починаючи з 14 січня 1933 року, радянські громадяни були зобов'язані мати внутрішні паспорти для легального проживання в містах. Селянам паспортів не видавали... Був заборонений продаж їм залізничних квитків... До кінця лютого 1933 р. близько 190 тисяч селян були спіймані і відіслані назад у свої села вмирати з голоду [11, С. 72 – 73].

Англійський журналіст Малколм Маггерідж влітку 1933 р. повідомляв: «...Я побачив щось на зразок двобою між урядом і селянами. Поле цього двобою – мільйони селян, що вмирали з голоду, з тілами, часто опухлими від браку їжі. З другого боку – вояки частин ДПУ, що виконували накази диктатури пролетаріату. Вони пройшли крізь країну, мов рій сарани, забравши з собою все їстівне; вони постріляли або заслали тисячі селян, часом цілі села; вони перетворили найродючішу землю в світі на журливу пустелю» [12].

А ось яка оцінка містилася в резолюції XII з'їзду КП(б)У, який відбувся в січні наступного 1934 року. В ній наголошувалося: «1933 рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу... З'їзд відзначає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів» [13].

Коментарі зайві...

Ось з якою владою довелось практично наодинці боротися українському селянству після остаточного утвердження більшовицького режиму в Україні. Це жорстоке протистояння селянства з більшовизмом тривало протягом кількох десятиріч ХХ ст., адже саме селянство було головним виразником, носієм і водночас захисником національних

постулатів українства. І тільки Голодомором більшовицька тоталітарна антиукраїнська влада змогла поставити на коліна волелюбний український народ [14].

На завершення варто зупинитись на ще одному аспекті – небажанні правонаступників більшовицько-радянської імперії визнати та нести відповідальність за вчинені злочини.

Однозначна позиція офіційної Москви – Голодомору українців не було. Була важка ситуація в країні, весь Радянський Союз потерпав від нестачі продовольства. Тому цілком можна погодитись із дослідником Володимиром Бузейчуком, який пише: «Поважні історичні журнали (видання Російської Академії наук та інших наукових установ), як то «Отечественная история» (колишня «История СССР»), або «Вопросы истории», кинулись публікувати дослідження шанованих істориків про голод у різних куточках Радянського Союзу протягом 1932 – 1933 років. От тільки сотні чи тисячі жертв голодомору в Карелії чи Мордві ніяк не порівняти з мільйонами померлих голодною смертю в Україні. Причому, я жодним чином не хочу образити пам'ять загиблих в інших місцевостях. Їхня смерть – частина того ж злочину, який коївся у нас на Батьківщині. Просто масштаби трагедії, погодьтесь, неспівставні» [15]...

В той же час Закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» чітко кваліфікує його як геноцид українського народу, закладає політико-правові засади для ґрунтовного дослідження причин, перебігу та наслідків найстрашнішої трагедії українців у ХХ столітті, сприяє формуванню морально-етичних підвалин відновлення і здійснення національної пам'яті.

Схилимо у скорботі за безневинно убієнними голови. Пам'ятаймо про них. Рано чи пізно справедливий суд історії відбудеться, правда проб'є дорогу, істина восторжествує!

Джерела та література:

1. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. Харків, 1933. С. 8.
2. Петренко Володимир. Документи Державного архіву Вінницької області як джерело вивчення голодомору 1932 – 1934 рр. на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору. Матеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р.) / Ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баландюк, В. І. Лазаренко та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2004. С. 126.
3. Гальчак С. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору та насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область. Історико-меморіальне видання. Т. 2 / Ред. колегія: Татусяк С. П. (гол.), Дісяк П. П. (заст. гол.), Конверський В. І. (відп. секретар), Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д., Коваленко Л. Г. та ін. Житомир: ОП «Житомирська обласна друкарня», 2002. С. 17.
4. Державний архів Вінницької області, ф. П – 136, оп. 3, спр. 21, арк. 135.
5. Український радянський енциклопедичний словник. К., 1966. У 3-х т. Т. 1. С. 193.

6. Мельгунов С. П. Красный террор в России (1918 – 1923). М., 1990. С. 50, 51.
7. Завальнюк К. В. Репресії Московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.». Вінниця, 2001. С. 118.
8. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. Київ, 1996. С. 143.
9. Загородній І. М. Втрачені покоління. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. С. 153 – 154.
10. Коритчук В., Шепель І. Сосни. Книга пам'яті. Київ – Сосни, 1993. С. 25 – 26.
11. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К.: Либідь, 1993. – С. 292.
13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (118 – 1976). К.: Політвидав України, 1976. У 2-х т. Т. 1. С. 777.
14. Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінниччині (Поділлі) у 1932 – 1933 роках: передумови, причини та наслідки // Національна Книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. С. 8.
15. Бузейчук Володимир. Голодомор не лише організували, а й намагались приховати // Музеї України. 2009. № 4. С. 32 – 35.

Анатолій Трембіцький

ПІСЕННІ ТВОРИ ЛІРНИКІВ І КОБЗАРІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.

У статті висвітлюються деякі пісенні твори українських лірників і кобзарів, носіїв українського «незрячого» мандрівного епічного мистецтва, про Голодомор 1932–1933 рр., як складник духовної культури українського народу.

Ключові слова: лірник, кобзар, пісня, Голодомор 1932–1933 рр.

Український народ із давніх-давен славиться своєю глибокозмістовною, високохудожньою поетичною творчістю, талановитими носіями історичної пам'яті українців – лірниками і кобзарями, які своїми епічними творами відкликалися на всі історичні та суспільні події в Україні. Лірництво і кобзарство, – це невід'ємна складова й унікальне явище української музичної культури, а їхня народнопоетична творчість характеризувалася вірністю життєвій правді, глибоким патріотизмом [3, с. 53]. Між лірниками й кобзарями і слухачами «просто неба» відбувався елементарний процес обміну». Вони пропонуючи «людям співогру», думу, пісню, молитву чи псалм, завжди вважали їх «чесним товаром», що йде «між люди», а слухачі, задоволенні мистецьким талантом «майстра своєї справи – співця»,

проявляли доброзичливість у ставленні до мандрівних артистів [15, с. 56].

Дослідник українського кобзарства Ф. Лавров писав, що «комуністична партія, великий вождь партії і народу В. Ленін та вірний учень і продовжувач його справи Й. Сталін» «уважно й дбайливо» ставились до культурної спадщини народу [5, с. 4–5]. Однак історія свідчить, що це велика брехня, оскільки наприкінці 20-х і особливо на початку 30-х років розпочався тотальний наступ з метою прямого, фізичного знищення народних співців – лірників і кобзарів, життя яких – це мандрівний спосіб існування, а традиційною формою виявлення мистецтва «безпосередній контакт переважно з простолюдом у місцях його найбільшого скупчення – біля церков, на базарах, вулицях міст тощо. Серед незліченних жертв «червоного колеса», яке прокотив Україною комуністичний режим у ХХ ст., були українська пісня та її виконавці – мандрівні співці-музиканти, яким «вдалося «захопити» майже всі сільські терени України, частину Слобожанщини, Крим і Приазов'я [6, с. 54].

Про умови життя носіїв і вісників народної правди й честі – лірники і кобзарі, завжди були вірними своїй давній традиції й «співали про те, що коїлося з народом, які біди людям допікали». Роберт Конквест писав: «Традиційну народну культуру, що вирізнялася високим почуттям патріотизму, довго утримували в Україні оспівані Шевченком сліпі кобзарі, які мандрували від села до села, заробляючи на життя виконанням старовинних народних пісень і дум і таким чином постійно нагадували українцем про їхнє вільне і героїчне минуле», але цей небажаний феномен був придушений совєтами [4].

Вадим Мисик у статті «Співав народ про голодовку» писав, що нема «такого в житті, чого б не оспівав народ у своїй творчості. Чи добро, чи горе, а знаходить у ній точну і влучну оцінку, жартівливий чи гіркий показ», не обминувши «у своїй творчості й більшовицького лихоліття, організованого ними страшного голоду на родючих українських землях». Колективізація на Україні спочатку призвела до руйнації хліборобського господарства й помешкань людей, а згодом «вивершилася небаченим у світі голодом», про який народ складав пісні й приказки. Совєти своєю більшовицькою «гуманною» суттю гнобили українське село, знищували селян голодом, про цей більшовицький «рай» українці створили чимало пісень [11]:

Рай, рай, рай, рай,
Обідрав ти наш край –
І бички, й телички,
І останні сорочки.

Дослідник українського кобзарства і кобзар Кость Черемський відзначає, що «лірництво і кобзарство, – це невід'ємна складова й унікальне явище української музичної культури», однак саме кінець 20-х рр. став початком тотального наступу на традиційне співцтво не тільки з метою прямого, фізичного його знищення, але й прищеплення і закорінення у суспільстві зневажливого, відверто ворожого ставлення до цього явища та його носіїв – кобзарів і лірників. Періодика тих років ілюструє еволюцію репресивного процесу над народними співцями [15,

с. 115], подібні матеріали були необхідні владі для виправдання вже скоєних репресивних актів. Хвиля тотального переслідування і репресій більшовицьким режимом носіїв українського національного духу – лірників і кобзарів дійсно збігається зі сплеском у пресі матеріалів «антибандурницького спрямування». Кобзар Семен Власко розповідав, що у 30-х рр. влада почала гоніння на епічних мандрівних співців, «добровільно» організовуючи із них своєрідні капели – «колгоспи». Проте, щоб вижити самому і врятувати свої сім'ї, багато із них були змушені покинути епічне співоцтво й стали кравцями, або ж сукали мотузки [1, с. 13].

Голодомором 1932–1933 рр. влада завдала великого удару носіям національного духу – лірникам і кобзарям, яких вважала шкідливими для свого існування. У цих важких умовах тотального переслідування проблема їхнього виживання у витворених більшовицьким режимом умовах сьогодні викликає лише біль. Проте вони, не зважаючи на репресії, відгукнулися на ці події. «Люди про це говорили. Пошепки, із страхом і відчаєм. Про трагічні події Голодомору 1932–1933 рр. кобзар Єгор Мовчан склав одну з найвідоміших пісень – кобзарську «Дума про голод» [1, с. 17; 15, с. 264–265]:

В тридцять третьому году
Їли люди лободу,
Пухли люди із голоду,
Помиралі на ходу.
Отощали усі люди,
Падали як мухи:
Кропивою, лободою
Не наповниш брюха...
Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо –
Побив голод мужиків,
Сидить в СОЗі тихо.

Згадуючи «Думу про голод» кобзар Є. Мовчан розповідав, що: «Біда мені була з цією думою. У Харкові на базарі. Як заграв її, то мене якийсь агент ухопив за руку і почав тягти у міліцію. Спасибі, люди відбили – вони засперечалися з агентом, а хтось видер мене з його рук і швидко потяг з базару у город. Потім співав по селах у хатах, там свої, не видадуть. Плакали жінки, слухаючи думу, бо в ній була свята правда» [15, с. 16–17]. «Думу про голод» Є. Мовчана активно поширювали епічні співці. Так, невідомий кобзар не просто співав на базарі у Ромнах цю кобзарську думу, а частково змінивши слова немовби переповідав-подавав своїм слухачам хроніку голодних років [11]:

В тридцять першому году
Вже пізнали ми біду.
В тридцять другому году
Їли люди лободу.
В тридцять третьому году
Помирають на ходу.

Фольклорист Ігор Бугаєвич 26 листопада 1967 р. записав «Думу про голод» від сліпого кобзаря Є. Мовчана під час його перебування в Пущі-Водиці [11]. Потім лірник виконав співанку про голод, і, як засвідчує записувач, на базарі підійшли до лірника двоє у цивільному і забрали співака.

– Може, нагодують, – співчутливо сказала якась жінка.

– Шльопнуть, – почулося з натовпу» [7, с. 20].

У 60-х рр. у с. Межиріч віднайдена старовина ліра, яка належала мандрівному лірнику, на жаль, людська пам'ять не зберегла його прізвища, який помер з голоду у 1933 р. під сільською церквою, співаючи пісню «Про продподаток», дуже близьку до «Думи про голод» Є. Мовчана [15, с. 261–262]:

Ой люди не дарма весь нарід сумує,
а великий голова ні чорта не чує.

Приспів:

Наші красні комісари що ж ви наробили
із нас кожні поздірали, собі галіфе зробили.

Він приказу отдає, продналог давайте,
беріть де хочете, хоч з під нігтя колупайте.

Лірники і кобзарі, як носії і вісники народної правди й честі, були вірними своїй давній традиції й «співали про те, що коїлося з народом, які біди людям допікали». Прокіп Чепіга (Черкащина), будучи на початку 30-х рр. поводитирем полтавського кобзаря Івана Реміня, у своїх спогадах писав, що народний «співець знав і складав пісні про голодовку», а також досить дошкульні «частівки-скоробрехи» про тогочасні події та важкі умови життя [11]:

Голод косить Україну,
Голод гірше смерти,
Нема села, нема хати,
Де б люди не мерли.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. україножерна політика московсько-більшовицького режиму – репресії, розстріли, умертвлення людей голодом, малооплатна рабська, праця на колгоспних полях без просвітлої години, підточувала фізичні й духовні сили українського народу, доводила його до великого збайдужіння. Про ці події кобзар Євген Адамцевич співав трагічну пісню «Сердешна Україна», яку перейняв у 30-х рр. від кобзаря Марченка, пізніше репресованого, або на кобзарській мові «схороненого у білих ведмедях». Ця пісня записана від Є. Адамцевича у листопаді 1969 р. [11]:

Моя сердешна Україна,
Тебе й свої не пізнають,
Ти засохла як билина
І буйні вітри тебе б'ють...

У репертуарі кобзаря Є. Адамцевича була й «Пісня про Голодомор 1933 р.», але її текст віднайти не вдалося. Йому боліло, що «кругом неправда і неволя, й народ замучений мовчить» [10]. У часи жорстокої розправи советів над епічними співцями під гаслом «про винищення націоналістично-буржуазного елементу», кобзар зазнав значних переслідувань. Так, у Ромні на базарі він виконував пісню:

Не журися, Манько,
Що ми комуністи, –
Мужики нароблять,
А ми будем їсти...

Міліціонер, почувши цю пісню, взяв кобзаря під руку й повів у міліцію, проте кобзар «йдучи в такому «супроводі», – не витерпів і став наспівувати:

Ой який тепер світ настав,
Що міліціонер поводитарем став...

Міліціонер виявився з доброю душею і лише спровадив кобзаря подалі від базару «на вулицю Щучки та й відпустив, попередивши, що як той повернеться знову на базар, то потрапить вже «не в такі руки» [13].

Видатний кобзар-бандурист харківсько-полтавської кобзарської школи, диригент і композитор Леонід Гайдамака [9, с. 9] створив кобзарську «Думу про Голодомор», де йдеться про те, як голод викошував поголовно і дітей, і дорослих, а нестатки й злидні все більше наслідали на селян. Влада не спішила їх рятувати, оскільки більшовики мали завдання, якнайбільше «знищити українців, розкуркулити заможних, загнати всіх селян у колгоспи». Про злочинні дії советів проти українського селянства йдеться у співомовці:

Нема хліба, нема моні,
Тільки плещем у долоні,
Про колгоспи галасуєм,
З куркуляками воюєм.

Групи озброєних комсомольців, яких народ називав «комствольцями», котрі розкуркулювали й витрушували все збіжжя, розбивали жорна та «червоною мітлою» вичищали в людей усе зароблене зерно й вивозили його «червоними валками». Голод знищував людей незважаючи на їх соціальне походження, їх ідейну належність та відданість, про що співалося у пісні записаній в с. Баланівка (Поділля) [11]:

Ішов колгоспник,
Здибав індуса,
Розцілувалися у вуса,
А тоді ще й у бороду:
– Помираєм із голоду.

Більшість вилученого в українських селян зерна влада продала в інші держави, або ж згноїла, про що люди співали у піснях:

Жито й пшениця
Пішли за границю.
Ячмінь й кукурудза –
Для Радянського Союзу.
А я голодний лежу
Й дожидаю фуражу.

Наприкінці 60-х р. XX ст. невідомий «незрячий» лірник (автор сам був свідком цієї події, а слова пісні пізніше записав від своєї матері у 1996 р.) співав на базарі у с. Велика Левада (Городоччина) таку «антирадянську пісню» [2]:

Тато в СОЗі й мама в СОЗі,

Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Все місцева власть забрала.
Не шукайте домовину,
Батько з'їв свою дитину.
З бучком ходить бригадир,
Виганяє на Сибір...

Серед незліченних жертв «червоного колеса», яке прокотив Україною комуністичний режим у ХХ ст., були українська пісня та її виконавці, переслідувань зазнавали не лише лірники і кобзарі, але й їх слухачі. Надія Кошаровська із с. Пятигори (Київщина) згадувала, що у 30-х рр. через її село «часто проходили сліпі кобзарі. Посеред села був такий степочок, а там камінь великий. На цьому камені перехожі кобзарі, за звичаєм, сідали та співали. І от одного разу проходив через наше село старенький кобзар з хлопчиком-поводарем. Ми ж, діти, завжди першими бігли за кобзарями, сідали і слухали, як вони співають. Як завжди, побігли і цього разу. Та раптом моя мама наздогнала нас і злякано закричала: «Діти, стійте! Діти, не йдіть! Не йдіть, бо не можна слухати!». А потім загородила нам дорогу і витягла мене з гурту. Як я потім довідалась, в цей час влада заборонила слухати мандрівних сліпих кобзарів, а самих співців арештовувала». Затриманого «на гарячому» кобзаря чи лірника, який співав без дозволу, мав незареєстрований репертуар чи інструмент, притягали «до суду, вирок якого фактично ніде не реєструвався, окрім запису в журналі засідання судової трійки» [15, с. 55].

Про велику руйну України, що завдала їй не просто московська окупація, а розбій більшовизму, кобзарі і лірники несли слово правди і народного гніву. Заступник наркома освіти А. Хвиля на пленумі Всеукраїнського комітету спілки робітників мистецтв (Харків, грудень 1933) наголошував, що кобзи і бандури «орієнтують музичний фронт» на «часи гетьманів» та «козацької романтики» [14]. Більшовицька преса, керуючись постановами пленуму, активно «викривала дійсне обличчя кобзарів», які «під виглядом народної творчості протягають старий націоналістичний молтох» [3, с. 53]. А «гуманна» влада поставили в «чергу» до пекла кобзарів і лірників, розпочавши їх відлов.

Апогеєм став сумнозвісний Всеукраїнський з'їзд кобзарів і лірників (Харків, 1935), про який харківський кобзар Іван Кучугура-Кучеренко (розстріляний 24 листопада 1937 р. – А. Т.), писав, що «закликати кобзарів, цебто першого Нетесу, Байдилу та Пасюгу (кобзар Степан Пасюга помер у 1933 р. від голоду. – А. Т.), то... Приїхати вони не зможуть, бо вони дуже бідують, і не живуть, а вже доживають...» [6]. Більше 200 лірників і кобзарів у святкових вишиванках з інструментами у руках заповнили зал харківського театру. Кобзар Є. Мовчан, розповідаючи про «Думу про голод» зазначав: «Не могу її співати. Не час. В 1935 р. через неї було знищено в Харкові 225 кобзарів і лірників (у різних дослідженнях ця цифра різна – А. Т.). Зразу ж після голоду вони ходили по селах і співали цю думу. Тоді влада зібрала їх з усіх кінців України у Харків, ніби на «зліт народних співців» і за містом всіх розстріляла. Мені вдалося не поїхати. Мій поводар на той час десь

ФРІТЬОФ НАНСЕН ТА ГОЛОД В УКРАЇНІ У 1921-1923 РР.

У даній статті розглянуто постать Фрїтьофа Нансена та його місію в Україні за часів голоду 1921-1923 рр.

Ключові слова: голод, Україна, Радянський Союз, Фрїтьоф Нансен, місія Нансена

Україна та українці під час радянського періоду пережили три голодомори. Перший голод, який був в 1921-1923 рр. відбувся у період формування нової економічної політики. Тільки як радянське керівництво усвідомило, що самостійно впоратися з проблемою не вдасться, воно дозволило міжнародним благодійним організаціям надавати гуманітарну допомогу голодуючим. Серед таких організацій була і місія Фрїтьофа Нансена, Верховного комісара з репатріації військовополонених і біженців при Лізі Націй.

У даній статті використано роботи Ольги Мовчан та Дмитра Архїрейського [1; 2].

Фрїтьоф Нансен був норвезьким полярним дослідником, вченим та громадським діячем. Відомий своїми досягненнями у полярних дослідженнях та своєю філософією, яка покликана допомогти людям досягати своїх цілей та врегулювати всі конфлікти мирним шляхом.

Наприкінці Першої світової війни Ф. Нансен очолив Норвезький альянс за створення Ліги Націй, і у 1920 р. він став першим представником Норвегії у цій організації. У 1919 р. він виступав проти інтервенції союзників у колишню Російську імперію [3]. Хоча Нансен був звинувачений у змові з більшовиками, у своїй діяльності керувався не ідеологічними мотивами, а морально-гуманістичними принципами.

16 червня 1921 року Нансен був обраний верховним комісаром Ліги Націй з допомоги голодуючим, проте його ініціатива частіше називалася просто «Місія Нансена».

Вже восени 1921 року до Росії почали надходити перші вантажі «Місії Нансена», але уряд РСФРР дозволив Україні отримувати закордонну гуманітарну допомогу для голодуючих районів тільки з березня 1922 року. В Україні «Місія Нансена» змогла розпочати свою роботу лише в середині травня 1922 р. [4].

У зв'язку з тим, що більшовицьке керівництво Російської Федерації тривалий час приховувало факт голоду в Україні, «Місія Нансена» наприкінці 1921 – початку 1922 рр. були зосереджені переважно на голодуючих районах Росії, особливо на Поволжі [4; с 3]. Проте саме організація Нансена у січні 1922 року скасувала курс радянського керівництва на придушення голоду в Україні.

Ф. Нансен особисто знав про голод в Україні принаймні з вересня 1921 р., коли до нього звернувся Уповноважений УНР О. Шульгін з проханням про допомогу голодуючим [4]. Після візиту до СРСР Нансен з обуренням говорив на сесії Ліги Націй 30 вересня 1921 року: «У США пшениця гниє у фермерів, які не можуть знайти покупців для надлишків зерна. В Аргентині зібралася така кількість кукурудзи, що її нікуди подіти

і нею вже починають топоти паровози. А поряд з нами на Сході голодують мільйони людей» [5].

Як відомо, московське керівництво фактично заборонило радянській владі офіційно оприлюднювати інформацію про голод у республіці, а також звертатися за допомогою не лише до іноземних та благодійних організацій, але й до російського уряду. Тому, коли в грудні 1921 року делегація Нансена підписала з головою РНК УСРР Раковським угоду про надання допомоги голодуючим українцям, ініціатором, швидше за все, була норвезька делегація. Угода забороняла іноземним благодійним організаціям займатися іншою діяльністю, крім благодійної на території Радянського Союзу.

Х. Раковський у доповідній записці В. Леніну зазначав, що «різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише в січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР». Тому «тільки зсередины 1922 р. вони розгорнули активну діяльність в УСРР. Усі іноземні організації лише того року постачили в Україну близько 2,3 млн. пудів продовольства, з них переважну частину забезпечила Американська адміністрація допомоги» [6, с. 104].

Цікавим явищем, з яким пов'язане ім'я Нансена були «Паспорти Нансена», які допомагали людям тікати з країн. Вони виживали після подій, які сколихнули Європу – війна. Україна була однією з країн, яка використовувала «Паспорт Нансена» для своїх громадян, особливо після Першої світової війни та Громадянської війни в Росії. Цей паспорт надавав біженцям статус особи без громадянства та дозволяв їм виїжджати з території, де вони були переслідуваними або вимушеними залишити свої домівки.

Отже, Фрітьоф Нансен є символом міжнародної співпраці та гуманітарної допомоги в умовах надзвичайних ситуацій та його внесок в рятування голодуючих в Україні залишається незабутнім.

Джерела та література:

1. Мовчан О.М. Нансен Фрітьоф. Енциклопедія історії України. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка». 2010. Режим доступу: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nansen_F.
2. Архирейський Д. ФРІТЬОФ НАНСЕН ТА Україна. Modern Studies in German History. 2020. С. 101-108
3. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим в УСРР 1922–23. Режим доступу: URL: http://esu.com.ua/search_articles.php
4. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. / упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова; за ред. С. В. Кульчицького. Київ. 1992. С. 45–61.
5. Фрітьоф Нансен та Україна. Факти про життя та діяльність Нобелівського лауреата до дня пам'яті. Національний музей Голодомору-геноциду. Режим доступу: URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/fritof-nansen-ta-ukraina-fakty-pro-zhyttia-ta-robotu-nobelivskoho-laureata-do-dnia-pam-iaty/>
6. Архирейський Д. ФРІТЬОФ НАНСЕН ТА Україна. Modern Studies in German History. 2020. С. 101-108

**МАЛОВІДОМИЙ ГОЛОД 1925-1926 РР. НА ПІВДНІ ВІННИЧЧИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

В статті розкриваються та аналізуються архівні документи та матеріали, які розкривають спалах голоду в ряді південних районів Вінницької області, який був спричинений частково природними умовами та посилений сільськогосподарським оподаткуванням селянських господарств совєцькою владою.

Ключові слова: голод, оподаткування, селянство.

Від самого початку «утвердження» совєцької влади на території України слово голод досить часто почало виринати в різноманітних джерелах та стало у вжитку селян, які вели власне господарство. Починаючи з 1921 року проблеми з продуктами харчування почали різко відчуватися на всіх теренах, які змогли захопити совєти та утримувати їх своїми кривавими методами та режимом. Не стала виключенням і частина території України, яка опинилася під окупацією даної влади.

Спершу слово голод не було під суворою забороною та досить часто використовувалось в різноманітних офіційних документах на різних рівнях влади. Доказом цього є документи, які висвітлюють проблеми з продовольством та голод в 1921-1922 рр. [1, арк. 3; 2, арк. 2, 38, 103, 171, 207, 212-212зв., 246, 251, 253-257; 3, арк. 53, 74; 4, арк. 7, 8, 19; 5, арк. 1; 6, арк. 321, 348], а також документи, які висвітлюють проблеми з продовольством та голод в 1925-1926 рр. на півдні Вінниччини.

Це, своєю чергою, дозволяє віднайти при дослідженні досить цікаві документи, які прямо вказують на сильні проблеми з продовольством і голод в 1925-1926 рр., що і було зроблено досліджуючи різноманітні архівні фонди міжвоєнної совєцької доби, які зберігаються в сховищах Державного архіву Вінницької області.

Проблеми з продуктами харчування на півдні Вінниччини розпочалися з другої половини весни 1925 року, особливо на території Могилівської округи. Багато селянських господарств в даній окрузі зібрали поганий врожай восени 1924 року, податки на сільськогосподарську продукцію забирали левову частку врожаю і це спричинило серйозні проблеми в найближчому майбутньому.

Станом на лютий 1925 року труднощі з продуктами харчування та систематичне недоїдання огорнуло 15% селянського населення округи. В квітні ситуація значно загострилася і кількість голодуючих зростає до 30% і більше [7, арк. 215]. Ріст голодуючих зростає, а допомога не надходила взагалі. На квітень в селах Яришівського та Чернівецького району були зафіксовані випадки голодної смерті.

Селяни старалися отримати хоча б якусь продуктову допомогу від місцевої влади. Як зазначалося в офіційних документах «...сотні голодуючого населення кожний день осаждають Окрвиконком з просьбою дати хліба. Всі коридори, всі кімнати з ранку і до вечора запружені народом» [7, арк. 215].

Представники офіційної влади просили продовольчу допомогу в розмірі 52 вагонів хліба для підтримки дорослого населення і 120 тисяч карбованців, а натомість на територію 7 голодуючих районів отримали допомогу в розмірі 8 вагонів борошна і картоплі і 1 тисячу 500 карбованців. Вони були розподілені між найбільш голодуючим селянами, але «Вся зазначена допомога, разом взята, уявляє з себе каплю в морі» [7, арк. 215].

Але найбільше офіційну владу турбувало те, що голодуючі селяни не зможуть провести весняну посівну кампанію і втрати в майбутньому врожаєві будуть досить відчутними. Як зазначалося в офіційних повідомленнях «...стоїмо перед великою загрозою недосіву значної площі ярового клину» [7, арк. 215зв.].

Мінімально надана допомога селянству взагалі не покращувала стану голодуючих. 30 квітня 1925 року в с. Немія (нині Могилів-Подільського району Вінницької області) інспектор охорони здоров'я провів огляд померлої селянки і досить детально оглянувши тіло покійної в офіційному акті зазначив наступне: «...Покійній було біля 45 років. ...Підшкірної жирової маси немає взагалі. ... Шлунок втягнутий. ... Нижні кінцівки до колін з сильним опуханням, припухлі. ... З опитування свідків стає відомо, що покійна з грудня 1924 року почала голодувати, харчувалася переважно вареним лушпинням з картоплі, хліб їла досить рідко, який їй давали сусіди, м'яса не їла зовсім. В покійної залишились діти: син, 23 років та дочка, 17 років, які теж голодують, мають хворий вигляд і ледь тримаються на ногах. В момент огляду тіла, за даними голови та секретаря місцевого КНС (комітету незаможних селян) в селі Немія біля 30 сімей знаходяться на порозі голодної смерті, а 120 сімей мають проблеми з продуктами харчування і потребують негайної допомоги. Висновок по акту: на основі зовнішнього огляду тіла і показів свідків – смерть селянки Яремчук Олександри відбулася від систематичного недоїдання – голоду» [7, арк. 219].

Даний акт підписали: окружний лікар Аппоневич, заступник уповноваженого КНС та секретар КНС.

Наведений вище акт розкриває серйозність ситуації та загрозу, яка нависла в той час над селянськими господарствами півдня Вінниччини.

Проте, головною задачею місцевої влади, по вказівці зверху, був збір єдиного сільськогосподарського податку з селянських господарств. І збір даного податку проводився жорстко і знищував і без того малі запаси продуктів харчування і не тільки. За офіційними даними, для того, щоб оплатити єдиний сільськогосподарський податок велика кількість селян була змушена розпродувати своє майно, зокрема поголів'я великої рогатої худоби (в деяких населених пунктах продаж худоби досягнув 88% від загальної кількості) [7, арк. 240].

Деякі місцеві активісти та уповноважені представники з округів настільки старались вгодити владі та виступити, що в деяких районах Могилівської округи план по виплаті сільськогосподарського податку склав 103% від потреб.

Досить частими були випадки суду над селянами, які не могли виплатити податки і їх майно частково було розпродане для погашення

боргів. Це в свою чергу дуже обурювало селян, які бачили загарбницьку податкову політику влади, відчували її на собі і розуміли, що можуть опинитися разом з своїми родинами в справжній голодній скруті і на значну допомогу від влади їм розраховувати не доводилось. Такі настрої фіксували і в офіційних звітах зазначаючи, що: «...потрібно утримати політичну рівновагу в нашій прикордонній окрузі» [7, арк. 240], тому що ситуація, яка розвивалась досить стрімко могла привезти до розорення селянських господарств та збуренню селян проти совєцької влади.

Частина селян просто покидала свої домівки та вирушала на заробітки до других округ на Вінниччині і значно далі, зокрема і на Херсонщину. В Яругському районі з деяких сіл на заробітки пішло від 14 чоловік до 200 чоловік, з самої Яруги пішло 3 чоловіка. Найбільше селян покидало свої домівки в с. Липчани, Лядова, Юрківці та з самого Яришева.

Навіть на офіційному рівні визнавалося, що влада в округах та районах майже не переймалася проблемами голодуючого селянства, аж поки: «...влада на місцях не зіткнулась з десятками голодних селянських сімей і поки не посипались потоком заяви від окремих селян та від цілих селянських громад з проханням надати допомогу» [7, арк. 241].

Періодично надавалась крихта мінімальної допомоги, яка не могла жодним чином вплинути на розвиток ситуації і станом на серпень 1925 року ситуація залишалась загрозливою.

З початком збору нового врожаю селяни переймалися і досить високими податками, які вони повинні були платити. Жодного зменшення оподаткування селянських господарств не було і хоча врожай доспівав і починалися жнива, ці факти ще більше непокоїли селянство. В селах Барського та Яришівського районів селяни відкрито обговорювали високі податки та проблеми з продовольством.

Наприклад, селяни з Барського району відкрито заявляли: «Влада бачить, як ми сильно голодуємо через оподаткування і знов обкладають великими податками», селяни з Яришівського району в свою чергу обурювались: «В тому році через податки розпродали весь хліб по 60-70 коп. за пуд і тепер голодуємо, бо потрібно купувати хліб по 3 рублі за пуд, а в цьому році, якщо не буде інших заробітків платити податок не буде з чого» [7, арк. 298].

Деякі селяни, які були доведені до відчаю наймалися на роботу до більш заможних господарів, або ж заключали договори про обмін свого майна до збору майбутнього врожаю (такі випадки були зафіксованими в Лучинецькому, Ямпільському та Яругському районах).

В с. Суботівка Яругського району селянин, який був доведений до відчаю, продав свій виноградник за 46 рублів, в той час як його реальна вартість складала не менше 150 рублів.

Частина не зовсім доспілого врожаю була пущена на харч зовсім змореними систематичним недоїданням селянами, що спричиняло побоювання у місцевої влади, щодо кількості майбутнього зібраного врожаю і ситуації, яка чекала на селянство далі.

Під час збору нового врожаю селяни втрачали свідомість на полях, під час роботи: в Яришеві таких 5 випадків, в с. Юрківці таких 6 випадків, такі ж випадки були і в селах Жабелівка та Лядова.

В Ялтушківському районі в с. Богушівка місцеві селяни обікрали приміщення кооперативу та забрали деякі продукти харчування, після того, як все з'ясувалося і винних в крадіжці було виявлено, стало зрозуміло, що це порядні та працьовиті селяни, які ніколи не були помічені в крадіжках чи чомусь подібному і в своє виправдання вони прямо заявили: «Ми вкрали тому, що ми голодні»[7, арк. 296].

В деяких селах Джулинського району відсоток голодуючих досяг 75%, за тиждень часу з сіл на заробітки до Київщини виходило по 300 чоловік. Йшли на заробітки також до сусідніх Кам'янецького та Проскурівського округів.

В Копайгородському районі, зокрема в с. Супівка, голодуючих селян було 65%. В селах даного району багато селян харчувалось різноманітними ягодами, різноманітною юшкою, яку варили з різних бур'янів, зокрема в селах Перепільчинці, Попівці, Марьянівка, Обухів, Катюжани.

Найбільш постраждалими від голоду, в Барському районі, були такі населені пункти, як: Степанки, Мартинівка, Терешки, Митки, Голодьки, Голубівка, Маньківці, Киянівка та Глинянка. В цих селах були масові випадки опухання селян, майже всі родини харчувались виключно бур'янами.

Навіть після початку збору врожаю селяни гостро відчували проблеми з продуктами харчування, в с. Дзигівка Ямпільського району селяни жили виключно з заробітку, на які йшли до других районів. В селах Гальжбіївка, Флемінда, Біла, Писарівка, Бабчинці, Букатинка, Мервинці, Коси, Вила Яругські, Козлів, Слобода Яришівська, Любчани, Ляшівці, Ястребна, Біляни, Серебря, в передмістях Чернівців, в селах Сайнка, Мазурівка, Шендерівка, Киянівка селяни швидко з'їли свіжозібраний врожай і на початку осені 1925 року почали голодувати.

Після збору врожаю частина селян зіткнулася з новою проблемою. В зв'язку з розпродажем великої рогатої худоби та тяглової худоби для виплати податків, не було чим починати виробітку землі для майбутніх посівів і тому робота не проводилась, що в свою чергу ставило під загрозу можливий майбутній врожай (зокрема в сс. Клекотина, Федорівка, Семенівка та Капустяни Мурафського району). Такі ж проблеми були в селян в Муровано-Куриловецького району (с. Петримани та деякі інші), в селян Копайгородського району (сс. Марьянівка, Обухів, Лісові Берлинці).

Деякі селяни рятувалися тим, що підзаробляли на плантаціях біля цукрових заводів і таким чином старались вижити (зокрема в сс. Степанівка, Маньківці та Шендерівка).

Наведений вище матеріал показує скрутне становище селянства, яке зіткнулося з недородом, високими податками, якими обкладались селянські господарства та постійними проблемами з продуктами харчування. А допомога від представників совєцької влади була мінімальною, або ж її не було зовсім.

Навіть після збору врожаю ситуація залишалась загрозливою для більшості селян. Нажаль збережені документи не дозволяють з повнотою розкрити, як саме селяни пережили пережити осінньо-зимовий період 1925-початку 1926 рр., але з тих документів, які збереглися стає очевидним, що навесні 1926 року проблема голодування селян нікуди не зникла, а ще більше загострилася.

Станом на 1 квітня 1926 року по с. Вольфанівка Ямпільського району офіційно зареєстрованими вважалися 158 голодуючих дітей, в кінці квітня їх було вже 162. Їм було надано допомогу, яка складалась з 140 пудів борошна, проте запаси швидко закінчились і ситуація не покращилась [8, арк. 61].

З дорослого населення голодувало більше як 210 чоловік, які потребували допомоги в продуктах харчування [8, арк. 97-99].

Нажаль інших документів та матеріалів про перебіг голоду та систематичного голодування селян південних територій Вінниччини в 1926 році поки що виявити не вдалося. Але вже виявлені матеріали з архівних справ яскраво висвітлюють недолугість совєцької влади, яка запроваджувала жорстку податкову політику у всіх сферах життя селянства, представники якої найбільше зосереджувались на зборі сільськогосподарського податку з селянських господарств, а от розібратися з проблемами такими, як недорід через погодні умови та особливості господарювання в різних районах півдня Вінниччини вони не могли, з огляду на свою некомпетентність.

Збереженість документів по даній тематиці також є цікавими з огляду на те, що в офіційних документах зустрічається у відкритому написанні слово «голод», яке трохи згодом почне перебувати під забороною влади.

З великою вірогідністю можна стверджувати, що аналіз перебігу даних проблем з продуктами харчування та голодуванням селянства півдня Вінниччини, тодішньою офіційною владою ще раз доводила центральній окупаційній совєцькій владі, що голод є серйозною зброєю, якою можна підкорювати непокірних і нажаль в майбутньому український селянин-господар ще не раз зіткнеться з даною страшною зброєю.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО) – ф. Р-531, опис 1, справа 11.
2. ДАВі, ф. Р-543, опис 1, справа 1.
3. ДАВі, ф. Р-543, опис 1, справа 51.
4. ДАВі, ф. Р-543, опис 1, справа 78.
5. ДАВіО, ф. Р-868, опис 1, справа 86.
6. ДАВіО, ф. Р-1304, опис 1, справа 4.
7. ДАВіО, ф. Р-489, опис 4, справа 10.
8. ДАВіО, ф. Р-1208, опис 1, справа 24.

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932-1933 РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Події 1932- 1933 років чи не найтрагічніші в історії України. В даній статті стисло викладено історіографічні проблеми Голодомору-геноциду 1932-1933 років за період з початку 2000-х і до сьогодні.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, історіографія.

Голодомор в Українській історії виступає важливим доказом геноцидної політики радянського-тоталітарного режиму, яка була спрямована на український національний осередок – селянина та привертає увагу не лише до подій 1932-1933 рр., а й до зародження антиукраїнського настрою спочатку князівством Московським, потім царством, Російською імперією, Радянським союзом, а тепер і Російською Федерацією. Тема Голодомору в Україні ставала предметом дискусій серед науковців неодноразово, що призвело до неоднозначності розуміння суспільством цього явища в історії й до тепер.

Довготривале замовчування та приховування самого факту голоду в 1932-1933 роках призвело до того, що українці тривалий час не були готові до відтворення та прийняття тих подій, що залишили глибоку колективну травму. Крім того, навіть світ не був готовий до того, щоб одразу визнати Голодомор в країні, яка досить довго вважалася головним постачальником зерна у Європу.

Також важливим фактором у вивченні проблеми є те що найперші праці в історії Голодомору 1932-1933 рр. створювалися за досить малої бази джерел в основу яких були вкладені напрацювання зарубіжних істориків, які в своєю чергою спирались на не точні дані. Але з часом західні науковці значно випереджають своїх попередників у дослідженнях голоду 1932-1933 рр. України.

Лише зі здобуттям Україною незалежності вітчизняні історики змогли збільшити свої результати у дослідження Голодомору, цьому сприяли доступність матеріалів, які знаходились під грифом таємно. Але попри це тема Голоду в Україні 1932-1933 рр. залишається актуальною, історіографічний потенціал збільшуються, та проблема розглядається у різних векторах історії.

Мета даної статті полягає у стислому аналізі історіографії з початку 2000-х років і до сьогодні. Оскільки саме на це період припадає зростання кількості досліджень у темі Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

Історіографічну літературу, яку ми опрацюємо для досягнення мети поставленої у роботі слід поділити на два блоки: зарубіжна література висвітлення Голодомору та вітчизняні дослідження тієї ж теми. У даній роботі акцентується увага на історіографічних працях вітчизняних науковців періоду Незалежності України спираючись на їхню неупередженість та можливість

використанню історичних методів та підходів у роботі з новими та актуальними матеріалами, також із можливістю переосмислення та опрацювання вже існуючих матеріалів.

В Україні вже існує велика кількість публікацій на тему Голодомору 1932-1933 рр. У своїй праці В. Гудзь зазначив, що на 2018 рік вже існувало понад 20 тис. публікацій, що за його словами свідчить про особливу увагу до подій 1933 р., адже голод в Україні суттєво відрізнявся від того голоду який відбувався на інших територіях СРСР, та не дарма він отримав серед науковців та політиків визначення – геноцид [1].

У статті «Історіографія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні» авторами якої є В. Калініченко та Є. Яценко, стисло викладено та розділено на праці дослідників української діаспори, істориків радянського періоду, та окремо українських дослідників радянської України та періоду її Незалежності [2].

Однією із найперших праць академічного рівня по дослідженні Голодомору вважається монографія 2003 року «Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки» [3]. Дана монографія містить матеріали, які повною мірою показують наповненість української історіографії не лише документами, а й образотворчим мистецтвом та художньою літературою. Однією зі статей цієї монографії, є стаття В. Головка «Дослідження голоду 1933 року українськими істориками» [4]. В якій автор аналізує дослідження провідних українських істориків, що спеціалізуються на темі Голодомору: В. Марочка, М. Панчука, С. Кульчицького, А. Шаблія, Ю. Шаповала, Г. Касянова та ін. Та приходиться до висновку, що у дослідженнях даної проблеми виробляється новий науковий стандарт, тобто вчені зосереджують свою увагу та зусилля на детальному дослідженні документів та пошуком нових концепцій досліджень [5, с. 132].

В. Васильєв у своїй праці «Голод 1932-1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії» спробував висвітлити успіхи сучасної української історіографії [5]. Свою працю автор побудував на порівняльному аналізі, наголошуючи на взаємозв'язку української історіографії із зарубіжною з намаганням вчених використати нові методики дослідження Голодомору.

Також Я. Калакура у своїй статті «Новітня історіографія голодомору 1932-1933 років як геноцид українського народу: надбання і прорахунки» використовуючи свою періодизацію історіографії Голодомору за такими ознаками: виникнення нових підходів та методів дослідження голоду 1932-1933 рр. його причин та наслідків беручи до уваги новизну в трактуванні проблеми; виокремлення нових удосконалених методів при опрацюванні даної проблематики [6]. Автор статті звертає увагу на актуальність та перспективність у подальших дослідженнях Голодомору.

А. Харченко у своїй статті «Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники» яка була опублікована 2017 р. Висвітлює розвиток вітчизняної сучасної історіографії Голодомору в період з 2006 по 2016 рр., наголошуючи на тому, що дослідження науковців тісно поєднані із політичними подіями в країні [7]. Саме у 2006

році було прийнято Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» Верховною Радою України. Чим було підтримано та затверджено, на думку автора, вже присутнє на той час твердження геноцидного походження голоду 1932-1933 рр. Стаття була опублікована 2017 році, тому кінцевий рубіж дослідження 2016 рік. В його статі відсутній огляд праці вчених, які активно коментуються в історіографічних працях його колег, це С. Кульчицький, В. Марочко, Г. Касьянов, Л. Гриневич, В. Васильєв, Ю. Шаповал. Пояснюючи це тим, що поза їхніми напрацюваннями легше визначити напрямок розвитку сучасної історіографії Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

Також вивчаючи сучасний стан історіографії Голодомору, то слід ще раз наголосити на тому, що після визнання Україною Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом, науковці пожвавили свою діяльність у дослідженнях при цьому зберігали певний розділ поглядів на проблему. Одна категорія твердо заявляла про вчинення голоду з метою геноциду українців, а інша про його випадковість під час політики колективізації.

Почався період коли основна увага приділялась збору та публікації документів та свідчення очевидців, чим активно займалися історики-етнологи, а вже після дослідження подій, причин, наслідків та їх психологічний та культурний вплив, підіймається навіть гендерна тема [9], [10], [11], [12], [13]. Та була спрямована довести до кінця концепцію геноциду спираючись на існуючі джерела, яких з'являлась все більша кількість. Особливо зростає кількість регіональних досліджень, окремо по областях, районах та навіть містах та селах [14], [15], [16], [17].

Деякий час в історіографії були присутні намагання насадити позицію Кремля у розробці досліджень Голодомору та його обґрунтування, подальші події в Україні: повалення режиму Януковича, «революція Гідності», Російська збройна агресія проти України, початок повномасштабної війни всі ці події безпосередньо вплинули на подальший розвиток історіографії Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. [18]. Дослідники виходять на новий етап досліджень по даній проблемі. Та намагаються встановити точну кількість жертв Голодомору 1932-1933 рр., на фоні чого з'являється маса дискусій. Публікуються статті у яких говориться про колективну травму українців, які є нащадками очевидців голоду 1932-1933 рр. Також друкуються перші посібники, що вміщують матеріал, який рекомендовано вчителям історії, правознавства, громадянської освіти, викладачам, студентам і т.д.[19]. У 2022 році виходить збірник наукових праць, який містить напрацювання з дослідження Голодомору-геноциду 1932-1933 років та має за мету розкрити факти дійсної історії України для інших західноєвропейських країн, які ще не визнали Голодоморів в Україні[20].

Тож здійснивши короткий огляд історіографії досліджень Голодомору в Україні Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. можна зробити висновок, що не дивлячись на велику кількість наукової літератури, яка стосується проблеми Голодомору, історіографічна частина досліджень до кінця не розроблена, через те що здебільшого розробкою теми займались українські та російські дослідники,

концепція яких є повністю протилежною, оскільки історіографія Голодомору активно розвивається лише останні 30 років та основні дослідження це здебільшого публіцистика. Попереду ще багато завдань пов'язаних зі становленням історіографії даної проблеми.

Джерела та література:

1. Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні: монографія . Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2009. 1153 с.
2. Калініченко В.В. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні. Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціальнодемографічних та морально-психологічних наслідків», Київ, 28 листопада 1998 р. / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2000. С.15–27.
3. Головкин В.В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками./ Голод 1932 - 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.] К.: Наукова думка, 2003. С.108–132.
4. Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
5. Васильєв В.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. С.271–301.
6. Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Персонал. 2008. № 1. С.105–113.
7. Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники / А. Харченко // історіографічні дослідження в Україні.- 2017.- вип. 27.- С. 187.
8. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?. Український історичний журнал. 2006. №3. С.186–198.
9. Борисенко В. К. Свіча пам'яті . Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. К.: Стило, 2007. 288 с. Врятована пам'ять Голодомору 1932-33 відп. ре років на Луганщині. Свідчення очевидців / відп. Ред. І. Могрицька. Луганськ: Проміру, 2008. – 443 с.
10. Сергійчук В. Як нас морили голодом. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.
11. Рева І. По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій. Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013.
12. Борисенко В. К. Доля українського етносу в роки Голодомору(1932-1933) / Валентина Борисенко // Українознавство. 2008. №4. С. 262-265.
13. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та Голодомору: історіографічний аналіз // Етнічна історія народів Європи. 2009. № 28. С. 55–64.
14. З Борисенко В. К. Голодомор у Києві та передмісті // Етнічна історія народів Європи. 2008. № 25. С. 5–14.
15. Петренко В.І. Голодомор 1932-1934 років в Україні як засіб політичного терору // Актуальні проблеми внутрішньої політики (Адміністрація Президента України, Головне Управління з питань

внутрішньої політики, Національна академія державного управління при Президентіві України). К., 2004. Вип. 1. С. 124-136.

16. Вільчинська Зоя. Наша історія (20-ті-30-ті роки ХХ ст.): Трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932-1933 років мовою документів та свідчень очевидців / З.В. Вільчинська. Київ : Центр ДЗК, 2014. 848с.

17. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: (публікація документів Л.Коноваленко, А.Морозової та Н.Полетун) // Сіверянський літопис. 2003. № 4. С. 36-49.

18. Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 30-х [Електронний ресурс] // Історична правда. 2014. 19 листопада. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>

19. Білий Д., Василенко. В., Козацький А. та ін. Голодомор 1932-1933 років-геноцид української нації: навчальний посібник для вчителів. Київ: вид-во Марка Мельника, 2021. 336 с.

20. Голодомор та голоди ХХ ст. в Україні: Україна пам'ятає – світ визнає!: зб. Наук. праць НУНО. Т. 14 / [уклад. та голов. ред. Д. Блохин]. Мюнхен; Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2022. 464 с. укр. та нім. мовами.

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР. ТА В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Людмила Романець

ВПЛИВ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Розвідка розкриває зміни в аграрному секторі економіки Поділля внаслідок селянської реформи в Росії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, реформа, Подільська губернія, товарно-грошові відносин, кріпацтво, викупна операція, земля, соціальна диференціація.

На розвиток сільського господарства Подільської губернії в другій половині ХІХ ст. мала безпосередній вплив селянська реформа 1861 р., для якої характерні такі наслідки: скасування кріпацтва, соціальна диференціація селян, зміни у розподілі земельної власності, тимчасово зобов'язаний стан і викупна операція, обмеження самоврядування і правового статусу селян, домінування товарно-грошових відносин у господарствах поміщиків і заможних селян, підвищення врожайності сільськогосподарських культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів, а також зміни у взаємовідносинах між поміщиками і селянами.

У пореформений час відбувалася боротьба між двома шляхами розвитку капіталізму в сільському господарстві: революційним або американським та реформістським або пруським. Саме останній був переважаючим на Правобережжі. Цей тип господарювання передбачав поступове переростання поміщицького господарства на буржуазне при наявності політичної влади в руках великих землевласників. У процесі втілення реформи в життя була очевидна відсутність розробки загальноприйнятих критеріїв визначення належного розміру селянського наділу, який міг би забезпечити розвиток господарств [1, с.379].

Хоч поміщицьке господарство в 60 – 90-х роках ХІХ ст. скорочувалося, проте його роль як основного виробника продуктів харчування була досить значною. За земельним переписом 1877 р. поміщицькі землеволодіння становили 37%, земельні володіння казни, церкви, монастирів, купців тощо — 18%, селянські господарства, яких налічувалось майже 2 млн., — 46%, тобто менш як половину всіх земель. В перші роки після реформи 1861 р. в селянському господарстві майже не відбулося істотних змін, але селянин, відчуваючи себе справжнім господарем, ретельніше доглядав за ним [2, с. 44].

Звільнившись від кріпосницької неволи, селяни потрапили в нову економічну залежність, яка втягувала їх в орбіту товарного виробництва. Обезземелені селянські маси стали постійним резервом постачання дешевої робочої сили для поміщицьких економій і промислових підприємств [3].

У пореформений період відбулися значні зміни у сфері землеволодіння та землекористування. Капіталістична конкуренція та перетворення землі на товар стимулювали активний продаж поміщицької землі, внаслідок якого в другій половині XIX ст. в Подільській губернії відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності.

По-перше, сформувався досить високий рівень концентрації землі. Достатньо сказати, що на початку XX ст. власниками 68% усієї дворянської землі були майже 3 тис. поміщиків. Характерно, що поряд із спадковими крупними землевласниками Браницькими, Потоцькими виникли великі землевласники нової хвилі — Симиренки, Терещенки, Харитоненки.

По-друге, відбувся докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов по лінії переходу від становості до безстановості, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. Статистика свідчить, що у 1877—1905 рр. поміщики українських губерній продали особам недворянського походження майже 6 млн. десятин землі, що становило більше третини загальної площі дворянського землеволодіння.

Наслідком продажу землі було істотне скорочення дворянського землеволодіння. Проте на Правобережжі дворянське землеволодіння скорочувалося досить повільно. У 1905 р. воно становило 75% усіх приватновласницьких земель. Це зумовлювалось тим, що до польського повстання 1863 р. шляхті належало тут 90% земель. Конфісковані землі польських магнатів, які були причетні до повстання, уряд передавав у володіння російським поміщикам, а також місцевим чиновникам. Крім того, на Правобережжі ще до реформи 1861 р. поміщицьке підприємництво розвивалося успішно, поміщики тут швидше перетворювалися на капіталістів-аграріїв та промисловців, зберігаючи в своїх руках значні землеволодіння [2, с.29].

У другій половині XIX ст. помітні зміни відбулися в землекористуванні. Зокрема, з 60-х років розпочалося значне зростання оренди землі. Половинчастість реформ, збереження значних залишків феодалізму в аграрному секторі зумовили в перші пореформені роки домінування відробіткової форми оренди, відповідно до умов якої селянин мусив за користування землею або відробляти, або ж віддавати частину врожаю. Проте з часом зміцнення капіталізму в аграрному секторі, зростання товарності господарств сприяли поширенню грошової, підприємницької оренди.

Селянин, який брав у поміщика в оренду ділянку землі, зобов'язувався обробити її своїм інвентарем, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і доставити власнику половину його. За неповними даними, в 1865 році селяни Ольгопільського повіту орендували в поміщиків більше як 1000 десятин землі. За половину врожаю біднота орендувала землі в Брацлавському, Літинському та інших повітах. Водночас зростали різні види селянських недоїмок. У 1867 році за селянами Могилівського повіту їх рахувалось 112,4 тис. крб., Гайсинського — 51,3 тис. крб. Не могли врятувати селян від розорення і промисли — рибальство, візникування, ткацтво, гончарство та інші [4].

Не меншою перешкодою в селянському землеробстві було черезсмузжя — нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами. Це спричинило незручності у користуванні наділом та матеріальні затрати. Селяни потрапляли також у залежність від поміщиків за користування сервітутами. На селянському господарстві негативно позначалася природна структура ґрунту наділів, що була, як правило, значно гіршою, менш родючою. Це були в основному піщані, суглинкові, болотисті ґрунти.

Близько половини селян не мали ні коней, ні якісного знаряддя праці. Селяни, як і раніше, впрягали волів у великий дерев'яний плуг з металевим лемешем і орали наділ ті, що не мали робочої худоби, самі впрягалися в дерев'яний плуг. Для розпушування землі майже повсюдно застосовували рало й дерев'яні борони. Отже, селянське землеробство мало екстенсивний характер [2, с.32].

Товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків і заможних селян. Найпомітнішим цей процес був у провідній селянській галузі – землеробстві. Чи не найголовнішою причиною розширення посівів зернових культур стали ринкові мотиви сільських виробників. Домінування ярої пшениці у структурі посівних площ визначалося попитом закордонних споживачів на тверді сорти останньої.

Розвивалося комерційне садівництво, особливо на Поділлі, де не тільки продавали свіжі фрукти, а й збували частину їх у сухому вигляді. Щорічно з залізничних станцій Подільської губернії відправляли сотні тисяч пудів сушених і в'ялених яблук, груш та слив. У 1897 р. їх було вивезено загалом 237,4 тис. пудів [5].

Попри численні труднощі й негаразди українські губернії у пореформеній період відігравали важливу роль у торгівлі продуктами тваринництва як на всеросійському, так і на зовнішньому ринках. Звідси щорічно вивозили велику кількість коней, рогатої худоби та овець, сотні тисяч пудів вовни і сала, десятки тисяч пудів масла, а також необроблених шкір. Такі зрушення дали можливість у пореформеній час перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції.

Ще одним результатом селянської реформи є соціальна і майнова диференціація селян. На кінець XIX ст. заможні селяни становили близько 20% сільського населення, зосередивши в своїх руках майже 40% селянських земель і понад 50% робочої та продуктивної худоби. Окремі господарства заможних селян досягли розмірів значних поміщицьких маєтків, що мали тисячу й більше десятин землі.

Досить впевнено в господарському відношенні почувалися й селяни середнього достатку, яких було близько 25%. Решта ж селян належали до бідняків, у яких було мало землі, реманенту, худоби. Нерідко вони взагалі не мали коня чи вола, що визначало здатність виживання селянина. Селяни-бідняки становили у 90-х роках XIX ст. близько половини селянства. Поряд з ними знаходилися і безземельні селяни, які наймалися до поміщиків, а також на сезонні роботи до селян-заможників [6].

Аналіз статистичних даних свідчить, що у 90-х роках XIX ст. в Україні 7,3 млн. або 68% робочої сили становила надлишок. Найбільше

аграрне перенаселення було в Київській, Подільській, Полтавській губерніях [2, с.38]. Уряд дозволив незаможним селянам шукати заробітку на сільськогосподарських роботах у межах всієї імперії. Головними районами, звідки виходили селяни на сторонні заробітки, були всі українські губернії, крім степових. Основними ж регіонами, куди йшли заробітчани, стали Степова Україна, Бессарабія, Кубань, Нижнє Поволжя. Селянам, які відходили на заробітки, видавалися паспорти. З 1861 по 1900 рр. видача паспортів відхідникам зросла більше як у 10 разів. Понад 1 млн. людей щорічно йшли із сіл у пошуках заробітків. Вони пересувалися в різних напрямках України: з Правобережжя і Лівобережжя в південні губернії на сільськогосподарські роботи, з Лівобережжя — на цукрові заводи Правобережжя [2, с.39].

Характерним для пореформеного періоду є тимчасово зобов'язаний стан, викупна операція при зниженні купівельної спроможності сільського населення, а також обмеження самоврядування і зміна правового статусу селян.

Взаємини між поміщиками і селянами, що мали встановитися після скасування кріпацтва, а також розмір наділів фіксувалися в спеціальних документах – уставних грамотах. Вони склались на підставі «угоди» між поміщиком і селянами в присутності мирового посередника. Поміщик зобов'язувався відвести селянинові наділ тільки в постійне користування, залишаючи за собою право власника. Селянин, з свого боку, за користування наділом зобов'язаний був відбувати на користь поміщика повинності. Такий стан мав тримати доти, доки між селянином і поміщиком не буде укладено викупної угоди. До цього моменту селянин вважався тимчасово зобов'язаним. Категорія тимчасово зобов'язаних селян була ліквідована лише в 1881 р. [7].

В тих місцевостях, де було общинне землеволодіння, на громаду покладался обов'язок так званої кругової поруки – відповідальність за своєчасні платежі її членів за землю. Навіть уклавши викупну угоду і ставши земельними власниками, селяни лишалися нерівноправними. Як такі, що належали до «нижчого стану», вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, не були вільні від фізичних покарань.

За одержані земельні наділи селяни мусили заплатити поміщикові викуп. Але у селян бракувало грошей. Викупна операція давала поміщикам великі капітали, які вони могли використати для переведення свого господарства на капіталістичний лад. Але ті великі суми, мало-хто використав на вдосконалення господарства. Багато поміщицьких маєтків було продано. У цей самий час реформа ускладнювала перебудову селянських господарств, оскільки прибутки селян йшли не на розвиток, а на сплату викупів і податків [6].

Для успішного розвитку господарства необхідно було створити нову кредитну систему. У 1860 р. замість Дворянського банку було утворено Державний банк, який не тільки проводив кредитні операції, а й виконував інші важливі економічні функції. 1882 р. засновано Селянський поземельний банк, який надавав позики селянам для купівлі поміщицьких земель. Внаслідок цих обставин до рук селян перейшло близько 4 млн.

десятин землі. Загалом 1861 р. селянам належало 45,7% всієї землі, 1913 р. – 57%, а 1916 р. – 65% [2, с.42].

У пореформений період змінився характер відносин селянських й поміщицьких господарств з огляду на зміну юридичного підґрунтя: позаекономічний примус змінився економічним. Поміщики за рахунок селянського господарства забезпечували свої економії робочими руками. Селяни користувалися поміщицькими переробними промисловими закладами.

Недостатня забезпеченість землею селян і потреба в робочих руках поміщицьких економії змушували обидві сторони вдаватися до оренди. Непідготовленість до самостійного ведення господарства, відсутність оборотних коштів, майнова незабезпеченість, прагнення засівати по можливості більше землі - основні фактори, які визначали характер селянської оренди. Істотне поширення одержала короткострокова оренда. Поміщики були змушені переходити від здачі своєї землі в оренду на довгі строки до здачі на один посів. Проблема малоземелля загострилася внаслідок збільшення селянських родин, розділів господарства між дітьми та як наслідок - дроблення селянських ділянок. Безземельні селяни становили масову дармову робочу силу. Експлуатація відбувалася в основному за рахунок оренди землі на основі відробітків. За таких умов стосунки поміщика й селянина перебували у постійній напрузі [2].

Підвищилась врожайність сільськогосподарських культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів.

На поміщицьких землях Правобережжя, що задовольняли потреби широкомасштабного вирощування цукрових буряків, поширювалися удосконалені плуги, культиватори, рядкові сівалки тощо. Завдяки застосуванню досягнень технічного прогресу поміщики впроваджували високу культуру як землеробства, так і тваринництва, шляхом проведення меліоративних робіт розширювали посівні площі на поливі, що давало можливість знизити затрати на одиницю продукції й витримати конкуренцію на ринку.

Водночас із зростанням посівних площ відбулися суттєві зміни у структурі посівів: різко збільшилася питома вага посівів пшениці та ячменю, а також таких технічних культур, як цукровий буряк, картопля, тютюн тощо. У другій половині XIX ст. намітилася тенденція до позитивних зрушень у структурі посівних площ за рахунок коренеплодів, коношини, люцерни, хмелю, тютюну, бобових та інших культур. На початку XX ст. посіви картоплі, конопель, льону, бобів і чечевиці становили в Подільській губернії 175 602 десятини, або 9,6% усіх посівних площ [5].

На кінець XIX ст. аграрний сектор давав 2/3 вартості валової продукції країни. За період 1890-1913 рр. урожайність сільськогосподарських культур збільшилася на 80%, а зернових — у два рази [3].

Отже, у пореформений період розвиток аграрних відносин відбувався капіталістичним шляхом за наявності прусського типу господарювання. У сільськогосподарському виробництві значного

поширення набули використання вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів тощо. Власниками землі стали не тільки поміщики й селяни, яким належала її переважна частина, а й представники інших соціальних верств і груп населення. Значно розширилися посівні площі. І хоча переважаючим було вирощування хлібних культур, поступово зростали посіви коренеплодів, бобових, олійних та інших рослин. Активно розвивалися комерційне городництво й садівництво. Важливою галуззю було тваринництво, тенденції розвитку якого значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Також помітно зросло застосування у сільському господарстві спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, ще був невисоким.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства : нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2006. 631 с.
2. Панченко П. П., Славоу В. П., Шмарук В. А. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів. К.: Вид. центр «Просвіта», 1996. 360 с.
3. Заруба В. М., Васковський Р. Ю. Історія України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://histua.com/knigi/istoriya-ukraini-zaruba-vaskovskij/skasuvannya-kriposnogo-prava>
4. Кабінет історії В. Вітошка: Соціально-економічний розвиток Вінницької області в ХІХ столітті. Особливості модернізації. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/uroki-kraeznavstva/naskrajvkincixviii-xixstolitti-9klas>
5. Економічний розвиток великої України (1861-1900). Розвиток сільського господарства. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/98.pdf>
6. Новий час (1775 — 1917) в історії України. Особливості розвитку сільського господарства. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://histua.com/istoriya-ukraini/novij-chas>
7. Реформування аграрних відносин в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки для українського селянства. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=3467&chapterid=1174>
8. Падалка С.С. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії. Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2001. Вип.2. 130 с.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті досліджується політика Української Центральної Ради стосовно сфери міжетнічних відносин. Автори розглядають основні напрями національної політики за часів Центральної Ради, аналізують правові акти та історичні події, пов'язані з вирішенням національного питання в роки Української революції, визначаючи його одним із найважливіших складових процесу державотворення.

Ключові слова: Українська національна революція, Центральна Рада, національна політика, національні меншини, міжетнічні відносини.

Національно-державне самовираження завжди вкрай важливий фактор розвитку кожної держави. Питання національної політики є надзвичайно гострим у наш час, коли росія розв'язала проти України повномасштабну війну, прикриваючись гаслом захисту російськомовного населення різних частин нашої території. Питання боротьби з агресією, поза всякий сумнів, вимагає єдності українського народу, і не тільки українців як етносу, а й усіх, хто живе в Україні, обстоює її суверенітет і територіальну цілісність та вважає себе її громадянином. Важливого значення тут набуває виважена національна політика, яка забезпечує етнополітичний консенсус, міжетнічна злагода і толерантність.

Питання етнополітики і міжнаціональних відносин було одним із найскладніших і в роки Української національної революції 1917 – 1921 рр. Керівництво Української Центральної Ради, створеної у березні 1917 р., поставило собі за початкову мету затвердження принципу автономії та федералізації. Одним із основних завдань новоствореної влади було вирішення національного питання на теренах України, розбудова толерантних відносин з національними меншинами, їх залучення до українських визвольних змагань. Слід зауважити, що в країні чверть населення складали національні меншини. Відповідно до даних статистики, на початок 1917 р. тут проживали представники 20-ти національностей [1, с. 8]. Найчисельнішими спільнотами були росіяни, євреї, поляки, німці, татари, угорці, вірмени, молдавани, чехи, словаки, греки, болгари та ін., їх загальна частка перевищувала 25% населення [2, с. 182]. Тому в багатоетнічному суспільстві гостро постала проблема визначення правового статусу національних меншин та забезпечення їх права на самовизначення.

Підґрунтям для формування політичної програми Центральної Ради у вирішенні цього питання стала теоретична концепція М. Грушевського, який вважав національні меншини України потужною соціальною базою Української революції [3, с. 111]. У праці «Народностям України» він зазначав, що «повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна

затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культури і національної стихії» [4, с. 135].

Влада публічно виступала за рівність усіх націй, відновлення прав та потреб представників усіх національних меншин. У документах Центральної Ради наголошувалося на проголошенні «територіальної автономії України з державною українською мовою, із забезпеченням прав національних меншин...» [5, с. 88 – 89].

У квітні 1917 р. було скликано Український національний Конгрес, де було прийнято ряд резолюцій, зокрема, і ті, що стосувалися національної проблеми: «Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка автономія України забезпечить потреби українського народу і всіх інших національностей, котрі живуть на українській землі...». Основною темою дискусій, які розгорнулися під час Конгресу, були роль і місце національних меншин не тільки в українській революції, але й у майбутній українській державі. Учасниками конференції було прийнято ряд рішень, згідно з якими одним із принципів української автономії є забезпечення прав етнічних меншин в Україні, розвиток національних мов та культур. Центральній Раді було передано право набрати до свого складу 15-20 % представників національних меншин [6, с. 205]

Наступним кроком, який здійснила влада задля вирішення питання національних меншин, стало звернення Центральної Ради від 3 червня 1917 р. до усього українського народу із закликом «організувати і приступити до скорішого закладання підвалин автономного ладу України». Звернення знайшло своє відображення на сторінках І Універсалу УЦР, де було визначено її чітку позицію: «В городах і тих містах, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозумітися з демократією тих національностей і разом із ними приступити до підготовки нового правильного життя» [5, с. 104 – 105]. Слід зазначити, що у всіх своїх публічних виступах голова ЦР М. С. Грушевський завжди наголошував, що домогтися майбутньої автономії у складі Російської республіки можна лише шляхом згуртованості усіх національних меншин, які проживають на території України [7, с. 120].

28 червня Центральною Радою було прийнято «Постанови комісії у справі проєкту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Україні в меншості». У документі закладаються положення, згідно з якими визначається необхідність у переформатуванні національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Крайовий Парламент. Було ухвалено рішення стосовно скликання територіальних зборів. Усе це повинно було бути виконаним після доповнення складу Ради представниками національних меншин [6, с. 206]

Центральна Рада досить плідно співпрацювала із неукраїнськими громадськими організаціями, що віднайшло своє відображення у II Універсалі від 16 липня 1917 р., де наголошувалося, що Генеральний Секретаріат було створено заради виконання ним розпорядчих функцій «завідування справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і

іншими в межах України». Цей орган повинен ефективно виконувати усі проекти законів, котрі готує Центральна Рада щодо утвердження автономного устрою України. Структура Секретаріату в сфері задоволення потреб та прав національних меншин передбачала створення окремого підрозділу – секретарства з питань міжнаціональних справ. Вагомим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегулювання мовного питання. Статут Секретаріату передбачав забезпечення функціонування російської, єврейської та польської мов, зокрема публікацію правових актів цими мовами. Мовні права національних меншин враховувалися і у виборчому законодавстві.

Наступним кроком у налагодженні життя представників національних меншин стала участь 11 липня 1917 р. 18 осіб, делегованих різними нацменшинами, до засідання роботи Малої Ради, що була утворена в квітні 1917 р. З перших днів свого функціонування Мала Рада існувала як виконавчий комітет при Центральній Раді, а після створення Генерального Секретаріату в її обов'язки входили підготовчі та законодавчі функції між сесіями Центральної Ради. З 30 липня до складу ЦР увійшли представники усіх національних меншин які проживали в Україні, загальна їх кількість становила 202 члена і 52 кандидата [5, с. 125]. Таким чином, у Раді та органах виконавчої влади забезпечувалося пропорційне представництво національного складу населення українських земель.

III Універсалом ЦР від 7 листопада було затверджено вже існуючу позицію влади «твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль» [5, с. 356]. Такий крок був позитивно зустрінутий представниками національних меншин. Так, у привітальному слові з нагоди проголошення Української Народної Республіки депутат від соціалістичної єврейської робітничої партії Літваков виразив очікування на те, що «в новій державі добре житиметься усім народам» [5, с. 397].

У діях Ради простежується певна послідовність, на що вказує такий крок, як підвищення у статусі віце-секретарів у справах національних меншин до рівня рівноправних Генеральних секретарів. В наступному, IV Універсалі, було проголошено: «Всі демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом: «Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня...» [8, с. 104].

Позиція очільників уряду чітко прослідковується і у Законі УНР про громадянство від 2 березня 1918 р., де зазначалося, що громадянами Української держави можуть бути всі мешканці України незалежно від їх національної приналежності [8, с. 173 – 174].

29 квітня 1918 р. було ухвалено «Статут про Українську Народну Республіку» (Конституцію), яка стала вершиною законотворчої діяльності Центральної Ради. До Конституції під назвою «Національний союз» увійшов текст закону про національно-персональну автономію, згідно з яким національним меншинам гарантувалися особливі права: «Кожна з населяючи Україну має право в межах Республіки на

національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи влади Національного Союзу, влада якого поширюється на всіх його членів, незалежно від місця поселення в УНР» [8, с. 335]. Право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами, що проживали в Україні – росіянами, євреями і поляками. Решта національних меншин мали отримати таке право за умови, якщо їх петиції про необхідність автономії наберуть щонайменше 10 тис. голосів. На жаль, даний юридичний акт так і не отримав юридичної сили у зв'язку із складними внутрішньо та зовнішньо політичними чинниками, які призвели до приходу до влади уряду Гетьмана П. Скоропадського [9, с. 143].

Отже, Центральною Радою був започаткований процес формування української державної етнополітики. У вкрай важких політичних і соціально-економічних реаліях українська держава шукала і знаходила шляхи оптимального врегулювання отриманої у спадок від російської імперії етнопонаціональної проблеми. Їй вдалося за короткий термін закласти високий рівень демократичності та гуманності щодо національних меншин та розпочати процес залучення до державотворчих процесів представників кожної національності, яка проживала на території України.

Джерела та література:

1. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Кн. 1. 156 с.
2. Макаренко Т. П. Національна політика Центральної Ради в умовах незалежності УНР (січень – квітень 1918) // Історичні записки. Збірник наукових праць. Луганськ. 2003. 300 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www. into-library com.ua/books-book-190.html>).
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. К: Генеза. 1996. 356 с.
4. Грушевський М. Народностям України // На порозі нової України. Нью-Йорк – Львів – Торонто – Мюнхен. 1992. 278 с.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. К: Наукова думка., 1996. Т. 1. 590 с.
6. Грищенко Ю. Національне питання в Україні у 1917–1921 роках. Український історичний збірник, Вип. 18, 2015. С. 204 – 212.
7. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К: Т-во «Знання» України., 1991. 240 с.
8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. К: Наукова думка, 1996. Т. 2. 587 с.
9. Макаренко, Т. П. Проблема захисту прав національних меншин в добу Української Центральної Ради. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(20). 2006. С. 140-143

ЗБІР ПРОДРОЗКЛАДКИ НА ПОДІЛЛІ У 1919-1921 РР.

У статті на основі аналізу архівних джерел, опублікованих документів та спеціальної літератури висвітлено заходи радянської влади, спрямовані на вилучення продовольчих запасів у селян в рамках кампанії із збору продрозкладки на Поділлі.

Ключові слова: більшовики, продрозкладка, продовольство, Поділля, селянство.

Здатність більшовиків утримати владу після її насильницького захоплення значною мірою залежала від їх спроможності вирішити продовольчу проблему. Недаремно вождем більшовиків, боротьба за хліб ототожнювалась з боротьбою за соціалізм. Свої труднощі на продовольчому фронті в Україні більшовики пов'язували, насамперед, з незалежністю сільських товаровиробників, які «звикли продавати вільно свій хліб, і кожний селянин вважав це своїм невід'ємним правом» [1, с.7]. Однак новостворена держава не збиралась спілкуватись з ними через ринок. Висуваючи на передній план у комуністичній доктрині позаекономічний примус, більшовики розраховували вирішити продовольче питання за допомогою простих рішень, оснований на насиллі.

Сприяття у вилученні продовольства в українських селян мало розшарування села за майновою ознакою. Це виражалось передусім у проголошеному класовому принципі продовольчої розкладки: «з бідних селян нічого, з середняка помірно, з заможних багато» [2, с.91]. Застосування такого підходу перетворювало продрозкладку в інструмент гнучкої класової політики більшовицької партії на селі, націленої на політичне розшарування селянства.

Окупувавши значну частку території України, більшовики сподівалися з утвердженням свого контролю вилучити тут максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини. Більшовицька газета «Правда» з цього приводу в лютому 1919 р. писала: «Відновлення на Україні радянської влади обіцяє в найближчому майбутньому досить захоплюючі перспективи і для голодуючої Росії» [3, с.106]. Організація продовольчих і сировинних поставок в Росію була головним завданням маріонеткового Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Вже наприкінці січня 1919 р. він видав декрет «Про організацію продовольчої справи на Україні», яким запроваджував державну монополію на заготівлю продовольства. А у прийнятому на початку лютого 1919 р. декреті «Про продовольство для РРФСР», Раднарком УСРР запевняв більшовицьке керівництво про своє невпинне піклування про «якнайшвидше та найповніше постачання РРФСР» [3, с.107].

Питання заготівлі та вивезення хліба, як і інших продуктів харчування з України знаходилося під монопольним контролем ЦК РКП(б). Останній 19 лютого 1919 р. ухвалив постанову про

продрозкладку в Україні, проект якої був підготовлений А. Цюрупой та обговорений колегією Наркомпроду РРФСР. У постанові урядові України пропонувалось шляхом агітації переконати селян у необхідності запровадження розкладки. Партійний центр зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадає за розкладкою на кожну місцевість. Комуністичний розподіл і продрозкладка, на яких він базувався в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р. Продрозкладка встановлювалась в обсязі 140 мільйонів пудів [4, с.11]. Однак у 1919 році продовольча компанія на Україні не принесла бажаних результатів. Селяни-власники ігнорували вимоги заготівельників, нерідко стаючи на шлях збройного опору. До захоплення України білогвардійцями, більшовикам вдалося зібрати не більше 8 мільйонів пудів хліба. Причому майже половину цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків [4, с.112].

Після поразки денікінських військ, принципи продовольчої політики більшовиків не змінились. Законом від 26 лютого 1920 р. хлібна розкладка затверджувалась в обсязі 160 мільйонів пудів. Вилученню хліба підлягали господарства із засівною площею понад три десятини, хоча й не виключалось її поширення на менш заможні господарства. З метою захоплення хлібних ресурсів руками сільської бідноти і приборкання селян-власників, власті розпалювали на селі соціальну ворожнечу, заохочуючи селян певною часткою реквізованих надходжень. Так, для забезпечення підтримки сільською біднотою компаній вилучення хліба, передбачалось залишення у волосних амбарах на потреби пролетаризованих верств села від 10 до 25 % обсягу розкладки.

Як і попереднього року, продовольча політика виходила за межі простої заготівлі хліба, ставши одним з головних компонентів класової боротьби. В розісланій в травні 1920 р. урядовій директиві наголошувалось, що «продовольче питання в Україні є насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства» [5, с.164]. Однак, апарат влади, який лише формувався, не мав достатніх сил для вирішення питання силовими методами. Продовольчі загони та військові підрозділи, передані наркомпроду не могли здійснювати постійний контроль за виконанням розкладки.

Важливим фактором у справі виконання продрозкладки в Україні більшовики вважали наявність соціальної опори в особі комітетів незаможних селян (КНС). У відозві ВУЦВК до робітників України, опублікованому в червні 1920 р. зазначалось, що без політичного завоювання села, продовольчі органи безсилі виконати покладені на них завдання. Тому перед продзагонами ставилось завдання сприяти в утворенні комнезамів на місцях. За неповними даними лише протягом жовтня 1920 – березня 1921 рр. продзагони допомогли організувати 1800 комнезамів [6, с.39].

Організовані комнезами ставали невід'ємною частиною продовольчого апарату. П'ята конференція КП(б)У, що відбулася в листопаді 1920 р., визнала таке поєднання особливо вдалим. В її резолюції з продовольчого питання зазначалось, що робота комнезамів по розшаруванню села та їх боротьба із заможним селянством «не

лише технічно полегшувала розгортання продовольчих заготівель, але й одночасно створювала психологічні й організаційні передумови для успішного проведення продовольчої компанії» [3, с.109]. Результати проведеної продовольчої роботи із залученням до неї комітетів незаможних селян, говорили самі за себе. Так, головним чином, саме завдяки КНС в українському селі було мобілізовано до кінця 1920 р. 71,5 млн. пудів хліба [4, с.114]. З них лише за останні чотири місяці хліба було заготовлено в 6 раз більше, ніж за весь 1919 р. [8, с.53].

Продовольча компанія на Правобережжі, а особливо в одному із його західних прикордонних регіонів – Поділлі суттєво відрізнялась від загальноукраїнської. Головним чином на цьому позначалась нестабільність становища радянської влади в регіоні. Періодичність та короткочасність перебування на Поділлі радянських органів не давала їм змоги налагодити організовану систематичну роботу по вилученню продовольства у населення. Збір продрозкладки тут виконували в основному регулярні підрозділи Червоної армії, які цю компанію проводили по-воєнному, в надзвичайно стислі терміни, намагаючись вивезти максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини.

Головним завданням губернського продкому в 1919 році був вивіз запасу зерна, що залишила стара влада і який знаходився на обліку комісії постачання. В загальному за цей період з Поділля було вивезено і використано для місцевих цілей біля 750 тисяч пудів зерна [9, с.14]. Проте в більшості повітів ця робота була припинена в червні - серпні в результаті наступу денікінських військ та армії УНР.

В січні 1920 р., коли Вінниця знову була зайнята радянськими військами, був створений Подільський губпродком, який в кінці січня перейменовано в Опродкомгуб. До компанії по вилученню продрозкладки були залучені кваліфіковані армійські продпрацівники. На посади повітових продкомісарів призначались в основному досвідчені комдиви та комбриги військових частин Червоної армії, які дислокувались на території повітів губернії [10, с.434]. Завдяки військовій організації роботи за січень-травень 1920 року, тобто до захоплення Поділля польськими військами, більшовикам вдалось вилучити і вивезти звідси біля 2 млн. пудів зерна [10, с.436].

Планомірну організаційну роботу по насильному вилученню продрозкладки з населення на Поділлі радянські продовольчі органи змогли розпочати лише з листопада 1920 року, після відступу з цієї території військ УНР та поверненням у Вінницю губернського продовольчого комітету [9, с.10]. Цей період можна вважати і початком активного залучення до збору продрозкладки апарату комнезамів. До цього часу робота окремих сільських КНС, створених за сприянням політпрацівників Червоної армії, зводилась в основному до забезпечення продовольством та фуражем військових частин, розташованих на їх території. До кінця 1920 року продовольчими органами Поділля та комнезамами за допомогою жорстких силових методів було зібрано 7 млн. пудів хліба, що було перевиконанням покладеного на губернію плану продрозкладки (5,2 млн. пудів) і становило 10% від загальноукраїнських показників [10, с.438]. Для

преміювання роботи організованої бідноти, за постановою Раднаркому УСРР від 23 січня 1921 р., у волостях Поділля, де комнезами проявляли максимальну активність при виконанні продрозкладки, пропонувалось провести на їх користь додатковий розподіл солі та мануфактури.

В цілях сприяння комнезамам у виконанні хлібної розкладки, за постановою РНК від 21 січня 1921 р. в селах Поділля запроваджувався інститут п'ятихаток. Він формувався з п'яти господарств, згрупованих за територіальним принципом на чолі з п'ятихатнім. Останні вибирались переважно з членів КНС і затверджувались сільською трійкою. Організація п'ятихаток волості покладалась на голову волосного комнезаму, під його особисту відповідальність. Для цього голова волосного КНС повинен був організувати волтрійку в складі двох представників волкомнезаму та одного з волвиконкому. В свою чергу волтрійки організували відповідні трійки по селах. В обов'язки сільських трійок входили: перепис продуктів, встановлення кінцевого терміну їх здачі, а також застосування примусових заходів до тих, що невиконали розкладку. Волосні і сільські трійки вважались тимчасовими органами комнезамів, які після налагодження роботи в п'ятихатках могли бути розпущені за постановою повітового продкомісара [11, арк.25].

Організація п'ятихаток по селах дозволяла не лише ширше залучати до роботи сільські організації, але й покладала на них відповідальність за збір продрозкладки. Принцип територіального поділу на п'ятихатки дозволяв органам влади при посередництві комнезамів здійснювати контроль за збором продовольства, а в разі невиконання поставлених завдань - застосувати репресивні заходи.

При відсутності у селах сільтрійок, роботу по визначенню розмірів продрозкладки здійснювали комісії, призначені сільською організацією КНС. Так в постанові Юрковецького СКНС Гайсинської округи від 16 січня 1921 року вказувалось про призначення такої комісії в складі дванадцяти чоловік, яка «визначить у кого і скільки можна взяти розкладки» [12, арк.5]. Такі повноваження, надані сільським КНС, забезпечували дотримання класового принципу розподілу продрозкладки.

Використовуючи організації КНС як покірних виконавців своїх розпоряджень, радянсько-партійні органи Поділля ретельно стежили, щоб комнезамівці не використовували зібраний хліб для задоволення власних потреб. Так, телефонограмою Подільського губпродкому від 3 січня 1921 року контролери КНС не допускались до виміру поступаючого від перемолу зерна, яке повинно було знаходитись в повному розпорядженні Держконтори. За невиконання наказу передбачався арешт та покарання незможників за привласнення державного надбання [13, арк.39]. Більше того, місцевим організаціям КНС заборонялось навіть розпоряджатись процентними відрахуваннями від зібраного по розкладці хліба, які перераховувались у фонд сільської бідноти і знаходились під охороною СКНС. Хліб з цього фонду дозволялось використовувати для власних потреб лише у виняткових випадках за особистим розпорядженням Подільського продкомісара [13, арк.51].

Насильне вилучення продовольчої розкладки в необмежених розмірах не могло не відобразитись на становищі в сільському господарстві на Поділлі. Селяни, в яких забирали майже увесь вирощений врожай, втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувались. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалась необробленою. Донесення з місць свідчили про глибоку економічну кризу та загрозливе становище із збором продрозкладки. Так продкомісар 34 кавдивізії в лютому 1921 року доповідав в Бершадський партком, що продрозкладка майже не виконується, незважаючи навіть на участь у її проведенні організації КНС" [14, арк.64]. В свою чергу заступник Подільського продкомісара змушений був визнати про повне припинення надходження хліба з прикордонних Могилівського та Ямпільського повітів [15, с.117].

Економічна криза відобразилась навіть на забезпеченні продовольством військових частин, що дислокувались на території Поділля. Так, у виписці із рапорту командира дванадцятого артдивізіону в травні 1921 року повідомлялось: «комсклад і червоноармійці втрачають силу, збільшується процент захворювань через майже повну відсутність продовольства...». Начальник гарнізону міста Вінниці 13 травня 1921 року змушений був видати наказ, згідно з яким хліб видавався лише бойовим підрозділам та лікувальним закладам, всім іншим його замінювали картоплею [16, арк.30-34].

Продовольчі труднощі ставали причинами падіння дисципліни та масового морального розкладу військових частин. Крадіжки, мародерства, насильство з боку військових підрозділів по відношенню до подільського селянина ставали звичайним явищем. Не стали винятком і випадки застосування масового терору до жителів цілих сіл. Так, після невиконання селянами наказу про збір продовольства і фуражу, 15 квітня 1921 року військовим загоном було спалено більшу частину села Попова Гребля Чечельницького повіту [17, арк.14-14зв.].

Отже, запроваджуючи продрозкладку на території України, більшовики намагались вивезти звідси якнайбільшу кількість продовольства до Росії. Її збір у селах Поділля перетворився у звичайний грабж сільських товаровиробників. Відповіддю на безчинства більшовиків був масовий селянський повстанський рух, який розгорнувся на всій території Поділля.

Джерела та література:

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.38. К., 1978.
2. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50 лет. Т.1. (1917-1928). М., 1967.
3. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі. (1919-1920). Львів: ЛДУ, 1996.
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К.: Основи, 1996.
5. Історія України: нове бачення. Т.2. К., 1996.
6. Ревегук В.А. Продовольчі загони України в боротьбі за хліб // УІЖ. 1983. №3. С.39-42.

7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. К.: Політвидав України, 1979.
8. Березовчук М.Д. Роль комнезамів в соціалістичній перебудові села // Український історичний журнал. 1960. №3. С.53-57.
9. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету за август- декабрь 1921 года. Винница, 1922.
10. Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). Винница, 1922.
11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф.П.-1, оп.1, спр.471.
12. ДАВіО. Ф.Р.-2041, оп.1, спр.571.
13. ДАВіО. Ф.Р.-2041, оп.1, спр.93.
14. ДАВіО. Ф.Р.-587, оп.1, спр.127.
15. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920 -1932 рр. Вінниця: Ват “Віноблдрукарня”, 1997.
16. ДАВіО. Ф.Р.-925, оп.8, спр.56.
17. ДАВіО. Ф.Р.-925, оп.8, спр.59.

Роман Подкур

СТРУКТУРА ГУБЧК В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1919-1922 РР.

Досліджується процес формування губернських надзвичайних комісій як елементу окупації території Української Народної Республіки. Доведено, що органи державної безпеки УСРР були структурним підрозділом ВЧК Росії навіть в умовах формальної незалежності советської України. Очільники російської Компартії вважали найбільшою небезпекою найменші прояви «самостійності» керівників ВУЧК і намагалися жорстко контролювати їхню діяльність. Очільники губЧК на теренах УСРР, здебільшого вихідці із Росії, вважали Україну південною частиною Росії.

Становлення губернських ЧК залежало від розмаху повстанського руху на теренах окупованої УНР, політико-економічної ситуації у губернії і кадрових спроможностей більшовицького апарату забезпечити формування територіальних апаратів держбезпеки. Зважаючи на політичні, соціально-економічні особливості губерній, структура губЧК пристосовувалася до поточної ситуації.

Ключові слова: ВЧК, ВУЧК, губЧК, агентурна робота, політичні репресії.

Всеволодність і таємничість комуністичних органів державної безпеки у советському і постсоветському просторі сприймалася як аксіома не лише громадськістю, а й науковою спільнотою. Наслідком таких уявлень стали книги й статті, де, нехтуючи науковою критикою, публікувалися скороспішні судження, засновані на окремих спогадах, чутках і припущеннях.

Для російських більшовиків створення і розбудова таємної спецслужби, що безпосередньо підпорядковувалася партії, стала

першорядним завданням. Створюючи Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі із саботажом (ВЧК – рос.) для нівелювання наслідків всеросійського страйку державних службовців, комуністичні очільники лише на початку січня 1918 р. зрозуміли переваги у наявності такого специфічного державного органу [1].

Для утримання влади після жовтневого перевороту 1917 р., розгону обраних на прямих, таємних виборах Установчих зборів, боротьби із політичними опонентами різного спрямування більшовицькому керівництву необхідний був підрозділ, який був би повністю контролювався очільниками російської Компартії. Оскільки, частина населення советської і Росії і згодом окупованих російськими більшовиками територій активно чинила спротив. Більшовицькі очільники кваліфікували цей спротив як недостатню свідомість народних мас, «ще просякнутих «старим духом». Привабливі гасла «Земля – селянам, фабрики робітникам», «Мир – народам» певним чином спрацювали на широкий загал і на певному етапі забезпечили деяку підтримку більшовикам. Населення було змучене тривалою імперіалістичною війною, економічною розрухою і сподівалося на вирішення повсякденних буття: постачання продовольства, промислових товарів, палива, налагодження медичного обслуговування населення в умовах поширення різноманітних інфекційних пошестей та поточних хвороб. Однак більшовики наполягали на визнанні «диктатури пролетаріату» на теренах Росії та окупованих нею державах і фактично вимагали легімізувати їхню владу. Усіх незгодних із пануванням більшовиків і «диктатурою пролетаріату» вважали ворогами «трудового народу» і вони потрапляли до комуністичної політичної – ВЧК.

На окупованих територіях, окрім «незгодних» і політичної опозиції, російські більшовики додатково зіткнулися із національно-визвольним рухом. Комуністичні очільники інтерпретували його як «політичний бандитизм» [2], у центрально-азійських країнах – «рух басмачів» [3]. Національно-визвольні рухи становили реальну загрозу російському пануванню, особливо в Україні, що вважалася однією із ключових регіонів для формування більшовицької держави. Очільник російського більшовизму В.Ленін чітко артикулював необхідність України: «Тепер із завоюванням України і укріпленням советської влади на Дону, наша сила кріпне. Ми говоримо тепер, що джерела хліба і продовольства, можливість отримати паливо із Донецького басейну у нас є. [...] На Україні у наявності величезні запаси хліба, його важко взяти одразу, там партизанщина [...] [4]». Ще у 1919 р. під час російсько-української війни В.Ленін розумів, що зіткнеться із масовим повстанським рухом, який він назвав «партизанщиною». Він вимагав «двинути не менше трьох тисяч робітників-залізничників, частину селян із північної голодної Росії двинути на Україну» [5].

Але потреба у продовольчих і паливних ресурсах советської Росії була колосальна. Тому дії російських більшовиків в окупації та подальшій анексії України були рішучими. Із 15 листопада голова ВЧК Ф. Дзержинський підписав наказ про створення підпільних осередків ВЧК «по типу закордонної розвідки» на окупованій австрійськими та німецькими територіями. Окремим пунктом Ф. Дзержинський зазначив, що

ці заходи слід поширити на Україну, Білорусь, Литву та інші республіки, що були формально незалежними від совєтської Росії. Підкреслювалося, що поточна робота зі створення надзвичайних комісій координуватиметься з «комуністичними осередками» [6].

Наприкінці 1918 р. більшовицькі очільники Росії покладали на місцеві ЧК за межами РСФРР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» більшовицьких парторганізацій для захоплення та утримання влади. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (Всеукраинской чрезвычайной комиссии, ВУЧК [7]. – рос.) на чолі зі І. Шварцем (довірена особа В. Леніна, виходець із Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р.), став закономірним кроком у діяльності більшовиків в Україні. Згідно з цим актом, ВУЧК підпорядковувалася Тимчасовому робітничо-селянському уряду [8]. Вже 12 грудня 1918 р. на засіданні президії ВЧК було ухвалено передати у центральний апарат ВУЧК кадровий склад Курського окружного відділу ВЧК та особовий склад 39 надзвичайної комісії і пунктів ВЧК, що розташовувалися на кордоні РСФРР та УСРР [9], тобто російські територіальні апарати ВЧК були реорганізовані в підрозділи ВУЧК на теренах окупованої Української Народної Республіки.

Упродовж 1919–1921 рр. голова ВЧК Ф. Дзержинський ретельно контролював стосунки ВЧК і ВУЧК, намагаючись виявити найменші відомчі відхилення окреслені керівництвом РКП(б). Для більшовицького керівництва Росії це було закономірно, оскільки УСРР формально була незалежною республікою, пов'язаною із РСФРР лише військово-політичним договором. Також додатковим елементом контролю була РКП(б), куди КП(б)У входила на правах обласного комітету партії.

Після вступу частин Червоної армії на територію Української народної республіки оргбюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р. ухвалило постанову про «тимчасове поширення дії наркоматів РСФРР на звільненій території» [10]. Безпосередньо це стосувалося й діяльності надзвичайних комісій. Паралельно ВЧК почала готувати кадри для створення надзвичайної комісії в Україні. На засіданні її президії 5 листопада 1919 р. було ухвалено рішення про формування ЧК в Україні, для чого відряджалася група співробітників ВЧК на чолі із В. Балицьким.

Однією із головних завдань російських чекістів в Україні, як вже зазначалося, було придушення національно-визвольного руху. Повстанці активно діяли у тилу Червоної армії і позбавляли можливості утвердитися більшовицьким органам влади. Тому для координації боротьби із повстанським рухом у квітні 1920 р. в Україну російські очільники відправили Ф. Дзержинського. Із початком совєтсько-польської війни він отримав офіційну посаду – його призначили начальником тилу Південно-Західного фронту.

Він негативно ставився до більшості посадовців, що працювали в Україні та колаборантів. У листі чекісту І. Ксенофонову 14 травня 1920 р. Ф. Дзержинський негативно оцінював діяльність керівників УСРР. Місцевих комуністів він вважав «зашкарубленими», які «спостерігають за кожним кроком приїжджого і намагаються його

вижити». Натомість він позитивно оцінив роботу В. Манцева, який «кинув всі сили (йдеться про співробітників, яких надсилали із Центру. – авт.) на місяць, нічого не залишаючи собі» і зміг певним чином налагодити роботу. Він вважав за необхідне «негайно укріпити ЦУПЧРЕНАДЗВИЧКОМ [11], інакше не буде можливості керувати ні організаційно, ні бойовими діями місцевих ЧК». Ф. Держинський вважав за необхідне залишитися в Україні ще на 2–3 місяці, щоб «дати укріпитися ЧК, захищаючи її від українщини» [12].

центральним завданням російських очільників було направлення до України політично надійних російських кадрів, які через відсутність тісних родинних чи національних взаємозв'язків із місцевим населенням будуть чітко виконувати накази кремлівських керівників. Також певною опорою були зрусифіковані українці великих промислових міст, зокрема Катеринослав, Харків, Луганськ та ін. Але Ф. Держинський їм не довіряв, тому відповідальні посади займали вихідці із Росії. Так станом на листопад 1921 р. із 907 співробітників Харківської губЧК, що заявили про свою національність росіяни становили 59,29%, євреї – 19,91%, українці – 8,36% (76 осіб), латвійці – 7,48%, поляки – 1,67%. Українці здебільшого перебували на низових посадах помічників уповноважених [13]. Це тенденція зберігалася загалом по ВУЧК. Згідно звіту за 1921 р. у ВУЧК працювало 4293 росіянина, 2646 українців, 1876 євреїв, 265 латишів, 237 поляків [14].

Загалом, як свідчать листи Ф. Держинського, керівництво ВЧК не полишало сподівань на пряме підпорядкування мережі органів державної безпеки советської України. Всі спроби керівників ВУЧК і УСРР залишити хоча б мінімальні повноваження і вплив на керівництво республіканською спецслужбою жорстко заперечувалися Ф. Держинським [15]. Отже, станом на кінець 1922 р. ВУЧК остаточно перетворилася у філіал/відділ московської ВЧК, а згодом Об'єднаного Головного Політичного Управління СРСР (ОГПУ ССРСР – рос.).

Губернські органи ВУЧК почали формуватися наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. Такі дії ґрунтувалися на рішенні першої всеросійської конференції надзвичайних комісій советської Росії від 11–14 липня 1918 р. про створення «при кожній губернській (обласній) раді депутатів, великих повітових радах депутатів, вузлових залізничних центрах, великих портах, прикордонній смузі стрункої мережі надзвичайних комісій по боротьбі з із контрреволюцією і спекуляцією» [16]. Згідно положення ВЧК про губернські і повітові ЧК від 14 вересня 1918 р. у структурі губЧК повинні були діяти чотири головні відділи: по боротьбі із контрреволюцією, по боротьбі із спекуляцією, по боротьбі із посадовими злочинами, інородній відділ. Залізничний відділ міг бути сформований у складі інороднього відділу. Відділи по боротьбі із контрреволюцією і посадовими злочинами «у не дуже важливих губернських центрах» дозволялося об'єднувати. Але розділяти відділ по боротьбі по боротьбі із контрреволюцією на підвідділи чи бюро категорично заборонялося. Цієї вимоги, як показала практика, не дотримувалися. Оскільки об'єктів для оперативно-слідчої роботи було чимало і виникала необхідність у їхній структуризації.

Допоміжними відділами губЧК були господарський (фінансове і продовольче забезпечення, звітність, облік реквізованого майна тощо) і комендатура (реєстрація, утримання арештованих, видача перепусток тощо).

У повітових ЧК повинні були діяти лише два відділи: спільний по боротьбі із контрреволюцією та посадовими злочинами і по боротьбі із спекуляцією [17]. На теренах України упродовж 1918 –1919 рр. така структура губЧК впроваджувалася на територіях, що знаходилися під контролем більшовиків.

Після остаточної окупації території УНР керівництво ВУЧК намагалось дотримуватися «Інструкції про організацію і роботу місцевих органів ВЧК» від 15 лютого 1920 р. При кожному губернському виконкомі формувалася ЧК на правах його відділу. Керівною верхівкою була колегія із п'яти осіб, які затверджуються губвиконкомом. Колегія із поміж себе обирає голову губЧК, кандидатура якого затверджується президією ВЧК. Члени колегії мають бути комуністами із не менше як дворічним стажем. Штати губЧК затверджувалися президією ВЧК, без її згоди заборонені будь-які зміни. ВЧК пропонувала типову структуру губЧК – секретно-оперативний, особливий і загальний відділи, які обов'язково очолювали члени колегії губЧК. У 1918 –1919 рр. посади оперативного складу називалися комісар (займався оперативно-розшуковою роботою), розвідник (агентурно-оперативною, інформаційною, виконував функції зовнішнього спостереження), слідчий. Із початку 1920 р. більшість посад стали називатися уповноважений або помічник уповноваженого, які виконували роботу згідно посадової інструкції.

Пропонувалася також типова структура. Головним вважався секретно-оперативний відділ. До його складу входили слідчо-розшукова частина, у штат якої входили уповноважені по напрямам оперативно-слідчої роботи (антибільшовицькі партії, посадові злочини, духовенство та ін.). Кожен із уповноважених мав підлеглих у статусі помічника уповноваженого, канцеляристів і секретних співробітників (освідомів). Загальна чисельність оперативного складу губернської ЧК складала приблизно 50% (90–95 осіб) від загальної кількості штатного складу.

До складу цього відділу входила також оперативна частина, що займалася зовнішнім спостереженням. Посада «розвідник» тепер стосувалася виключно оперативників, які займалися зовнішнім спостереженням. До складу оперативного відділу входила фотографічна частина для створення власної бази фото співробітників і підслідних, а також місць злочину.

Реєстраційно-статистична частина відділу поділялася на реєстраційний стіл із архівом та підрозділом підготовки зведень і стола іногородньої та міської інформації. Також у відділі була окрема частина, що відповідала за діловодство[18].

Особливий відділ складався із активно-агентурної й інформаційної частин і відповідав за виявлення шпигунів і контрреволюціонерів в воєнних установах і військових підрозділах Червоної армії, що дислокувалися на території губернії. У загальному відділі функціонували адміністративно-господарська, транспортна, в'язнична частини, бухгалтерія, їдальня тощо. Задіяні тут співробітники

була вільнонайманими співробітниками. Керівники цих структурних частин займалися безпосередньою комунікацією із оперативними підрозділами. Таким чином, співробітники губернської ЧК ділилися на три основні групи: керівний, оперативний і вільнонайманий склад.

Незважаючи на наявну інструкцію, упродовж 1920 – 1921 рр. структура апарату ВЧК і ВУЧК, губернських і повітових надзвичайних комісій намагалася адаптуватися до нових умов. Особливо складна була ситуація в окупованій Україні, оскільки був значний рівень спротиву населення більшовицькій окупації. Оскільки у губерніях советської Росії й України була різна політико-економічна ситуація на тлі припинення військових дій із Білою армією, Дієвою армією УНР та військами Антанти більшовицьке керівництво вирішило удосконалити структуру і штати губЧК. Згідно із наказом ВЧК №194/с «Про реорганізацію ЧК» від 6 липня 194 р. губЧК поділялися на штати першої і другої категорії. Варто акцентувати, що станом на 1921 р. попри формальну незалежність советської України, ВЧК включило губЧК українських територій до загального списку. Також до наказу були включені губЧК Білорусії та Вірменська ЧК.

ГубЧК першої категорії налічувалося всього шість: Московська, Петроградська, Київська, Харківська, Грузинська і Одеська. Наявність трьох, сформованих на теренах окупованої України, із шести губЧК, що мали найбільші штати свідчило про політичне значення цих регіонів у подальшому існування російського комуністичного режиму як на території Росії, так й України. Ще 63 губЧК отримали штати другої категорії: із українських – це Волинська, Донецька, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Херсоно-Миколаївська, Чернігівська. Ще 21 губЧК організувалися згідно штатів другої категорії, але із 40% зменшеним штатом. Із них Олександрівська (Запорізька), Кременчуцька. Зважаючи на політико-економічну важливість окремих повітів, їхні ЧК також організувалися за штатами другої категорії також із 40% зменшеним кадровим складом. Таких у наказі визначили 12, із них на території України дислокувалися Бердянська і Бердичівська [19].

Зважаючи на спротив російським більшовикам губЧК на території окупованої України формувалися у різний час. Так Полтавська губЧК була створена вже у січні 1920 р., одразу після відступу денікінських військ [20].

У комуністичній окупаційній адміністрації було лише приблизне бачення структури губернських ЧК. Тому спочатку підрозділи формувалися згідно із типовою структурою, пропонованою наказом ВЧК ще від вересня 1918 р. [21], але із огляду на поточну ситуацію у губернії. Так Полтавське губЧК на момент формування у січні 1920 р. мало наступну структуру: відділ управління, комендатура, секретний, дорожній, особливий відділи. На жовтень 1921 р.у складі губЧК були наступні підрозділи: адміністративно-організаційний, секретно-політичний, економічний, інформаційний відділ (частина), політвідділ (агентурно-оперативна робота), реєстраційна й оперативна частина, попередньо-слідча група (проводила розслідування по відкритим кримінальним справам), розвідувальний підрозділ (негласне спостереження).

Водночас на залізничній станції Полтава-Південна діяв транспортний відділ губЧК, що контролював залізницю. Він мав окремий штат і підпорядковувався безпосередньо ВУЧК, але в оперативних справах підпорядковувався губЧК. У розпорядженні голови губЧК був окремий батальйон ВЧК, що проводив операції проти повстанських загонів, кримінальних угруповань, охороняв будівлі, де розміщувалася окупаційна адміністрація, склади, об'єкти критичної інфраструктури [22].

Натомість на Поділлі губерньська ЧК почала формуватися лише в квітні 1921 р., оскільки повстанський рух заважав більшовикам створювати окупаційні адміністрації [23].

При створенні Одеського губЧК у лютому 1920 р. сформували губерньську «велику» колегію ЧК, яку очолював голова губЧК. До її складу входило декілька «авторитетних» керівників чекістів. Цій колегії було надано право при розгляді кримінальних справ ухвалювати навіть смертні вироки. Також була створена «мала колегія» у складі завідувача секретно-оперативного відділу і двох уповноважених. Їхня компетенція при ухваленні вироків обмежувалося максимальним покаранням до 3-х років ув'язнення у концентраційному таборі.

Голові Одеського губЧК підпорядковувалися секретно-оперативний відділ (СПВ) і загальний відділи. Перший – зосередився на проведенні агентурно-оперативної роботи по всім напрямкам – від боротьби із бандитизмом, осередками антибільшовицьких партій до проведення контррозвідувальних операцій, виявлення агентури противника. Загальний відділ організовував кадрове, фінансове, транспортне і господарське постачання для повсякденної діяльності надзвичайної комісії. Також голові губЧК підпорядковувався спецвідділ, компетенції якого були дуже розпливчаті. Оскільки його співробітники виконували поточні оперативні заходи під контролем голови губЧК.

Реорганізувати Одеську губЧК у 1920 р., вибудувати струнку організаційну структуру умовах спротиву більшовикам, нестачі політично благонадійних кадрів було складно. Тому лише на початку 1921 р. розпочалася розбудова губЧК, що мала у складі шість відділів: секретно-оперативний, особливий, адміністративний, спеціальний, загальний, інформаційно-реєстраційно-статистичний.

Секретно-оперативний відділ (СПВ), як і в інших губЧК, був основним оперативним підрозділом. Зважаючи на специфіку Одеської губернії і бачення місцевого чекістського керівництва на реалізацію настанов центрального керівництва, одеські чекісти самі адаптували типову структуру до місцевих реалій. Голова Одеської губЧК М.Дейч [24] зазначив, що «із Центру» не надходило точних вказівок і настанов.

На початку 1921 р. у складі секретно-політичного відділу сформували підрозділ розвідки, частину по розробці матеріалів, п'ять оперативних груп, інформаційно-реєстраційно-статистичну й оперативну частини, групу (частину) для керівництва секретних підрозділів повітових ЧК.

Одним із головних підрозділів СПВ була розвідувальна частина. Співробітники цього підрозділу здійснювали зовнішнє спостереження і проникнення до «контрреволюційних, кримінальних і бандитських (повстанських – авт.) організацій», що намагалися сховатися у підпіллі.

Її об'єктами були дрібна буржуазія, що не вірила і стабільність комуністичної окупації, військовослужбовці Білої армії, які продовжували боротьбу за відновлення Російської імперії, прихильники УНР, які не полишили битву за незалежність України. На думку М.Дейча, «політичний бандитизм» представляв серйозну загрозу, оскільки повстанці «затягують середняцьке і куркульське селянство для якого були запропоновані знакові гасла, які зводилися до культивування антисемітизму і виховуванню ненависті до комуністів» [25]. В умовах економічної розрухи прості, швидко поширювані стереотипи щодо «винуватців» були найбільш ефективні. Цього і боявся очільник Одеського губЧК.

Спочатку М.Дейч зазначив, що організація розвідки була кустарною, оскільки не було інструкцій із Москви і відповідно підготовлених кадрів. Згодом відповідні інструкції надійшли із ВЧК і робота почала налагоджуватися. М.Дейч наголосив, що в інструктивних листах були запропоновані докладні схеми розвідувальної роботи, що базувалися не лише на досвіді розвідувальних відділень жандармерії імперської доби, а й західноєвропейських країн.

Співробітники цього підрозділу працювали у державних установах під прикриттям службовців і формували мережу осіб, які могли встановити (чи розповісти про) особу, що підпала під агентурну розробку. Але М.Дейч визнав, що в одеських реаліях сформувати надзвичайно важко, оскільки «одеській пролетарій через об'єктивні обставини був заражений міщанським духом і не розумів завдань ЧК». У цьому середовищі було важко знайти ідеологічно мотивованих осіб, які б погодилися проводити агентурно-оперативну роботу.

Одеська практика засвідчила, що обмеження лише зовнішнім спостереженням призводила до малих результатів. Тому були використанні способи внутрішньої розвідки, тобто проникнення безпосередньо у контрреволюційні осередки (антибільшовицькі партії, повстанські загони, шпигунські мережі), советські установи, де працювали потенційні опоненти більшовиків. Від розвідників вимагали завоювання довіри у керівництва і членів контрреволюційних організацій, зокрема шляхом залучення нових її учасників. Також в установах розвідники виявляли посадові злочини – факти спекуляції, розкрадання, злочинного недбальства тощо.

Зазначаючи спільність із Росією використаних методів розвідувальної роботи, М.Дейч акцентував увагу керівництва на специфіці Одеської губернії:

– наявність значної кількості польських, білогвардійських, українських повстанських підпільних осередків, що були пов'язані із Антантою;

– багаточисельні кримінальні бандити, яких чекісти нарахували понад 40 тис. осіб. Вони відзначалися сміливістю, витонченістю, безшабашністю у своїх крадіжках і грабунках;

– вироблення специфічних методів для масштабної спекуляції валюти, що використовувалися лише в Одеській губернії;

– специфічна міщанська поведінка населення Одеси, у тому числі пролетаріату, що було «просякнуте духом наживи».

Цікаво відзначити, що М.Дейч сприймав Одеську губернію як південну частину Росії. Він часто зазначав специфіку «роботи на півдні (Одесі)» у порівнянні із «північчю», тобто Росією. Іноді він просто писав про Одесу «як південь Росії» [26]. Хоча на лютий 1921 р. це була формально незалежна республіка, але у розумінні М.Дейча та інших московських більшовиків незалежна советська Україна була недолугою формальністю.

Нові завдання перед розвідкою бачив у посиленні роботи по «економічній лінії». Він звинувачував «Антанту» і «внутрішню контрреволюцію» у руйнуванні виробничих потужностей, а також продовольчих органів. Останні відповідали за вилучення продовольства у селян і формування запасів збіжжя і вивезення їх до Росії. Він пропонував запровадити досвід боротьби на «півночі» (Росії), що призвів до укріплення комуністичного режиму.

Група розробки матеріалів як структурний підрозділ СПВ не була передбачена в інструкціях ВЧК і ЦУПЧРЕЗКОМ. Підрозділ був створений для аналізу відомостей, що надходили до СПВ. Оскільки у розпорядженні чекістів не було розлогих агентурних мереж, відомості були розрізнені, надходили із різних джерел (агентура, анонімні листи, скарги, доноси, відкрита інформація тощо) до оперативних груп СПВ. Випадкова інформація не аналізувалася, бо вона часто не співпадала із наявними відомостями і часто не бралася до уваги. Також співробітники груп СПВ не обмінювалися наявною інформацією через конспірацію агентурно-слідчої роботи.

Співробітники групи розробки перевіряли, співставляли наявну інформацію і надавали уповноваженим оперативних груп опрацьовані додаткові відомості. Це позбавляло можливості виникненню паралельних кримінальних справ, співробітники розвідки, слідчі отримували нову інформацію. Уповноваженим групи розробки дозволялося ознайомлюватися із усіма кримінальними справами, їм надавалося право ініціювати передачу кримінальних справ іншому слідчому [27].

Оперативна частина СПВ спочатку виконувала функції міліції, комендатури, підрозділів Внутрішньої охорони Республіки і регулярних частин Червоної армії. Для співробітників цього підрозділу такі функції стали певною школою із набуття бойового досвіду. Перші співробітники оперчастини були набрані переважно із в'язнів білогвардійських в'язниць, мотивацією яких була помста за катування і смерті товаришів. Але вони здебільшого не відповідали вимогам для роботи у ЧК. Тому із 45 осіб одразу було відрховано 15 осіб. Ситуацію врятували надіслані досвідчені співробітники із Москви, які стали кістяком підрозділу. Основним завданням оперативної частини було проводити арешти, затримання, обшуки. Зокрема добовий наряд із 15 співробітників виконував 10–12 затримань згідно ордерів. Після приїзду московських «фахівців» кількість виконаних ордерів сягнула до 50 за добу, знизилася кількість «холостих операцій».

Окрім арештів, співробітники оперчастини брали участь в різноманітних операціях, ініційованих комуністичною адміністрацією,

зокрема закриття аукціонних і комісійних магазинів для припинення спекуляції товарами.

Співробітники оперативної частини проводили постійні облави, обшуки, перевірки документів, вилучали зброю, дорогоцінності, продовольство. Постійними стали операції по «вилученню у буржуазії надлишків», тобто чекісти здійснювали відвертий грабунок майна і дорогоцінностей заможних одеситів. М.Дейч створив й особисто очолив спеціальний штаб по проведенню операції [28]. Часто такі акції прикривалися широкою пропагандистською кампанією щодо необхідності «збирання дорогоцінностей для оплати продовольства голодуючим Поволжя».

Одним із центральних завдань СПВ була боротьба із антибільшовицькими партіями. Їхні члени могли скористатися, перед усім, невдоволенням наслідками продрозкладки і масового голодування населення для агітації та організації спротиву більшовикам. Співробітники першої групи СПВ повинні були виявити і нейтралізувати не лише членів тих політичних партій, що об'єднували вихідців із «експлуаторського класу». Головну небезпеку для більшовиків складала соціалістичні партії, що діяли на спільному електоральному полі і критикували більшовиків. Користуючись негативними настроями селян і робітників, які потерпали від голоду, вони пропагували власні ідеологічні моделі розвитку країни, що відрізнялися від ідеї «диктатури пролетаріату».

В оперативній роботі чекісти враховували, що соціальна база більшовизму «пролетаріат» був в Одесі був пронизаний «міщанським і обивательським духом», а єврейські робітники, на думку М.Дейча, взагалі «пролетарською революційністю не відзначалися». Також у місті було чимало люмпен-пролетаріату, який був чудовою базою для антибільшовицької агітацію.

В умовах економічної розрухи, загального дефіциту продовольства і промислових товарів були поширені спекуляція і посадові злочини. Після припинення бойових дій советські і партійні чиновники намагалися вижити і компенсувати воєнні негарзди за рахунок використання службового становища. Голод, нестатки змушував чиновників шукати можливість до виживання, оскільки мінімальні пайки не завжди надавали можливість прогодувати й утримувати родину. Водночас деяка частина чиновників, маючи доступ до продовольчих і промислових ресурсів скористалася голодом для власного збагачення.

Спочатку у губЧК було два підрозділи – по боротьбі із спекуляцією і по боротьбі із посадовими злочинами. Але практика засвідчила, що ці злочини у більшості поєднувалися. Тому ці підрозділи були об'єднані у другу групу СПВ із одночасним посиленням кадрового складу. Загалом у другій групі працював уповноважений, 12 його помічників і слідча група.

Об'єктами агентурно-оперативної роботи третьої групи СПВ були «контрреволюціонери» із числа вихідців із «експлуаторських класів», службовці Російської імперії, офіцери імперської та Добровольчої армії, науковці, міщани та інші особи, які підтримували

самодержавство або буржуазно-демократичний лад у Росії. Перша світова війна, російсько-українські війни змусили цих людей шукати прихистку в Одесі із різних причин. Портове місто було гарним логістичним центром, що зумовлювало як можливість швидко залишити територію УНР при початку військових дій, так і мало можливості у постачанні товарів і продовольства.

Після евакуації військ Добровольчої армії частина згадані соціальні групи або не змогли евакуюватися, або не мали коштів, або не бачили вже доцільності в еміграції. Водночас вони були налаштовані проти комуністичного режиму і більшовики вважали їх потенційними «ворогами советської влади». М. Дейч відзначав, що «залишки контрреволюціонерів» у боротьбі із більшовиками об'єднувалися, зокрема прихильники «неделімої Росії», УНР і Польщі. Чекістам вдалося арештувати 193 ос. – членів такої об'єднаної підпільної організації. Чекісти відзначали небезпеку україноцентричних підпільних організацій через наявну їхню підтримку українським населенням губернії. Такою організацією чекісти називали «Просвіту», розквіт якої вони відзначали під час активізації повстанського руху.

Співробітники четвертої групи СПВ займалися ліквідацією кримінальних угруповань. Це було вимушеним заходом, оскільки апарати міліції створювалися не так швидко, їм взагалі бракувало кадрів, оскільки досвідчені співробітники залучалися до ЧК та Червоної армії. Варто зазначити, що чимало політичних опонентів більшовиків користувалися деякими контрабандними каналами, що контролювалися організованою злочинністю.

Скоординовані дії відділу боротьби із бандитизмом ЧК, міліції і військової комендатури на початку зуміли тимчасово придушити грабунки. Станом на 1 січня 1921 р. Одеська губЧК обвинуватила 1827 осіб у кримінальному бандитизмі, що складало 20,4% від усієї кількості справ, що переважало «контрреволюціонерів». Із них колегія Одеського губЧК у позасудовому порядку ухвалила рішення стосовно 982 ос., що складало 26,8% від загальної кількості розглянутих справ [29].

П'ята група СПВ Одеського губЧК була сформована уповноваженим у військових справах на початку червня 1920 р. для боротьби із шпигунством, опрацьовувавши справи розформованого особливого відділу. Завданням співробітників п'ятої групи було «інспектування військових установ і боротьба із шпигунством». Через значну концентрацію «контрреволюційних елементів» в Одеській губернії, на думку чекістів, відбувався значний вплив на дислоковані військові підрозділи та установи для їхнього ідеологічного і морального розкладення [30]. Така умова мала підґрунтя, оскільки військові частини – це звичайні люди, змучені багаторічною війною, відірвані від родин. Значна частина із червоноармійців походила із Росії. Для них населення України було здебільшого ворожим, що розмовляло наче схожою, але не зрозумілою мовою. Знаходячись у складі окупаційних військ, червоноармійці грабували місцеве населення, виконуючи завдання по забезпеченню продовольством як військових підрозділів, так і виконання продовольчої розверстки. Виникаючі конфлікти,

використовувалися політичними опонентами більшовиків для посилення ненависті до окупаційного комуністичного режиму.

Паралельно співробітники п'ятої групи намагалися контролювати кордон УСРР. Прикордонна охорона ще була не сформована і її функції виконували лінійні підрозділи Червоної армії. Але вони реагували лише на вторгнення великих озброєних загонів, водночас часто пропускали розвідувально-диверсійні групи.

Уповноважені п'ятої групи СПВ губЧК також здійснювали контроль за військовими частинами і установами. Спочатку вони займалися інструктажем командирів і комісарів військових підрозділів і установ для виявлення шпигунів чи «контрреволюційних агітаторів». Чекісти намагалися налагодити агентурну мережу у військових підрозділах. Агентами виступали ідеологічно мотивовані бійці і молодші командири, котрі інформували про підозрілих людей, «шкідливі розмови» серед особового складу, наявні посадові злочини.

Зважаючи на специфіку контролю за військовими підрозділами та установами, формування власної агентурної мережі і вимогу ВЧК до уніфікації структури губерньських ЧК, у січні 1921 р. п'ята група була розформована і передала всі оперативні та кримінальні справи новосформованому особливому відділу губЧК.

Після припинення воєнних дій більшовицьке керівництво зіткнулося із проблемою ефективності системи державного управління на окупованих територіях або як зазначалося в офіційних документах «дезорганізації державних органів влади». Це пов'язувалося із цілим комплексом кадрових проблем: некваліфікованому персоналом установ, який набирався за класовим принципом; не бажанням певної частини кваліфікованих фахівців працювати на більшовиків, що проявлялося або у формі саботажу, або пасивності чи бездіяльності; наявністю в апаратах установ опонентів більшовиків.

Оскільки чекісти через застосування репресивних методів досягли результатів у боротьбі із політичними опонентами більшовиків, то вище політичне керівництво Росії вирішило застосувати досвід і напрацьовані методи для «для підняття продуктивності підприємств, для поліпшення роботи установ, тяганина яких стала предметом для глузування і насмішок над совєтською бюрократією» [31]. У цій ситуації апарат ЧК здавався Кремлю найбільш придатним для упорядкування системи державного управління. Ініціатори залучення ЧК до такої роботи зазначали, що співробітники ЧК вже володіли методами виявлення посадових злочинів, злочинної недбалості і бездіяльності, мали компетенцію до позасудового покарання. Водночас, вони зарекомендували як контролюючі органи, що уважно стежили і були далекоглядними у подальшій розбудові системи управління. М.Дейч зазначав, що одеські чекісти поступово переходили у роботі із державними і господарськими установами від контролю до «тісної співпраці і, до участі у всій діяльності установи». Опір таким директивам був виключений, оскільки установи здебільшого очолювали члени Компартії або симпатичні більшовиків. В іншому випадку керівник, який намагався протистояти втручання чекістів у роботу установи був

негайно обвинувачений у «контрреволюції» із усіма подальшими наслідками.

Таким чином, вже із початку 1920-х рр. більшовицьке керівництво включило у зону компетенції ЧК контроль за діяльністю державних і господарських установ, зобов'язавши останніх виконувати всі вказівки чекістів. Це надавало можливість чекістам втручатися у процес ухвалення управлінських рішень і виробничий процес.

В Одеському губЧК функції контролю і втручання у роботу державних і господарських установ покладалися на спецвідділ. М.Дейч визнав, що станом на лютий 1921 р. спецвідділ знаходиться у стані адаптації кадрового складу до визначених керівництвом меж компетенції. Спочатку робота спецвідділу була дещо хаотичною і характеризувалася «кампанійщиною» у попередженні і розслідуванні посадових злочинів. Але після припинення військових дій вона почала набирати більш окреслених дій. На думку М.Дейча, «спецвідділ повинен увійти у всі шпарини господарського організму, вивчити до дрібниць весь механізм, що приводить цей організм у рух, коригуючи і виправляючи всіляку неточність роботи, попереджуючи, усуваючи і караючи злочини». Окрім попередження злочинів, чекісти повинні були виявляти і усувати «міжвідомчі тертя», відомчий патріотизм, безладне, невміле управління установою, галуззю виробництва. Ці недоліки не були злочинними, але вагомо гальмували ефективне управління [32]. Але від ефективного функціонування губернських продовольчих органів залежало вивезення збіжжя до Росії і постачання населення, виконання продрозкладки/продроподатку, обрахування рівня спроможності селян пережити розруху і голод.

Начальник спецвідділу був також членом міжвідомчої комісії, що комплектувалася також із представників російської Компартії і юридичного відділу губвиконкому. Представник спецвідділу мав повноваження контролю, ревізії і «інспектування». Апаратом згаданої міжвідомчої комісії були губернський відділ робітничо-селянської інспекції і юридичного відділу губвиконкому. Міжвідомча комісія, окрім періодичних зведень, вимагала від губернського інформаційно-реєстраційного бюро дані про всі установи, що діяли на теренах губернії. Згадана інформація деталізувала схеми організації установ із відповідними пояснювальними записками, плани робіт і виробничі програми, необхідні «бойові завдання», намічені великі перевезення товарів, вантажів, їхні маршрути, хід заготівлі, розподіл і вивезення необхідного продовольства тощо. Також міжвідомча комісія отримувала всі офіційні зведення, звіти, бюлетені про вже зроблену роботу, періодичні і неперіодичні видання, статистичні збірники.

У цьому підрозділі уповноважені контролювали визначенні господарські галузі та установи. Згодом у листопаді 1920 р. із ВЧК губЧК отримали директиву про структуру спецвідділу. Він повинен був мати дві групи: перша – господарсько-санітарно-постачальну, що охоплювала всі установи для постачання Червоної армії і групу контролю складів. Але у губерніях ситуація була різна. Зокрема, в Одеській губернії не було спеціальних установ, що займалися постачанням Червоної армії. Цими питаннями опікувалися цивільні установи. Хоча в Одесі діяв

апарат надзвичайного уповноваженого Ради праці і оборони із постачання армії і флоту, але у його розпорядженні не було складів та інших місць зберігання військового майна. Тому спецвідділ отримав інші межі компетенції – охопити контролем всі органи, що займаються постачанням як Червоної армії, так і населення губернії. Тобто виробничу, лікувально-санітарну сферу і дотичні господарські установи. Советські установи, діяльність яких не торкалася цих сфер, контролювалися співробітниками СПВ.

Не порушуючи директиви ВЧК, в Одеському губЧК створили дві групи. До складу першої – господарсько-санітарно-постачальну – входили наступні групи: транспорт і паливо; продовольство і постачання; виробництво; санітарно-медичні частини; військові установи; адміністративні і господарські установи. Співробітники другої групи займалася ревізією складів, які постачали продовольство і необхідні товари Червоної армії і населенню.

На лютий 1921 р., із врахуванням досвіду практичної роботи, спецвідділ дещо удосконалив структуру. Відповідно була створена група господарсько-економічних органів, що охоплювала процес виробництва та споживання. Друга група контролювала роботу «підсобних органів», що були допоміжними процесі виробництва і споживання.

Ревізія установ і складів проходила у тісному співробітництві із працівниками робітничо-селянської інспекції. Це був виправданий крок, оскільки апарат РСІ повинен був здійснювати ревізію зазначених установ, але не завжди міг виявити «контрреволюцію». Водночас він маскував оперативно-агентурну діяльність чекістів.

Для отримання адекватної оцінки функціонування зазначених установ чекісти часто використовували «спеців», тобто фахівців, які працювали по зазначених галузях під час імперської доби.

Методика роботи була наступною. Помічники уповноваженого губЧК повністю контролювали закріпленої за ними діяльність установи як особисто, так і через визначеного ними представника спецвідділу. Начальник спецвідділу пропонував увести до складу керівних органів установи представника спецвідділу хоча б «з інформаційною метою». Імовірно цей представник контролював процес ухвалення управлінських рішень, інформував керівництво губЧК про перебіг діяльності установи й ознайомлював очільників установи із необхідними вказівками із губЧК.

Додатково співробітники спецвідділу отримували витяги із зведень інформаційного, секретно-політичного і особливого відділів підготовлених на основі донесень секретних освідомів і агентів, що стосувалися підконтрольних їхніх установ. Аналізуючи завдання спецвідділу, чітко простежуючи бажання політичного керівництва залучити чекістів, окрім каральної функції, до контролюючої і ревізійно-інспекторської роботи. Це було зумовлено тим, що у розпорядженні більшовицьких очільників ЧК були чи не єдиним органом, що був повністю ідеологічно лояльним і, водночас, озброєним і структурованим органом державного управління [33].

За збирання й аналіз оперативної, агентурної й офіційної інформації у перші сім місяців діяльності губЧК відповідала

інформаційна група секретно-політичного відділу. Спочатку збиралася інформація про політичні настрої різних категорій населення, але ця робота була не системною і мала допоміжний характер. Хоча вона вагомо доповнювала інформацію, що генерувала розвідувальна частина. На підставі отриманої інформації готувалися щоденні і двотижневі інформаційні зведення. В останніх намагалися здійснювати первинний аналіз інформації, іноді навіть прогнозувалися подальший розвиток подій.

Перші місяці роботи цього напрямку губЧК виявили необхідність системного об'єднання інформаційних потоків: оперативного (освідомчої, агентурної, розвідувальної інформації) і легального та агентурного про загальну соціально-економічну і політичну ситуацію у губернії.

На думку голови Одеської губЧК М.Дейча, «[...] інформація надає повну картину життя всіх цивільних і військових установ, реєстрація тримає у колі зорі всі ті групи населення, відомості про яких необхідні для проведення тієї чи іншої кампанії, і, на кінець, статистичний [звіт] надає повну картину опрацьованого матеріалу, із якого можна чимало дізнатися і де для вдумливого співробітника ЧК, а кожного також комуніста, мова чисел достатньо переконлива» [34].

Спочатку основну частину інформацію про настрої населення чекісти спочатку отримували від секретних співробітників, які були комуністами. Однак ці інформаторами надавали відомості лише по симпатикам більшовиків. Інші соціальні групи населення були закриті через недовіру до комуністів, або люди у їхній присутності проголошували формальні гасла, що не розкривало їхні реальні настрої щодо політики більшовиків. Водночас комуністи завантажені поточною бюрократичною і громадсько-політичною працею, розглядали завдання інформаційної частини губЧК як другорядну і «не потрібну роботу». Тому чекісти почали розбудовувати агентурні мережі для отримання інформації про настрої всіх соціальних груп населення. Іноді вже наявним агентам також давали завдання про виявлення настроїв населення.

Інший напрям діяльності – це узагальнення інформації про політичне і соціально-економічне життя адміністративно-територіальної одиниці, зокрема Одеської губернії. Цей вид інформації керівництво ВЧК започаткувало одразу після формування надзвичайних комісій у губерніях Росії. Інформація, яку збирали та узагальнювали співробітники органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації в підлеглий губернії, направлялася до іногороднього відділу ВЧК советської Росії, який було створено 18 березня 1918 р. У його складі функціонувало інформбюро, співробітники котрого аналізували доповідні записки, підготовлені на основі як відкритих, так і агентурно-оперативних джерел [35].

Згідно з ухвалою третьої Всеросійської конференції надзвичайних комісій (1–3 червня 1919 р.), обов'язки зі збору політико-економічної інформації покладалися на секретний відділ ВЧК та секретно-оперативні відділи губЧК [36]. Секретний відділ ВЧК у липні та жовтні 1919 р. підготував інструктивно-методичні циркуляри для

місцевих апаратів. Керівництво секретного відділу ВЧК особливо наголошувало на визначені типових фактів, тенденцій у політико-економічному розвитку адміністративно-територіальної одиниці, «опуклої картини загального стану губернії» [37]. Лідерам РКП(б) потрібна була всебічна й докладна інформація про основні тенденції громадсько-політичного та економічного життя колишніх регіонів Російської імперії.

Після реформування інформаційної частини СПВ у самостійний відділ пройшло об'єднання всіх інформаційних потоків щодо політичного і соціально-економічного життя губернії, координація діяльності повітових інформчастин повітових ЧК. Після завершення бойових дій військова інформація стала другорядною, об'єктом аналізу стало поведінка і ставлення населення до більшовицького режиму.

ГубЧК формували повітові ЧК і політичні бюро. В Одеській губернії повітові ЧК спочатку називали секретні підвідділи, що діяли при повітових ревкомах. До їхнього складу входили один уповноважений по боротьбі із контрреволюцією і бандитизмом, другий – по боротьбі із спекуляцією і посадовими злочинами, третій – по військовим справам, четвертий – по зовнішньому спостереженню, які координували і виконували у межах власних компетенцій агентурно-оперативну і слідчу роботу. Також були посади завідувачів інформацією, фінансово-господарською, оперативною частинами. Також у містах і районах діяли міські і районні уповноважені повітової ЧК, які формували і керували власними агентурними й освідомними мережами.

М. Дейч скаржився, що на лютий 1921 р., після майже річної окупації Одеської губернії у повітах постійно спалахували антибільшовицькі повстання, які мали «петлюрівське забарвлення». Тому від оперативної і злагодженої роботи повітових ЧК залежало швидке реагування на події у повітах, районах містах і селах.

Але М.Дейч та інші голови губЧК скаржилися на брак досвідчених чекістів, які могли б переламати антибільшовицьку налаштованість переважної більшості населення України. Чекісти – вихідці із місцевого населення вважалися найбільш придатними для роботи, оскільки розмовляли однією мовою, знали ментальні особливості, традиції, звички односельців тощо [38].

Загалом ситуація із повітовими ЧК в Україні була заплутаною. ВЦВК советської Росії ще 20 січня 1919 р. ухвалив постанову про ліквідацію повітових ЧК. Формальною причиною була спроба «концентрації сил для боротьби із контрреволюцією». Однак дослідники називали реальною причиною численні конфлікти між повітовими партійно-советськими апаратами і чекістами, а також безконтрольне самоуправство співробітників ЧК, що лише додавало негативу місцевого населення. Але ця постанова не була повністю виконана. У прикордонних повітах ЧК отримали статус «прикордонних» і продовжили функціонувати.

Після окупації України у великих повітах також були сформовані повітові ЧК. В інших повітах із 1920 р. почали формувалися повітові політичні бюро. Імовірно на початку це була спроба поєднати органи міліції і ЧК під контролем партійних комітетів. Це мотивувалося тим, що

із березня 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський очолив також наркомат внутрішніх советської Росії, який намагався таким поєднанням двох силових структур на низовому рівні припинити чвари щодо розподілу розмитих у тій ситуації меж компетенцій.

Але практична робота внесла корективи. Вони були унормовані у «Положенні про повітові політичні бюро», що було оголошене наказом ВЧК №206 від 12 червня 1921 р. Повітові політбюро, зазначалося у «Положенні...», проводять боротьбу із державними злочинами і підпорядковуються губЧК. Водночас політбюро були відділом повітового виконкому. Начальник політбюро призначався губЧК за погодженням із повітовим виконкомом і він мав бути обов'язково членом Компартії. У його розпорядженні були мережі агентів і освідомів, підрозділи військ ВЧК. Хоча міліція, кримінальний розшук і політбюро повинні були здійснювати взаємне інформування, за політбюро зберігалось право конспірації. Водночас міліція зобов'язувалася за потреби працювати в інтересах політбюро [39].

Отже, у 1920 –1922 рр. в советській Україні діяли одночасно повітові ЧК і політбюро, що стали агентурно-оперативним й одним із силових компонентів місцевих комітетів Компартії у виконання продрозкладки, конфіскації збіжжя у селян, боротьби із повстанцями [40]. Зокрема у Харківській губЧК діяла Сумська повітова ЧК та 10 повітових політбюро [41].

Таким чином, органи державної безпеки УСРР були структурним підрозділом ВЧК Росії навіть в умовах формальної незалежності советської України. Очільники російської Компартії вважали найбільшою небезпекою найменші прояви «самостійності» керівників ВУЧК і намагалися жорстко контролювати їхню діяльність. Очільники губЧК на теренах УСРР, здебільшого вихідці із Росії, вважали Україну південною частиною Росії.

Становлення окупаційних більшовицьких адміністрацій, зокрема губернських ЧК, залежало від розмаху повстанського руху на теренах окупованої УНР, політико-економічної ситуації у губернії і кадрових спроможностей більшовицького апарату забезпечити формування територіальних апаратів держбезпеки. Зважаючи на політичні, соціально-економічні особливості губерній, структура губЧК пристосовувалася до поточної ситуації. Тому інструкції ВЧК щодо типової структури губЧК бралися до уваги, але наявна політико-економічна ситуація, розвиток повстанського руху, специфіка наявних соціальних груп населення були головними чинниками у визначенні структури територіальних апаратів.

Основну увагу керівництво губЧК приділяло формуванню агентурно-освідомчого апарату. Оскільки це надавало можливість проникнути у різні соціальні групи, розкрити широкий спектр настроїв і поведінки населення в умовах більшовицької окупації, виявити наміри політичної опозиції, ліквідувати шпигунські мережі, повстанські загони. Водночас широкий спектр інформації надавав можливість маніпулювати настроями населення, спрямовувати вістря незадоволення на так звані «куркулів», «церковну контрреволюцію», «світову/європейську

буржуазію», які начебто заважають подолати наслідки «голодного стихійного лиха».

Джерела та література:

1. Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. №1/2. С. 17–34.
2. Коваль Р. Коли кулі співали: біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу: воєнно-історичні нариси. К.: Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006. 624 с.; Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012. 528 с.; Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» // Упоряд.: В.М. Василенко, В.М. Даниленко. К., 2011. 224 с. Мамедова Ш. Антисоветские выступления в Азербайджане в 1920 – 1930-е годы // Вопросы истории. 2012. № 3. С. 148–153; Минц М. М. Повстанческое движение на Северном Кавказе в первой половине XX века: (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература: Реферативный журнал. Серия 5, История. 2018. № 2. С. 109–117. Для читачів пропонуємо оглядові праці та покажчики, оскільки праць про національно-визвольний рух
3. Мамадалиев И.А. Из истории помощи Туркестанской АССР голодающему населению Поволжья (19121 – 1923 гг.). Худжанд, 2003. С. 31–33 та інші.
4. Ленин В.И. Речь на конференции железнодорожников Московского узла 16 апреля 1919 г. // Полн.собр. соч. Т.38. Изд. 5-е. М.: Издательство политической литературы, 1969. С.313.
5. Ленин В.И. Речь на конференции железнодорожников Московского узла 16 апреля 1919 г. // Полн.собр. соч. Т.38. Изд. 5-е. М.: Издательство политической литературы, 1969. С.313.
6. Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. / Сост. А.А. Плеханов, А. М. Плеханов. М.: МФД: Материк, 2007. С. 85
7. Тут і надалі автор користується російською абрєвіатурою, оскільки ВУЧК було органом російської колоніальної адміністрації
8. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7.
9. На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917– 1922 гг. Сб. документов и материалов. К., 1971 С. 30.
10. РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 17.
11. Із грудня 1919 р. при Всеукраїнській комісії було створено Управління надзвичайних комісій та особливих відділів республіки, перетворене 17 березня 1920 р. у Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою (ЦУПЧРЕЗКОМ – рос.). Структурно це управління повністю відповідало ВУЧК. Із лютого 1921 р. ЦУПЧРЕЗКОМ був перейменований на ВУЧК.
12. Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А.А. Плеханов, А. М. Плеханов. М.: МФД: Материк, 2007. С. 188.
13. Золотарьов В. Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції:

Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С.126.

14. Складенко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1995. № 1 / 2. С. 70.

15. Подкур Р. Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2012. №1. С 69–90.

16. Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг. М.: Госполитиздат, 1958. С.137.

17. Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг. М.: Госполитиздат, 1958. С.193–194.

18. Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под редак. А.Яковлева. Авт-сост.: А.Кокурин, Н.Петров. М.: МФД, 2003. С.350–357.

19. Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под редак. А.Яковлева. Авт-сост.: А.Кокурин, Н.Петров. М.: МФД, 2003. С.387.

20. Управління Служби безпеки України в Полтавській області : Історія і сучасність /за загальною редак. О.Дроботенка. Полтава, 2012. С.62–63.

21. Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под редак. А.Яковлева. Авт-сост.: А.Кокурин, Н.Петров. М.: МФД, 2003. С.315.

22. Управління Служби безпеки України в Полтавській області: Історія і сучасність /за загальною редак. О.Дроботенка. Полтава, 2012. С.63–64.

23. ГДА СБ України, ф.13, спр. 514, арк.6.

24. Мендель Абелевич Дейч (1885–1937) очолював Одеську губЧК із серпня 1920 до листопада 1921 рр.

25. ГДА СБ України, ф.13, спр.514, арк.20.

26. ГДА СБ України, ф.13, спр.926, арк. 33.

27. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.24–26.

28. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.27–30.

29. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.50.

30. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.54.

31. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк. 60.

32. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.62.

33. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.60–62.

34. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк. 17.

35. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: Справочник. Москва: МФД, 2003. С. 15.

36. Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров; сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. Москва: Кучково поле, 2007. С. 115–134.

37. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). Т. 1. Москва, 2001. С. 35.

38. ГДА СБ України, ф.13, спр. 926, арк.68–71.

39. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: Справочник. Москва: МФД, 2003. С.388–389.

40. ГДА СБ України, ф.13, спр.514, арк.50–55.

41. Золотарьов В. Харківська губерньська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С.112–115.

Віталій Гаєришук

РОЗГЛЯД СПРАВ ЩОДО «КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ» ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНЬСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ

У статті проаналізовано нормативно-правові засади, що регулювали розгляд та вирішення реєстрів справ щодо «контрреволюційних злочинів». Окреслено основні категорії означених справ які перебували у провадженні Подільського губерньського революційного трибуналу (далі – губреєстрів). На матеріалах його судової практики досліджено особливості вирішення справ щодо «контрреволюційних злочинів».

Ключові слова: реєстр, контрреволюція, злочин, Поділля.

Важливим аспектом реформування та удосконалення судової системи будь-якої держави є узагальнення та аналіз історичного досвіду її становлення, організації та функціонування. Особливо це актуально для української держави, яка на сучасному етапі потребує суттєвих змін, серед іншого, і у сфері судоустрою. Для їх реалізації важливо проаналізувати специфіку діяльності спеціальних судових органів на початковому етапі радянської державності. В Подільській губернії таким органом був Подільський губерньський революційний трибунал (далі – губреєстрів).

Одним із основних напрямів його роботи був розгляд справ про «контрреволюційні злочини». Це було закріплено «Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали» затвердженого 14 лютого 1919 р. [1, с. 156-157]. Окрім цього, згідно з відозвою НКЮ УСРР опублікованою в липні 1919 р. губреєстри повинні були «виявити сувору нещадність в боротьбі з ворогами революції». [2, арк. 114, 117] Циркуляр НКЮ № 3 від 28 лютого 1920 р. конкретизував попередні положення. Згідно з ним основним завданням реєстрів була боротьба з контрреволюцією, іншими злочинами та ворогами радянської влади. [3, с. 245]

Серед контрреволюційних справ, які перебували в провадженні Подільського губреєстрів на початковому етапі його діяльності варто відзначити резонансну справу по обвинуваченню п'яти агентів польської розвідки, що працювали під прикриттям співробітників Нідерландського консульства у Вінниці. Підтвердженням їх розвідувальної діяльності були, зокрема, вилучені у них речові докази, серед яких була велика папка з військовими картами. Однак, подальшого руху в Подільському губреєстрі справу не набула і

була передана в ВУНК у Києві [4, с. 191-192]. Про результат даної справи не маємо точної інформації. За деякими даними обвинувачені які належали до Союзу хліборобів-власників були «розстріляні за вироком голови слідчої комісії НК» М. Максимовича [5, с. 112-113]. Із нечисленних проваджень контрреволюційної спрямованості варто виокремити справу по обвинуваченню М. Тарановича зміст якого полягав в придушенні більшовицького повстання та в бездіяльності під час погрому у Проскуріві [2, арк. 92 зв.].

Варто зауважити, що в досліджуваний період не було видано положень які б регулювали зворотну силу закону [6, с. 46]. Практика діяльності Подільського губревтрибуналу щодо розгляду «контрреволюційних» справ свідчить, що зворотна сила закону застосовувалась не лише щодо діянь здійснених до набрання чинності відповідного законодавства, а до тих, які були вчинені до встановлення радянської влади. Вони мали характер різних форм спротиву радянській владі. Зокрема, в червні 1921 р. виїзна сесія губревтрибуналу розглянула справу щодо 15 жителів м. Брацлава, звинувачених у контрреволюції, що проявилось в антирадянській агітації, участі в збройному повстанні та бандитських виступах ще в травні 1919 р. Згідно з висновком виїзної сесії робітники та селяни міста та довколишніх сіл «підбурювані сподвижниками відомих бандитів Шевченка й Добровольського громадянами Борківським, Ігнацьким, Янковським, озброївшись чим попало, виступили проти своєї ж влади». Так, С. Борківський, який тривалий час був міським головою й користувався авторитетом у населення, виступаючи на мітингах, закликав повсталих «твердо триматися і бити більшовиків». Інший обвинувачений О. Янковський, зокрема на мітингу біля Народного дому «закликав громадян озброюватися проти ненависної радянської влади всім як одному й битися з більшовиками до останнього». За результатом розгляду справи губревтрибунал засудив найактивніших повстанців до трьох та п'яти років позбавлення волі з відбуванням покарання у концтаборі [7, с. 141-142]. В травні 1921 р. губревтрибунал розглянув ще одну справу, у якій на лаві підсудних опинився І. Ушубей по обвинуваченню в «бандитизмі». Так, за висновком губревтрибуналу підсудний, який служив в м. Тростянці в радянській армії, влітку 1919 р. перейшов в одну із «банд» і брав участь в обстрілі ешелона з червоноармійцями. Розглянувши справу губревтрибунал виніс покарання у вигляді 5 років позбавлення волі з відбуванням покарання у концтаборі, однак враховуючи амністію, «темноту» та належність обвинуваченого до малоземельних селян І. Ушубея було звільнено від відбування покарання [8, арк. 26].

Факт служби в армії УНР також кваліфіковувався як кримінально каране діяння. Зокрема, в травні 1921 р. губревтрибунал розглянув справу О. Гайдука, який обвинувачувався в службі в петлюрівських військах в 1918 р., а в 1919 р. та в одній із повстанських організацій. Враховуючи недоведеність участі в погромах та в убивствах, а також соціальний стан підсудного, губревтрибунал виніс вирок у вигляді 5 років позбавлення волі з відбуванням покарання у концтаборі з виконанням важких робіт [9, арк. 154]. За іншою справою Я. Кухаря було

засуджено за службу в якості машиніста бронепоезда армії УНР. Пом'якшуючі обставини застосовувані до такого роду інших діянь визначались специфікою означених злочинів: недобровільна служба; класова належність та інші обставини [8, арк. 55].

Особливу увагу радянська влада приділяла боротьбі проти лідерів повстанських загонів. Зокрема, в 1920 р. за вироком губревтрибуналу був розстріляний П. Малиновський, який влітку 1919 р. очолював антибільшовицьке повстання в с. Медвеже Вушко та навколишніх селах Вінницького повіту. Пізніше, на початку 1920 р., губревтрибунал розглянув дві справи щодо одного із членів повстанського загону Я. Шепеля та одного із лідерів антибільшовицького повстання, які закінчились розстрілами [10, с. 24, 115].

Серед подібних справ були і такі в яких боротьба проти радянської влади супроводжувалась злочинами проти мирного населення. [9, арк. 53-53 зв.]. Зокрема в березні 1921 р. губревтрибунал розглянув справу по обвинуваченню Х. Жежури та П. Шевчука. Згідно з вироком губревтрибуналу Х. Жежура добровільно служив в «банді» полковника Баума в 1919 р., метою якої була ліквідація радянської влади. Маючи командну посаду Х. Жежура займався грабежами та погромами. У одного із жителів вкрав два коня. Окрім того Х. Жежура переховувався від радянської влади не з'явившись з повинною. Інший обвинувачений П. Шевчук, згідно з вироком, також добровільно служив в тій же «банді» де також займався грабежами та погромами. П. Шевчук брав участь у вбивстві шести червоноармійців і також не з'явився з повинною та переховувався від радянської влади. Враховуючи відсутність каяття з боку обвинувачених губревтрибунал засудив їх до розстрілу [9, арк. 62-62 зв.]

Окрім цих губревтрибунал розглядав і інші справи в яких участь в боротьбі проти радянської влади в складі збройних формувань УНР супроводжувалась грабежами місцевого населення. В якості покарання, у таких справах застосовувалась, як правило, вища міра, яка, із урахуванням амністії, замінювалась на 5 років ув'язнення в концтаборі та відправкою, для виконання громадських примусових робіт в Донбас. [8, арк. 56].

В подальшому губревтрибунал продовжував розглядати справи щодо повстанських організацій. Зокрема, восени 1921 р. 5 жителів сіл Райгород та Слобода Райгородська Гайсинського повіту які були членами місцевої повстанської петлюрівської організації пошкодили колію на шляху руху бронепоезда з червоноармійцями та співробітниками надзвичайної комісії. Усіх осіб губревтрибунал засудив до розстрілу, однак, двом засудженим розстріл було замінено на 5 років ув'язнення з відбуванням покарання в виправно-трудоному таборі [11, с. 37]. Варто зауважити, що фігурантами подібних справ були і представники найбільшого селянства. Зокрема, в червні цього ж року розглядалась справа шести малоземельних селян по обвинуваченню в повстанні проти радянської влади. Один із обвинувачених з'явився із зізнанням, через що був звільнений від покарання. Усіх інших було засуджено до 5 років позбавлення волі з застосуванням громадських примусових робіт.

Однак, враховуючи амністію та щиросердне зізнання, рішенням губревтрибуналу вирок було визначено умовним [9, арк. 216-216 зв.].

Подільський ревтрибунал розглядав і злочини проти мирного населення. Зокрема, в квітні 1921 р. було розглянуто справу по обвинуваченню п'яти осіб в бандитизмі, вбивствах та грабежах серед яких був голова сільради одного із сіл Вінницького повіту. Так, двом обвинуваченим інкримінувалась участь в активній збройній боротьбі проти радянської влади. Інші обвинувачувались в участі в «бандитській» організації. Окрім того, усі обвинувачувались в розбої, поєднаному з вбивством місцевої сім'ї. В результаті четверо підсудних були засуджені до розстрілу, однак враховуючи амністію, трьом із них замінили вищу міру позбавленням волі з відбуванням покарання в БУПРі терміном на 5 років [9, арк. 94-94 зв.].

Діяльність губревтрибуналу супроводжувалась і системою заручництва. Так, в ніч з 27 на 28 лютого 1922 р. в с. Стасовий Майдан Багринівської волості Літинського повіту було вбито двох та поранено трьох агентів місцевої продгрупи. Для виявлення винних була утворена надзвичайна п'ятірка та скликана виїзна сесія губревтрибуналу. Також було взято 8 заручників із числа заможних селян. Не знайшовши винних усі заручники за вироком виїзної сесії були розстріляні [12, с. 105].

Варто зазначити, що контрреволюційні злочини, які розглядав губревтрибунал мали і характер саботажу. Це стосується, зокрема справи по обвинуваченню групи вінницьких лікарів, членів спільноти ім. М. Пирогова в саботажі. Суть справи полягала в тому, що підсудні, з метою уникнення збитків матеріального характеру для особистої лікарської практики винесли резолюцію проти госпіталізації хворих на холеру під час епідемії, таким чином зриваючи заходи губздраву в даному напрямі та невиконуючи відповідні розпорядження радянських органів державної влади. За результатом розгляду справи губревтрибунал засудив обвинувачених до громадсько-примусових робіт з позбавленням волі на різні терміни [13, с. 5].

Все ж в протягом жовтня-березня 1921-1922 р. в губревтрибуналі спостерігалось зменшення кількості судових проваджень контрреволюційного характеру. Так, за означений період губревтрибунал розглянув 27 таких справ [14, арк. 72]. Починаючи з вересня 1922 р. та до кінця року «політичний бандитизм» в губернії був майже повністю ліквідований, за винятком окремих кримінальних угруповань, чому сприяла також успішна кампанія щодо вилучення зброї у населення. [15, арк. 213, 280 зв., 329 зв., 355 зв.]

Отже, ключовим напрямком діяльності Подільського губревтрибуналу був розгляд справ щодо «контрреволюційних злочинів». Їх зміст полягав в повстаннях та інших формах боротьби проти радянської влади. Особлива увага приділялась боротьбі проти лідерів повстанських загонів. Окрім цього, антирадянська боротьба супроводжувалась злочинами щодо мирного населення. Прикметно, що засуджувались і військовослужбовці УНР, застосовуючи зворотну силу закону, який, однак, не був передбачений радянським законодавством.

Джерела та література:

1. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. К.: Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с.
2. ДАВіО, ф. Р-207. Оп. № 6. Спр. 107.
3. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919-1290 роки / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. 790 с.
4. Григорчук П. С., Сергійчук С. Л. Взаємодія революційних трибуналів та надзвичайних комісій в Україні 1918-1922 рр. (на матеріалах Поділля). // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Луганськ, 2001. С. 189-194.
5. Малигін А. Репресії 1919–1923, 1937–1947 років на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: мат. міжнар. наук.практ. конф. Вінниця, 23–24 лист. 2001 р. / Редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 112-116.
6. Чуваков О. Кримінальне право в Україні (1917-1922 рр.): дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Економіко-правовий факультет. Одеса, 2003. 195 арк.
7. Зінченко А. Л. Нариси історії Подільського селянства: 1917 – 1930 рр. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. 344 с.
8. ДАВіО, ф. Р-207. Оп. № 2. Спр 58.
9. ЦДАВО, ф. 8. Оп. № 1. Спр 598.
10. Завальнюк, Костянтин Вікторович. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). Літин: Літинська райдрукарня, 2005. 351 с.
11. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.). Анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ. / Упоряд. В. М. Василенко. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 232 с.
12. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. / Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький // АН України, Інститут історії України та ін. К.: Наукова думка, 1993. 240 с.
13. Пролетарская правда (ежедн. Газета киевского губкома и губпросвета). 5 октября 1922. № 225 (338).
14. ЦДАВО, ф. 8, оп. № 1, спр. 848.
15. ДАВіО, ф. Р-207, оп, № 3, спр. 67.

Олександр Криворучко

ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРО ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ 1920-Х РР.

У статті висвітлено характеристику політичних настроїв представників інтелігенції органами радянської влади на Поділлі, працівниками місцевих осередків КП(б)У та службовцями репресивних органів впродовж 1920-х рр., проаналізовано зміни у відношеннях

подільської інтелігенції та радянських владних органів залежно від внутрішніх і зовнішньополітичних факторів.

Ключові слова: УСРР, Поділля, органи радянської влади, політичні настрої, інтелігенція.

Відношення представників радянської влади до української інтелігенції впродовж 1920-х років були динамічними. На їх стан впливали різні внутрішні і зовнішньополітичні фактори.

Перші роки радянської влади характеризувалися масштабними репресіями проти учительства, якого звинувачували у підтримці «ворожих елементів» і «саботажі політики партії». Наприклад, делегати З'їзду працівників освіти і культури Кам'янецького повіту (травень 1921 р.) констатували, що велика кількість освітян була «безпідставно» заарештована і піддана репресіям [1, с. 157].

На засіданні VIII Подільської губернської конференції КП(б)У, що проходила 2-5 липня 1922 р. у доповіді «Про нашу політику на селі» прямо вказувалося, що «все селянство знаходиться під повним впливом петлюрівського вчительства» [2, арк. 43]. Звідси а робиться висновок: «Якщо наша сільська молодь буде вивчати Жовтневу революцію за підручниками Грушевського, під впливом петлюрівського вчительства, то звісно із цієї молоді будівників радянської влади ми не отримаємо» [2, арк. 45].

Політичними опонентами подільської інтелігенції передовсім виступали місцеві члени більшовицької партії. У доповіді «Про внутрішньопартійні завдання організації» VIII Подільській губернській конференції КП(б)У прямо вказано, що «подібно визнати, що наша Подільська організація являє собою організацію не місцевого походження» [2, арк. 52]. На Поділлі із загальної кількості членів КП(б)У (за одними даними, 3268 чол. [2, арк. 52], за іншими – «чотири тисячі з лишком» [2, арк. 54] вихідці із робітників складали понад 50%. Тому більшовицьке керівництво змушене було визнати, що «комуністичні сили» на Поділлі формуються не «із місцевого елемента» [2, арк. 52].

Характеризуючи освітній рівень цих «опонентів» губернська конференція КП(б)У змушена була визнати, що «величезна більшість слухачів партшкіл малограмотні» [2, арк. 70].

Негативна оцінка представниками радянської влади діяльності подільського учительства містилася й у стенограмі засідань IX Подільської губернської конференції КП(б)У (16-21.03. 1923 р.), де констатувалося, що «вчительство знаходилося у ворожому нам таборі...це петлюрівці» [3, арк. 23].

Ці політичні звинувачення, висунуті на адресу подільського сільського учительства представниками місцевих більшовицьких організацій, зрозумілі, якщо проаналізувати ряд положень, що характеризують делегатський склад партійних конференцій.

Наприклад, всіх зареєстрованих делегатів IX Подільської губернської конференції КП(б)У було 121 чол. За національним складом українці становили 30 чол., росіяни – 44 чол., євреї – 31 чол., поляки – 3 чол., німці – 2 чол., білоруси – 5 чол., інших національностей – 6 чол. За соціальним походженням: із робітників – 72 чол., селян – 16 чол.,

службовців – 33 чол. 2 чол. мали вищу освіту, 37 чол. – середню, 11 чол. – нищу, 71 чол. – домашню. За заняттями: працювали біля верстата 3 чол. (1 з них позначений як «відповідальний працівник»), партійні працівники – 81 чол., радянські службовці – 36 чол. та 1 кооператор [3, арк. 115].

Ці дані свідчать, що основні напрямки більшовицької політики в краї якщо не визначали, то схвалювали малограмотні партійні і радянські функціонери, яких майже нічого не пов'язувало з українським селом.

В тогочасних документах міститься чимало підтверджень про дуалістичне сприйняття учительства партійними нуменклатурниками через призму протиставлення міста селу. Варто зазначити, що характеристики відзначаються суперечливим характером і непослідовністю. Наприклад, у протоколі засідання IV Пленуму Вінницького Орккомітету КП(б)У (серпень 1923 р.) міститься таке твердження: «Вважати необхідним роботу серед учительства проводити як першочергову і важливу. Мається на увазі роздвоєння серед учительства на сільських і міських при чому перший (контингент сільський) є таким, що найбільш піддається політ обробці, до другого відноситься склад учительства найбільш консервативний, що не піддається цій обробці» [4, арк. 4].

А у доповіді представника ЦК КП(б)У В. Затонського на X Подільській губернській конференції КП(б)У (1924 р.) зазначалося: «культурне життя фактично сконцентровано в місті...вся наша обслуговуюча апарати інтелігенція являється російською,...всі професори, всі учителі середніх шкіл – росіяни,...робітничий клас теж саме себе почуває російським,...партія у нас у величезній більшості, якщо не російська в цілому, то російська по мові, по культурі» [4, арк. 9].

Значне місце в діяльності органів ДПУ займали перевірки лояльності інтелігентських кадрів до радянської влади. На початок осені 1923 р. спец перевірку було завершено. Згідно доповідей ДПУ кількість «неблагонадійних» серед педагогів становила 7,8%, юристів – 5,8%, лікарів – 14,9%, інженерів – 33,8%, техніків – 47,9% [5, арк. 36, 46].

На нашу думку, значний відсоток осіб серед окремих груп (лікарі, інженери, техніки), які ДПУ характеризувало як «не благодійних», пояснюється тим, що серед них було більше спеціалістів з дореволюційним стажем, так званих, «спеців». А до категорій учителі і юристи потрапили не лише учителі, адвокати, а й радянські чиновники, що працювали у цих сферах.

У доповідях органів ДПУ наводяться конкретні приклади «ворожої» діяльності «спеців». Так працівниками спецслужби у 1923 р. в Кам'янецькій окрузі було викрито «контрреволюційну організацію» «Синдикат», до складу якої зокрема входили інженери, що критикували дії радянської влади та пов'язували покращення ситуації в державі із політичними змінами та допомогою «західноєвропейського капіталу» [6, с. 270].

Для проведення відповідних перевірок створювалася комісія, до якої входили представники окрвиконкому, окрпрофбюро, окрвідділу ДПУ, РСР па рбземлісу, земвідділу. На яких фактах базувалися висновки

подібних комісій можна скласти уяву хоча б на основі перевірки Гайсинських технічної і педагогічної шкіл, що здійснювалася в червні 1923 р.

Так, у протоколі бюро Гайсинського Окркома КП(б)У від 15.06.1923 р. за підсумками перевірки згаданих закладів наголошувалося на «незадовільному» з поглядів влади кадровому складі медпрацівників і учнівській масі технічної школи: «Соціальний склад учительського персоналу: дітей священників -7, лікарів – 2, селян – 3, торгівців – 1. За освітою: 11 з вищою освітою, 6 із середньою. Взагалі це люди – футлярі, старої школи». А у висновках комісії зазначено: «Учительський персонал складається з попів-дворян, всі теоретики, практиків не має, сам склад техшколи нікуди не годиться, більша частина кунацький елемент, робітників дуже мало, інші діти ремісників і торгівців». Пропоноване рішення – «Школу закрити».

У характеристиці стану справ у медшколі (реорганізованій у педкурси) зазначалося, що серед учительського персоналу за походженням із духовенства 8 чол., із селян – 3, службовців – 3. За освітою: з вищою – 9 чол., середньою – 5. За соціальним походженням учні переважно із селян (67%), із робітників (7%). Щодо поглядів учителів, у порівнянні з педколективом техшколи, зазначено: «Політфізіономія учителів дещо благополучніше. Це елемент, який піддається пролетарській кристалізації». Пропоноване рішення: «У відношенні педкурсів визнати необхідним змінити склад лекторів і після канікул створити комісію, яка перевірить слухачів, викинувши неугодний елемент» [7, арк.5].

Подібна практика «спец перевірок» на предмет лояльності інтелігенції до заходів радянської влади і політичних оцінок її діяльності зберігалася впродовж всього періоду 1920-х рр. Як оцінювали роботу педагогів і чого чекали від неї представники нової влади чітко ілюструє доповідна начальника Вінницького відділу ДПУ інспектору Окрнаросвіти і секретарю Окрпарткому «Короткий зміст: Про школи з ліквідації неписьменності в м. Вінниця (лютий 1928 р.)». Окрім загального аналізу діяльності міських лік пунктів (23 школи) в ній, зокрема, дається така характеристика роботи «учителів-ліквідаторів»: «Із 20 ліквідаторів-учителів є повністю напридатних чоловік 10, так як у тих випадках, коли за програмою потрібно в порядку комплексу проробляти питання – індустріалізації, чи про профспілки, партію, диктатуру пролетаріату, то ці ліквідатори, будучи повністю неосвіченими (в політичному розумінні), залишають ці питання в стороні і займаються в цей час математикою, письмом і т.п. Іншими словами ці школи вихолощені, політичний матеріал (основна база) опускається, і по-суті справи вони перетворені в школи грамоти, замість того, щоби бути політико-просвітницькими і політико-виховними в повному значенні цього слова» [8, арк. 12].

Це ще раз підтверджує, що для нової влади головним в діяльності освітянської інтелігенції був агітаційно-пропагандистський напрямок, а не культурно-освітній.

Радянська влада активно залучала учительство до агітаційної роботи, проведення різних політичних кампаній, зокрема, антирелігійної пропаганди. У матеріалах X Подільської губернської

конференції КП(б) (6-7. 05.1924 р.) представників сільської інтелігенції (агрономів, учителів, лікарів) згадано як «найбільш близькі елементи» для радянської влади [4, арк. 45-46].

Та чимало сільського учительства не виявляло лояльності до більшовиків. Секретар Подільського Губкому КП(б) У в жовтні 1923 р. змушений був визнати, що: «Серед інтелігенції є групи, які пробують себе активно проявити як вороги нашої політики. В ряді шкіл за спостереженнями ДПУ встановлені групи шовіністично настроєних, саботуючи заходи радянської влади, що заступають проти комсомолу та його організацій» [6, с. 269].

Ось як характеризувалася позиція цієї частини інтелігенції на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (травень 1924 р.) у відозві до Української радянської інтелігенції і радянської громадськості: «Залишається у різних завулках України пасивна їхня братія, яка заховавши у найдальших глибинах своєї душі схильність до класової вигідної для неї ідеології українського фашизму, не втрачає своїх сподівань на їх втілення і вичікує» [9, с.81].

Слід наголосити, що з плином років представники радянської влади продовжували підозріло, а часом – вороже, ставитися до інтелігенції, зокрема учительства. Так, у інформаційній записці керівника Тульчинського окрввідділу ДПУ УСРР секретарю Тульчинського окружного КП(б)У про настрої інтелігенції округу за період з 1 жовтня 1927 р. до жовтня 1928 р. зазначалося: «Основну масу інтелігенції Тульчинського округу являє вчительство, яке, як і всю інтелігенцію, потрібно розбити на три різні групи: перша – лояльна до Радвлади, яку складають в більшості вихідці із селянського середовища – вчителі радянської формації... Друга група – зміновіхівці – малозначна, сюди ж можна віднести й нестійке вчительство, настрої якого змінюються відповідно до обставин. Третя група – антирадянська частина вчительства, в більшості складається із дореволюційного вчительства, негативно відноситься до шкільних реформ, вороже налаштована, з шовіністичними проявами і т.п.» [10, с. 67].

Слушним є твердження Г. Касьянова, що упереджене ставлення радянської влади до інтелігенції було спричинене тим, що більшовики вбачали в останній свого потенційно небезпечного ідеологічного супротивника [11, с. 269].

Таким чином, відношення представників радянської влади до української інтелігенції впродовж 1920-х років змінювалися в залежності від різних внутрішніх і зовнішньополітичних факторів від засудження та переслідування до намагання приборкати та адаптувати до умов, спричинених, так званим, соціалістичним будівництвом.

Джерела та література:

1. Ніколіна І.І. Вчительство Поділля у 1920 - 30-х рр. ХХ ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: Матеріали ХХ Вінниц. Наук. Іст.-краєзн. Конф. 27-28 жовтня 2005 р. Вінниця, 2005. С. 155-161.
2. ДАВіНО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1683. Держархів Вінницької області (далі ДАВіНО). Ф. П-1.

3. ДАВіНО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3.
4. ДАВіНО. Ф. П-29. Оп.1. Спр.5
5. ДАВіНО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57.
6. Стадник О.О. Інтелігенція Поділля в роки непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2004. С. 268-271.
7. ДАВіНО. Ф. П-30. Оп.1. Спр.5.
8. ДАВіНО. Ф. Ф. П-29. Оп.1. Спр.373.
9. Червоний шлях. 1924. №4-6.
10. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. Ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. 176 с.

**Олег Мельничук,
Ярослав Федорчук**

БОРТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ

У статті на основі аналізу джерел та літератури висвітлено заходи більшовиків із проведення землевпорядкування на Поділлі в період військового комунізму.

Ключові слова: більшовики, землевпорядкування, землеустрій, Поділля, селяни.

Готуючись до захоплення влади в Російській імперії більшовики, передусім, намагалися заручитися підтримкою селянства – соціальної верстви, що складала більшість у тогочасному суспільстві. Для цього у більшовицькій пропаганді активно використовувались запозичені в есерів програмні положення про необхідність експропріації поміщицьких та церковних земель та безоплатного їх перерозподілу на користь селян. При цьому ніхто не зважав на те, що у більшовицькій доктрині суспільного розвитку не було місця селянам-власникам, які вважалися найнебезпечнішими ворогами соціалізму. А встановлення контролю над сільськогосподарським виробництвом, що давало б змогу безперешкодно вилучати продовольчі запаси для забезпечення життєдіяльності промислових міст та чисельної армії, планувалось здійснювати через створені колективні господарства. Особливо зручним для цього був регіон України, де на 1919 р. збереглися значні розміри поміщицьких землеволодінь.

Однак спроби здійснення тут аграрних перетворень за більшовицькою доктриною викликали масове невдоволення та протест селянства. Ворожість села була однією з головних причин поразки

радянських військ в Україні влітку 1919 року. Тому в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію більшовицької партії після денікінської окупації, основні принципи аграрної політики зазнали певних змін. Зокрема, проголошувалась повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам. Радянські господарства рекомендувалось створювати лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян в комуни та артїлі не допускати будь-якого примусу [1, с.121]. Новий земельний закон, затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 року, який передбачав зрівняльний поділ землі, був покликаний внести остаточне заспокоєння в українське село [2, с.134].

Таким чином, лише прагнення утвердити свою владу в Україні змусило більшовиків о проведення «чорного переділу», тобто наділення землею індивідуальних селянських господарств та зменшення розмірів радгоспів. Ленін з цього приводу зазначав: «Ми змушені визнати, що лише досить невелику частину культурних господарств ми змушені дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не отримаєм, а нам цей блок необхідний» [3, с.370].

Основна робота по здійсненню аграрних перетворень покладалася на утворені відповідно до положення Раднаркому від 28 лютого 1920 року при губернських та волосних ревкомах земельні відділи [4, с.113]. Однак, неконтрольованість соціального складу, а отже і роботи цих відділів, не забезпечували належного успіху радянській владі. Тому, з утворенням класових політичних організацій - комітетів незаможних селян (КНС), на них покладалось активне сприяння і контроль за діяльністю земвідділів. Для цього до складу волосних земельних відділів обов'язково включали голів волосних КНС, які повинні були стежити за дотриманням класової лінії при наділенні селян землею. У випадку незадовільної роботи земвідділів, останні негайно розпускалися, передавши свої функції місцевим організаціям КНС. По селах земельними справами займався голова сільського комнезаму або ж один із його членів [5, с.98].

При наділенні землею подільських селян, радянські земельні органи мали враховувати певні особливості регіону, які склалися історично. Передусім йдеться про перенаселеність регіону, що значно загострювала проблему забезпечення селян землею. Так, дореволюційне селянське землекористування складало тут, в середньому, 0,63 десятини орної землі на одну особу. Тому, щоб виконати вимоги нового земельного закону від 5 лютого 1920 року про мінімальний наділ - 1,87 десятин, потрібно було не лише розподілити всі землі, але й виселити за межі губернії 639 200 осіб [6, с.19].

Зважаючи на це, не виглядає дивним, що вже влітку 1920 року в більшості повітів Поділля проявляється масове стихійне прагнення селян до отримання або розширення своїх присадибних ділянок. В доповіді підвідділу землевпорядкування Подільського губвиконкому в жовтні 1921 р. зазначалось: «Селянська маса, впресована важкими економічними умовами в надто тісні рамки старих присадибних ділянок,

почала енергійно добиватися розширення існуючих ділянок і захоплення нових на колишніх нетрудових землях» [7, арк.39].

Причиною самовільних дій селян була і затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі, пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише наприкінці 1921 року [8, с.42]. До цього в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель [9, арк.8].

Оскільки вимоги зрівняльного поділу земель серед селян суперечили програмним цілям більшовиків, то діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу із націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження [8, с.43].

Прагнення селян до отримання землі негативно позначились на їх ставленні до націоналізації. Деякі з повітових відділів навіть намагалися реалізувати лозунг: «Кращі землі - селянам, а що залишиться - для держави» [10, с.42]. Бажання селян отримати землю виразились у масовому самовільному захопленні націоналізованої землі. На Поділлі це проявлялось найчастіше у відбиранні земель цукрових заводів. Так, лише жителями сіл Гайсинської округи восени 1923 року було зайнято майже 3 000 десятин землі [11, арк.27]. При виїзді на місце подій комісії райвиконкомів селяни рішуче заявляли, що «землі заводом не віддадуть, так як самі малоземельні, і земля повинна перейти в їх розпорядження, а не заводів, в яких знову засіли пани і поміщики» [11, арк.26].

Випадки таких конфліктів, які нерідко переростали у збройні сутички між селянами та адміністраціями державних установ, були досить поширеними на Поділлі в першій половині 1920-х рр. За даними Подільського губернського відділу ДПУ в 1920-1925 рр. «селяни намагалися силою відібрати націоналізовану землю в усіх округах Поділля, особливо Проскурівській, Могилівській, Гайсинській» [12, с.16]. Для владження конфліктів Наркомзем УСРР в грудні 1922 р. надіслав директиву Подільському Губземуправлінню, в якій пропонувалось у план робіт по землевлаштуванню включити в першу чергу райони цукрових заводів, де виникли конфлікти [13, арк.118].

Якщо земельні органи Поділля роботу із наділення селян землею мали розпочати лише з 1923 року, то для організацій сільської бідноти – комнезамів це було одним з головних завдань з моменту їх виникнення. Згідно інструкції НКВС УСРР від 6 червня 1920 року місцевим комітетам незаможних селян надавалось право визначення та обліку земель. За представленими ними документами відбувалось і фактичне відбирання зайвих земель, інвентаря, робочої худоби [14, арк.65].

За постановою Раднаркому від 20 липня 1920 р. для розподілу через комітет незаможних селян передавались всі незасіяні землі, які перебували в користуванні окремих осіб [15, с.17]. Виявлення кількості, місцезнаходження і розмірів площ цих земель, а також причин незасіву, покладалось на місцеві земвідділи при посередництві КНС. Останні ж до дня розгляду зазначених матеріалів повинні були доставити список осіб, серед яких розподілялась земля [16, с.48-49]. Згідно з технічною інструкцією Подільського губземвідділу складання списків покладалось на голів КНС та голів сільських рад, які своїми підписами затверджували цей документ. Так, Ольгопільський повітовий відділ зобов'язував волземвідділи покласти повну відповідальність на організації КНС за правдивість складених списків [17, арк.3].

Наркомзем УСРР спеціальним циркуляром від 10 травня 1921 року загострював увагу губземвідділів на фактах самовільного захоплення присадибних ділянок селянами, частина яких зовсім не мала права на садиби. Для перевірки садиб, які перейшли до селян без участі земельних органів, створювались на місцях спеціальні комісії з представників повітового і волосного земвідділів та двох представників місцевого КНС. Лише після перевірки ці садиби закріплювались за господарями [18, арк.165].

Через неефективну організацію роботи земельних органів на Поділлі, роботу із розподілу колишніх «нетрудових» земель нерідко здійснювали також комнезами. Так, член контрольної комісії по Загнітковській та Кам'янській волостях, описуючи типову картину землевпорядкування в містечку Рашкові, зазначав: «Роботу волземвідділу проводив, в цілому, комнезам. Розподілення землі проводилось також комнезамом, і земля розподілена неправильно» [19, арк.32]. В результаті під час тимчасового розподілу колишніх нетрудових земель за законом від 5 лютого 1920 року на Поділлі 70 % площі було розподілено при участі земорганів і комнезамів, і лише 30 % - техніками-землемірами [5, с.101].

Перерозподіл земель в особисту власність на Поділлі особливо активно відбувається після прийняття V Всеукраїнським з'їздом Рад закону від 2 березня 1921 року про закріплення землі за господарствами на дев'ятирічне користування. Закріплення землі пропонувалось здійснювати лише після того, як у заможних селян будуть відібрані «лишки землі і реманенту». Запровадження закону покладалось на КНС. Офіційно воно підтверджувалось декретом від 13 квітня 1921 року, який одним з першочергових завдань комнезамів передбачав «термінове вилучення лишків землі у куркулів» [15, с.126].

Рішення місцевих з'їздів КНС Поділля свідчили про безкомпромісність їхньої боротьби з селянами-власниками. Так, в резолюції Літинського повітового з'їзду КНС, який відбувся в липні 1921 року, зазначалось: «Вжити всіх заходів до ліквідації куркульських господарств шляхом відібрання лишків земель та передачі їх комнезаможним. Коли ж куркулі будуть чинити опір, то конфіскувати їх майно, а самих арештовувати та відправляти через повітвиконкоми до концтаборів» [20, арк.17-18].

Надання владою широких прав і привілеїв комнезамам, викликало масовий протест основної частини селянства. Безпартійні селянські конференції, де обговорювались земельні справи, приймали рішення, які засуджували участь КНС в аграрних перетвореннях, нерідко вимагали негайної ліквідації самих організацій [21, с.59]. Такі рішення не могли подобатися партійному керівництву. Виступаючи на захист своєї штучно створеної організації, ЦК КП(б)У у своєму розпорядженні вказав на доцільність при розгляді земельних питань скликати з'їзди КНС, а не безпартійні селянські конференції [22, с.30]. На Поділлі це проявилось в рішенні губпарткому, де зазначалось, що в період розшарування села, скликання безпартійних селянських конференцій було б «шкідливим і не бажаним» і допускається лише в окремих необхідних випадках [23, арк.9].

Якщо в Україні закріплення земель планувалось завершити до 15 вересня 1921 р., то на Поділлі на цей час землевпорядкування відбулося менше, ніж на третині усієї площі [24, с.34]. У виступі на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: «Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелося просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року» [25, с.24].

Таким чином, основною метою задекларованих більшовиками лозунгів про необхідність наділення селян було прагнення забезпечити їх підтримку при утвердженні радянської влади в українському селі. Перші ж практичні кроки більшовиків засвідчили їх прагнення націоналізувати колишні поміщицькі землеволодіння та забезпечити землю радянські підприємства та установи, виділивши для цього найкращі землі. Лише після цього на наділення землею могли розраховувати селяни. В подільському регіоні з найбільшою густотою населення боротьба за землю набула найгостріших форм.

Джерела та література:

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.2. К.: Політвидав України, 1979.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К.: Основи, 1996.
3. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.39. К., 1978.
4. Отчет губисполкома Подолии (1920-1921 гг). Винница, 1922.
5. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 -март 1921 гг.). Х., 1980.
6. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. Винница, 1924.
7. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). Ф.П-40, оп.2, спр.148.
8. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с 1 апреля 1922 г. - по 1 октября 1922 г. Винница, 1923.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.27, оп.1, спр.293.
10. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с октября 1921 по март 1922 г.. Винница 1922.
11. ДАВіО. Ф.П-1, оп.1, спр.493.
12. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1, оп.20, спр.1885.
14. ЦДАГО України. Ф.1, оп.20, спр.368.
15. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968.
16. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г.- Х.,1920.
17. ДАВіО. Ф.Р-3796, оп.1, спр.11.
18. ДАВіО. Ф.П-40, оп.2, спр.148.
19. ДАВіО. Ф.Р- 857, оп.1, спр.86.
20. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.35.
21. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923). К., 1975.
22. Робота на селі. Збірник матеріалів і розпоряджень про роботу на селі. Х.,1920.
23. ДАВіО. Ф.П-53, оп.1, спр.17.
24. ЦДАВО України. Ф.27, оп.2, спр.109.
25. Стенографический отчет II губсъезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921 г. Винница, 1922.

Тетяна Каросва

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЖИТЛА У ВІННИЦІ 1921-1926 РР.

У статті висвітлено хід денаціоналізації житла у Вінниці, що поетапно тривала упродовж 1921–1926 рр., розкрито причини відновлення приватної власності на житло та особливості її функціонування в радянському суспільстві.

Ключові слова: житло, денаціоналізація, приватна власність, Вінниця

За логікою творців нового радянського суспільства всі його складові мали трансформуватися. Проблему житла як однієї з найважливіших базових потреб людини також треба було вирішувати по-іншому. Риторика нових соціальних відносин вимагала її справедливого рішення. Ідеологам комунізму уявлялося рівне справедливе забезпечення всіх достойним житлом. Реальність виявилася набагато складнішою за паперові плани.

Тривалі військові дії воєнного та революційного часу призупинили житлове будівництво та ремонт житла у Вінниці. Частина будинків було зруйновано під час боїв. У грудні 1920 р. за «воєнного

комунізму» житловий фонд оголосили муніципалізованим, мавпуючи за російським законодавством. Оскільки в УСРР поняття «муніципальної власності» юридично так й не було розроблено, то фактично все житло націоналізували. Почався його перерозподіл за класовим підходом на користь пролетарського населення. «Квартирний переділ» мав забезпечити нову соціальну атмосферу у місті. Велику епопею переселення бідноти з окраїн в центр, з підвалів до квартир трактували як відновлення соціальної справедливості. В-цілому, умови проживання міської бідноти покращились, але різко погіршилася ситуація для інтелігенції – лікарів, вчителів, інженерів тощо, яких нещадно «ущільнювали» та переселяли. Найкращі будинки та квартири передали в експлуатацію партійним і господарським керівникам, що започаткувало нову систему житлової стратифікації.

Нові господарі недбало ставилися до житла, оскільки право приватної власності було ліквідовано. У будинків не було дбайливого господаря, який би стежив за їх станом, вчасно вивіз би сміття, прикрутив ручку, відремонтував хвіртку. Фінансових ресурсів в державному чи місцевому бюджеті також не було. Держава не могла утримувати управлінців для такої великої кількості дрібних будинків. Якщо шляхом трудової повинності ще вдавалося виконувати щось для міського господарства, то для будинкового нові поселенці, які не відчували постійності в цих подіях, не збиралися нічого робити.

Становище ускладнила відміна квартплати у січні 1921 р. Світла практично не було, припинилось постачання води та робота асенізаційних об'єктів, бракувало палива. Досить швидко у Вінниці на тлі економічної розрухи, зруйнованого комунального господарства, великої кількості розквартированих військових частин (прикордонна губернія) визріла житлова катастрофа. З роками вона переродилася в системну житлову кризу, оскільки з підвищенням адміністративного статусу міста частину житлових будівель зайняв радянський бюрократичний апарат, набагато більший за дореволюційний за своїм статусом, специфікою та обсягом діяльності, оскільки намагався все планувати та контролювати, крім того зростало й населення.

Запровадження непу дало можливість часткового розв'язання житлового колапсу. (Вінниці повезло, що для неї період «воєнного комунізму» був порівняно короткий – близько року). Житловий закон УСРР від 1 листопада 1921 р. перевів експлуатацію та розподіл житла на ринкову основу [1]. Він калькував відповідний російський закон і визнавав різні форми власності на житло – державну, комунальну та приватну. Утім комунальну, тобто муніципальну, форму власності в Україні так юридично не обґрунтували та не розробили, натомість досить швидко запровадили кооперативну.

Закон дозволив денаціоналізувати житло, визначив приблизний розмір будівель, що залишались у віданні держави, запровадив квартплату.

Для відновлення приватної власності в житловому фонді треба було зробити кілька кроків: 1) комунальні відділи місцевих виконкомів мали скласти списки будівель, які можна денаціоналізувати (хоча в нормативних актах використовувалося слово «демуніципалізувати»).

Списки треба було складати з огляду на можливість комунгоспів виконувати ремонти [2]; 2) житлові будівлі повернути у власність колишнім власникам за умови виконання ними протягом року повного ремонту [3]; 3) фіксувати приватну власність за радянським законодавством [4]. Шляхом денационалізації тягар експлуатаційно-ремонтних робіт перекладався на власників житла. Паралельно фактичне управління всім житловим фондом, незалежно від форми власності, держава залишала за собою. Приватники володіли своїми будинками, зберігаючи відповідальність перед комунгоспом щодо експлуатації та утримання своєї нерухомості.

Взимку 1921/22 рр. у Вінниці провели перепис житла та його оцінку, орієнтуючись на дореволюційні міські книги, в яких були зафіксовані усі дані для сплати податків з нерухомості. Цим переписом визначили будинки, які варто денационалізувати або здавати в оренду.

Саме з оренди житла розпочали ринкові стосунки в цій сфері. Умови здачі визначили постановою Подільського губвиконкому 2 червня 1922 р. [5, с.112]. Для того щоб підштовхнути людей до оренди житла, запровадили наполегливе стягування квартплати, не надаючи жодних послуг. На 15 вересня у місті заключили 149 орендних договорів [5, с. 112]. Орендар зобов'язувався утримувати будинок, проводити поточні ремонти, дбати про порядок у приміщенні та навколо, однак в реальності він більше турбувався про свої прибутки, тому досить швидко у Вінниці відмовилися від практики передачі будинків в оренду приватним особам (за рідкісним виключенням), переорієнтувалися на житлоорендну кооперацію.

Наприкінці серпня остаточно стала зрозумілою ситуація із житлом у місті, тому губвиконком визнав раціональним денационалізацію житла вартістю до 3000 руб. за дореволюційною оцінкою. Це були переважно дерев'яні будинки з середньою кількістю квартир 2,08, середньою кількістю кімнат – 5,18, середньою площею кожної кімнати – 15,6 кв. м [5, с. 112]. Досить оперативно, за місяць, визначились зі списками будинків на денационалізацію. І на кінець 1922 р. у самій Вінниці повернули власникам 2032 будівлі з житловою площею 95,8 тис. кв. м, націоналізованими залишили 606 будинків (найбільших) з житловою площею 177,4 тис. кв. м [5, с. 112], тобто середня площа денационалізованого будинку була 48 кв. м, а державного – 296 кв. м. У власності держави залишилися прибуткові будинки, а також великі багатокімнатні будинки, в яких раніше проживав один господар. З огляду на 2 648 виданих ордерів другої половини 1922 р. городян в черговий раз переселяли, «ущільнювали», утрясли тощо [6, с. 46]. Як наслідок, на кінець 1922 р. у центральній частині міста на 1 мешканця приходилося 6,4 кв. м [6, с. 46], проти встановленої радянською владою норми 9,85 кв. м.

За міським переписом 1923 р., який проходив 15 березня, у Вінниці з передмістями денационалізувати встигли 3013 будинків, з них 579 кам'яних будинків (55,6% від числа міських кам'яних будинків), 1559 – дерев'яних, фактично охоплювалися й мазанки (останніх було 66,8%), а також 272 – змішаних, 603 – інших (у переписних листах не вказали конструкцію стін) [7, с. 47]. Тобто основну масу денационалізованих

будинків складала дерев'яні та змішані конструкції стін. Більш промовистою щодо якості житла була статистика з огляду на поверховість будівель: 96,4% денаціоналізованих будівель були одноповерховими, 3,4% – двоповерховими, 0,2% – триповерховими та більше. Останніх було 5, вочевидь, вони перебували у такому занедбаному стані, що їх вирішили віддати приватним особам, які вклали б свої гроші у відновлення. З іншого боку, націоналізованими залишилися 462 кам'яних будинка, 86 змішаних, 738 дерев'яних, 85 інших, всього 1371. З них одноповерхових – 1186, двоповерхових – 159, 26 – триповерхових і вище [7, с. 47].

За переписом 1923 р., у Вінниці лише 202 будинка було приєднано до водопроводу, з них у 68 він не функціонував. 67 будинків було зайнято державними закладами, з них лише 7 не встигли полагодити і не підключили до водогону. 42 будинки експлуатували комунальні організації, у яких традиційно не вистачало грошей, тому в 19 з них водогін не діяв. 64 домоволодіння здавалось в оренду приватним особам і товариствам, з них 31 з недіючим водопроводом. І тут держава розраховувала на зусилля орендаторів, які б вклалися в ремонт цієї мережі. 20 будинків вже повернули у власність приватних осіб і товариств. У цій групі водогін не діяв у 7 домоволодіннях [7, с. 70]. Тобто значною мірою покращення ситуації з наданням комунальних послуг мало відбуватися за кошти самих містян, які замість відповідної квартплати мали заплатити спочатку за відновлення послуги, а потім їм нараховували б відповідну суму.

Якщо характеризувати якість вінницького житла за переписом 1923 р., то серед будинків переважаючим типом був одноповерховий будинок з каркасною конструкцією стін, фактично мазанка. Багатоповерхових будівель (3 та більше) було лише 53, що концентрувалися у центральній частині міста. Це були переважно прибуткові будинки з 3- та більше кімнатними квартирами. У нових обставинах населення потребувало дешевшого та простішого житла, зручного, функціонального та економічного. Пересічний містянин радянського часу, який мав низьку зарплатню, прагнув мати доступне чисте та економічне житло, тому тяжів до простих приміщень.

Для 51 тис. вінничан існувало 7939 помешкань [8, с. 34-43], тобто на одне приміщення приходилось 6–7 осіб. За кількістю кімнат найпоширенішим помешканням було житло, яке мало 1 житлову кімнату (26,8% всього житлового фонду), 1 житлову кімнату + кухню (22,1%), 2 кімнати + кухня (22,5%), 3 кімнати + кухня (13,2%), решта охоплювала (15,6%) помешкання з 4–5–6 та більше кімнат. Тобто майже половину (48,9%) житлового фонду міста складало найпростіше житло, де в одній кімнаті проходило усе життя родини: сон, їжа, прання, навчання тощо. У таких приміщеннях, утім як й в 2-кімнатних, жодних внутрішніх зручностей не існувало, вони розташовувалися в дворі. Наявність кухні ще не свідчила про комфортність побуту, адже її використовувало кілька родин.

Уже 1923 р. місцева влада вважала, що в денаціоналізації було зроблено багато помилок. Оскільки для оцінювання використовували старі дореволюційні книги міської управи, то, на погляд радянських

функціонерів, вартість вийшла заниженою, меншою, за реальну. Тому постало питання про перегляд дореволюційної оцінки будинків вартістю понад 3000 руб. у бік підвищення. На початок 1925 р. в результаті цієї кампанії переоцінили 67 будинків, частина з них за судовим рішенням була повернута у власність держави (наприклад, будинок братів Гельблу по вул. Лібкнехта, 8), а частину самі колишні власники добровільно віддали державі (наприклад, відомий винахідник Антон Турчанович, колишній полковник царської армії – будинок по вул. Свердлова, 88) [9, арк. 10зв].

Після цієї кампанії міська влада здала в оренду приватним особам 6 переоцінених будинків: вул. Гімназична, 19 (орендатор Портман); вул. Козицького, 37 (орендатор Котляр); вул. Пролетарська, 89 (орендатор Баран); вул. Свердлова, 103 (орендатор Усачинська); вул. 9 Січня, ? (будинок нерозбірливо, орендатор Левіт); вул. Фрунзе, 11 (орендатор нерозбірливо) [10, арк. 10]. Котляр добровільно здав свій будинок і отримав його в оренду.

У 1926 р. вирішили ще раз вивчити ситуацію з будівлями, оціненими від 3000 до 6000 руб., можливо якісь з них денационалізувати. Ключовим завданням було максимальне перекладення експлуатації та ремонту на кооперативи, оскільки більшість цих будівель вже була зайнята житлокоопами. У програмі дослідження таких будинків були питання про колишнього власника, його колишнє та сучасне соціальне положення, його місце проживання (Вінниця, межі СРСР), а також про санітарний та експлуатаційний стан, страхування будівлі, прибутковість, соціальне походження мешканців, заселеність [11, арк. 143]. До поновлення прав на нерухомість колишнього власника влада ставилася підозріло, оскільки це загрожувало появою ще одного «дрібного буржуа», який може жити зі своєї власності. Відповідно нікому з «старих» власників не вдалося поновити права домоволодіння.

Унаслідок кількарічної переселенської політики умови проживання багатьох вінничан, відомих з дореволюційних часів, значно погіршилися.

Так, Павло Адріанов, колишній високий чиновник міністерства народної освіти, володів колись будинком по вул. Л. Толстого, 8, а у 1926 р. жив у приміщенні школи, яку очолював, за адресою вул. Володарського, 4 [12, арк. 267зв-268]. Так само у 1926 р. колишня баронеса Ксенія Клейст з власного будинку на Старому місті (коло церкви св. Миколая) опинилася в кімнаті за адресою пров. Воеводи Кіселя, 6 [12, арк. 270], працюючи в освітніх закладах міста. Колишній суддя Вінницького окружного суду, Василь Подольський залишився проживати в одній кімнаті з 5-кімнатної квартири, яку займав до націоналізації за адресою вул. Комуністична, 3. Набагато трагічнішою була доля його колеги Павла Проскуро-Сушинського, також колишнього судді окружного суду. «З п'ятикімнатної квартири його веселили, і він поселився в двох кімнатах у будинку Романчука (на місці теперішнього обкому), потім з двох кімнат – в одну, а далі й з цієї одної в якісь куток за перегородкою» [13, с. 411]. У маленькій квартирі на останньому поверсі батьківського прибуткового будинку опинилися доньки доктора Миколи Недзельського. І таких історій можна навести чимало.

Небагатьом вінницьким родинам вдалося зберегти за собою родинні будинки, з них до сьогодні залишилося взагалі поодинокі приклади. Велика родина Борщевських, де було п'ять дочок та два сини, до націоналізації мала власний будинок. Їхній батько Олександр Гордійович був вчителем початкових класів в реальному училищі та міських гімназіях. Більшість його дітей встигли отримати середню освіту до радянської епохи. У 1920-х рр. вони почали одружуватися та виходити заміж, і, за архівними документами, зберігали адресу батьківського дому – вул. Коцюбинського, 16. Щонайменше 5 дітей жили тут зі своїми половинками, саме тому, ймовірно, родині вдалося зберегти будинок за собою.

У прибутковому будинку доктора Оксенгорна колишньому власнику врешті-решт залишили лише 1 кімнату. І це з огляду на те, що радянська влада визнала його заслуги і призначила йому пенсію у 1925 р.

Надалі у приватній власності залишалися лише невеличкі будинки. За офіційною статистикою, загальний житловий фонд Вінниці на 1926/27 р. складався з 2 256 домоволодінь із житловою площею 254,7 тис. кв. м. Націоналізованими залишалися 347 будинків, денационалізованими – 1532, в окремому фонді – 379 будинків. Пересічна житлова площа на особу була 5,4 кв. м [14, с. 13], пізніше вона лише зменшувалася. Більш катастрофічною ситуація була лише у Харкові. У столиці республіки держава взялася за будівництво житла, а Вінниця й надалі мала вирішувати житлову проблему власними ресурсами.

Отже, денационалізація житла дозволила частково вирішити проблему з утриманням будинків, перекинувши на господарів всю відповідальність за їхню власність, але ніяк не розв'язувала міську житлову кризу. Вона не допомогла функціонуванню нормального відчуття приватної власності, оскільки держава продовжувала розпоряджатися зайвими метрами денационалізованого житла для розселення містян. Оскільки житло було зручним інструментом для контролю за населенням, тому влада намагалася звести «буржуазні» наслідки денационалізації до мінімуму.

Джерела та література:

1. Жилищный закон : постановление СНК УССР от 1 нояб. 1921 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1921. № 22. Ст. 641.
2. Инструкция о порядке проведения в жизнь «Нового Жилищного закона УССР» // Коммунальное хозяйство на Украине. 1922. № 2. С. 12–17.
3. Об условиях демуниципализации домов : постановление СНК от 28 дек. 1921 г. // Справочник коммунального работника на 1924 г. / сост. : Б. Б. Веселовский, А. М. Гибшман. Москва, 1924. С. 87.
4. О разрешении сделок с домовою недвижимостью : постановление СНК УССР от 15 окт. 1921 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. № 21. Ст. 600.

5. Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету, апрель-сентябрь 1922 г. Винница, 1922. 416 с.
6. Хозяйственное строительство на Подолии: отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922. 137 с.
7. Недвижимые имущества и жилищные условия в городах Украины (за данными Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). Харьков, 1924. 96 с. (Статистика Украины. № 56).
8. Нерухоме майно та житлові умови в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р.). Харків, 1925. 72 с. (Статистика України. № 63).
9. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-2821. Оп. 1. Спр. 6. 120 арк.
10. Там само. Спр. 3. 46 арк.
11. Там само. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 22. 642 арк.
12. Там само. Спр. 38. 420 арк.
13. Брилинг Г. Г. Времена давнопрошедшие // Вінниця у спогадах. Вінниця, 2013. Т. 1. С. 377-412.
14. Матеріяли до відчиту Вінницького округового виконавчого комітету ІХ округовому зїздові рад Вінниччини. Вінниця, 1927. 64 с.

Віталій Тучинський

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. І АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ПОДІЛЛЯ

У статті досліджуються територіально-адміністративні зміни, що відбулися на території південного Поділля в період утворення та ліквідації Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. В ній простежується також еволюція чисельності та національний склад населення регіону.

Ключові слова: МАРСР, національна політика, адміністративні зміни, Тирасполь, кордон, МРСР.

Південно-східне Поділля є надзвичайно цікавим та мало вивченим історико-етнографічним регіоном. На лівобережжі Дністра із давніх часів проживають представники двох сусідніх народів - українського і молдавського, що доповнюють та збагачують один одного.

Особливе місце в історії обох народів займає Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що існувала в складі УРСР на лівобережжі Дністра із 1924 до 1940 року. її утворення призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою в регіоні.

Питання пов'язані із утворенням МАРСР та формуванням її території мало привертати увагу істориків як України, так і Молдови. В Україні цю проблему досліджували В.Босчко, О.Ганжа та Б.Захарчук[1].

У науковій розвідці В.Сергійчука[2] досліджується процес формування адміністративних кордонів у Придністров'ї в міжвоєнний період. Окремі аспекти історії МАРСР вивчали О.Садовнік, В.Тучинський та Б.Левченко[3,4].

Автор статті ставить завдання дослідити адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на лівобережжі Дністра в період утворення та ліквідації МАРСР.

Територія лівобережного Придністров'я остаточно була приєднана до росії після Яссського мирного договору між Російською і Османською імперіями 1792 року. З кінця XVIII і до початку XX століття Придністров'я не складало єдиної територіально-адміністративної одиниці. Південна його частина входила до складу Тираспольського повіту Херсонської губернії, а північна - Балтського та Ольгопільського повітів Подільської губернії. У відповідності до постанови Всеукраїнського Ревкому від 28 січня 1920 року Тираспольський повіт було включено до новоствореної Одеської губернії, а у березні 1920 року до її складу було передано і Балтський повіт [5, с.4]. Ще раз адміністративні зміни меж повітів було проведено у травні 1920 року, коли до Балтського повіту було передано більшість волостей розформованого Ананіївського повіту.

На початку березня 1923 року у зв'язку із ліквідацією повітів і волостей та утворення округ і районів лівобережні райони Придністров'я входили до складу Одеської та Балтської округ Одеської губернії і Тульчинської округи Подільської губернії [6, с.88].

Рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 року в Харкові - тодішній столиці України. Молдавську делегацію на сесії очолювали Г. Старий та П. Кіор-Янакі. Із доповіддю на сесії виступив голова Раднаркому Української РСР В. Чубар. Він з більшовицькою прямою заявив, що керівництво України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішило включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. На завершення В. Чубар висловив надію, що обрана форма державності буде сприяти розвитку соціалістичної Молдавії і мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за воз'єднання з радянською батьківщиною [7, с.5-6].

Сесія ВУЦВК прийняла постанову про утворення Молдавської Автономної Республіки та визначила її кордон. З північного-заходу він проходив по межі населених пунктів Грушка та Окниця Велико-Кісницького району Тульчинської округи Подільської губернії, далі по межі Кам'янського району Тульчинської округи. Із сходу по східному кордону с. Михайлівки в напрямку м. Ананіїва та Тирасполя, далі по Кучурганському лиману. З заходу та південного-заходу по державному кордону СРСР [8, с.53]. Пізніше лінія адміністративного поділу між Одеською і Подільською губерніями УРСР та МАРСР кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише у травні 1926 року.

До складу Молдавської Автономної Республіки увійшла також частина районів Балтської та Одеської округ Одеської губернії та

декілька населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Від Балтської округи до МАРСР відійшли Балтський, Олексіївський та Крутянський райони, а також три населених пункти Валегуцулівського району, від Одеської округи - Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський райони, від Тульчинської округи - Кам'янський район. На початку свого існування територія республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, Ананьївський, Крутянський, Кам'янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. У відповідності до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 13 травня 1925 року Ставровський район було розформовано, Олексіївський перейменовано у Красно-Окнянський, Крутянський в Кодимський. Загальна площа республіки склала 8,1 тис. кв. км [9, с.41-42].

На заході та південному-заході кордон Автономної Республіки, як зазначалося вище, співпадав з лінією державного кордону СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і територія Бессарабії [1, с.67]. Виступаючи 26 жовтня 1924 року на одному із мітингів, народний комісар юстиції Української РСР М. Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер, а Прут. Нехай тимчасово капіталісти тримають в своїх руках Бессарабію - це питання факту, але не права. Право на нашому боці. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [10, с.2].

Розподіл матеріальних цінностей між Автономною Республікою з одного боку, Одеською та Подільською губерніями - з іншого, відбувався на засіданнях спеціально створених паритетних комісій. На території, що увійшла до складу Республіки, було збережено структуру міських, районних та сільських адміністративних одиниць, установ та організацій, що перейшли у підпорядкування Ревкому МАРСР з усім обслуговуючим персоналом та майном [2, с.69].

Досліджуючи адміністративно-територіальні зміни в період створення Автономної Республіки, не можна залишити поза увагою чисельність та національний склад її населення. В офіційних документах організатори утворення Республіки шляхом фальсифікацій завищили долю молдавського населення. Голова Раднаркому УРСР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК про необхідність утворення Автономної Республіки, вказав, що молдавани складають 58% населення Придністров'я [7, с.48]. Через рік після утворення Республіки голова її Ревкому Г. Старий, опираючись на матеріали спеціальної комісії, дав таку характеристику національного складу МАРСР: українці - 38,8%, молдавани - 32,1%, росіяни - 11,7%, євреї - 11,3%, представники інших національностей - 6,1 % [4, с.95]. Однак, найточніші данні, що реально відображали національний склад Автономної Республіки, були отримані за наслідками перепису населення 1926 року. Загальна чисельність її населення склала 572,5 тис. осіб, із них українців - 277,5 тис. (48,5%), молдаван - 172,4 тис. (30,1%), росіян - 48,9 тис. (8,5%), євреїв - 48,6 тис. (8,5%), представників інших національностей - 24,9 тис. (4,4%). Молдавани складали більшість лише у трьох районах

республіки із 12, а саме: Дубосарському - 67%, Слободзейському - 64,7% та Григоріопольському - 45,7% [11, с.19-20].

Відразу після утворення Автономної Республіки виникли проблеми пов'язані із неможливістю розміщення у Тирасполі керівних органів влади та управління через відсутність необхідних приміщень та надзвичайно складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР і Румунії по р. Дністер. Більшовицька влада рішуче не визнавала такого кордону. Тому 26 листопада 1924 року керівництво УРСР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району з м. Балта до складу МАРСР. Місто було столицею Автономної Республіки з 1924 по 1929 рік. При цьому варто зауважити, що доля молдавського населення у Балтському районі складала лише 2,5%, а у м. Балті - 1,6% [11, с.105]. У 1929 році столиця Молдавської АРСР була перенесена до Тирасполя. Цьому сприяла нормалізація відносин між СРСР та Румунією і взаємне визнання кордонів.

Великі адміністративні зміни відбулися у Придністров'ї влітку 1940 року, коли МАРСР була ліквідована, а її частина приєднана до створеної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. В серпні 1940 року, у зв'язку із звільненням Бессарабії від румунської окупації та возз'єднанням її з СРСР, Молдавська АРСР припинила своє існування. Ще раніше, 10 липня 1940 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про утворення союзної МРСР», 20 липня Політбюро ЦК ВКП(б) остаточно вирішило питання адміністративно-територіального розмежування між УРСР та МРСР. У відповідності з цим рішенням 2 серпня 1940 року VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон «Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» [3, 80].

До складу нового державного утворення із столицею у м. Кишиневі увійшли шість районів колишньої МАРСР - Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський та Тираспольський площею 3,9 тис. кв. км, де проживали 310,7 тис. мешканців, що складало 45,9% території та 51,9% населення Автономної Республіки. Інші вісім районів - Ананьївський, Балтський, Валегуцулівський, Кодимський, Котовський, Красно-Окнянський, Пісчанський, та Черканів-ський були передані до складу Одеської області [4, с 115-116].

Приєднання частини Придністров'я до Бессарабії у 1940 році було типовим прикладом більшовицької революційної творчості і знаходилось у протиріччі з існуючим законодавством СРСР та УРСР. Вищі органи державної влади Союзу РСР, УРСР та МАРСР не прийняли всіх необхідних правових актів. Питання про кордони нової Республіки вирішувалось командно-адміністративними методами. Остаточо питання кордонів було вирішено указом Президії Верховної Ради СРСР «Про встановлення кордонів між Українською та Молдавською РСР», який був підписаний М. Калініним 4 листопада 1940 року. У ньому є посилання на відповідне рішення Президії Верховної Ради МРСР, однак, цей орган було обрано значно пізніше - 8 лютого 1941 року на першій сесії Верховної Ради МРСР.

В основу розмежування у Придністров'ї було покладено пропозиції українського партійно-радянського керівництва. Об'єднання частини Придністров'я з Бессарабією в єдину Республіку переслідувало ціль швидкими більшовицькими темпами довести Бессарабію до радянських стандартів, провівши індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію.

Таким чином, утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою на території південного Поділля. Бажаючи вплинути на внутрішню ситуацію у Бессарабії та приєднати її до СРСР, більшовицьке керівництво прийняло рішення збільшити територію Автономної Республіки за рахунок районів населених переважно українцями. Територіальні зміни без урахування етнічного складу населення заклали передумови придністровської проблеми, яка залишається не вирішеною і сьогодні.

Джерела та література:

- 1.Боечко В.Д.,Ганжа О.І.,Захарчук Б.І.Формування державних кордонів України. К.,1991;
- 2.Сергійчук В.Етнічні межі і державний кордон України. К.,2010;
- 3.Садовник О.В. Історичні передумови та причини виникнення Придністровського конфлікту // Наукові записки Полтавського національного педагогічного університету ім.М.Короленка. Серія: Історія та географія. Вип. 21. Полтава, 2020. С. 78-89.
- 4.Тучинський В.А., Левченко Б.А. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка 1924-1940 рр.: історіографія // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія Історія.Вип.39. Вінниця, 2022. С.109 - 120.
- 5.Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. Исторический очерк. Кишинев, 1978.
- 6.Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. К., 1967.
7. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. Харків, 1924.
- 8.Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. Кишинев, 1964.
- 9.Лисенко В.Г. Шляхами братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР).К., 1974.
- 10.Вісник Одеського губкому. 1924. 11 листопада.
- 11.Всесоюзний перепис населення 1926 року. УРСР. К, 1930. Т.26.

Олександра Бойчук

ЛІКВІДАЦІЯ «КУРКУЛЬСТВА» ЯК КЛАСУ НА ПОДІЛЛІ

У статті розглянуто мотиви, передумови та наслідки процесу ліквідація куркульства як класу, зокрема, і на Поділлі, ставлення влади до селян-господарників, регресивні заходи радянців

щодо українського селянина, розкрито глибинні цілі радянської влади щодо заможних селян.

Ключові слова: клас, «куркуль», селяни, «куркульське» господарство, репресії, Поділля, заходи.

Актуальність теми статті пояснюється необхідністю комплексного дослідження особливостей ліквідації «куркульства» як класу на Поділлі, з огляду на те, які наслідки викликав процес «розкуркулення» для тогочасної аграрної України та для окремих її регіонів.

Відомості відносно теми дослідження можна отримати, ознайомившись із працями таких дослідників та науковців, роботи яких було розглянуто у цій статті: П. Кравченко [1], А. Лубчинський [2], С. Кульчицький [3], Д. Башлик [4], В. Марочко [5], Л. Місінкевич [6] та ін.

Мета статті – комплексне вивчення особливостей ліквідації «куркульства» як класу на Поділлі

1929 р. для селян Поділля, як і для України, в цілому, виявився надзвичайно складним у політико-економічному та соціальному відношенні. Як відомо, у лютому була введена карткова система, що стало свідченням катастрофічної нестачі хліба та інших продуктів харчування в містах та робітничих селищах, кількість населення в яких стрімко зростала у зв'язку з початком індустріалізації [1, с. 205].

Механізм сталінського «стрибка в індустріалізацію», складовим елементом якого стала «суцільна колективізація» сільського господарства, було запущено в листопаді 1929 р. [2, с. 273].

Технічна модернізація країни виявилась абсолютно непередбаченою з погляду забезпечення міста продовольством. Але влада намагалася вирішувати проблему позаекономічними методами, поступово відмовляючись від ринкових відносин, посилюючи репресії проти селян – виробників хліба і поставивши мету знищити їх як самостійних господарів [1, с. 205].

На це були направлені і рішення квітневого (1929 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), які спрямували діяльність низового компартійно-радянського апарату на вилучення хліба шляхом тероризування населення і знищення «куркуля». Ці та інші рішення, прийняті у 1929 р., склали систему хлібозаготівель, що проіснувала до кінця 1932 р. [3, с. 306-307].

Слід зазначити, що завданням колективізації, зокрема, і на Поділлі, було відібрати в селян індивідуальні господарства та перевести їх у створені для цього колгоспи, тобто колективне господарство. Якщо зовсім спрощувати – завданням колективізації було знищити заможних селян.

Це мало кілька причин.

1. Приватна власність суперечила ідеям марксизму. Поруч із колективізацією закінчилася епоха НЕПу, яка саме допускала приватну власність при соціалізмі. До кінця 1920-х рр. цьому вирішили покласти край.
2. Селяни почали виходити з-під контролю держави. 1927 р. країною прокотилася хвиля хлібних страйків. Все почалося з того, що восени

держава встановила жорсткі ціни на хліб, які не влаштували основних постачальників. Продавати товар за такою низькою ціною було просто не вигідно. Це призвело до дефіциту хліба у багатьох великих містах, а подекуди і голоду. Тоді місцева влада стала силою відбирати у селян зерно, а ті почали протестувати. Біда полягала в тому, що і 1928-й р. був далеко не найврожайнішим роком. І тут уже виник ризик справжнісінького голоду. Тим часом, колгоспи здавалися надійнішим постачальником зерна. Радянське керівництво вважало, що перехід на колективну форму сільськогосподарського виробництва виключить повторення ситуації 1927 року. Не випадково саме 1927-го і було проголошено курс на колективізацію.

3. Політичні причини. Для Й. Сталіна колективізація була інструментом.

По-перше, так він зміг знищити опозиціонерів, що залишилися.

По-друге, вкотре продемонстрував свою відданість марксистсько-ленінським принципам.

Вже 30 січня 1930 р. Політбюро затвердило підготовлений спеціальною комісією під головуванням В. Молотова текст постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркульства як класу у районах суцільної колективізації» [3, с. 306-307]. У цих районах кулаки, які чинили активний опір встановленню нових порядків ведення сільського господарства на соціалістичних засадах, виселялися за постановами сільських сходів та місцевих з'їздів Рад. Сільськогосподарський інвентар та майно куркулів направлялися до неподільних фондів колгоспів як внески за бідняків та наймитів. Конфісковані житло та споруди передавалися на суспільні потреби сільрад та колгоспів.

Так почалося повсюдне знищення індивідуальних селянських господарств та передача їхньої власності – землі, техніки та худоби – колгоспам. Одночасно виник термін «розкулачування». Як зазначає дослідник Д. Башлик, «більшовицька тоталітарна держава, прийнявши дану постанову, перейшла від політики обмеження куркуля до політики його фізичного знищення» [4, с. 50].

Основною ознакою кулака у 1930-ті рр., зокрема, і «кулака» з Поділля, була політична – ставлення до влади: кулаком ставав той, хто не хотів вступати до колгоспу. До ознак куркулів (селянської буржуазії) також відносять експлуатацію найманої праці, утримання торгово-промислових закладів, лихварство. «Кулаком» таврували заможних, середняків і навіть бідняків. Це – багаті селяни, які досягли успіху в роки НЕПу. «Кулаки» часто використовували найману працю і вдало займалися комерцією. Радянські марксистки взагалі називали куркулів «сільською буржуазією» [4, с. 50]. Не дивно, що ця соціальна група сприймалася партійним керівництвом як виклик: існування куркулів суперечило марксистсько-ленінській ідеології. Побудова соціалізму не допускала існування буржуазії в жодному вигляді. І тим паче, використання найманої праці приватними особами. Кулаки контролювали п'яту частину всіх засобів виробництва, включаючи сільськогосподарську техніку.

Зазначена Директива Політбюро ЦК ВКП(б) розділила «куркульські» господарства на три категорії та визначила загальну чисельність господарств, які мали зазнати розкулачування.

Першу категорію становив «контрреволюційний актив», організатори терористичної та антирадянської діяльності. Їх, як правило, засуджували до вищої міри покарання або відправляли до концтаборів. Їхні сім'ї висилалися у віддалені та малонаселені райони Радянського Союзу з важкими природними умовами.

Другу категорію складали великі кулаки та колишні «напівпоміщики», які виселялися за межі місць колишнього проживання.

Третя категорія розкулачених підлягала виселенню в межах місць колишнього проживання, в інші села. Ця категорія «куркулів» була найчисленнішою, оскільки за багатьма критеріями вони мало відрізнялися від середняків, які часто вимагали повернення відібраного у них майна та відновлення прав.

В. Марочко вказує на те, що «Сталінська тактика ліквідації куркуля «широким фронтом», яка почала впроваджуватися з листопада 1929 р., передбачала одночасне здійснення кількох системних заходів: недопущення заможних селян до колгоспів, унеможливлення їх соціальної мімікрії, очищення колгоспів від «куркульських елементів», продовження економічного тиску, але через нав'язування хлібозаготівельної повинності у вигляді «твердого завдання» до двору, його оподаткування за класовим принципом, безжальне розкуркулення в умовах масової колективізації, ізоляція куркульської «соціальної формації» на виселках, депортації за межі України, репресії проти так званих «дрібнобуржуазних ідеологів» серед інтелігенції, жорстоке придушення «куркульського опору». Кожен з них був важливим для влади, яка вважала з вибором пріоритету, тобто з чого починати «класову боротьбу». Обрали комбіновану тактику подвірної ліквідації куркульських господарств та усунення економічних основ їх організаційно-виробничої діяльності [5, с. 92].

Так, наприклад, вже до 10 березня 1930 р. органи місцевої влади розкуркулили в Кам'янець-Подільському окрузі 230 господарств, Проскурівському – 1281 господарство. За неповними даними на цей час на Поділлі було розкуркулено 4 442 господарства [6, с. 14] тощо.

«Кулацтво» як соціально-майнова група селян внаслідок масового розкуркулювання, зокрема, і на Поділлі, припинила своє існування до літа 1930 р. – реально функціонуючих куркульських господарств на селі вже не було.

Таким чином, з метою впровадження своїх цілей, більшовицький режим наприкінці 1920-х років прийняв заходи щодо припинення індивідуального господарства селян і створення колгоспів, які мали гарантувати повний контроль владі над виробництвом та розподілом сільськогосподарської продукції. Не минули такі заходи і Поділля. У 1928 році розпочалася широкомасштабна «ліквідація куркуля як класу», яка проводилася через підкреслення класової боротьби на селі. Ця політика призвела до знищення головних виробників хліба – заможних господарів – і до їхнього розорення вже в 1929 році. Це відзначилося як початок кінця українського села і його перетворення на радянський колгосп.

Джерела та література:

1. Кравченко П. М. Технології нищення українського села напередодні й на початку великого перелому на прикладі Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2016. №24. С. 203-210.
2. Лубчинський А. А. До колгоспу через голодомор. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки,* 2017. №10. С. 271-278.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
4. Башлик Д. О. Ліквідація куркульства в Україні як класу : причини та наслідки. *Гілея : науковий вісник.* 2015. №97. С. 50-53.
5. Марочко В. І. Сталінська теорія і практика «наступу на куркуля». *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* 2015. Вип. 23. С. 78–103.
6. Місінкевич Л. Л. Державна репресивна політика на Поділлі в 30-х рр. ХХ століття. *Університетські наукові записки.* 2017. №3. С. 10-26.

**Василь Черняк,
Олексій Редько**

ОСВІТЯНИ – ВИХІДЦІ З ВІННИЧЧИНИ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ХАРКІВЩИНІ

На основі документального видання «Реабілітовані історією. Харківська область» та архівних джерел зроблена спроба встановити імена освітян – вихідців з Вінниччини, які стали жертвами політичних репресій на території Харківської області в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: освітяни, репресії, Вінницька область, Харківська область.

Питання політичних репресій на Вінниччині у 20 – 30-х роках ХХ століття досить широко висвітлено у сучасній історіографії. П'ять томів «Реабілітовані історією. Вінницька область», численні публікації архівних документів, матеріали тематичних конференцій, науково-краєзнавчі розвідки присвячені різним аспектам цієї болючої теми. Вони відтворюють трагедію різних соціально-професійних груп населення України: селян, робітників, інтелігенції, військових, медиків, студентської молоді тощо.

Представники освітньої галузі також стали жертвами репресій. Саме вони, за планами радянської влади, мали стати засобом творення нової соціальної верстви – радянського народу. «Педагоги, яких намагалися озброїти знаннями та навичками «агрономів» освітянської ниви, мали вирощувати однополюсних мутантів, політико-ідеологічних зомбі. Тих, хто викликав в урядовців класову алергію, записували до категорії неблагонадійних та ліквідовували» [1, с. 3].

За нашими приблизними підрахунками, здійсненими на основі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Вінницька

область» (Кн. 2-5, 2007-2015), жертвами політичних репресій на Вінниччині стали близько 1800 осіб, пов'язаних з освітянською галуззю (вчителі, викладачі технікум та вузів, працівники відділів освіти, допоміжний персонал тощо). Звичайно, це цифра приблизна, так як багато освітян були репресовані після звільнення з роботи, тому у архівно-слідчих справах їхній рід занять на момент арешту не вказувався.

Чимало освітян, вихідців з Вінниччини, були репресовані в різних куточках України та тодішнього СРСР. Харківська область стала однією з тих, де їх було найбільше.

Арешти працівників освіти тут розпочалися в кінці 1920-х – на початку 1930-х років. Так, 3 серпня 1933 року був заарештований за участь у контрреволюційній організації вчитель української мови школи № 3 м. Харкова Балтовський (Болтовський) Іван Юхимович, уродженець села Суботівки Могилів-Подільського району. У березні 1934 року справу проти нього було закрито [2, с. 201]. 14 жовтня 1937 року його знову арештовують, звинувачуючи за ст. 54-6, 10 (добавилася ще шпигунська діяльність). Протягом місяця виносять ухвалу про розстріл, яку було виконано 27 листопада 1937 р. у м. Харків [5, с. 246]. Схожа ситуація відбулася з уродженцем с. Семирічка Гайсинського району Бучком Петром Павловичем. Працюючи викладачем у харківському учбово-виробничому комбінаті «Зміна», він був арештований 15 квітня 1934 року. 4 червня наступного року справу закрили. Станом на 1938 рік працював вчителем математики школи № 16 у Харкові. Знову був арештований, а 25 травня 1938 року розстріляний [2, с. 273].

Науковий працівник Харківського інституту радянського будівництва і права, уродженець с. Таранівки Гайсинського району, Веретько (Веретко) Семен Антонович у 1932 році був висланий до Казахстану на 3 роки (ст. 54-11). Відбувши заслання, повернувся до Харкова, де знову був арештований і засуджений до розстрілу. Помер у тюремній лікарні Харкова 20 січня 1938 року [2, с. 287].

Прихильнішою була доля до уродженця м. Бар Вороновського Григорія Івановича, який працював завідувачем Довгалівської початкової школи (Балаклійський район Харківської області). 28 листопада 1932 року його було заарештовано та звинувачено у контрреволюційній агітації. Та за півроку справу закрили [2, с. 312].

Уродженець с. Вінниківці Літинського району Гонтковський Гілярій Францович, 1898 р. н., вчитель допоміжної школи Південної залізниці, був заарештований ще 5 листопада 1929 року. Ухвалою колегиї ОДПУ від 29 січня 1930 року позбавлений волі в концтаборі на 10 років. Після звільнення в 1936 р. проживав у Харкові, працював вчителем школи № 104. Знову заарештований 28 вересня 1941 р. УНКВС Харківської області за службу в українських націоналістичних арміях та антирадянські прояви (ст. 54 КК УСРР), етапований з прифронтової смуги. Подальша доля невідома [2, с. 348].

Аспірантка Українського науково-дослідного інституту педагогіки Кремер Клавдія Юхимівна народилася у 1901 році в с. Рахни Жмеринського району. Була заарештована 31 січня 1929 р. за антирадянську агітацію, розповсюдження антирадянської літератури (ст.

54-10 КК УСРР) і ухвалою ОН при колегії ОДПУ від 2 березня 1929 р. позбавлена волі в концтаборі на 3 роки. Ухвалою ОН при колегії ОДПУ від 14 грудня 1931 р. вислана до Середньої Азії на 3 роки. Вірогідно, після відбування покарання залишилася у Ташкенті, де знову була арештована та розстріляна 17 листопада 1937 року [2, с. 629].

Ще одна аспірантка, вже Українського комуністичного інституту журналістики, Безверха Валентина Іванівна, народилася у Київській області. Проживала в Харкові. Була заарештована 11 січня 1938 р. як дружина засудженого члена антирадянської терористичної організації правих і ухвалою ОН при НКВС СРСР від 26 березня 1938 р. як член родини зрадника батьківщини позбавлена волі у ВТТ на 8 років. Термін покарання відбувала в Акмолінському відділенні Картабу. На 1956 р. проживала в с. Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області [5, с. 178-179].

Арештований 27 вересня 1935 року директор польської середньої школи № 2 (м. Харків) Дзюбінський Казимир Фердинандович народився 1908 року у м. Яришів Могилів-Подільського району. Його звинувачували у членстві в ПОВ. Справу було закрито. Та на волі вчитель перебував недовго. Вже 28 серпня 1937 року його знову арештовують, звинувачують у шпигунській діяльності, виносять ухвалу про розстріл та розстрілюють 20 жовтня 1937 року [2, с. 282].

Березовський Микола Данилович, що народився 1890 року у м. Жмеринка, був помічником начальника з матеріально-технічного забезпечення Харківського військово-медичного училища. Заарештований 24 вересня 1937 р. як член військової офіцерської контрреволюційної організації (ст. 54-10, 11 КК УРСР) і комісією НКВС СРСР та прокурора СРСР 5 листопада 1937 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 16 листопада 1937 р. у Харкові [5, с. 194].

Орлик-Гарлик Іван Фотійович народився у 1894 році в с. Джугастра на Вінниччині. Проживав у с. Пісочин Харківського району Харківської області. Вчитель НСШ. У 1923 і 1930 рр. був під арештом ДПУ УСРР за контрреволюційну діяльність. Заарештований 27 жовтень 1937 р. як білий офіцер у минулому та за контрреволюційну агітацію (ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по Харківській області 18 листопада 1937 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 7 грудня 1937 р. у Харкові [7, с. 105].

Брендюк Теофіл (Тимофій) Матвійович народився 1894 року у с. Струсове Могилів-Подільського району. Проживав у с. Сніжків Валківського району Харківської області, де вчителював у місцевій неповній середній школі. Заарештований 16 березня 1938 р. за шпигунство і нелегальний перетин кордону з боку Польщі (ст. 54-6 КК УРСР), справу закрито УДБ УНКВС по Харківській області 7 квітня 1939 р. зі звільненням з-під варти. На 1940 р. в'язень Харківської в'язниці № 1. Під слідством з 14 жовтня 1940 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР і ухвалою ОН при НКВС СРСР від 06.06.1943 р. за антирадянську агітацію позбавлений волі у ВТТ на 5 років [5, с. 278].

Ганджій Андрій Саватійович, уродженець с. Борівка Могилів-Подільського району, проживав у Харкові та працював науковим співробітником Інституту дефектології. Заарештований 23 лютого 1938

р. як член антирадянської української націоналістичної терористичної організації (ст. 54-8, 11 КК УРСР), справу закрито УДБ УНКВС по Харківській області 27 червня 1939 р. зі звільненням з-під варті [5, с. 428].

Заїчко Яків Родіонович народився 1899 року в с. Стрільчинці Немирівського району. У квітні 1925 року був обраний заступником округового виконавчого комітету на Вінниччині. В подальшому проживав у Харкові, працював вчителем СШ № 7. Заарештований 1 серпня 1938 р. за політичний бандитизм і контрреволюційну діяльність (ст. 54-10, 11 КК УРСР), справу закрито УДБ УНКВС по Харківській області 5 лютого 1939 р. за відсутності доказів контрреволюційної діяльності [6, с. 81].

Зайончковський Степан Іванович народився 1903 року у с. Тернівка Гайсинського району. Проживав у с. Старовірівка Перша Старовірівського району Харківської області. Вчитель СШ. Заарештований 26 березня 1938 р. як член контрреволюційної організації (ст. 54-10 ч. 1, 11 КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по Харківській області 11 квітня 1938 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 9 червня 1938 р. у Харкові [6, с. 82].

Також у Гайсинському районі, в с. Веселівка, народився Костик Анатолій Орефійович (Арефійович). Проживав у Харкові. Викладач місцевого ветеринарного інституту. Заарештований 21 жовтня 1937 р. за розвідувальну діяльність (ст. 54-1 «а» КК УРСР) і комісією НКВС СРСР та прокурора СРСР 9 грудня 1937 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 20 грудня 1937 р. у Харкові [6, с. 338].

Ще один уродженець Гайсинщини (народився 1896 року у с. Поташня), Мазурик Пилип Васильович, проживав у м. Харків та працював викладачем у інституту підвищення кваліфікації господарників Наркомату місцевої промисловості. Заарештований 12 березня 1938 р. за участь в антирадянській військовій націоналістичній терористичній організації (ст. 54-2, 8, 11 КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по Харківській області 20 квітня 1938 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 29 травня 1938 р. у Харкові [6, с. 546].

Пасіка Тимофій Степанович народився у 1902 році в с. Якулинці (Якушинці) Вінницького району. Проживав у Харкові. Завідувач навчальної частини школи для ортопедично хворих дітей. Заарештований 21 вересня 1937 р. як член контрреволюційної націоналістичної організації (ст. 54-8, 11 КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по Харківській області 25 жовтня 1937 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 31 жовтня 1937 р. у Харкові [7, с. 147].

Уродженець с. Чернівців Могилів-Подільського району Погорілко Павло Ферапонтович проживав у Харкові. Працював вчителем школи при будівництві будинку Харківського турбогенераторного заводу. Заарештований 31 жовтня 1933 р. як член контрреволюційної есерівської організації (ст. 54-11 КК УСРР) і ухвалою ОН при колегії ДПУ УСРР від 26 січня 1934 р. висланий до Північного краю на 3 роки. Термін покарання відбував у Західно-Казахстанської області [3, с. 281].

Соловей (Лінник) Ірина Павлівна народилася у 1904 році в с. Кошманівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. Проживала у Харкові. Вчителька школи № 120. Заарештована 6 жовтня

1937 р. як дружина зрадника батьківщини і ухвалою ОН при НКВС СРСР від 2 листопада 1937 р. позбавлена волі у ВТТ на 8 років. Термін покарання відбувала в Сибтабі. На 1957 р. проживала в м. Гайсин Вінницької області, працювала на відгодівельному пункті [7, с. 488].

Тржецький Леопольд Костянтинович народився у 1902 році в с. Попівці Могилів-Подільського району. Проживав у Харкові. Викладач механіко-машинобудівного інституту. Заарештований 6 жовтня 1937 р. за шпигунську діяльність на користь Польщі (ст. 54-1 «а» КК УРСР) і комісією НКВС СРСР та прокурора СРСР 5 листопада 1937 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 17 листопада 1937 р. у Харкові [7, с. 613].

Тарнавський Проспер Генріхович народився 1881 року у м. Вороновиця Вінницького району. Проживав у Харкові. Викладач Харківського художнього інституту. Заарештований 7 квітня 1933 р. за шпигунську діяльність на користь Польщі (ст. 54-6 КК УСРР), 21 травня 1933 р. звільнений з-під варті на підписку про невиїзд, справу закрито ОВ Харківського облвідділу ДПУ 1 липня 1933 р. Знову заарештований 26 червня 1936 р. за шпигунство, справу закрито ОВ УДБ УНКВС по Харківській області 14 серпня 1936 р. Розстріляний у Харкові 24 листопада 1937 р. за рішенням НКВС і прокурора СРСР від 5 листопада 1937 р. [3, с. 474].

Чимало уродженців Вінниччини приїжджали до Харкова на навчання. Для багатьох з них воно закінчилося трагічно. Так, уродженець с. Великої Кісниці Могилів-Подільського району Кисницер Юхим Якович, 1896 року народження, навчався на робітничому факультеті Харківського державного університету. 3 грудня 1924 р. до 25.02.1925 р. перебував під слідством Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ за шпигунство на користь Румунії. Заарештований 22 грудня 1930 р. за неодноразовий нелегальний перетин кордону з Румунією та шпигунство, судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР від 20 січня 1931 р. (ст. 54-6 КК УСРР) винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний у 1931 р. у Харкові [2, с. 551]. Дзюбенко Микола Олександрович, який народився у 1908 році в м. Браїлів Жмеринського району, навчався в Харківському державному університеті. Заарештований 8 червня 1936 р. як член контрреволюційної організації (ст. 54-10, 11 КК УСРР) і ВТ ХВО 5 жовтня 1936 р. засуджений на 4 роки позбавлення волі у ВТТ. Термін покарання відбував у Волготабі. Ярославським облсудом у справах Волготабу 16 травня 1938 р. (ст. 58-10 ч. 1 КК РРФСР) засуджений на 6 років позбавлення волі у ВТТ з поразкою у правах на 5 років і приєднанням невідбутого строку покарання 2 роки 22 дні. На 1942 р. утримувався в Інттабі. Ухвалою ОН при НКВС СРСР від 1 листопада 1944 р. як відміннику виробництва строк знижено на 1 рік 3 місяці. Звільнений з-під варті 10 березня 1945 р. На 1957 р. проживав у м. Руставі Грузинської РСР [4, с. 282].

Галінський Едуард Емільович, уродженець Гнівні Вінницького району, навчався у Харківському інституті комунального будівництва. Заарештований 21 червня 1938 р. як член ПОВ та за антирадянську діяльність (ст. 54-10 ч. 1, 11 КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по

Харківській області 16 жовтня 1938 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 5 листопада 1938 р. у Харкові [5, с. 424].

Уродженцем Гайсинщини був Лещинський Сигізмунд Гілярович, 1898 року народження. Проживав у Харкові. Студент машинобудівного інституту. Заарештований 20 січня 1938 р. за розвідувальну діяльність (ст. 54-1 «а» КК УРСР) і особливою трійкою УНКВС по Харківській області 16 жовтня 1938 р. винесено ухвалу про розстріл. Розстріляний 27 жовтня 1938 р. у Харкові [6, с. 478].

Незлученко Сергій Данилович народився 1902 року у м. Кишинів. Проживав у Харкові. Студент Української промислової академії ім. Сталіна. Заарештований 20 вересня 1937 р. за підозрою в належності до сигуранци та шпигунство (ст. 54-1 «а» КК УРСР) і ухвалами комісії НКВС СРСР та прокурора СРСР від 17.11.1937 р. і ОН при НКВС СРСР від 19 листопада 1937 р. за контрреволюційну діяльність позбавлений волі у ВТТ на 10 років. Термін покарання відбував у Сорочкабі. Звільнений з-під варти у 1946 р. На 1953 р. проживав у с. Ладизжин Тростянецького району Вінницької області, працював у Ладизжинському технікумі механізації сільськогосподарства [7, с. 39].

Студентом Харківського фінансово-економічного інституту був уродженець Вінниччини Солом'яний Юхим Мойсейович, 1906 року народження. Заарештований 11 червня 1935 р. як член контрреволюційного угруповання та антирадянську агітацію (ст. 54-10 КК УСРР) і Харківським облсудом 22 листопада 1935 р. виправданий [4, с. 557].

Нехамкіс Наум Аронович народився 1904 року на Літинщині. Навчався у Харківському стоматологічному інституті. Заарештований 18 червня 1938 р. як член підпільної контрреволюційної організації правих (ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР), справу закрито УДБ УНКВС по Харківській області 6 вересня 1938 р., звільнений з-під варти 26 жовтня 1938 р. [7, с. 49].

У Харківському інженерно-економічному інституті було репресовано двох уродженців Могилів-Подільського району – Цапіх Риву Аронівну (народилася у 1907 р. в м. Могилеві-Подільському) та Чернюка Пимона Антоновича (1906 р. н., с. Грушка). Риву Аронівну заарештували 19 жовтня 1937 р. як дружину репресованого. Справу було закрито 6 квітня 1938 р. зі звільненням з-під варти [8, с. 278].

Набагато трагічніше склалася доля Чернюка Пимона. Його заарештували 1 жовтня 1937 року як члена антирадянської правотроцькістської організації та за шпигунство. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 7 грудня 1937 року був засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок виконано наступного дня у Харкові [8, с. 322].

Куцек-Звенигородська Ольга Яківна народилася у Вінниці. Проживала у Харкові. Працювала старшим бухгалтером СШ № 102. У 1934 р. перебувала під слідством за ст. 54-6 КК УСРР. Заарештована 17 вересня 1937 р. за контрреволюційну націоналістичну шпигунську роботу (ст. 54-1 «а» КК УРСР) і ухвалою особливої трійки УНКВС по Харківській області від 03.12.1937 р. позбавлена волі у ВТТ на 8 років.

Термін покарання відбувала у ВТТ на станції Бериккуль Томської залізниці [6, с. 429].

Таким чином, встановлено частину імен освітян – уродженців Вінниччини, які були репресовані поза її межами, а саме у Харківській області.

Джерела та література:

1. Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг. К.: Наук. світ, 2003. 302 с.
2. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. Ч. 1. К.; Х.: Оригінал, 2005. 800 с.: іл.
3. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. Ч. 2. К.; Х.: Оригінал, 2008. 672 с.: іл.
4. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга друга. К.; Х.: Оригінал, 2014. 672 с.: іл.
5. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга третя. Ч. 1. К.; Х.: Оригінал, 2015. 672 с.: іл.
6. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга третя. Ч. 2. К.; Х.: Оригінал, 2016. 696 с.: іл.
7. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга третя. Ч. 3. К.; Х.: Регіональний інформаційний центр, 2019. 640 с.: іл.
8. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга третя. Ч. 4. К.; Х.: КП «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради; ТОВ «Золоті сторінки», 2021. 832 с.: іл.

***Анатолій Войнаровський,
Дарина Дикун***

ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ В БЕРДИЧЕВІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРАХ ВАСИЛЯ ГРОССМАНА

У статті здійснено аналіз літературної спадщини Василя Гроссмана, у якій висвітлено трагедію голокосту в Бердичеві під час нацистської окупації у 1941 – 1943 роках, зокрема це такі твори – «Вбивство євреїв у Бердичеві» та «Життя та доля».

Ключові слова: Василь Гроссман, Бердичів, «Життя і доля», Голокост, окупація

У місті Бердичів, яке знаходиться у Житомирській області, у 1905 році народився Василь Семенович Гроссман, у сім'ї єврейських інтелігентів. Його батько працював інженером, а мати була вчителькою французької мови. У 1914 році Василь Гроссман мав розпочати навчання у Київському училищі, але через початок Великої (Першої світової) війни, він разом з матір'ю повернувся до Бердичева. З 1919 по 1921 рр. навчався у трудовій школі. Після цього поїхав навчатися до Київського університету народної освіти. У 1923 році перевівся на хімічний факультет Московського університету. У 1929 році він закінчив навчання і влаштувався на роботу завідуючим газоаналітичної

лабораторії шахти Смолянка-11, потім – у місті Сталіно (нині Донецьк) [6, с. 79-80].

У цьому ж році відбулася «проба пера», яка пов'язана з рідним містом. В журналі «Вогник» було опубліковано нарис 23-річного Гроссмана «Бердичів не жартома, а всерйоз». Цей текст зайняв у журналі лише дві сторінки, але яскраво свідчив про літературну обдарованість його автора. На цих двох сторінках Гроссман стисло і образно описав минуле Бердичева; згадав про негативний імідж міста поміж пересічних громадян; пройшовся по деяких образливих стереотипах («Бердичів синонім єврейської торгової буржуазії, гніздо спекулянтів, місто, де живуть торгівлею та обманом»; «Що знає про Бердичів мисливець антисеміт? Що це «їхня столиця». Що знає про Бердичів всякий – схильний до антисемізму? - Що це місто торговців та спекулянтів»). А потім чесно й не без гордості розповів про економічні, промислові та соціальні перетворення, які відбулися в Бердичеві за в період 1920 – х років. Основну ціль свого нарису автор визначив так: «Просто громадянам треба розповісти про Бердичів. Нехай знають, що місто це - цілком хороше, чесне, радянське, анітрохи не гірше за Уфу чи Волоколамськ...»[2, с. 3].

Пізніше Василь одружується з Ганною Петрівною Мацук, яка народила йому доньку, яку назвали Катеринкою — на честь матері В. Гроссмана. У 1934 році починаються суворі випробування у його житті — Василь розлучається з дружиною, яка захворює сухотами (туберкульоз), тому лікарі радять змінити клімат і він переїжджає до Москви. Саме тут він починає працювати над своїми творами.

Спочатку в «Літературній газеті» з'являється оповідання «В місті Бердичеві» про роки Громадянської війни. Цей невеликий твір описує всю самотню культуру міста тих часів, особливо яскраві та специфічні риси повсякдення, життя Бердичівського базару : «Цілий день на Ятках кипів котел: мужики торгували білими, ніби вимазаними крейдою березовими дровами, жінки шарудили вінками цибулі, старі єврейки сиділи над пухкими пагорбами пов'язаних за лапки гусей. Покупці дмухали на ніжний пух між лапами і мацали жир, що жовтів під теплою м'якою шкірою птахів. Темноногі дівчата в кольорових платках носили високі червоні горщики, через край повні суниці, і злякано, ніби збираючись втекти, дивилися на покупців... Сліпий жебрак, з білою бородою чарівника, молитовно і трагічно плакав, простягаючи руки, але на його страх всі байдуже проходили повз. Жінка, відірвавши від вінка найменшу цибульку, кинула її в бляшану миску старого. Той обмацав цибульку і, переставши молитися, сердито сказав: «Щоб тобі дитино так на старість давали», – і знову протяжно заспівав давню, як єврейський народ, молитву...» [5, с.10-11].

У 1937-1940 рр. пише один з своїх найвідоміших творів «Степан Кольчугін».

З початком Другої Світової війни В. Гроссман працює у штаті газети «Червона Зірка», як кореспондент та часто виїжджає на фронт. Через події, які він бачить кожного дня, у 1942 році видає повість «Народ безсмертний» - це був перший твір Василя Семеновича про війну.

Взимку 1944 року Василь приїздить до Бердичева у пошуках своєї матері і тоді дізнається, що серед тисяч розстріляних 15 вересня 1941 року була і Катерина Савеліївна. Він дуже довго не може прийняти її втрату та відчуває свою провину, що не зміг її вберегти від німецького терору. Тоді він збирає всі документально підтверджені випадки та видає «Вбивство євреїв у Бердичеві» :

«У Бердичеві до війни мешкало 30 тисяч євреїв – половина всього населення міста... – так починається цей матеріал. – ...саме Бердичів вважався найбільшим єврейським містом в Україні. Ще до революції антисеміти та чорносотенці називали його «єврейською столицею». Німецькі фашисти, які вивчали перед масовим вбивством євреїв питання про розселення євреїв в Україні, особливо наголошували на Бердичеві. Єврейське населення жило дружно з російським, українським та польським населенням міст та навколишніх сіл. За весь час існування міста в ньому не було жодних національних ексцесів...»[3, с. 5].

А потім він дуже точно описує усі скоєні німцями звірські злочини і не забуває про прізвища, дати, місця та кількість жертв. Цей нарис пізніше увійшов до «Чорної книги», яку В. Гроссман видав разом з Іллею Еренбургом, про усі факти знищення євреїв в СРСР.

Ще одним про Другу Світову війну був твір «Життя та доля». У ньому Василь Гроссман висвітлює бердичівську трагедію 1941 року, а саме життя героя — фізика Віктора Штрума. По сюжету головний герой отримує листа від матері, який вона писала, коли перебувала у гетто. Лист йде до Віктора два роки — тому на момент прибуття в руки головного героя, його матері вже немає в живих, її разом з іншими жителями єврейського походження, розстріляли німці. Назва міста «Бердичів» у самому листі не вказується, але по опису місцевості та назві навколишніх сіл — це стає очевидним.

Ось так, Василь Гроссман увічнив пам'ять про свою матір, у цій трагічній сюжетній лінії. Читаючи цей лист (від матері до сина), відразу відчувається вся біль, туга та любов за загублю матір'ю : «Яким сумним був мій шлях, синочку, до середньовічного гетто. Я йшла містом, у якому пропрацювала 20 років. Спершу ми йшли пустельною Свічковою вулицею. Але коли ми вийшли на Микільську, я побачила сотні людей, які йшли до цього проклятого гетто. Вулиця стала біла від вузлів та від подушок. Хворих вели під руки. Паралізованого батька доктора Маргуліса несли на ковдрі. Один молодик ніс на руках стару, а за ним йшли дружина та діти, навантажені вузлами. Завідуючий магазином бакалії Гордон, товстий, з задишкою, йшов у пальто з хутряним коміром, а по обличчю його тік піт... Вразив мене один хлопечко, він ішов без речей, піднявши голову, тримаючи перед собою розкрити книгу, з гордовитим і спокійним обличчям. Але скільки поряд було божевільних, сповнених жаху. Ішли ми бруківкою, а на тротуарах стояли люди і дивилися... Мені здається, у цьому натовпі байдужих очей не було; були цікаві, були безжальні, але кілька разів я бачила заплакані очі. Я подивилася — два натовпи, євреї у пальто, шапках, жінки у теплих хустках, а другий натовп на тротуарі одягнений по-літньому. Світлі кофточки, чоловіки без піджаків, деякі у вишитих українських сорочках.

Мені здалося, що для євреїв, що йдуть вулицею, вже й сонце відмовилося світити, вони йдуть серед грудневої нічної холоднечі...»[4, с. 71].

«Життя та доля» — роман - епопея Василя Семеновича Гроссмана, він багатьма літературознавцями був оцінений, як «Війна і мир» ХХ століття, через свою масштабність та епічність. Ця книга навіть стала бестселером у Британії, тому буде правильним вважати В. Гроссмана письменником зі світовим ім'ям.

А що стосується Бердичева та жителів міста, то вони завжди будуть вважати Гроссмана своїм земляком, прикладом цього є слова літературознавця Анатолія Бочарова, який досліджував життя та творчість Василя Семеновича : «Письменник не раз згадував рідний Бердичів, тепло писав він про ремісників, завдяки яким місто, де більшість населення жило в тісноті, в грязі, недоідаючи, виснажуючись на важкій роботі, зберігало атмосферу добродушності і наївності.»[1, с. 6].

Розкриття злочинів воєнної доби засобами літератури та мистецького сприйняття є важливими і для сьогодення, коли набувають поширення практики геноциду з боку рашистських агресорів та терористичних організацій Близького Сходу. Саме художні засоби через емоційні оцінки мають виховувати відразу до насилля, формувати етнічну толерантність та повагу до загальнолюдських цінностей.

Джерела та література:

1. Бочаров А.Г. Гроссман. Життя. Доля. Творчість. М. : 1990. с.6
2. Гроссман В.С. Бердичів не жартома, а всерйоз. М. : 1991. с. 3
3. Гроссман В.С. Вбивство євреїв в Бердичеві. К.: 2015, с. 5
4. Гроссман В.С. Життя та доля , Бібліотека Алія, 1990. с.71
5. Гроссман В.С. Старий вчитель, М. : 1962. с.10-11
6. Малахов В. Василь Гроссман : правда гіркоти // К.: Дух і літера, 2010. №21. с.79-80.

Андрій Семенчук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВІННИЧЧИНІ В 1946-1950 РОКАХ

В статті розглянено основні аспекти соціально-економічних змін на Вінниччині у перші повоєнні роки. Особливу увагу приділено розвитку сільського господарства, промисловості, освіти та соціальному становищу населення.

Ключові слова. Вінниччина, сільське господарство, промисловість, повоєнні роки, освіта, економічні зміни, соціальні зміни, молодь, освіта тощо.

Період з 1946 по 1950 роки в історії Вінниччини був досить складним. Після закінчення Другої світової війни регіон, як і вся Україна, зазнав великих змін і випробувань. Цей час відзначився значущими

соціальними та економічними змінами, які сформували новий вектор розвитку області.

Після завершення війни Вінниччина, як і вся Україна, зазнала великої руйнації. У регіоні руйнуються підприємства, сільське господарство та інфраструктура. У 1946 році почалася інтенсивна робота з відновлення господарства. Спеціальні програми допомогли відновити виробництво, зокрема сільське господарство і промисловість. Запуск нових підприємств сприяв підвищенню зайнятості та соціальної стабільності в регіоні [2].

Реформи в сільському господарстві. У період з 1946 по 1950 роки на Вінниччині активно впроваджувалися аграрні реформи, які були частиною загальноукраїнської політики колективізації сільського господарства. Ці реформи спрямовані на об'єднання селянських господарств у колективні ферми, колгоспи, з підвищення ефективності виробництва та забезпечення радянської держави харчовими ресурсами.

Впровадження колективізації сільського господарства проводилося значними соціальними змінами для селян. Вони втрачали приватну власність на землю та ставали членами колгоспів. Ця переорієнтація сільського населення відбувалася не завжди легко, і були випадкові опори та конфлікти. Перехід до колективізації та аграрних реформ проводився численними викликами та проблемами. Багато селян стикалися з опорою на втрату приватних земельних ділянок та відчували недоліки у структурі виробництва в колгоспах. Деякі райони Вінниччини могли мати обмежені можливості вирощування певних сільськогосподарських культур. У цей період на Вінниччині досягли значних успіхів у господарському розвитку. Зростання виробництва сільськогосподарських культур призвело до збільшення обсягів врожаїв і стабільності постачання харчових продуктів [1].

Реформи в сільському господарстві також вплинули на суспільний ландшафт Вінниччини. Вони змінили структуру зайнятості, оскільки багато селян стали членами колгоспів і займалися сільськогосподарською працею, а не індивідуальними господарствами. Ця зміна вплинула на соціальну динаміку та структуру сільського населення.

Період з 1946 по 1950 роки також характеризувався ініціативами щодо розвитку промисловості та інфраструктури на Вінниччині. Ці заходи мали на меті стимулювати індустріальний розвиток регіону та покращувати життєвий рівень населення.

Розширення нових технологій та інновацій було важливою складовою подальшого розвитку Вінниччини. Впровадження сучасних технологій у сільське господарство, промисловість та інші галузі допомогло підвищити продуктивність та конкурентоспроможність регіону.

Період з 1946 по 1950 роки проводився промисловими змінами в соціальній сфері Вінниччини. Система соціального захисту стала більш розвинутою, забезпечуючи підтримку мало захищених верств населення та вразливих груп.

Важливою складовою розвитку Вінниччини в період з 1946 по 1950 роки була робота з молоддю. Область виявила значні зусилля для підтримки та розвитку молоді. Вінниччина активно підтримувала роботу молодіжних громадських організацій та ініціатив, які сприяли розвитку лідерських навичок, соціальної відповідальності та громадянської активності серед молоді [3].

У період з 1946 по 1950 роки Вінниччина також відзначалася розвитком освіти та науки. Були відкриті нові школи та вищі, де студенти мали можливість отримати якісну освіту. Робота наукових установ сприяла розвитку науки в регіоні, що сприяло розвитку технологій та інновацій [2].

Період з 1946 по 1950 роки характеризується активним розвитком культурних та освітніх ініціатив на Вінниччині. Це сприяло підвищенню культурного рівня та освіченості населення регіону. Нові бібліотеки були відкриті та розвинуті, надаючи доступ до літературних творів різних жанрів та напрямків. Люди мали можливість читати та вдосконалювати свої знання

У період з 1946 по 1950 роки Вінниччина продовжувала робити акцент на збереженні та розвитку своєї культурної спадщини. Цей період був першим для відновлення та популяризації історичних та культурних цінностей регіону [1].

Зміни стосувалися і демографічної ситуації. Після завершення Другої світової війни на Вінниччину повернулися тисячі військових ветеранів та громадян України, які втекли від військових дій. Також велика кількість населення була переміщена внаслідок воєнних подій. Ця репатріація та переміщення населення призвела до зміни демографічної структури регіону та розселення нових мешканців.

Період з 1946 по 1950 роки в Україні характеризувався зміною політичного ландшафту. Після закінчення війни радянська влада консолідувалася і почала впроваджувати свої соціально-економічні реформи в регіоні. Вплив центрального уряду на Вінниччину став більш помітним, і це призвело до змін управлінської структури та адміністративної реформи в області. Вінниччина активно впроваджувала громадські органи та комітети, які розвивали важливу роль у сприянні місцевому самоврядуванню та громадянській участі [4].

На Вінниччині проживали українці, росіяни, євреї, поляки та інші національності. Успішне співіснування та спільна праця були пошкоджені для стабільності та розвитку регіону. Різні етнічні групи спільно вирішували важливі суспільні питання та долали виклики разом.

Подальший розвиток Вінниччини включав у себе також розвиток інфраструктури для туризму та відпочинку. Регіон був багатий на природні краси, історичні пам'ятки та культурні заходи, що зробило його привабливим для туристів. Вінниччина мала великий потенціал для екологічного туризму. Ліси, річки та природні заповідники надавали можливості для активного відпочинку на природі, відвідування екологічних маршрутів та дослідження флори та фауни.

Релігійна та міжконфесійна гармонія в регіоні Вінниччини в період з 1946 по 1950 роки мала велике значення для стабільності та розвитку суспільства [4].

Період після Другої світової війни на Вінниччині був важким, проте регіон активно відновлювався, зокрема завдяки масштабним зусиллям у відбудові інфраструктури та економіки. Період з 1946 по 1950 роки визначальний для подальшого розвитку Вінниччини як важливого регіону України. Зміни в економіці, освіті, культурі та інфраструктурі створили сприятливі умови для подальшого зростання та модернізації регіону. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та розвиток промисловості стали основою для економічного росту. Вінниччина продовжувала виробляти важливі аграрні продукти та вироби, що сприяло підтримці економічної стійкості.

Джерела та література:

1. «Вінницька область: історія і сучасність». Колектив авторів. Вінниця: ТОВ «Тріада», 2003
2. Вінницька обласна друкарня. Історія та сучасність: до 135-річчя заснування Вінниця : Книга-Вега, 2004. 152 с.
3. Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (6-7 вересня 2018 р.). ред. Ю. А. Зінько [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського [та ін.]. Вінниця: Твори, 2018. 284 с.
4. Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали 31 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (24-25 вересня 2020 р.). ред. Ю. А. Зінько [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського [та ін.]. Вінниця: Нілан ЛТД, 2020. 350 с
5. Мілованова Т.М. (2010). «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни». Київ: Видавництво «Дніпро»

**Ольга Коляструк,
В'ячеслав Літинський**

РЕПРЕСОВАНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ВИСЛІД ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті розкривається наслідки цілеспрямованого підкорення українського суспільства процесу радянською політичною системою за допомогою репресій та терору, що регулярно і систематично здійснювався над кількома поколіннями українців. Деформування і злам традиційної національної ідентичності українців розкрито на підставі аналізу особових документів.

Ключові слова: радянська влада, репресії, русифікація, українська мова насильство, ідентичність, Поділля, щоденники, повсякдення.

Війни завжди зумовлюють великі соціальні кризи, водночас створюють умови для нових соціальних змін, якість яких залежить від і політичної волі еліт, що покладають на себе відповідальність розв'язання кризових ситуацій, та громадянської зрілості суспільства

Тривала і важка Перша світова війна призвела до розпаду ряду великих імперій, зокрема і російської. Падіння династії Романових у лютому 1917 р. обнадіявало підневільні їй народи ліберально-демократичними перспективами у майбутньому. Різні політичні партії продумували програми революційних змін. Більшовики найбільш вдало зуміли скористатися суспільним хаосом, вибудувати свою стратегію і тактику, враховуючи обставини військового становища і загальну деморалізацію суспільства, зіграли на його сподіванні швидкого вирішення проблем, що накопичувалися роками і десятиліттями і особливо загострилися у часи війни.

Щоб взяти владу, більшовики взяли на озброєння досвід воєнної мобілізації. Війна вимагала від населення організації в єдиний табір, повного підкорення людини потребам держави і беззастережного послуху перед керівництвом, суворої дисципліни і обов'язковості безальтернативного виконання наказів згори, усвідомлення неприпустимості довільних дій і автономності людини. Реалізація тактичного гасла «перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську» диктувало необхідність опертя на мілітарні практики насильства і до цивільного населення в усіх необхідних для влади випадках і ситуаціях. Відтак родовою ознакою більшовизму став мілітаризм (у тотальному застосуванні), а створювана за його лекалами радянська держава як за задумом, так і за сутністю була воєнно-соціалістичною. Більшовики об'єднали потенціал війни з ідеєю соціального прогресу. Оголошуючи програму будівництва нового суспільства, вони оголосили країну у військовій небезпеці, яка, аби встояти, мала перетворитися на єдиний військовий табір, а її громадяни – на солдатів, їхнє життя – на постійну боротьбу, битву з ворогом, фронт протистояння загрози. У зв'язку із цим була створена Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК) з надзвичайними повноваженнями. На чекістів покладалися функції надзвичайного позасудового органу. Так застосування насильства проти мирного населення легітимувалося і унормовувалося принципом «революційної необхідності», застосованого в екстремальних умовах, але який і надалі був наскрізним у політичних практиках більшовиків.

Правову основу діяльності каральних надзвичайних органів СРСР становили радянський Кримінальний кодекс, оперативні накази, інструкції, директиви ВЧК-ОГПУ-НКВД, наркомату юстиції, постанови політбюро ЦК ВКП(б). Вже 19 грудня 1917 р. в інструкції наркомату юстиції «Про революційний трибунал» виділялися види контрреволюційних злочинів, а саме: контрреволюційні повстання, непокоря робітничо-селянському уряду, заклик до протидії або непокорі Радам [1, с. 48]. Надалі поняття складу контрреволюційного злочину істотно розширювалось, у наступних нормативних актах йому надавалося більш широке тлумачення. Так, постановою ВЦВК РРФСР від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційним трибуналам» на надзвичайні комісії покладалося завдання боротьби із саботажем, шпигунством, агітацією і пропагандою, а також низкою найбільш небезпечних загально-кримінальних злочинів [1, с. 49].

Декрет ВЦВК від 20 червня 1919 р. «Про вилучення із загальної Постанови підсудності в місцевостях, які оголошені на воєнному стані» додатково уточнив юрисдикцію ЧК: змови, зради, шпигунство, створення контрреволюційних організацій, приховування зрадників, диверсії, бандитизм, розбій, крадіжки соціалістичного майна тощо. Наведений перелік злочинів був доповнений уточнений у декреті РНК РРФСР від 21 жовтня 1919 р., а потім у постанові Ради робітничо-селянської оборони РРФСР «Про відповідальність за навмисні ушкодження залізничних споруд» та у Положенні про революційні військові трибунали від 20 листопада 1919 р.

Будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва країни. Створені як надзвичайні органи боротьби з ворогами радянської влади, ЧК акумулювали в собі найрізноманітніші функції: розвідки, контррозвідки, охорони державного кордону, боротьби з повстанством і бандитизмом, політичним підпіллям всередині країни і підривними організаціями за кордоном, економічними і низкою загальнокримінальних злочинів [2, с.241]. Водночас основним призначенням ЧК було виявлення неугодних і незгодних, показова розправа здійснювалася з метою упокорення і приборкання суспільства. Всі заходи були спрямовані на те, щоб людина весь час почувалася непевною, перебувала у страху, відчувала свою залежність від держави, яка декларувала свою опіку над людьми.

Невипадковість демонстративних розправ на початковому етапі була тактично обумовлена – всі заходи з упокорення мали діяти не лише на безпосередній об'єкт покарання, а й на інших, потенційних неслухняних, аби вони не наважились перечити державній волі. З цього приводу чітко висловився дослідник історії ранньорадянського періоду С. Кульчицький: «Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні серед громадян самої думки про опозицію владі. Тому терор проти тих, хто не бажав підкреслювати свою лояльність до політичного режиму, мав бути показово відкритим і широко популяризованим» [3, с.123].

Поборення Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. було досягнуте віроломством і насильством як проти ідейних ворогів і опонентів, так і проти пересічних громадян, передусім проти селянства, яке не лише становило більшість населення в Україні, а й було опозиційно налаштоване до нової влади. Українське Поділля в роки революції стало ареною жорстких зіткнень збройних формувань різних державних утворень. Ідея незалежної української державності, уособлена Українською народною республікою, була гаряче підтримана і обстоювана в регіоні. Тому і після його захоплення Червоною армією у 1920 р. радянська влада розглядала місцеве населення суто вороже. Оскільки західні межі Подільської губернії перетворилися на державний кордон з Польщею та Румунією, це посилило увагу до краю «з міркувань безпеки» [4, с.10] і вимагало системної протидії.

З іншого боку, більшовики піддали репресіям освічену частину населення, власне свідому інтелігенцію. В силовому полі репресій

виявилися всі без виключення національні інституції, політичні сили та їх лідери.

Упродовж 1920-х рр., до «великого перелому», більшовицько-радянська система довела свою результативність у забезпеченні режиму. Наступного десятиліття режим Сталін з його геноцидною програмою стосовно українців (ліквідація національних культурно-освітніх і релігійних інституцій, Голодомор, Великий терор) вдосконалив і забезпечив подальше існування системи, здійснивши не лише фізичне винищення «ворогів», а й радикальні морально-психологічні трансформації у свідомості народу, в його самоідентифікації.

Наслідки Другої світової війни як нацистської окупації, так і поновлення радянського режиму після вигнання нацистів катастрофічно позначились на політичному і ментальному здоров'ї нації.

Для того, щоб простежити прояви репресованої ідентичності подолян у середині ХХ ст., використаємо мало відому публікацію щоденників Василя Горбачука, доцента кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського (нині – ВДПУ ім. М.Коцюбинського) [5]. Наскрізною темою оригінальних особистих записів В.Т.Горбачука, зроблених у 1960-ті рр. під час подорожей, відряджень, спілкування з колегами і студентами, зустрічей з пересічними людьми різних соціальних категорій, були соціальні проблеми українського суспільства посталінського часу, зокрема і проблема національного гніту.

Колишній студент В. Горбачука, який редагував надані автором рукописи, у вступному слові пише на тлі своєї розтревоженої пам'яті: «Лише тепер, з відстані чималого часу, дуже виразно бачиш ту штучно закроєну політичну систему, яка калічила людей, усіх по-різному, але без винятку, відчуваєш той запертий дух казарми, що називалася Радянським Союзом. ... Щоденник містить цілу галерею людських персонажів, літопис і опис подій, обставин, фактів, картин – і все це з погляду одвічної народної правди і сумління» [6, с. 4].

Коли читаєш цю відверту книжку спостережень і рефлексій, розумієш, що автор записував тільки те, що йому боліло – все несправедливе, підле, брехливе, гнітюче. І це не є вадою щоденника. В. Горбачук робив ці нотатки не для друку, як свого часу академік С. Єфремов. Це був його протест, оскільки голосно про це не скажеш, отже, виливалося на папері [6, с. 4]. Це свідчення людини чесною, совісною, демократичною, доброю. Це слово українця, який залежно від свого фаху і покликання, переживав за стан української освіти і культури, долю рідної мови.

Водночас за текстом цієї невеликої книжечки можна простежити, що закріпилося в свідомості подолян (і не тільки) на сьомому десятку радянської влади, які реакції і патерни поведінки закріпились у повсякденних практиках людей, яке мислення опанувало їх розум, що визначало їх ціннісні орієнтири в широкому значенні цього слова.

Кілька слів *про структуру щоденника та основні теми рефлексій автора*. По-перше, щоденник вповні відповідає законам жанру – по днях, в хронологічній послідовності, не щодень, а в разі необхідності зафіксувати щось важливе, неочікуване, цікаве,

неординарне або типове. По-друге, його мова, манера викладу, вибір тем, концентрація інформації вказують громадянську фахову зрілість автор. Цей діаріуш практично не містить приватної інформації, не є віддзеркаленням суто індивідуального, окремих емоцій чи почуттів, радше, навпаки – у ньому зафіксоване не приватне, а суспільне. Персона автора текстів – наче зовні відсторонений, але зацікавлений і рефлексуючий свідок. По-третє, окрім звичного датування, щоденник має своєрідний авторський рубрикатор, який вказує предметне поле зацікавленості і уваги автора. Ці авторські ліхтарики умовно можна згрупувати у кілька позицій, а саме:

а) *нарративні нотатки*: «спостереження», «парадоксальний хід подій», «дорожні нотатки», «з вражень», «про що говорять», «мати розповідає», «нові прислів'я нашого часу», «нові часи – нові вчинки»;

б) *візуальні і вербальні замальовки*: «анекдот», «образок / образки», «персонажі», «сценка»;

в) *суспільно-історичні роздуми*: «національна гідність», «демократія», «мова / мовні справи», «єврейське питання», «перспективи», «розвиток культури», «дійсність і пропаганда», «з минулого»;

г) *аксіологічно-моральні зауваги*: «ціна людини», «добро і зло», «мораль», «свобода слова, сумління», «чесність», «виховання», «почуття власної неповноцінності», «дещо про вчителя» тощо.

На наш погляд, за цим маркерним позначенням вповні розпізнаються мотиви і цілі написання нотаток, їх призначення, а також загальна культура самоорганізації автора. Вочевидь, автор робив їх, щоб, за потреби, повернутися до нотаток пам'яті для їх використання при написанні статті чи підготовки навчальної чи публічної лекції, бесіди, зустрічі.

Крім того, в щоденнику містяться більш розлогі записи під тематичними заголовками, що засвідчують фахову зосередженість автора на значущих подіях: «Розмова про Довженка, зокрема його Щоденники» (21.11.1962); «Програма урочистого вечора, присвяченого річниці Жовтня (Вінниця)» (5.11.1963); «Роковини Шевченка» (17.03.1964); «Конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М. Коцюбинського» (14.09.1964), або фіксують розгорнуті розмисли в часі і просторі: «Нотатки з подорожі по Молдові і півдню України» (3.09.1963); «Спогади про колгосп «40-річчя Жовтня» (М'якохід Бершадського р-ну)» (7.10.1963); «Подорож пароплавом (теплоходом «Петро Великий»)» (8.08.1965); «Радіопередача з Варшави» (13.04.1966) тощо.

Така манера вести записи, коли у тексті поєднуються короткі нотатки, тези, замальовки, внутрішні питання, уявні діалоги (зокрема й з минулим чи з опонентом), не тільки забезпечує яскравість і жвавість записаного, а й підтверджує професійну сформованість автора (якому було ледь за тридцять). Вона уможлиблює не стільки подієву ретроспекцію, скільки дозволяє зануритися в соціально-культурну атмосферу часу на рівні людини, соціальної групи, спільноти в цілому. Є ще одна прикметна ознака цих записів – їх сфокусованість на українській культурі (передусім, на мові, освіті, статусі українців, історії,

спадщині, пам'яті) і болісна реакція на приниження, нищення, нівелювання українського. Виклад спостереженого при цьому – неквапливий, стриманий, коректний (часто дівці залишаються анонімними або позначені лише ініціалами), без патетики і риторики, моралізування і дидактики, лементу та істерик. Основна перевага – фіксованість життєвих ситуацій в контексті історичних реалій, свідомий відбір типового, що насправді розкриває дух і суть радянських сталінських, відлигових, брежньовських часів поза їх офіційно-представницькими гаслами і звичними стереотипами. Авторська оптика (при згаданому дистанціюванні дослідника) документально-кінематографічна – зсередини, знизу, з глибини – від пересічної людини та її буденності. Мозаїка поданого, між тим, не випадкова.

Про *читацькі враження і рефлексії* та правомочність *висновкування*. Щоденники В.Горбачука, локальні (за автоназвою і змістовим наповненням) і лаконічні (за хронологією і фактографією) насправді можуть слугувати вкрай важливим джерелом для відстеження соціальних змін в українському суспільстві впродовж ХХ ст., що сталися в умовах радянської політичної системи. Вони надаються до її наскрізного бачення очима пересічних подолян і осмислення і переживання вітчизняної історії з їх позиції, через їх життєві ситуації і повороти долі.

Перший запис від 19 вересня 1961 р. – «Дещо про вчителя» – навіяний авторськими враженнями від комунікації з учителями на курсах підвищення кваліфікації і є гранично відвертим та критичним стосовно стану учительства в Україні. «Мені потрібно було зібрати матеріал до статті про відтопонімічні утворення в місцевих говірках, – пише автор. – ...Виконати це завдання навіть для учня початкової школи не являло б труднощів. Але серед вчителів трапилися такі, які не справились з завданням: довго не писали (*боялись*, чи правильно напишуть, інші думали-гадали, чи не *криється тут якась пастка*; треті на своєму віку працювали в кількох селах, отже, *не знали*, котре з них подати і т.п.). Виявилось, що правильних відповідей було мало. (Виділення – *наше*). І ось зараз, перебуваючи на квартирі однієї сільської вчительки, я не дивуюсь своїм слухачам. Зранку до вечора вона все прається: свині, кора, прибирання, копання картоплі, кухня і т.п.». [5, с.6-7].

На цій же сторінці під означенням «Кінець 1961 р.» занотовано «Анекдот»: «Вчителька провела розмову з дітьми про комунізм (2-й клас). Наступного разу запитує, хто скаже, що таке комунізм. ... Одна учениця: – Комунізм – це тоді, коли в колгоспників заберуть корів, а молока будуть давати, як схочуть» [5, с.7].

Ці записи як камертон до авторських роздумів і запросини до колегіальної розмови як конкретно по цьому сюжету: про становище вчителя, про його обов'язки, про систему освіти на ідеологічних засадах, про формулу комунізму..., – так і по всьому щоденнику в цілому. Автор веде мову з собою з позицій освітянина, громадянина, українського інтелігента, а ми в цю розмову не тільки допущені, ми в ній маємо бути задіяні і зацікавлені.

Без перебільшення, кожна друга сторінка книжки стосується проблеми приниження української мови та її маргіналізації в умовах

цілеспрямованої репресії, скритої русифікації. Про працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» – у автора по тексту за кілька десятків сторінок, а контекст репресій українського – переконливий і промовистий щільник.

Підкреслимо, що в авторській рубрикації немає гасел «голодомор», «репресії», «терор», але відомості про ці каральні практики в записах часті і конкретні, до прикладу: попутник у поїзді на Козятин «почав так собі, знічев'я, ділитися спогадами. Ось, мовляв, про репресії 1937 року заговорили, а про голод 1933 року ніхто і не згадує. Їх сім'я тоді випадково не померла: батька включили в бригаду, що вивозила трупи, за це він одержував мізерний пайок. Роботи було багато, щодня по кілька трупів ховали. По всіх селах люди мерли. ... Після війни робилося щось страшне, його брат від горя схибнув. У одної родички, чоловік якої загинув на фронті, залишилося четверо дітей, та в неї забрали за несплату податків корову. Яка несправедливість з боку отих здирщиків!» [5, с.7-8]. А дорогою з Козятина автор почув ще кілька замальовок від викладачки: «Ленін був хороший, він би не допустив», інший пасажи́р розповідав про сусіда: «в минулому калічив і вбивав людей, а тепер має добрячу пенсію і, випивши, хвалиться» [5, с.8-9]. Коли прощалися, хтось зазначив, що *такі розмови ведуться щовечора в кожній сім'ї*.

Отже, пам'ять людська була живою, але притлумлена страхом розправи, заборонами на критику, на самостійні судження. Автор повсякчас зауважує, що люди бояться, не сміють висловуватися, критикувати, нагадувати про злочиння, бо система покарає за це, позбавить всього. Як це сталося з одним з передових робітників (запис від 15 червня 1965 р.), коли він на зборах трудового колективу домігся дотримання процедури виборів, а саме домігся висунування кандидатури від громадськості поруч з офіційно визначеними. Але ця вимога демократії в перспективі коштувала йому драматичної Одиссеї – квартири не дали, хоча був багатодітним батьком і стояв на початку черги на отримання помешкання, потім зменшили зарплату, потім вигнали з підприємства, а закінчилося все примусовим лікуванням у Харківській психлікарні; коли його дружину хотіли підтримати коштами троє робітників-колег, то їм заборонили і покарали за потурання «випадковим елементам» серед робітничого класу [5, с.142-143].

Головний лейтмотив з численних різноманітних прикладів – система за багато років призвела до кардинальних трансформацій людини, її громадянської деградації. «Крадіжка набрала нового відтінку, морального. Зараз кожен колгоспник вважає, що бере своє, він заробив, отже має право взяти. Проте взяти треба так, щоб не помітили. «Не вкрадеш – не проживеш». В очах суспільства крадіжка стала не злочином, а просто спритним трюком повернення собі заробленого». Або з нових прислів'їв: «Хто зумів, той два з'їв» чи «рекомендація» (рос.): «Обмани ближнього свого, смотри на дальнього, ибо он приблизится и обманет тебя» [5, с.49, 12]. Корупція і хабарництво розквітли на всіх рівнях, бо являють собою механізм «соціального ліфту», є запорукою успішної кар'єри, гарантією обійти закон. Чесність стає аномальною характеристикою, новопризначених

управлінців старші напоумляють, як обманювати і людей, і державу, і при цьому розбагатіти і набути авторитету, тобто влади і сили.

«Страшний моральний розклад! Ніхто раніше не насмілювався безпринципність, жорстокість, обман робити підвалинами політики, основами державного життя» [5, с.32].

Іншою стороною розкладу суспільної моралі є збайдужіння, пасивність («ніхто не протестує, не виходить на демонстрації, не влаштовує забастовок, а між тим, навіть повірити важко, як живуть») апатія та інертність: «Байдужість поєднується подекуди з надією на краще майбутнє. Пропаганда комунізму щось та залишає в свідомості людей. Одні, що все знають, мовчать, інші в тій чи іншій мірі *santa simplicitas*». [5, с.42, 32].

Про себе автор пише: «Сьогодні знову розповідь про сталінщину вивела мене з рівноваги. Якийсь неспокій і біль у душі», – і, по суті, формулює запит на покарання зла: «Уява малює картини – як добре, якби стався переворот і прийшов апостол правди і використав ту ж саму систему проти людиноподібних тварин. Спочатку підібрати найбільш потворних, на сумлінні яких сотні замучених, а закінчити шпаною, що займалась доносами. Всіх справедливо, на основі документальних даних (їхніх же доносів, актів про розстріл і т.д.). Що ж воно таке? Як могли вирватись на поверхню покидьки людства, кровожери? Як могло пробудитись найлютіше, найпотворніше начало людської природи і вибитись наверх у ангельському вигляді, з заповітами Христа? [...]». Поки нормальні люди втратили віру в свою правоту, в успіх, справедливості, *нікчемними людьми створюється неможлива обстанова*. І не диво: стався природний відбір – все світле, розумне, чесне було винищено» [5, с. 35-36, 41].

Лева частка записів розкриває занепокоєння автором триваюче знищення української людини, спотворення її самоідентифікації. Він показує, що радянська система насаджувала українцям почуття меншовартості не гірше за царську владу, закріпивши в них комплекс неповноцінності. Це проявляється повсюдно: у поведінці викладачів вищої школи («лекції читає, втупившись у конспект, навіть на дошці не може записати, щохвилинно не заглядаючи у конспект. Цитує Маркса, Леніна, Сталіна, матеріали XXII з'їзду партії») [5, с. 12]; у поведінці бідної заплаканої селянки, що прийшла до голови колгоспу, кланяється і просить ... виписати капусти, інша вимолює деревини на перекриття хати [5, с.73], натомість голова колгоспу принижується перед районним начальством. Директори в школах ведуть себе як тирані: «Позвикали оці маленькі князьки працювати на зразок великого, *щоб їх боялись* – це основний принцип. Звикли виконувати вказівки, не задумуючись» [5, с.41]. «Ми зараз є свідками печальної картини – *приниження гідності українського народу*, його духовних надбань, – пише автор. – Зараз кожному учневі намагаються прищепити переконання, що українська мова, література, культура – пасинок російської» [5, с.36].

Цього система домагалась тривалий час різними способами. На багатьох прикладах автор доводить, що бути українцем – небезпечно, неможливо, не вигідно, нерозумно, безперспективно, немодно і

принизливо. Престижним є російське: мова, література, культура, освіта. Українські школи одиничні не тільки в індустріальних містах, а й в районних центрах і містечках, українську мову доручають викладати вчителям без освіти і без мовної практики, корінних українців не допускають до рідної справи. Русифікація торжествує. Так, автор навіть приклад з особистого досвіду, що на його питання: «яка граматична термінологія – українська чи російська – більш вдала, більш прозора з етимологічного боку здатна розкрити зміст поняття? – Російська! – хором відповіли слухачі» [5, с.107].

Українську мову принижують і гетоїзують, примітивізують і жаргонізують, засмічують і вульгаризують, зводять нанівець її використання не лише в науці, а й в побуті, в повсякденному вжитку. Він наводить кілька яскравих прикладів, коли користування рідною мовою прирікає людину в Україні на безпомічність і безпорадність у громадських місцях («в лікарні лікарка розмовляла з пацієнтом російською, він не розуміє, каже про те, що не розуміє, а лікарка ні слова, ні пів слова по-українськи. *Українська мова стає нещастям, робить його на своїй батьківщині без мови*» [5, с.119], такі ж «сценки» з життя зафіксовані ним у магазині, на вулиці, на вокзалі, у транспорті, на пошті тощо. Всі українські письменники – учні російських (навіть Шевченко), всі історичні події, перемоги – при підтримці старшого брата. [5, с.18-19].

Панування страху і недовіри руйнує цілісність народу: «Зараз усіх посіло недовір'я. Доктор наук, зробивши виписки зі щоденника Єфремова, вгорі в куточку поставив шифр: «Роблю це на випадок, якщо хтось буде перегортати папери, то щоб не було зайвих неприємностей». Це вчений, член партії. *Оце дресура*, коли людина боїться навіть подумати про щось крамольне. Де ми живемо? Що можна зробити з людей?»

Сам В.Горбачук читав лекцію перед учителями про передові методики навчання, у відповідь «слухачі недовірливо похитували головами. Чи не сіє хтось недовір'я свідомо, зверху, щоб у людей не було ніяких ідеалів, щоб перетворити їх у стадо підозріливих, озлоблених тварин. *Так легше керувати*, викорінювати хороше, *знищити моральні цінності* (чесність, правдивість, відкрите і пряме спілкування з оточуючими, традиція, повага до людської особистості, її поглядів, переконань і т.д.), які виробило людство протягом віків. Чи не помічаємо ми незрозумілої на перший погляд озлобленості?» [5, с.25-26, 27].

Цікаві спостереження залишив автор про монументальну пропаганду: «Біжу в Гайсині по вул. 1-го Травня – аж глядь – справа стоїть пам'ятник Леніну. Ленін розхристаний, біжить, обличчя зле, праву руку витягнув вперед, уся його постать говорить: «Вкуси! Бери його! Бий!». Наче собаками цькує, щиро, завзято. Ніколи не бачив так яскраво вираженої цієї ідеї ні в одному пам'ятнику. Оця *ідея нацькування* *лежить в основі нашого життя*, є його суттю, рушійною силою. Завжди когось б'ють, з кимось розправляються, когось лають. Сама епоха висунула Сталіна. Все розлетиться, все розвалиться, якщо не буде скріплюватися безоглядним терором. Хто терпів би таку руйну і

безгосподарність, методичне винищення інтелігенції? Зокрема в Україні [5, с.73].

Ось одна ілюстрація жаху. Одна «партейна» прочитала вже після ХХ з'їзду лист, в якому вперше викривався Сталін. Почала розповідати в деканаті. Секретарка, її подруга, стала робити гримаси і викликала в коридор: – Що ти говориш! Яка ти необережна! – Та про це ж написано у спеціальному листі для членів партії. – Ти мені не кажи. Мене вже раз викликали. Нас було троє. Одна розповіла анекдот про Сталіна, а я сміялась. Хтось доніс (очевидно, третя). Ту, що розповідала, забрали, вона й пропала. А я тільки сміялась і за це мені влетіло [5, с.28-29].

Люди боялися вільно висловлюватися, оскільки необачно зронене слово може бути фатальним. Навіть польові записи фольклору це ілюструють: «... як тільки запитують про прізвище або звідки родом, де живеш, то інформатор починає або ухилитися від дальших пояснень, або під пристойним приводом втікає. Крім того, не подасть правильно ні імені, ні прізвища. ... Після сталінської виучки кожен боїться говорити, щоб «не потрапити». Серед інтелігенції стали неможливими зустрічі за інтересами: «Раніше збиралися, щоб познайомитися з цікавою людиною, поговорити. Випиваємо по чашці чаю! А тепер *відучили* від цього. Або *замкненість*, або *пятика до втрати свідомості*» [5, с.94, 77].

Донос стали іменувати *сигналом*, заохочують зокрема і освітян («вчителька, секретар парторганізації доносами займається серйозно, віддано. Характер у неї пса, на кого нацьковують, на того і кидається»), і студентів («ректор знає про зміст лекції доцента до того, як той покине аудиторію»), і викладачів («проф. Б. півівку на закордонний круїз погодили в обмін на інформування про поведінку делегації за кордоном») [5, с.26, 112, 132].

Для самої партії більшовиків доносительство було обов'язком: «Кожен, хто був членом партії, агітатором, хотів стати людиною надійною, повинен був учинити злочин (донос, вбивство і т.п.). Один злочин тягне за собою інший. ... *Шлях, що почався злочинами, неминуче буде продовжуватися злочинами*. Така логіка. Насильство буде й буде «потрібним» [5, с.57, 41]. Звідси і викувалася ота «морально-політична єдність», «безмежна відданість», «непохитна віра», відтак «сталінський дух» не подоланий.

Ще однією болісною ознакою упокореного суспільства є його ханжество і прислужництво, навіть з'явився спеціальний термін «хайживізм» (від «Хай живе!»). Угодовство і лицемірство стали неприкритими, зокрема і в сфері літератури: «Хайживістьський метод – найбільш прогресивний. Зразок критики від Леоніда Новиченка [тодішнього секретаря Спілки письменників УРСР] у «Літературній Україні» (8 квітня 1963 р.). Хто-хто, а новиченки добре знають, що роблять, яку собі славу заробляють. *Хіба повія не знає*, що думає про неї той, хто з нею спить? Вона плювала на думки, з думками не проживеш [5, с.49]. Насаджувана згори ерзац-культура (шароварщина) розцвітала в театрі, кіно, художній самодіяльності: «Згадується, колись бачив фільм за сценарієм Нагнибіди (чи не «Радянська Україна»), запам'яталась сценка: дівчата в українських народних строях танцюють

український народний танець у красивому парку. Фільм кольоровий. ... фільм в архінагнібідівському стилі справив якесь гнітюче враження. Народна пісня, народний одяг, танець – все настільки *спрофановане, принижене*, що дівчата стали неприємними. ... Тоді цей фільм викликав у мене таку асоціацію: хлібозаготівлі, безхліб'я, суд за п'ять хвилин запізнення – і ось тут народний танець, наче диявольське знущання над горем, слізьми і ... народною культурою, творчістю». [5, с.46].

Пробиватися правдивій історії до людей було важко. Стереотипи панували не лише в головах старшого покоління. В.Горбачук занотував, які враження справила на студентів повість О.Солженіцина «Один день Івана Денисовича», запропонована їм для читання: «1) Не може бути, щоб у нашій країні таке робилося. Як же це так. Це неймовірно. Автор, звичайно, перебільшив. 2) Нащо було видавати цю повість. Вона вносить в душі тільки якесь розчарування і роздратування. 3) Сталін був все-таки великою людиною. Подивіться, як він зумів взяти ти владу в свої руки, всім керував він, під його проводом наш народ переміг гітлерівців» [5, с.53].

Ми переконані, що багата інформативність, глибокі думки, точні оцінки, образне бачення світу, щирі емоції, сюжетна оповідь щоденників В.Горбачука прислужиться сучасним українцям краще зрозуміти свою історію і швидше вийти з-під тіні минулого.

Джерела та література:

1. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні у 20-ті роки. Тернопіль : Збруч, 2000. 482 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 952 с.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
4. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Поділля доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1940. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С.9-23.
5. Горбачук В. Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961-1966 роки). Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. 187 с.
6. Подолінний А. Уроки Василя Горбачука. *Горбачук В. Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961-1966 роки)*. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. С.3-5.

ОСВІТА, КУЛЬТУРА, ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ПОДОЛЯН

*Григорій Денисик,
Вікторія Канська,
Юрій Ігнатюк*

ЕТАПИ І ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ КОМПЛЕКСНИХ ПРИРОДНИЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено етапи і періоди розвитку комплексних природничих досліджень території Правобережної України.

Ключові слова: етап, період, природнича географія, історія, Правобережна Україна.

Правобережна Україна – історико-географічне поняття. В розумінні авторів включає рівнинну частину території України між річками Дністер і Дніпро. Це регіон найдавнішого в Центральній та Східній Європі заселення, активного і різнобічного господарського освоєння природних умов та ресурсів. Постійно зростаючі запити практики тут з давніх часів сприяли пізнанню природи, створенню оригінальних її описів, стимулювали розвиток комплексних (фізико-географічних) досліджень. Цей процес йшов нерівномірно, однак ніколи не зупинявся. Історія його розвитку не знайшла належного відображення в працях фізико-географів. Підтвердження сказаному – узагальнююча фундаментальна серія «Природа Української РСР» (1985-1987 р.р.), де лише у двох з семи томів – «Грунти» і «Ландшафти» є короткі історичні довідки розвитку відповідних досліджень в Україні.

Сучасна зацікавленість географів-природничиків історичними проблемами розвитку комплексних досліджень природи в Україні – це не лише становлення одного з розділів географічної науки, але й відродження значної частини історії географії України. Оригінальні праці львівських та чернівецьких географів, окремі розділи в монографіях і статті – пряме підтвердження сказаному. Разом з тим, такі історичні розвідки мають окремі недоліки. Це помітно при виділенні основних етапів та періодів історії розвитку географії та географічних досліджень в Україні, їх назв. Так, Я.І. Жупанський [3] в етап старовинні часи об'єднує надзвичайно великий віковий та різноманітний за розвитком подій проміжок часу – від найдавніших часів до Київської Русі; Л.М. Булава без обґрунтування поділу – V ст. до н.е. – XVII ст. Такі підходи зрозумілі, однак в майбутньому вони можуть привести до спрощеного розуміння історії географії України.

Щодо назв етапів та періодів (старовинні, середньовічні, нові, новітні), то це назви історичних етапів розвитку, а не географічних. Їх запозичення з історичних наук обґрунтовується думкою, що історія та географія (регіонів чи держав) тісно взаємопов'язані в своєму розвитку. В загальному це так, однак суспільство не завжди відіграло

вирішальну роль в розвитку географії. Крім цього надто різні об'єкти дослідження в географії та історії. Безперечно, що на певних історичних етапах – розвиток географічних досліджень залежав і навіть був підпорядкований відповідним господарським чи військовим вимогам. Це суттєво впливало на формування окремих періодів, а не етапів розвитку географії, але загалом природнича географія пройшла свій шлях, дещо відмінний від історичного розвитку України. Історія розвитку комплексних досліджень природи території Правобережної України цьому пряме підтвердження. Виділені етапи та періоди відповідають, на нашу думку, основним етапам та періодам розвитку природничої географії України загалом.

До основних етапів і періодів розвитку комплексних досліджень природи Правобережної України відносимо [1]:

– етап початкового пізнання природи (40-35 тис. років тому – IV ст. до н.е.). У його часових межах виокремлено ранній і пізній періоди;

– описовий етап (V ст. до н.е. – середина XVIII ст.); Періоди: античний (V ст. до н.е. – середина I тис. н.е.), літописний (кінець I тис. н.е. – XIII ст.), середньовічний (XIV – XVIII ст.);

– етап наукових пошуків (XIX – початок XXI ст.). Періоди: зародження наукових основ комплексного пізнання природи (друга половина XIX – початок XX ст.), розвитку природничого районування (20-ті – початок 50-х років XX ст.); ландшафтознавчий (середина 50-х років XX ст. – початок XXI ст.).

У подальшому запропоновані й обґрунтовані [1, 2] етапи і періоди розвитку комплексних природничих досліджень території Правобережної України можуть бути уточнені (часові проміжки), змістовно доповнені, або виокремлені нові. На початку XXI ст. вище зазначені етапи і періоди комплексних природничих досліджень прийняті географами-природничиками України, їх використовують і частково уже застосовують для всієї території України [2].

Джерела та література:

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця. Арбат. 1998. 292.

2. Денисик Г.І., Чиж О.П., Канський В.С. Відродження ландшафтознавства в Україні. Ландшафтознавство. 2022. 1(1). 6-16.

3. Жупанський Я.І. Історія розвитку географії в Україні. Львів. Світ. 1997. 264.

Надія Марценюк

ПОСТАТЬ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. ЛУЧКАЯ

У статті розкриваються особливості висвітлення постаті князя Федора Корятовича у праці М. Лучкая «Історію карпатських русинів». Зауважені викладені автором факти стосовно діяльності князя Федора Корятовича на Поділлі та Закарпатті.

Ключові слова: Україна, Поділля, Закарпаття, М. Лучкай, Федор Коріатович.

Серед актуальних завдань краєзнавства – подальше вивчення недостатньо досліджених тем, зокрема, постатей князів Коріатовичів. Одним із них був князь Федор Коріатович (1336/1340-1416). Його життя і діяльність розглядається у дослідженнях з генеалогії династії Гедиміновичів [3], історії Поділля та Закарпаття [6; 7; 8; 10; 12; 14; 15]. Чимало із його біографії залишається недостатньо вивченим, як і історичних подій доби Коріатовичів на Поділлі, зокрема, пов'язані з локалізацією Синьоводської битви 1362 р. [1].

Серед українських авторів постаті Федора Коріатовича торкався мовознавець, етнограф і історик-славист Михайло Лучкай (Поп) (1789-1843), представник демократичного напрямку в історіографії [12, с. 237-238; 5, с. 21].

Після здобуття духовної освіти М. Лучкай був священиком у рідному селі Великі Лучки (нині село Мукачівського району Закарпатської області). У 1817-1828, 1830 рр. – працював бібліотекарем, архіваріусом та керівником консисторії Мукачівського єпархіального управління, священиком в Ужгороді (на Цегельні, 1830-1843 рр.) [13]. Мав доступ до найдавніших грамот і документів з історії Закарпаття і підготував латиною 6-ти томну «Історію карпатських русинів». Праця залишилася у рукописі і побачила світ лише у 1980-х-1990-х рр. у Пряшеві (Словаччина) та згодом – в Ужгороді [13, с. 319]. Це була «перша широко планова синтетична праця з історії Закарпаття», підготовлені на тлі загальноєвропейського історично-культурного процесу [4, с. 44]. При її написанні М. Лучкай використовував праці угорських, польських хроністів, давньоруських літописців, західноєвропейських істориків [5, с. 10].

Мета статті – привернути увагу до висвітлення М. Лучкаєм постаті князя Федора Коріатовича.

Про князя Федора Коріатовича М. Лучкай писав у другому томі «Історії карпатських русинів», присвяченого подіям IX – XVII ст. Князя охарактеризовано «як достойного воїна, мудрого господарника та культурно-освітнього діяча» [4, с. 39].

У розділі 27 «Про батьківщину і походження Коріатовича» у легендарному дусі подається загальна інформація про Литву. «Литва – примітна провінція стародавньої Скіфії, пізніше Сарматії, названої Європейською ...» [9, с. 126]. У розділі 28 відзначено головних князів, з якими пов'язано піднесення Литви, яка «стала відомою вже за Міндовга, Тройден підняв її славу, а Гедимін завершив» [9, с. 132]. Далі згадуються родоводи князів і серед семи синів Гедиміна згадано батька князя Федора – Коріата (у М. Лучкає зустрічається написання цього ім'я як Кіріат), якому належало «князівство Новгород» (Новоград-Литовський – авт.) [9, с. 135, 136].

У розділі 29 під назвою «Ольгерд» наведено інформацію про Синьоводську битву 1362 р. Вказується, що вона відбувалася на Поділлі: «Зібравши військо і залучивши на свій бік Коріатовичів: Олександра, Костянтина, Георгія і Федора, - напав на татар недалеко

від Синіх вод на Поділлі і наголову розбив трьох їх провідників, а саме: Кутлубака, Кацібевкіра і Дімеветера, все Поділля очистив від татар, ... і цілу провінцію розділив між корятовичами, а саме, між Олександром, Костянтином, Георгієм і Федором так, щоб були залежними від нього і щорічно платили йому данину. ...» [9, с. 138].

При датуванні цих події М. Лучкай, слідом за польським хроністом М. Стрийковським, називав 1331 р. [14, с. 19; 9, с. 135] і вважав помилковим твердження російського історика М. Карамзіна про 1363 р. [9, с. 140].

М. Лучкай торкався деяких заходів Корятовичів в краї: «Після отримання чудового Поділля і за наявності достатньої кількості війська, щоб убезпечити себе від нападів та грабунків монголів, Корятовичі частково поновлюють багато давніх і татарами зруйнованих міст ... «Серед них М. Лучкай називав Смотрич, Кам'янець, Брацлав. «Тим часом, писав автор, молдавани запрошують на трон Георгія, але він групою бояр був отруєний. Помер у Сучаві і похований у монастирі Василіан біля Берлад. У той же час Кіріят помирає в Новгороді, Федір, діставши безсумнівно згоду як дядька, так і своїх братів, спішить у Новгород і все Поділля залишає братам Олександрю і Костянтину» [9, с. 138]. Зауважимо, що за відомостями істориків, князем Новограду-Литовського Федор Корятович став 1358 р. [8, с. 44].

Обставин повернення князя Федора на Поділля М. Лучкай не вказував. Л. Войтович стверджував, що це сталось у 1380 або у 1386 р. [3, с. 675]. Прикметно, що тоді ж, у 1386 р. він втратив володіння в Новограді-Литовському, де став князювати Корибут [11, с. 358].

Надалі М. Лучкай висвітлив втруту Федором Корятовичем Поділля, пов'язуючи їх з політикою Ольгерда. При цьому він вказував, що це відбулось у другій половині 1330-х рр. [9, с. 139-140], хоча насправді мали місце на початку 1390-х рр. за правління Вітовта. М. Лучкай відзначив, що князь Федір «будував фортеці та укріплення, став сильним і почав зневажати розпорядження свого дядька Ольгерда, відмовився сплачувати данину» [9, с. 139].

Далі автор торкався перебування Федора Корятовича на Закарпатті, яке тоді перебувало в складі Угорського королівства. Цьому присвячені розділи 30-36 праці [9, с. 143-165].

Зокрема, у розділі 30 автор відкидає як непослідовний переказ про прихід князя на Закарпаття з 300 тис. подолян. Із такою кількістю війська він «чинив би опір», і, крім того, «втеча з такою великою кількістю не була б зручною», та й «власники Поділля не дозволили б позбавити свою землю населення» [9, с. 143].

Зауважимо, що історики Закарпаття до і після М. Лучкая критикували легенду про прихід князя на Закарпаття з тисячами переселенців, зазвичай називаючи число 40 тис. осіб. Наприклад, І. Базілович допускав можливість приходу на Закарпаття певної частини селян з князем Федором Корятовичем [12, с. 66]. І. Дулішківі констатував фантастичність традиційної легенди про прихід князя Федора Корятовича в Закарпаття з 40 тис. селян з Поділля, адже «за наявності такої кількості своїх людей князь міг сміливо захищати свої володіння і на Поділлі, а не тікати під захист угорського короля» [12, с.

179]. Водночас, сучасний вчений П. Р. Магочій серед чотирьох груп – предків сучасного українського населення Закарпаття назвав русинів з Галичини та Поділля [10, с. 286]. С. Федака вказав на близькість подільських і мукачівських говірок, а також на те, що із переселенцями часів Корятовича пов'язана історія таких сіл Закарпаття, як Арданово, Студений, Копинівці [14, с. 59-61]. Згадуючи переселення на Закарпаття подолян за Корятовича, Л. Баженов наголосив, що М. Грушевський назвав це «першою великою українською еміграцією». Розселення Федором Корятовичем подолян по Закарпаттю зміцнило тут український етнос [2, с. 8].

У 31-35 розділах розкрито внесок князя Федора у господарський і культурно-світній розвиток Закарпаття [9, с. 144-161].

Повідомляється, що він «дістав домінію Мункач і як у своїй власній почав будувати фортецю» [9, с. 144-145]. Крім того, М. Лучкай наводить відомості про те, що князь також отримав від короля домінію у Маковицях (нині – на території Словацької республіки) [9, с. 150-152]. Сучасні історики вказують, що король одночасно призначив його очільником Березької та Шарішської жуп. За відомостями Л. Войтовича ці посади князь обійняв у 1395 р. [3, с. 675].

М. Лучкай пов'язував заснування мукачівського монастиря св. Миколая для руських Василіан з грамотою князя Федора від 8 березня 1360 р. Він наводить її текст, який вважає автентичним [9, с. 146-147]. Стосовно автентичності згаданої грамоти серед вчених існують різні думки [14, с. 8-15]. Водночас, історики допускають можливість перебування Федора на Закарпатті у 1360-1370-х рр., де він міг отримати певні володіння з Мукачевим і заснувати монастир. Приїзд, ймовірно, перший, князя Федора на Закарпаття пов'язується з його одруженням з Ольгою, донькою бана Боснії Стефана Контроманіса. Ще одна дочка бана – Єлизавета – була одружена з Людовіком – королем Угорщини (1342-1382) та Польщі (1370-1382) [3, с. 673]. Принагідно зауважимо, що Сигізмунд, король Угорщини у 1387-1437 рр., був одружений на доньці Людовіка і Єлизавети – Марії. А з її сестрою – Ядвігою взяв шлюб Владислав Ягайло.

М. Лучкай не дає однозначної відповіді на питання чи заснував князь Корятович Мукачівське єпископство, яке, на його думку, «... не є давнішим, але ані не пізнішим, ніж Федір Корятович» [9, с. 160].

В останніх – 36 і 37 розділах своєї праці М. Лучкай розглянув питання про долю Федора Корятовича. Спочатку він навів думку про його проживання і смерть в Мукачеві. Далі вказав на правдоподібність його повернення на Поділля у 1365 р. або 1373 р. і загибель там. Захоплення Поділля Великим князем Литовським Вітовтом (у М. Лучкай – Вітольдом – авт.) у 1392 р. або 1395 рр. М. Лучкай вже не пов'язував безпосередньо з Федором Корятовичем. На його думку литовський князь тоді розбив на Поділлі і полонив у Вільнюсі «внука від сина якогось із братів Кіріята» [9, с. 165].

Відомості з останніх розділах праці М. Лучкай є неточними. Згідно сучасних авторів, Федір Корятович був останнім володарем Подільського князівства, яке втратив у 1394 р, далі проживав в Угорському королівстві, де утримав від короля Сигізмунда Мукачівську

та Маковицьку домінії, став очільником Березької та Шарішської жуп, брав участь у низці походів короля, у 1402 р. – безуспішно спробував заволодіти Поділлям, а в наступні роки життя – повернувся до Угорщини [15, с. 274].

Праця М. Лучкая потребує ґрунтовного історіографічного аналізу, вивчення її джерельної та літературно-історичної основи. Для подальшого дослідження постаті князя Федора Корятовича необхідно здійснювати пошуки матеріалів в архівах Угорщини, Польщі та Литви, вивчати історіографічні здобутки цих країн з названої теми.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В. Синьоводська битва 1362 року: дискусійні версії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 8. С. 25-31.
2. Баженов Л. В. Тисяча років українській еміграції та участь в ній подолян. // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький, 2011. С. 6-13.
3. Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
4. Данилюк Д. Д., Курах Л. В. М. М. Лучкай – видатний учений-славіст ХІХ ст. (До 210-річчя від дня народження). // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія «історія». Ужгород, 1999. Вип. 4. С. 35-46.
5. Данилюк Д. Михайло Лучкай. // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. К., 2002. Вип. 12. С. 5-30.
6. Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. // Carpatica – Карпатика. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 75-109.
7. Кравчук О., Марценюк Н. Михайло Лучкай про князя Федора Корятовича. // Хмельницький край на мапі України. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 660-річчю м. Хмельника. м. Хмельник, 21 вересня 2022 р. Вінниця, 2022. С. 63-67.
8. Ліннік М. Князь Карыят і Карыятавічы ў гістраычным пісьменстве Беларусі // Синьоводська битва 1362 року і утвердження Коріатовичів на Поділлі – могутній поштовх до розвитку та європейської інтеграції краю: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця, 24 листопада 2017 р. Вінниця, 2017. С. 40-49.
9. Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. 388 с.
10. Маґочій Павло Роберт, Поп Іван. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2010. 856 с.
11. Новагародак. // Энциклапедыя Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2007. Т. 2. К-Я. 2-е вид. 792 с.
12. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006. 412 с.
13. Стеблій Ф. І., Лучкай М. М. // Енциклопедія історії України. К., 2009. Т. 6. С. 319-320.
14. Федака С. Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки божої князь із Мункача ...»: історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. 136 с.

Ірина Ходак

РОКОКОВІ ІКОНОСТАСИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУКЦІЇ ТА СТРУКТУРИ

У статті з'ясовано, що на Східному Поділлі в добу рококо побутували іконостаси різних типів. Один з них репрезентував архітектонічну конструкцію з відособленими верхніми ярусами, інший – суцільну стіну із заломами та акцентуванням центральної частини. Для обох основних типів характерне звуження іконографічної програми, як порівняти із власне бароковим ансамблями, через зменшення кількості вертикальних членувань.

Ключові слова: рококо, церква, іконостас, конструкція, ярус, залом, ікона, різьблення.

У науковій літературі усталилася думка, що українські іконостаси, виконані в стилістиці рококо, суттєво відрізнялися від барокових як конструкцією, так і оздобленням. Якщо кількісне зменшення різьблених елементів, що призвело до превалювання архітектонічної конструкції та малярства, дійсно повсюдно простежується в ансамблях Східного Поділля, то з архітектонічними конструкціями все складніше, оскільки одночасно побутували різні типи.

Новацією рококового періоду в регіоні став тип іконостаса з розірваною центральною частиною, точніше – відособленням верхніх ярусів від нижніх, завдяки чому для вірян частково відкривався вівтар. Оpubліковані на початку ХХ ст. світлини фрагментів привіттарних відгород у церквах Успіння Богоматері в містечку Яришеві* (нині – село Могилів-Подільського району) і архістратига Михаїла (1766) у с. Чемериси Волоські (нині – Журавлівка Жмеринського району, обидва Вінницької області) [2, іл. 3 на табл. I, іл. 4 на табл. IV] та їхні описи засвідчують, що від традиційної іконостасної стіни в обох храмах залишилася центральна частина намісного ярусу (з цоколем під нею), тобто троє дверей та образи Христа й Богородиці з Немовлям обабіч царських врат, тоді як інші образи цього ряду «перейшли» на стіни. Горішню частину іконостаса розгорнули дугоподібно (своєрідною аркадою) на значній висоті від намісного ярусу. В яришівській церкві простір над царськими вратами заповнювало різьблене зображення: навколо великого квадрата, у центрі якого в сяйві містився менший

---

* На початку ХХ ст. в Яришеві існувало дві Успенські церкви – нова та ліквідована. Давніший храм, добре відомий завдяки опублікованим Г. Павлуцьким світлинам, дерев'яний, п'ятиверхий, побудували 1768 року і освятили 1772 року, а новий, також дерев'яний, звели 1894 року й освятили 1898 року [1, с. 702].

квадрат з написаним двома чи трьома мовами словом «Бог», були розташовані півфігури чотирьох євангелістів з великими крилами, причому бородані Марко, Матвій і Лука тримали в руках розгорнені книги з початковим текстом відповідних Євангелій, а юний Іоан – згорнений сувій [2, с. 35].

Іконостас із церкви у Чемерисах Волоських, як і яришівський, складався з чотирьох ярусів і, за твердженням сучасників, був виконаний у стилістиці Людовіка XV. У розташованій горизонтально нижній частині на світліні видно царські врата та намісні образи Христа й Богородиці з Немовлям обабіч, хоча за кожною з них, як стверджував Г. Павлуцький, також містилися храмова ікона (праворуч) і «Св. Микола» (ліворуч). Над намісним було ще три яруси, але всі вони мали дугоподібну форму. У другому ряді можна було побачити «найважливіші з дванадесятих свят з Тасмною вечерею посередині», у третьому – «зображення Спасителя, який сидить на троні в царському вбранні (“Цар Слави”», а з боків на шести іконах апостоли», у четвертому, – Бога-Отця в центральному картуші та пророків і святителів у чотирьох інших картушах [2, с. 57].

Воднораз із розглянутим типом у добу рококо на Східному Поділлі досить часто трапляються іконостаси у вигляді суцільної архітектонічної конструкції із заломами, хіба заломали стали більш глибокими, ніж у власне бароковий період, а відповідно й динамічнішими. Одним з прикладів може слугувати привіттарна відгорода із церкви Різдва Христового (1750) у с. Штилівка (нині – у складі м. Немирова Вінницької області)*. На світліні, виконаній 1930 року П. Жолтовським [3, арк. 957], відтворено центральну й праву частини іконостаса від цоколя до деісисного чину, щоправда, намісні образи Христа й Богоматері майже не проглядаються із-за тканин, що їх обрамлюють, а паникадило перекриває зображення над царськими вратами. До того ж через динамічні заломали конструкції низка образів опинилася в глибокій тіні. Поза тим світлина дає підстави стверджувати, що порядок заломів відповідає тому, який спостерігали в барокових іконостасах (скажімо, у Михайлівській церкві 1720-х років у с. Білоусівка, нині – у складі с. Суворовське Тульчинського району Вінницької області), проте кут і виніс виступів значно більші. Динамічність конструкції посилювала різноманітність висоти ярусів, абрисів та обрамлення ікон. Якщо в цоколі образи мали овальну (майже круглу) форму та різьблене обрамлення (розташовані під Христом і Богородицею – одне, обабіч них – інше), то намісні ікони, значно більші за розміром, були вписані у прямокутний формат складного абрису, до того ж кожному з них фланкували товсті ажурні колони з мотивом стебла чи лози, поєднаним із широкою биндою.

---

* На світліні зазначено, що це іконостас Троїцької церкви 1750 року в с. Штилівка Брацлавського повіту. Проте в другій половині XVIII ст. в Штилівці було два храми – Різдва Христового та Успіння Богоматері, а наприкінці XIX ст. залишився лише перший з них – дерев'яний, триверхий, зведений 1750 року [1, с. 209].

Між намісним і деісним ярусами розмістили два ряди ікон. У нижньому з них – невеличкі, видовжені по горизонталі образи в прямокутних рамах зі зрізаними кутами, вигнутими чи увігнутими частинами, тобто кожне обрамлення відрізнялося деталями. Якщо взяти до уваги, що в правій частині налічується три ікони, то очевидно, що ряд складався із шести образів, крім центрального. Далі йшов ярус з більших ікон, форма яких поєднувала коло з чотирикутником (майже квадратом); їхнє обрамлення формували волоти, поєднані в різних спосіб, щоразу створюючи інакший малюнок. На жаль, світлина не дає змоги розгледіти сюжети ікон цих двох ярусів і визначити відповідно, чи вони разом змальовували дванадцять свята (по шість ікон в кожному, окрім центральної), чи маємо тут окремі ряди Неділь П'ятидесятниці та дванадцятих свят. Взуруючись на інші подільські іконостаси, можемо припустити, що йдеться про ряд Неділь П'ятидесятниці та празниковий, проте це питання потребує подальшого дослідження, насамперед із залученням церковного літопису.

Центральний образ деісного ряду – повнофігурне зображення Христа в образі Великого Архієрея, обабіч – по три, також великі, ікони, причому на кожній зображено по два апостоли на повен зріст. Усі образи мали півциркульне завершення, а центральний ще й вирізнявся складним абрисом з плинких елементів. Як і в намісному ярусі, кожне зображення деісного фланкували масивні ажурні колони з мотивом виноградної лози, що обвиває фуст, але вже без бинди. Натомість на пілястрах празникового ярусу, подібно до цоколя, бачимо різьблені накладки. Яруси відділені один від одного широкими профільованими карнизами або антаблементом. Окремо слід відзначити ажурні царські врата з півциркульним завершенням. У різьбленні стулкової колонки, увінчаною сферою, поєднано мотиви виноградної лози з гронами та бинди. По центру кожної стулки внизу – ваза, з якої виростає стебло зі стилізованим листям, що обрамляє медальйони (щораз з відмінним різьбленим оздобленням).

За архітектонікою та декоративним оздобленням (включно з формою образів у кожному ярусі та їхнім обрамленням) до штилівського надзвичайно подібний іконостас з невідного храму в містечку Іллінцях (нині – місто Вінницького району), світлина центральної частини якого відклалася в архіві Д. Щербаківського [4, арк. 11]. Зважаючи на територіальну близькість двох населених пунктів, у даному випадку може йтися не лише про хронологічну спорідненість ансамблів, а й про їх створення щонайменше майстрами одного осередку.

Зафіксований на оприлюдненій Є. Сіцинським світлині іконостас Покровської церкви (1774) у с. Кацмазів (нині Жмеринського району Вінницької області), який публікатор уважав «сучасним побудові самої споруди» [5, с. 408], належить до того самого типу, але іншого варіанта. Його середня частина виступає вперед, потім іде неглибокий залом до вітваря, а крайні частини знову виступають вперед. Як і в багатьох барокових ансамблях, у кацмазівському збережено ритмічну структуру з акцентованою центральною вертикаллю, тобто чим ближче ікона до середини, тим вище вона розташована, як порівняти з віддаленішими.

Тут горішню частину не відірвано від намісного ряду, як це демонстрували іконостаси з Яришева та Чемерисів Волоських, проте над царськими вратами залишено чималий відкритий простір (співмірний з висотою намісної ікони), який займає «Нерукотворний Спас» у сьвітлі променів. Ця особливість пов'язана з тим, що намісні образи Христа і Богородиці з Немовлям вивисшуються над бічними дверима, розташованими обабіч царських врат, натомість крайні ікони намісного ярусу – «Св. Микола» (ліворуч) і храмова «Покрова Богородиці» (праворуч) – встановлено дещо нижче, але все-таки вище, ніж зазвичай (вони починаються на рівні останньої третини царських врат). Як і в описаному Г. Павлуцьким яришівському іконостасі [2, с. 35–36], ікони намісного ярусу, очевидно, на час посту, «засовуються іншими іконами, а саме: ікона Спасителя засовується іконою Св. Трійці, а ікона Божої Матері – іконою Зачаття Пресвятої Богородиці <...> храмова ікона Покрова Богородиці <...> іконою великомучениці Варвари, <...> ікона св. Миколи <...> іконою того самого святого в іншому виді» [5, с. 408].

Унаслідок особливостей розміщення ікон в намісному ярусі («Христос» і «Богоматір з немовлям» над дияконськими дверима) у цоколі живописні зображення горизонтального формату в криволінійних обрамленнях наявні лише під крайніми іконами «Св. Микола» і «Покрова Богородиці». Празниковий ряд складається всього з п'яти образів, центральним з яких, очевидно, була «Тамна вечеря». Кожна ікона чи пара симетрично розташованих ікон різнилися форматом і характером обрамлення, утвореного поєднаннями в різний спосіб рокайлями. Посередині дійсного ярусу містився, як стверджував Є. Сіцинський, повнофігурний «Цар Слави», обабіч від нього – по дві ікони, на кожній з яких згрупували по три апостоли. Прямокутні образи з вигином угорі нагадують намісні, але більші за них. Крім того, ті, що фланкують центральний образ, як і прازیкові ікони під ними, витягнуті по діагоналі. Нарешті, у центрі горішнього ярусу зображено Бога Отця, а обабіч – пророків, причому центральна та крайні ікони мають круглий формат, а розташовані між ними – асиметричний. Завершував ансамбль великий хрест із розп'ятим Христом [4, с. 408, іл. на табл. між с. 406 і 407].

За насиченістю декоративним різьбленням кацмазівський іконостас, як і рококові ансамблі загалом, суттєво поступається бароковим. Основний акцент зроблено на ажурних царських вратах, ступки яких – на відміну від яришівських та з Чемерисів Волоських – заповнені не рокайлями, а стилізованою галузкою, тоді як рокайль використано в обрамленні шести живописних медальйонів овальної форми та у верхній частині обабіч ступкової планки. Легкість ажурі царських врат зберігає обрамлення ікон пророчого й прازیкового ярусів, невеличкі картуші над образами намісного й різьблені накладні елементи на пілястрах намісного та дійсного рядів. Загалом тут домінує конструкція і живопис, а не різьблення.

Іконостас у Михайлівській церкві (1766) у с. Матейків (нині Жмеринського району Вінницької області) так само, як і описаний кацмазівський, має залом і акцентовану центральну частину, проте він

складається із семи, а не п'яти вертикальних членувань. Центральне з них виступає вперед, два наступні з кожного боку відступають вглиб вітваря, а бічні виступають вперед. Оскільки усі чотири образи намісного ярусу розташовано строго горизонтально, то для того, щоб вивищити образи посередині празникового і деісісного рядів, майстер зробив пілястри, які фланкують царські врата, значно вищими за колони обабіч крайніх образів намісного ярусу. У результаті в празниковому і деісісному рядах образи на двох членуваннях обабіч центрального розміщено по діагоналі (з підвищення до центру). Якщо не враховувати крихітних накладних різьблених оздоб на пілястрах у цоколі та між празниковими образами, то декоративне різьблення в цьому іконостасі обмежилось царськими вратами, обрамленням образів, набраному з дуг-рокайлів, та капітелями. Причому всі ці елементи були золоченими, що створювало основний декоративний ефект, особливо якщо врахувати світле тло архітектонічної конструкції.

Іконографічна програма ансамблю доволі традиційна і повна. Якщо в цоколі декоративні картуші нині не мають будь-яких зображень, то в намісному обабіч царських врат бачимо «Христа Вседержителя» та «Богоматір з Немовлям», а за дияконськими дверима – «Св. Миколу» (північний бік) і «Собор архістратиґа Михаїла» (південний бік). У празниковому ярусі на кожному членуванні в єдиному обрамленні розташовано по два сюжети, тобто загалом тут представлено, окрім центральної «Таємної вечери», дванадцять образів великих свят. У центрі деісісного ряду – повнофігурне зображення Христа на престолі, який правцею благословляє, лівицею притримує розгорнуте Євангеліє. З кожного боку від нього – по три великі ікони з двома повнофігурними апостолами (над кожною фігурою окреме півциркульне завершення). Над центральним образом деісісного ярусу – невеличка овальна ікона з повнофігурним зображенням Саваофа. Повноцінного пророчого ряду нині нема, точніше він обмежується, крім центрального, двома образами (по дві півфігури пророків на кожному) у вигадливих картушах, що стоять над крайніми членуваннями, а біля них – кідар та митра.

Іноді вертикальні членування проєктували таким чином, що рококовий іконостас нагадував неглибоку дугу. Прикладом може слугувати збережена донині привітварна відгороди в церкві Успіння Богоматері в с. Марківка (нині Тульчинського району Вінницької області). Ефект заломів у ньому створено завдяки використанню масивних гранчастих колон, що прорізають увесь ансамбль, перериваючись карнізами між ярусами, і знову продовжуються в наступному ряду. Виняток становить лише центральна вертикаль (царські врата – «Нерукотворний Спас» – «Таємна вечеря» – «Христос Великий Архіреї» – «Коронування Богоматері»), складові якої фланкують звичайні пілястри з різьбленими накладками.

Отже, у добу рококо іконостаси Східного Поділля, з одного боку, зберегли тип суцільної архітектонічної конструкції із симетричними відносно центрального вертикального членування правою та лівою частинами. Їх особливістю здебільшого можна визначити скорочення іконографічної програми як наслідок зменшення вертикальних членувань, глибокі заломы, акцентування (підвищення) центральної

частини. З другого боку, у розглядуваний період формується новий тип із «розірваною» центральною частиною, внаслідок чого верхні яруси суттєво вивіщуються над нижнім, відкриваючи для вірних вітвар. Для обох цих типів притаманне зменшення ролі декоративного різьблення, натомість акцентовано архітектонічну конструкцію і малярство.

Джерела та література:

1. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1901. 1064, 175 с. (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета ; вып. 9).
2. Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1905. III, 124, [6] с. (Древности Украины ; вып. 1).
3. ІР НБУВ. Ф. 278. Спр. 473. 999 фото, 259 карток.
4. НА ІА НАН України. Ф. 9. Спр. 117. 41 арк.
5. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей. Труды Подольского церковного историко-археологического общества (бывшего Историко-статистического комитета). Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. Вып. 10 / под ред. Е. Сецинского и Н. Яворского. С. 393–416.

**Сергій Трубчанинов,
Олена Гевель**

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕРЕНІВ ВІННИЧЧИНИ НА СТОРІНКАХ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» Д. ДІДРО І Ж. Д'АЛАМБЕРА

Повідомлення присвячено аналізу інформації про терени сучасної Вінниччини на сторінках «Енциклопедії» французьких просвітителів Дідро і д'Аламбера (1751–1772). Встановлено, що завдяки «Енциклопедії» європейський читач міг дізнатися про адміністративний поділ, великі річки, головні міста та деякі сторінки історії краю. Більше третини статей про Східне Поділля, які в основному відносяться до модерної географії, було написано Луї де Жокуром.

Ключові слова: Східне Поділля, Вінниччина, епоха Просвітництва, «Енциклопедія» Дідро і д'Аламбера, Луї де Жокур, модерна географія.

Велику роль у розвиток і поширення знань в Західній Європі, починаючи з другої половини XVIII ст., відіграла «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» – коლოსальна праця доби Просвітництва, робота над якою тривала у 50–70-х рр. XVIII ст. під загальним керівництвом французьких філософів Дені Дідро і Жана ле Рон д'Аламбера. У 1751–1765 рр. з'явилося друком 17 томів текстів. Згодом було опубліковано 11 томів ілюстрацій, у 1776–1777 рр. – 4 томи додатків і том ілюстрацій до них, у 1780 р. – 2 томи таблиць і доповнень. Всього перше видання «Енциклопедії» налічувало 71 818 статей [1, с. 266-267]. А вже через кілька років після виходу першого видання

почалася праця над наступними виданнями у різних форматах, до роботи над якими було долучено декілька сотень авторів.

Важливе суспільно-політичне значення «Енциклопедії» добре розуміли панівні еліти Європи. Так, імператриця Катерина II неодноразово заявляла про необхідність російського перекладу «Енциклопедії». Вона навіть запропонувала команді Дідро перенести друк «Енциклопедії» до Риги. Протягом 1767–1804 рр. російською мовою було перекладено до п'ятисот різних статей з «Енциклопедії», що стосувалися технічної галузі, моралі, а також історії та політики. Останні були тенденційно підібрані, так щоб могли служити оправданням політики царизму (про турецьке панування на Балканах та ін.). Активним пропагандистом «Енциклопедії» був молодий Станіслав Понятовський, який пізніше став королем Речі Посполитої [13].

Державний і військовий діяч Речі Посполитої, поет, письменник, композитор і драматург Михайло Казимир Огінський (1729–1800), під час свого перебування в Парижі в 1760 р. давав невеликі концерти гри на арфі в аристократичних салонах й так вразив Дідро, що той запропонував йому написати спеціальну статтю для «Енциклопедії» [13]. Наприкінці цієї статті – HARPE, s. f. (Hist. anc. & Lutherie) – було сказано, що її надав граф Огінський (Hoghenski), «мабуть найскромніший і найвправніший арфіст», який поєднує найглибші знання та блискучу гармонію з благородним смаком людини високого походження [4, с. 57-58]. Сучасний польський дослідник Мацей Форицький наголошує, що справжнім енциклопедистом зарекомендував себе уродженець Вінниччини Ян Потоцький. Всю його творчість пронизував «дух Енциклопедії» [12].

Низка статей «Енциклопедії» стосувалася як України в цілому, так і окремих її регіонів. 17 томів текстів першого видання «Енциклопедії» розміщені на сайтах різних бібліотек, або ж спеціальних ресурсах у мережі Інтернет. З метою ознайомлення з томами «Енциклопедії» нами використано ресурси «Бібліотеки спадщини біорізноманіття» [11] та пошукові можливості порталу Чиказького університету [14].

Перегляд всіх 17-ти томів «Енциклопедії» дав можливість виявити всього 13 статей, які безпосередньо стосувалися теренів сучасної Вінницької області.

Чотири статті присвячені річкам краю, при чому дві з них – Дністру. На початку статті про річку Тирас (TYRAS) позначено, що вона стосується модерної географії. Насправді ж, її автор D. J. (цим акронімом-псевдонімом підписувалися статті Луї де Жокура) передає свідчення англійських авторів про Дністер як річку Європейської Сарматії. Так, зазначається, що вперше згадує про цю річку Геродот у своїй IV книзі. Описуючи сім річок між Дунаєм і Танаїсом, першою з них він називає саме Тирас. Помпоній Мела, Птолемей, Скімн Хіосський і Овідій, вважали Тирас «найшвидшим із потоків». За словами Страбона, від річки Тирас до останнього гирла Дунаю було близько трьохсот стадій; що наштовхує на висновок про те, що сьогодні ця річка має назву Ністер (Niester) або Дністер (Dniester). Її назва, як здається, утворена від назви Данастер (Danaster), яку використовує Йорнандес

(йдеться при книгу Йордана «Гетіка». – Авт.). [Клавдій] Птолемей говорить нам, що річка Тирас служила кордоном між Дакією та Сарматією. За Плінієм, на березі цієї річки було однойменне місто, яке раніше називалося Офіуса, що підтверджується свідченням Етьєна-географа [9, с. 786].

Інша непідписана стаття називалася «Ністер» (NIESTER le), в якій вказувалося, що це велика річка Польщі; вона має свій початок у Руському воєводстві на горі Крапак, перетинає Покуття, відділяє Молдавію від Подільського воєводства і тече до Біалогороду, міста в Нижній Арабії (basse Arabie з'явилося внаслідок помилки при наборі тексту, замість слова Bessarabie. – Авт.), де впадає в Чорне море [6, с. 139].

У невеличкій статті про річку Рось (ROS) Жокур зазначив, що це річка Польщі, в Україні. Вона бере свій початок у Брацлавському воєводстві, обводнює Київщину та впадає в Бористен біля Канева [8, с. 362]. У невеличкій непідписаній статті про річку Південний Буг (BOG) вказувалося лише, що це річка Польщі, яка впадає в Дніпро поблизу Очакова [2, с. 294].

Адміністративно-територіальні одиниці на Поділлі охарактеризовані у двох статтях. У більшій статті, автором якої є Жокур, зазначається, що Поділля (PODOLIE) є воєводством Малої Польщі, яке межує на півночі з Волинню, на півдні з Молдавією та Покуттям, на сході з Брацлавським воєводством і на заході з Руським. Там є кар'єри мармуру різних кольорів; цінуються воли та коні, яких там годують: цю країну зі всіх сторін напоюють Бог та Ністер; воно складається з трьох територій – Камінецька, Фрамблова (Теребовлі. – Авт.) та Лахичова (Летичева. – Авт.) [7, с. 811].

У меншій непідписаній статті про Брацлав вказується: «Браслав, або Брацклав (BRASLAW, ou BRACKLAW) – місто і воєводство, або провінція Малої Русі (petite Russie), на кордоні Тартарії; місто розташоване на річці Бог» [2, с. 399].

Ще 7 статей «Енциклопедії» присвячено містам Вінниччини. Зокрема, у непідписаній статті про Вінницю зазначалося: «Вінніца (WINNICZA), (геогр. мод.) місто в Польщі, на Поділлі, столиця Брацлавського воєводства, на березі річки Бог, за 12 льє від Брацлава. Це місце засідань судового трибуналу і шляхетських зборів. Довгота 46, широта 49.27» [10, с. 626].

В уявленні редакторів «Енциклопедії» на Поділлі існувало два окремих міста – Бар і Ров. У невеликій непідписаній статті вказувалося: «Бар (BAR), (геогр.) місто в Польщі, на Поділлі, розташоване на річці Ков (Kow). Довгота 46, широта 49.15» [2, с. 67]. У той же час, у статті, автором якої був Жокур, було написано: «Ров (ROW), (геогр. мод.) містечко в Польщі, на Поділлі, на однойменній річці, яку інакше називають Мораве. Науковці вважають, що Ров – це Ерактум Птолемея, стародавнє місто Бастарнів у Європейській Сарматії» [8, с. 416].

Також Жокуру належала стаття про Кальник (KALNICK), в якій вказувалося, що це укріплене місто в Польщі, у Брацлавському воєводстві. Воно підкорилося польському королю в 1674 році. Довгота 47.53, широта 48.59 [5, с. 109].

Ще в трьох невідписаних статтях згадувалися невеликі міста краю: Хмільник (CHMIELNIC) та Янів (JANOW) на верхньому Поділлі [3, с. 359; 4, с. 447], а також Бершадь (BERCAD) у Брацлавському воєводстві [2, с. 206]. Щодо Хмільника підкреслювалося, що місто було збудоване з дерева [3, с. 359].

Таким чином, зі сторінок «Енциклопедії» Дідро і д'Аламбера перед читачами постає образ Східного Поділля (сучасних теренів Вінниччини), хоча і з деякими спотвореннями, які з'явилися внаслідок друкарських помилок та плутанини авторів із джерелами інформації. 38% статей, які торкаються теренів Вінниччини, належать Луї де Жокуру. Важко визначити, кому належать інші статті в даному виданні, оскільки вони не були авторизовані.

Джерела та література:

1. Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. Київ, Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2012. 808 с.
2. Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot ... Paris : Chez Briasson, David, Le Breton, Durand, 1751. Tome II. IV, 873 p.
3. Idem. Paris : Chez Briasson, David, Le Breton, Durand, 1753. Tome III. XVI, 906 p.
4. Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par Mr.***. Neufchastel : Chez Samuel Faulche & Co, 1765. Tome VIII : H–IT. II, 936 p.
5. Idem. Tome IX : Ju–Mam. 956 p.
6. Idem. Tome XI : N–Pari. 963 p.
7. Idem. Tome XII : Parl–Pol. 965 p.
8. Idem. Tome XIV : Reggi–Sem. 949 p.
9. Idem. Tome XVI : Te–Venerie. 962 p.
10. Idem. Tome XVII : Venerien–Z. 890 p.
11. Encyclopédie, ou, Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers // Biodiversity Heritage Library. URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/82225>.
12. Forycki M. Jean Potocki et l'esprit de l'Encyclopédie // Jean Potocki : le travail du temps / François Rosset et Dominique Triaire (dir.). Montpellier : Presses universitaires de la Méditerranée, 2019. P. 53–63. DOI : 10.4000/books.pulm.2076.
13. Forycki M. La diffusion de l'Encyclopédie de Diderot et d'Alembert en Europe centrale et orientale // Le rayonnement français en Europe centrale : Du XVIIe siècle à nos jours / Olivier Chaline, Jaroslaw Dumanowski et Michel Figeac (dir.). Pessac : Maison des Sciences de l'Homme d'Aquitaine, 2009. P. 309–315. DOI : 10.4000/books.msha.18037.
14. The ARTFL Encyclopédie. URL: <https://encyclopedie.uchicago.edu>.

ПОСТАТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ БОЛГАРІЇ ІГНАТЬЄВА В СВІТЛІ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНОГО БАЧЕННЯ

Відомий дипломат та державний діяч Ніколай Павлович Ігнат'єв є важливою постаттю в болгарській історії. Він зробив особистий вагомий внесок в здобуття Болгарією незалежності. Граф Ігнат'єв був автором Сан-Стефанського мирного договору 1878 року, за яким Болгарія отримала автономію у складі Османської імперії, а згодом - державну самостійність. За такі заслуги Ніколай Ігнат'єв вважається національним героєм Болгарії. Після дипломатичної кар'єри граф Ігнат'єв оселяється в українському селі Круподеринці, яке стало останнім місцем його земного спочинку. Український період життя графа відзначений його ефективною господарською діяльністю. Будучи російським чиновником Ніколай Ігнат'єв позитивно та з симпатією ставився до України, що знайшло відображення в його особистому житті. Тому є підстави вважати постать Ніколая Ігнат'єва прихильною до України, а його український період життєдіяльності - надбанням української історико-культурної спадщини.

Ключові слова. Ігнат'єв, Болгарія, Круподеринці, українсько-болгарські зв'язки.

Українсько-болгарські зв'язки сягають найдавніших глибин, починаючи з часів Русі та Першого Болгарського царства. Взаємні стосунки охоплюють різні сфери людської діяльності: державні, культурні, наукові, торгові, релігійні тощо. Взаємовплив української та болгарської національних спільнот позначений великою кількістю яскравих історичних постатей з обох сторін. Свій внесок у будівництво українсько-болгарського містка зробив також граф Ігнат'єв.

Ніколай Павлович Ігнат'єв народився 17 січня 1832 року в Санкт-Петербурзі (Російська імперія). У юності закінчив Пажеський корпус, а потім Академію генерального штабу зі срібною медаллю. У 1851-1856 рр. проходив службу поручиком у лейб-гвардії гусарського полку та обер-квартирмейстером у Гвардійському полку Генерального штабу. Згодом Ніколай Ігнат'єв стає на шлях дипломатичної діяльності і у віці 24-х років вже обіймає посаду військового аташе в Лондоні. Згодом молодий дипломат веде успішну дипломатію на сході: в Хівінському, Бухарському ханствах та Китаї. [1]

Одним з його досягнень було укладення Пекінського договору 1860 року. Уссурійський край офіційно не належав Російській імперії — це була спірна територія з Китаєм. В той час Китай воював з Британією та Францією, і китайському імператору було не до приморського краю. Тоді російський посол у Китаї граф Ігнат'єв зумів стати посередником між ворогами і переконати французів та британців викреслити з мирного договору принизливі для Пекіна пункти. На вдячність китайський імператор підписав Пекінський договір, за яким Росія одержала лівий берег ріки Амур, правий берег ріки Уссури та маньчжурський берег

Японського моря до кордону з Кореєю. Це також дало змогу для будівництва в бухті Золотий Ріг порту Владивосток. Відтоді Російська імперія дістала вихід до Японського моря та оволоділа Приморським і Хабаровським краями [5].

Досить тривалий період, 13 років (1864-1877 рр.), Ніколай Ігнат'єв перебував на посту Надзвичайного і Повноважного посла Росії в Константинополі (Туреччина). Будучи глибоким знавцем Сходу та Балкан Ігнат'єв вів перемовини з турецькою владою про надання автономії болгарам, македонцям, грекам та румунам.

Друга половина XIX століття характеризувалась бурхливим політичним життям в Балканському регіоні, що було пов'язано з посиленням національно-визвольних процесів і прагненням балканських народів до політичної незалежності. Великою дипломатичною перемогою Н.П. Ігнат'єва стало рішення Константинопольської конференції послів європейських держав, які вимагали від Туреччини надання автономії християнським провінціям Османської імперії. Проте відмова султана прийняти цю вимогу спонукала до оголошення Росією війни Туреччині. Після російської перемоги у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. проект мирного договору, що був прийнятий у Сан-Стефано 19 лютого 1878 року, готував граф Ігнат'єв. Згодом Берлінський конгрес переглянув низку важливих позицій цього договору, але на Балканах утворилися незалежні держави Сербія, Чорногорія, Румунія, Болгарське князівство. Південна Болгарія отримала автономний статус в складі Туреччини. Пізніше 1885 року обидві частини возз'єдналися в єдину Болгарію [3, с. 157].

Після такої важливої місії Ніколая Ігнат'єва відправляють у відставку з дипломатичної служби за станом здоров'я. Згодом він обійме посади міністра державних маєтностей (1881 р.) та міністра внутрішніх справ (1881-1882 рр.). Проте проникливий розум Ніколая Павловича не давав йому спокою на цій посаді. Ніколай Ігнат'єв пропонував цареві Олександрові III кардинально змінити устрій імперії. Міністр вважав за доцільне запровадження Земського собору, що передбачало можливість проведення виборів усіма верствами населення, створення кабінету міністрів західного зразка, що було ознаками конституційної монархії. Такі ідеї стали причиною відставки Ігнат'єва з поста міністра внутрішніх справ.

Ніколай Ігнат'єв був одружений з Єкатеріною Голіциною. Подружжя мало п'ятеро дітей. У 1880 р. граф придбав Круподеринський маєток, в якому постійно жив з 1882 року. Варто зазначити, що в різних губерніях Росії графу належало близько сорока маєтків, які перебували в занедбаному стані через службову зайнятість графа. Однак для життя він вибрав мальовничу місцину на Поділлі. У селі Круподеринці Київської губернії (нині - Вінницька область, Україна) Ніколай Павлович скуповує землі, успішно розвиває сільське господарство, будує заводи та млини.

Родина Ігнат'євих: граф, його дружина Єкатеріна та їх діти мешкали в двоповерховому будинку на пагорбі ставка. Сьогодні цей будинок є пам'яткою архітектури. У Круподеринцях 1895 року коштом графа Ігнат'єва за проектом Александра Помєранцева збудовано православний храм, який є зменшеною копією Кафедрального Собору

св. Олександра Невського, зведеного в болгарській столиці Софії. Паралельно будували будинок священника, господарські приміщення та лікарню. Вперше храм відчинив свої двері перед прихожанами 17 вересня 1901 року [2].

Церква Різдва Пресвятої Богородиці – родова усипальня: у 1908 р. тут поховали Ніколая Ігнат'єва, у 1914 –му – його доньку Єкатеріну, а в 1917р. – дружину Єкатеріну Леонідівну.

У глибині церковного двору – величезний хрест на гранітному постаменті. Це - пам'ятник загиблим морякам в Цусімській битві під час російсько-японської війни 1905 р. Його встановлено за наказом Єкатеріни Леонідівни Ігнат'євої в 1914 р. в пам'ять про сина, племінника та інших загиблих у Цусімському бою моряків. Чотири старовинні корабельні якорі скріплені важкими ланцюгами огорожують кам'яну брилу, на якій напис, що пам'ятник вшановує пам'ять графа Владіміра Ігнат'єва, Алексея Зурова (племінника графа) та всіх інших моряків.

Господарство графа Ігнат'єва в Круподеринцях, за даними Київського статистичного комітету за 1900 рік, складалося з 1573 десятин землі. В селі проживало 1064 чол. Була православна церква, каплиця, церковно-приходська школа, водяний млин, цегельний завод, дві кузні.

Граф проводив сміливі кроки з впровадження промислових технологій, інноваційних методів господарювання. Так, у 1896 р. у маєтку біля ставка побудував унікальний чотириповерховий млин, який до цього часу стоїть над річкою Рось (нині - недіючий).

Краєзнавці стверджують, що граф Ігнат'єв вклав гроші у будівництво вокзалу в містечку Погребище і нібито навіть збирався протягнути семикілометрову залізничну колію до села Круподеринці, але смерть, спричинена серцевим нападом влітку 1908 року, стала на заваді цьому.

Після більшовицького перевороту 1917 року діти графа Ігнат'єва виїхали за кордон. Більшовицькі активісти майно розграбували, окремі будівлі зруйнували. В графському маєтку знаходились комунa, яка і вивезла частину майна. У в церкві більшовики влаштували склад для зерна. В усипальні зберігали інші продукти. За свідченнями старожилів на надгробній плиті графа робітники рубали м'ясо. У 1930 році з церкви скинули найбільший дзвін вагою в 2,5 тонни, який, упавши, зруйнував вхід до храму. Згодом під час політичного потепління дозволили відкрити храм. З 1957 року до недавнього часу тут служив отець Сергій Виговський [6].

У Болгарії шанують пам'ять графа М. Ігнат'єва. Його ім'ям названо центральні вулиці Софії та інших населених пунктів, а п'ять селищ називаються Ігнат'єво.

Завдяки дипломатичній діяльності Н. Ігнат'єва тисячі болгарських та сербських переселенців після невдалого квітневого антиурецького повстання 1876 року поселились на українських землях сучасних Одеської, Запорізької, Донецької та Луганської областей.

Український період життя Ніколая Ігнат'єва був відзначений господарськими справами. Він стояв біля витоків розвитку цукрової промисловості на Поділлі. Ніколай Павлович у 1881 році заснував

винокурню в Немировцях, яка дала поштовх для розвитку Немирівського заводу, що виготовляє знамениту немирівську горілку.

У 2005 році село Круподеринці приймало високих гостей: праправнучку графа О. Столповську-Ігнат'єву, представника торгівельної місії посольства Болгарії в Україні Тодора Канєва та інших. А в Погребищі 1 жовтня того ж року відбулася II міжнародна науково-практична конференція «Мій ідеал – вільна Болгарія», присвячена національному герою Болгарії Ніколаю Ігнат'єву, під час якої Надросся відвідали Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні Дімітр Владіміров, болгарська дослідниця життєвого шляху родини Ігнат'євих Каліна Канєва, праправнучка Н. Ігнат'єва Олександра Столповська-Ігнат'єва. Згодом у 2008 році за участі поважних болгарських гостей у Погребищі проведено Міжнародну науково-практичну конференцію до 130-річчя звільнення Болгарії від османського іга та увіковічення пам'яті героїв Шипки та Плевни. На стіні церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Круподеринцях встановили пам'ятну дошку з написом «Вірному болгаролюбу графові Ніколаю Павловичу Ігнат'єву. Фундація «Славяни». 3 липня 2008 року від вдячного болгарського народу» [4].

В садибі графа знаходилася сільська школа, частину якої відведено під музей родини Ігнат'євих, де можна побачити старі фотографії графської родини та інші експонати.

Вже згадана болгарська письменниця Каліна Канєва справедливо називає графа Ігнат'єва лицарем Балкан [3, с. 42]. Ніколай Павлович Ігнат'єв будучи видатним дипломатом спрямовував свій талант на користь державі, якій служив - Російській імперії. В період його життєдіяльності Україна, яка стала його другою батьківщиною, перебувала під колоніальною владою Росії. І в той час коли гравці великої політики ділили сфери впливу у світі, Україні відводилася роль провінційного південно-західного краю Російської імперії.

Наприкінці XIX століття Болгарія здобуває незалежність, а на початку XX століття Україна робить чергову спробу, що вирватись з російського поневолення. У 1918 році Болгарія визнала Українську Народну Республіку та разом з іншими державами підписала з УНР Брестський мирний договір. Болгарський посол Шишманов І.Д. заявляв, що Україна є державою з давньою історією і культурою.

Але ці події сталися вже після смерті графа Ігнат'єва. Очевидно, що в світогляді російських чиновників високого рангу не було місця для української державницької самостійності. Однак, щоб дослідити ставлення графа Ігнат'єва до українства зазначимо передусім, що його рід походив від чернігівського боярина Федора Бяконта, який в часи ординської навали переїхав до Москви. Імовірно, що усвідомлення історичної батьківщини своїх предків спонукали графа Ігнат'єва оселитись в мальовничому українському Поділлі. Село Круподеринці стало родовим помістям графа.

Важливою деталлю, що характеризує симпатію Ніколая Ігнат'єва до української ментальності, є те що він часто вживав українські слова. Так, Ніколай Павлович не знайшов ні в рідній російській, ні в англійській, німецькій та французькій мовах, якими володів досконало, ніжнішого

слова ніж українське «жінка». Саме так вишукано та витончено він звертався до своєї дружини: «ненаглядная жинка», «бесценная жинка», «несравненная жинка». А своє помешкання, всупереч дворянському етикету, називає українським словом «хата».

У дослідницьких публікаціях зустрічаємо відомості, що Ніколай Ігнат'єв бував у Києво-Печерській лаврі, а також відвідав могилу Тараса Шевченка.

Ніколай Ігнат'єв, як державний чиновник Російської імперії сприяв могутності Росії на зовнішньополітичній арені, був поставлений на службу імперським амбіціям. Завдяки його дипломатичним старанням за Пекінським договором Росія отримала понад 800 тисяч квадратних кілометрів території, в тому числі порт Владивосток. Однак змінилася і карта сучасної України, до якої свого часу увійшли населені болгарами землі Бесарабії. А на далекосхідних теренах утворився відомий Зелений Клин (Зелена Україна) - терени компактного проживання українських переселенців. Після краху Російської імперії на початку ХХ століття цей край претендуватиме на державну самостійність та зазнає поразки через більшовицьку окупацію.

Ніколай Павлович Ігнат'єв жив і творив в умовах свого часу. Його пропозиції щодо реформування державного устрою Росії були продиктовані його проникливим мисленням щодо необхідності демократизації держави. Граф симпатизував ідеям панславізму, які свого часу сповідували також прихильники Кирило-Мефодіївського товариства, серед яких був і Тарас Шевченко.

Сьогодні Україна позбувається наслідків російського імперського впливу в суспільно-політичному житті. Справедливо переглянуто оцінку щодо багатьох російських діячів в різних сферах людської діяльності через призму українського бачення, з позицій їх ставлення до українства. Вважаємо це необхідною вимогою часу.

У світлі таких тенденцій також вважаємо, що нащадок чернігівського боярського роду, російський граф і дипломат Ніколай Павлович Ігнат'єв щиро любив Україну, він називав село Круподеринці «милим українським раєм».

Увага та пошана до постаті Ніколая Павловича Ігнат'єва і в подальшому буде об'єднуючим містком між українським та болгарським народами.

Джерела та література:

1. Віктор Мельник. Творець Болгарії / Україна молода. - 2010. - 10 квітня. - №066
2. Віктор Шпак. Круподеринці графа Ігнат'єва / Урядовий кур'єр. - 2010. - 8 лютого
3. Калина Канева. Рыцарь Балкан. Граф Н.П. Игнат'єв - М.: Центрполиграф, 2006 - 523 с., илл.
4. Павло Горбанський. Помістя графа Ігнат'єва відвідав болгарський посол / 20 хвилин. - 2009. - 9 березня
5. Романюк І.М. ІГНАТЬЄВ Микола Павлович // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН

України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.. С. 411.

6. Тетяна Пасова. Як усипальня графа Ігнат'єва стала колгоспною коморою, а потім знову перетворилася на храм / Голос України. - 2010. - 29 вересня. - № 188 (8205)

Олександр Федоришен

МЕМОРІАЛ ВОЇНАМ ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ У СТРИЖАВЦІ 1881 Р.: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

У статті висвітлено історію появи та облаштування турецького кладовища і Меморіалу воїнам Османської армії у Стрижавці графом Тадеушем Грохольським у 1881 р., його занепад у ХХ ст., обставини віднайдення пам'ятника у 2018 р. та його успішну реновацію упродовж 2019-2023 рр.

Ключові слова: меморіал, Османська армія, Османська імперія, пам'ятник, реставрація, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., Стрижавка, Тадеуш Грохольський.

У 1877-1878 рр. відбулась чергова війна між Російською і Османською імперіями за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова. Вона завершилась поразкою для Туреччини і стала однією з найдраматичніших за наслідками та колосальною за масштабами у турецькій історії. Тоді в полон потрапили 115 984 особи, що становило майже половину тогочасної Османської армії. [1, с. 16].

Одним із регіонів Російської імперії, де розміщували полонених, став Вінницький повіт Подільської губернії. У 1877 р. влада орендувала палац у Стрижавці (нині смт. Вінницького району Вінницької області) для створення шпиталю, де утримували і лікували поранених бранців Османської армії. Частина з них помирала від ран та інших природних причин.

Під опікою графа Тадеуша Грохольського (1839–1913) на території Стрижавського маєтку, а саме на ділянці поля, суміжній до православного і римо-католицького цвинтарів, для спочилих турків було засноване невелике мусульманське кладовище, яке оточили ровом та обсадили хвойними деревами [2, с. 415].

Т. Грохольський, відомий громадський діяч, живописець і графік, належав до польської шляхетської родини, яка проживала на теренах Поділля з ХVІІІ ст. Для них Стрижавка була сімейною власністю, яка була втрачена у ХІХ ст.: маєток належав Ю. Моравському, який мешкав за кордоном. Вже у 1879 р. власник виписав довіреність на управління садибою, а Т. Грохольський сплатив усі борги, якими був обтяжений маєток, забезпечивши вкладений капітал заставною угодою та 16-річним орендним контрактом [3, с. 148]. Цим самим він де-факто зумів обійти царську заборону володіти садибою неросіянину, запроваджені після невдалого польського Січневого повстання. Набувши у 1880 р. весь Стрижавський ключ (Стрижавка, Слобідка-Стрижавська, Лаврівка, Дубова та Переорки), граф почав

активно відбудувати господарство маєтку і сам палац, який перебував у жалюгідному стані.

У контексті цих робіт Т. Ґрохольський 1881 р. вирішив вшанувати пам'ять спочилих 49 турецьких воїнів, збудувавши меморіал на створеному ним мусульманському кладовищі. Для братської могили у Стамбулі він замовив мармуровий пам'ятник, увінчаний півмісяцем та п'ятикутною зіркою з відповідним каліграфічним написом староосманською мовою.

Фото Меморіалу воїнам Османської армії 1881 р. З фондів Президентського державного архіву Турецької Республіки (I.NR. 312-19944-9). Надано кураторкою колекції східного мистецтва Національного музею у Варшаві п. Йоанною Боярською-Цеслік.

У рукописі «Історія турецького цвинтаря у Стрижавці» авторства доньки Т. Грохольського Зофії Красіцької (1889–1969), який у перекладі українською мовою вперше публікується в цій статті, детально описано обставини облаштування місця пам'яті.

«Під час Російсько-турецької війни 1877–[18]78 р. російський уряд орендував стрижавський палац під шпиталь для поранених турецьких військовополонених. Багато з них померло. Їхні останки складали в одній з бічних нежилых кімнат, оскільки жодний із християнських цвинтарів не хотів прийняти мусульман. Тадеуш Грохольський, власник Стрижавки, пожертвував шматок поля на поховання померлих. Наказав обкопати його глибоким ровом та обсадити сосонками і ялинами.

Він розпочав заходи для доставки мусульманського пам'ятника з Одеси за посередництва турецького консула, який його замовив і сказав зробити весь напис турецькою мовою. Відправив його до Стрижавки разом з муллою (турецький священник) для встановлення його за мусульманським обрядом. Розпакували пам'ятник на місці призначення. Мулла вимагав, аби було зроблено підмурок з дикого каменя. Пам'ятник встановлено написом до сходу сонця. Коли робота була закінчена, мулла сказав вибити за встановленим пам'ятником на прямокутному цоколі квадратне заглиблення, щоб там збиралася вода для пиття для пташок.

Коли все було закінчено, мулла розгорнув килимок, зняв взуття і почав читати молитви за померлих, що тривало близько 45 хвилин, потім згорнув килимок, подякував власнику за зусилля і за виділення землі під цвинтар для загиблих турків і повернувся до Одеси.

Минуло кільканадцять років, коли одного дня прийшов лист із Петербурга від турецького посла, написаний турецькою і французькою мовами, дуже люб'язний, з повідомленням, що султан Абдул-Гамід дуже зворушений гуманітарним вчинком власника Стрижавки і хотів би йому подякувати; отож запитує, чи гр[аф] Грохольський прийняв би відзнаку від султана. Т. Грохольський відписав, що із вдячністю прийме те, чим султан забажає його відзначити.

Через деякий час прийшов величезний конверт, з адресою, написаною турецькою і французькою мовами, з печаткою султана, а при ньому малий пакунок, всередині якого був сап'яновий червоний футляр, що містив [після цього слова зверху напис: «командорську зірку»] орден Меджидіє I ступеня зі стрічкою [примітка авторки: червоною стрічкою із зеленими краями.], а в конверті був диплом [після цього слова зверху напис: «на пергаменті золотими літерами надрукований»] про надання ордену [Тадеушу Грохольському] за його гуманітарний вчинок щодо полеглих у захисті вітчизни турків [над цим реченням також дописана дата: «23 IX 1889». Припускаємо, що це дата видачі диплома до ордену]. При тому лист консула.

Через кілька років, тобто в 1898 [р.], Тадеуш Грохольський як віце-президент Сільськогосподарського товариства у Вінниці [Т. Грохольський був віцеголовою вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату та товаришем голови Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської

промисловості] був делегований поїхати до Константинополя для купівлі арабських жеребців.

З радістю прийняв цю пропозицію, бо хотів особисто подякувати за орден султанові. Тож він поїхав із дружиною Зофією, уродженою Замойською, і старшим сином Тадеушем, і вони були дуже сердечно прийняті та обдаровані різними сувенірами» [4, арк. 1-13в].

Ймовірно, рукопис було створено вже після Другої світової війни. Зауважимо, що З. Красіцька була очевидицею цих подій лише частково (до прикладу, на час виїзду сім'ї до Стамбула їй було 10 років). Тому можемо припустити, що ці спогади записані зі слів її матері Зофії Грохольської (1866–1957), з якою вона мала дуже тісні стосунки.

Подальша доля Стрижавського маєтку була трагічною і досить типовою для палацо-паркових комплексів Поділля в буремні роки Першої світової та революції: палац спалено 18 січня 1918 р., а два роки потому родина Грохольських виїхала до відродженої Польщі. Протягом ХХ ст. мусульманський цвинтар занепадав, хоча місцеві мешканці зберегли епізодичну пам'ять про милосердний вчинок графа у локальному топонімі «турки», називаючи так позбавлену догляду ділянку кладовища.

У 1988 р. у районній газеті «Колгоспна Зоря» журналістка Валентина Пустіва (тоді студентка факультету журналістики Київського держуніверситету) привернула увагу до турецького цвинтаря і меморіалу у статті «На чію пам'ять сподіватися?..». У газетному нарисі зафіксовано його занедбаний стан та забуту історію походження з кількома гіпотетичними версіями: пам'ятник належить до ХVII ст., а поховані там начебто були «полоненими польського поміщика Грохольського» або «турками-завойовниками» [5, с. 4]. На початку 1990-х рр. цвинтар вояків Османської армії разом із суміжним православним кладовищем був рекультивований. Насипані могильні пагорби занепали і втратили візуально виражене маркування у просторі, через що поховальну зону де-факто поглинула приватна садибна забудова.

У 2018 р. вінницький блогер та дослідник культурної спадщини Вадим Постернак повторно віднайшов меморіал поряд із садибою за адресою вул. Алеї, 46 серед будівельного сміття та опублікував його світлини у соціальних мережах. Тоді ж директор Дослідницького центру турецького і арабського світу (Гаага, Нідерланди) доктор Мехмет Тютюнджю переклав зі староосманської 14 рядків напису на обеліску:

«Кожна душа спробує смерті (Коран 3:185) / Усі живі люди спробують смерті. / У 1294 році Хіджри / Коли між Османською державою і Росією / Відбулась війна / 49 солдатів Османської армії / які отримали поранення за свою Батьківщину / перебували у полоні / в Стрижавці в будинку графа Тадеуша Грохольського. / Коли вони померли від своїх ран та кривд, / граф Грохольський поховав їх / в ісламському літочисленні 1298 року / Християнського року 1881-го, спорудив цей пам'ятник / В пам'ять про них. / Нехай благословить їх Бог...» [1, с. 17].

Також Тютюнджю констатував, що цей пам'ятник – єдиний історичний османський намогильний камінь, збережений в Україні (за виключенням тимчасово окупованого Криму), напис на якому віртуозно

виконаний митцем-каліграфом високого класу, ім'я якого поки що не встановлено.

У 2019 р. нащадок Т. Ґрохольського, правник Генрик Ґрохольський разом із дружиною Майєю спільно з Центром історії Вінниці ініціював процес реставрації унікального турецького монументу. Для первинного збереження пам'ятки проведено громадську толоку та встановлено інформаційний стенд.

У 2021 р. архітектор Євген Совінський спільно з автором цієї статті виконали ескізний проєкт реновації меморіалу. У його рамках створено історико-архітектурну довідку, зібрано картографічний та іконографічний матеріали, проаналізовано наявний стан пам'ятника та запропоновано алгоритм реновації потенційної пам'ятки.

За роки недогляду меморіал серйозно постраждав: оригінальний мармуровий обеліск був уражений лишайником, мав сколи всієї правої сторони внаслідок падіння; постамент, змурований з цегли на вапняно-піщаному розчині, розколовся надвоє та не підлягав відновленню.

Протягом 2021-2023 рр. тривав процес реновації пам'ятки. Жертводавцями цього процесу виступили Стипендія Генрика та Майї Ґрохольських, Генеральне консульство Республіки Польща у м. Вінниця (генеральний консул Дамян Цярцінські), Міжнародний благодійний фонд «Атеш» (голова фонду Теймур Абушов). Реставрацію здійснила компанія «PetraGold» (Анатолій та Людмила Хлоп'ячі, Анна Шаповал), а організаційну та консультаційну підтримку надавав Музей Вінниці спільно з Державним архівом Вінницької області за сприяння Стрижавської територіальної громади.

У ході реновації виконано такий комплекс робіт: мармуровий обеліск механічно та хімічно очищено від лишайника з подальшою консервацією захисним розчином; механічно очищені оригінальні гранітні бруски, які слугували фундаментом пам'ятника; з каменю-пісковіку виготовлено новий постамент з обрядовою нішею, який по периметру прикрасили відтвореним східним візерунком; навколо пам'ятника виконано благоустрій – простір забруковано стилізованим білим півмісяцем на червоному тлі.

Під час робіт з демонтажу і монтажу пам'ятника ідентифіковано місце його первинного фундаменту, і, найголовніше, – знайдено частину сколотих з обеліска мармурових елементів, які передано до фондів Музею Вінниці.

28 вересня 2023 р. за участі жертводавців, представників посольств Туреччини та Азербайджану, влади, духовенства, дослідників та громадськості відбулося офіційне відкриття відреставрованого меморіалу. Нині триває процес передачі пам'ятки на баланс місцевій громаді. У подальшому Меморіал воїнам Османської армії у Стрижавці потребує захисту держави шляхом надання йому статусу пам'ятки історії щонайменше місцевого, а у перспективі – національного значення.

Джерела та література:

1. Mehmet Tütüncü. A monument from 1881 for mass grave of Turkish soldiers in Strizawka / Емінак: науковий щоквартальник. 2018. №2 (22) (квітень-червень). Т.2. С. 14-21.
2. Roman Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Том 10. Województwo bractawskie. Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo, Wrocław, 1996. 576 s.
3. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.
4. Красіцька З. Історія турецького цвинтаря у Стрижавці. [На правах рукопису]. З особистого архіву Генрика Грохольського (переклад українською та примітки В. Колесник). Арк.1-13в.
5. В. Пустіва. На чю пам'ять сподіватися?.. / Колгоспна зоря. № 99 (6373). 18 серпня 1988 р.

Сергій Єсюнін

НЕМИРІВ – ЦЕНТР ПОДІЛЬСЬКОГО ДЗВОНОЛИВАРНИЦТВА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У матеріалі наведено відомості про дзвоноливарні заводи Немирова у ХІХ – на поч. ХХ ст. та участь немирівських виробників церковних дзвонів у міжнародних виставках на поч. ХХ ст.

Ключові слова: дзвін, дзвоноливарня, завод, виставка, Немирів, Поділля.

Дзвін надзвичайно важливий атрибут східного християнства. Виготовлення церковних дзвонів має в Україні давні традиції, які зародились після Хрещення Русі.

Перші відомості про виготовлення дзвонів на Поділлі зустрічаємо у ХVІ – ХVІІ ст. Зокрема, відомо ім'я кам'янецького майстра-відливника Адама Петровича, про якого уперше згадано 1580 р., востаннє – 1605 р. [1, с.121]. У ХVІІ ст. у місті працював людвисар на ім'я Григорій, який отримав від місцевого єпископа 100 злотих на виготовлення дзвону. У 1712 р. у Кам'янці-Подільському уже діяв окремий людвисарський цех [2, с.694]. У ХVІІІ ст. зустрічаються також відомості про існування виробництва дзвонів у Чорному Острові, яке започаткувала родина Островських. Згадується майстер Василь Островський, який у 1761 та 1780 рр. відлив дзвони (вага останнього 38,5 пудів) для Сатанівського монастиря [3, с.174].

Після інкорпорації Поділля до складу Російської імперії (1793 р.) кілька десятиліть про виготовлення дзвонів у краї свідчень не зустрічаємо. Ближче до 40-х рр. ХІХ ст. нащадки згадуваного вище майстра Василя Островського відновили відливання дзвонів у Чорному Острові Проскурівського повіту. На той час це був єдиний дзвоноливарний завод у Подільській губернії, про діяльність якого є відомості за 1846 рр., коли завод виробив продукції на 671 руб. [4, с.125]. Але, деякий час після цього відливання дзвонів у Чорному

Острові знову припинилось і було відновлене у 1880-х рр. Юліаном Островським у сусідньому з Чорним Островом селі Захарівці [5]. У ті самі роки у Проскурівському повіті з'явився ще один дзвоноливарний завод – у с. Лісові Гриневці, що за 5 верст від Проскурова (нині – м. Хмельницький). Підприємство заснував Василь Заленський, воно було невеликим – працював сам власник зі своїми синами [6].

Отож, у Проскурівському повіті у друг. пол. XIX – на поч. XX ст. діяло два дзвоноливарних заводи. Але, на той час не Проскурівщина була найбільшим осередком виробництва церковних дзвонів на Поділлі. Головним центром дзвоноливарства у друг. пол. XIX ст. стало містечко Немирів на Брацлавщині.

Відомості про промислове виробництво мідних виробів у Немирові знаходимо на поч. XIX ст. У 1828 р. у містечку була відкрита гамарня [7, с.180]. Разом з тим, свідчень про виготовлення дзвонів на тій гамарні чи в якомусь іншому місці, поки не виявлено. Із достовірних фактів – за матеріалами губернського статистичного комітету, у 1871-1872 рр. у Немирові діяло три дзвоноливарні заводи. На двох з них працювало по дві людини (майстер і робітник), які за рік виготовляли продукції загальною вагою до 110 пудів, на третьому працював лише майстер – давав продукції до 88 пудів. Ці заводи мали можливість відливати дзвони від 10 до 100 пудів, за відлитий дзвін брали по 15 руб. з пуду, виготовляли їх лише під замовлення [8, с.45].

Надалі розвиток дзвоноливарства у Немирові набув ще більших масштабів – у різні роки друг. пол. XIX – поч. XX ст. тут діяло п'ять дзвоноливарних заводів.

Зокрема, у 70-х рр. XIX ст. працював завод відставного фельдфебеля Івана Семенова, про який відомо, що 1879 р. він мав 2 робітника та виробив дзвонів загальною вагою 210 пудів [9, арк.2; 10, с.393].

Широкі виробництва дзвонів у Немирові розгорнула селянська родина Скопинських – брати Карл Іванович та Франц Іванович заснували на передмісті Штилівка два дзвоноливарні заводи (перший у 1872 р., другий – у 1876 р.). Про потужність підприємств свідчить статистика 1884 р.: завод Карла мав 3-х робітників та виготовив 30 дзвонів загальною вагою 250 пудів; завод Франца – 2-х робітників та виготовив 20 дзвонів загальною вагою 150 пудів [11, с.375]. Близько 1890 р. брати об'єднали виробництва у єдине підприємство – «Дзвоноливарний завод братів Карла та Франца Скопинських» (іл.1). Навесні 1909 р. Карл помер [12, арк.1-7], отож брат того ж року перейменував завод на «Дзвоноливарний завод Франца Скопинського з синами» (іл. 2). Під такою назвою він працював до 1917 р.

У Карла та Франца був ще брат – Михайло Іванович Скопинський, який теж займався дзвоноливарною справою (іл. 3). Він був власником заводу в с. Струтинка за три версти від містечка Липовець [13]. Цей завод теж можна віднести до Немировського дзвоноливарного осередка, адже від Немирова до Струтинки усього 35 км, а власник підприємства – представник немирівської родини ливарників. Єдине зауваження – адміністративно Струтинка перебувала

у Липовецькому повіті Київської губернії, отож дзвоноливарний завод М. Скопинського офіційна статистика подавала як підприємство Київщини, а не Поділля.

У Немирові на Штилівці діяло ще одне підприємство – дзвоноливарний завод Петра Олександровича Фельнагеля. Про дату його заснування відомості суперечливі – в одному джерелі вказано 1845 р. [14, с.370], в іншому – 1888 р. [15, с.418]. Сам власник у рекламному оголошенні 1895 р. зазначав – «*Завод існує понад 50 років*» (іл. 4), а у 1906 р. – «*Завод існує понад 100 років*» (іл. 5). Можна припустити, що Фельнагель, вказуючи на таку давність заводу, намагався заради рекламних цілей «заглибити» історію підприємства. Ймовірно він виводив її від колишньої гамарні початку XIX ст. або якогось іншого виробництва, на базі якого була створена його дзвоноливарня. Достовірно відомо, що завод П. Фельнагеля успішно працював у 1890-1917 рр., мав 3-4 робітників та виготовляв продукції щорічно на понад 20 тис. руб. [16, с.274]

Меншим за обсягом виробництва (бл. 3-х тис. руб.) був дзвоноливарний завод Георгія Володимировича Радзиховського [17, с.274], діяльність якого зафіксована у 1890-1917 рр. Тим не менш, продукцію завод відправляв у різні куточки імперії. Серед дзвонів, що відливав Г. Радзиховський, були доволі великі: для церкви с. Янчокрак Херсонської губернії (нині – с. Кам'янка Миколаївської обл.) вагою 205 пудів, для церкви 5-ї резервної артилерійської бригади у м. Вознесенськ Херсонської губернії – 197 пудів, для с. Комрат Бессарабської губернії – 159 пудів, с. Ананське Тульської губернії – 131 пуд, с. Лип'янка Київської губернії – 125 пудів, м. Гайсин Подільської губернії – 124 пудів та ін. Також був відлитий дзвін для Троїцької церкви Немирова вагою 71 пудів 8 фунтів [18].

У 1910 р. за сім верст від Немирова у с. Дубовчик (нині – с. Дубмаслівка) почав діяти дзвоноливарний завод Леонтія Федоровича Дейнеги. У перший рік своєї роботи підприємство виготовило продукції лише на 1 тис. руб. [19, с.274]

Серед всіх дзвоноливарних підприємств Немирова за обсягами виробництва та якістю продукції виокремлюються два заводи – Ф. Скопинського та П. Фельнагеля. Саме вони отримали європейське визнання на поч. XX ст., яке підтвердили чисельні міжнародні нагороди (Іл. 2, 5). Аналіз нагород на рекламних оголошеннях названих заводів дозволяє стверджувати про неодноразові їх перемоги на престижних міжнародних виставках поч. XX ст. Зокрема:

Франц Скопинський із синами здобув визнання на шести форумах: *Гран-Прі* на Міжнародній виставці у Парижі (1904); *Гран-Прі та золота медаль* на Міжнародній виставці у Мілані (1908); *Гран-Прі та золота медаль* на Міжнародній сільськогосподарській та промисловій (об'єднаній) виставці у Римі (1911); *Гран-Прі та Велика золота медаль* на Всесвітній виставці у Турині – Римі (1911); *Гран-Прі та золота медаль* на Міжнародній виставці у Парижі (1912); *золота медаль* на Міжнародній виставці у Барселоні (1912-1913);

Петро Фельнагель – на одному: *Гран-Прі та Велика золота медаль* на Міжнародній сільськогосподарській та промисловій (об'єднаній) виставці у Римі (1911).

Виробники церковних дзвонів Немирова мали також нагороди вітчизняних виставок різного масштабу – всеросійських, регіональних та спеціалізованих, а також відзнаки товариств, міністерств тощо. Серед відзначених підприємств бачимо ті самі два заводи (Ф. Скопинського, П. Фельнагеля), а також дзвоноливарний завод Г. Радзиховського (іл. 7).

Ще одне цікаве спостереження – на поч. ХХ ст. між підприємствами родини Скопинських з одного боку та заводами П. Фельнагеля та Г. Радзиховського з іншого, загострилася конкуренція. В хід йшли не лише комерційні прийоми, але і політичні. Близько 1907 р. у Російській імперії розгорнулася шовіністична кампанія возвеличення всього «русского» та приниження «іногородців», яка мала підтримку на вищому імперському рівні. Фельнагель та Радзиховський вирішили використати популярність шовіністичних настроїв у імперії та почали у рекламах свої підприємства іменувати як «Русские», одночасно зазначаючи, що не слід їх «плутати та порівнювати з польськими майстернями у Немирові» (іл. 5, 7) (явний натяк на підприємства польської родини Скопинських). Під вплив шовіністичних настроїв потрапив також Л. Дейнега, який своє підприємство теж рекламував як «русский колокольный завод» (іл. 8). Проте, ставка на «русское» фактично не спрацювала. Дзвони Скопинських не втратили своїх клієнтів, кількості замовлень та широкого визнання.

Таким чином, у різні роки ХІХ – поч. ХХ ст. у Подільській губернії діяло сім дзвоноливарних заводів, з яких п'ять – у Брацлавському повіті (м. Немирів та околиці). До немирівського дзвоноливарного осередку тяготив завод у с. Струтинка Липовецького повіту Київської губернії, але рахувати це підприємство подільським ми не можемо в силу його офіційного адміністративного підпорядкування Києву. Продукція дзвоноливарних заводів Немирова та околиць була якісною, користувалась попитом серед вітчизняних споживачів з різних епархій, а також отримала міжнародне визнання.

ДОДАТОК:

Реклами дзвоноливарних заводів Немирова та околиць кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [20]

Іл.1. Рекламне оголошення 1895 р.

КОЛОКОЛЬНО-ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ

Ф. И. СКОПИНСКАГО съ СЫНОВЬЯМИ

въ м. Немировѣ, Подольской губерніи.

Принимаетъ заказы по всей Россійской Имперіи на церковные различн. величины колокола, которые отличаются сильнымъ и приятнымъ звукомъ, прочностью и изысканной отдѣлкой. Колокола изготовляются изъ высокаго качества матеріала, и за прочность ихъ выдана письменное ручательство на продолжительное время. За добросовѣстное исполненіе заказовъ нашъ заводъ пользуется давнишней извѣстностью, имѣетъ громадный сбытъ по всей Россійской Имперіи и заслужилъ множество письменныхъ благодарностей. Принимаетъ въ уплату за новые старые битые колокола, также соглашается переливать битые колокола на мѣстѣ заказа по заводской цѣнѣ. На заводѣ имѣются для продажи готовые колокола разнаго вѣса; для полнаго хора могутъ быть подобраны подъ камертонъ. Цѣны доступнѣе другихъ заводовъ. Допускается разсрочка платежа. По требов. подробныя условія высыл. безплатно, или посылается пофреншій.

Ил.2. Рекламне оголошення 1914 р.

КОЛОКОЛЬНО-ЛИТВЙНЬЙ ЗАВОДЪ Михаила Ивановича СКОПИНСКАГО.

въ с. Стругицкѣ, Кіевской губ., почтовая станція г. Липовець.

Отливая новые колокола и передавая старыя довольно хорошаго и пріятнаго звука и вполнѣ прочныя, причѣмъ въ прочности этихъ колоколовъ выдается письменное ручательство. Подлѣ церковныя звона заводъ приготовляетъ настроенными по камертонамъ, чтобы получались изъ этихъ колоколовъ благозвучныя аккорды. При заказѣ заводъ обязуется отлить колоколъ чисто, съ хорошимъ орнаментомъ и благозвучнымъ, соответственно вѣсу, голосомъ. На колоколахъ по заказу отливаются изображенія св. иконъ и надписи по желанію заказчиковъ. При заводѣ имеются въ большомъ выборѣ колокола пріятнаго и сильнаго звука; на готовыхъ колоколахъ по желанію покупателей дѣлаются надписи ченанія.

Ил.3. Рекламне оголошення 1911 р.

КОЛОКОЛЬНЫЙ ЗАВОДЪ

ПЕТРА АЛЕКСАНДР. ФЕЛЬНАГЕЛЯ

въ мѣст. Немировѣ, Подольск. г.

Заводъ существуетъ больше 50 лѣтъ, приобрѣлъ извѣстность прочностью и изящною отдѣлкою колоколовъ, отличающихся пріятностью и силою ихъ звука.

Заводъ принимаетъ заказы на отливку новыхъ колоколовъ требуемой величины, цѣною по 14 руб. 50 к. за пудъ, переливаетъ старыя колокола по 3 руб. 50 к. за пудъ.

Орнаменты, изображенія святыхъ и надписи дѣлаются по желанію заказчиковъ.

За прочность колоколовъ заводъ выдаетъ ручательства, обязуясь перелить бесплатно колокола, еслибъ они въ теченіе опредѣленнаго времени отъ звона разбились или дали трещину.

1—1

Ил.4. Рекламне оголошення 1895 р.

Серебряная медаль. Большая золотая медаль. Большая золотая медаль. Высшая награда.

Одесса. Ростовь на Дону. Римъ (Италія).

РУССКІЙ КОЛОКОЛЬНЫЙ ЗАВОДЪ
ПЕТРА АЛЕКСАНДРОВИЧА ФЕЛЬНАГЕЛЯ.

Заводъ старѣйшій въ Юго-Западной краѣ, прому не сличивать и не сравнивать съ польскою мастерскою въ Немировѣ. Заводъ Фельнагеля принимаетъ заказы на отливку новыхъ и переделку разбитыхъ перковныхъ колоколовъ по весьма умѣреннымъ цѣнамъ. Гривнакъ-примѣя, а также принимаетъ битые колокола въ уплату за новыя. Доволяется расстрѣлка литежа. Наковальное колокола отличаются прочностью и приятнымъ звукомъ, на что имѣется много писемныхъ благодарностей. По требованію для личнаго договора въсмыслится отъ завода бесплатно ковриженій. Адресъ: въ м. Немировѣ, Подольской губерніи.

Ил.5. Рекламне оголошення 1913 р.

КОЛОКОЛЬНО-ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ
Георгія Владиміровича РАДЗИХОВСКАГО,
въ м. НЕМИРОВѣ, ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНІИ.

Желая еще болѣе распространить свои издѣлія, заводъ находитъ возможнымъ удешевить цѣны на церковные колокола, отличающіеся приятнымъ звукомъ и изящной отливкой, съ ругательствомъ въ прочности на 5 лѣтъ, по 14 р. за пудъ. Переписка разбитыхъ по 3 р. отъ пуда. По желанію колокола украшаются изображеніями святыхъ, орнаментами и разными надписями. По полученіи заказа съ залогомъ суммой въ размѣрѣ 10%, заводъ исполняетъ немедленно заказы, въ полной точности и аккуратности. Болѣе крупные заказы могутъ быть выполнены на мѣстѣ, цѣны по соглашенію. Специальное изготовленіе къ колоколамъ языковъ отточенныхъ Г. Радзиховскій.

1-1 4306

Ил.6. Рекламне оголошення 1896 р.

РУССКІЙ КОЛОКОЛЬНЫЙ ЗАВОДЪ
ГЕОРГІЯ ВЛАДИМИРОВИЧА
РАДЗИХОВСКАГО

Больш. зол. медаль.

въ м. НЕМИРОВѣ, ПОДОЛЬСКОЙ ГУБ.

Первый и старѣйшій въ Юго-Западной краѣ, прому не сличивать и не сравнивать съ польскими мастерскими въ Немировѣ, запроси прому дѣлать по возможности заказаннымъ писемными.

Заводъ награжденъ на выставкѣ въ Ростовѣ на-Дону, за высокое качество, изящную отливку, сильный и приятный звукъ колоколовъ высшей наградою «Большой золотой медалью».

Принимается заказы на отливку новыхъ и переделку разбитыхъ перковныхъ колоколовъ, по самой умѣренной цѣнѣ, съ доставкой по желанію дорогѣ на стѣгу завода и съ долголѣтнимъ ругательствомъ за прочность.

Ил.7. Рекламне оголошення 1911 р.

Ново-открытый Русскій Колокольно-Литейный Заводъ
Леонтія Θεодоровича ДЕЙНЕГЫ
въ д. Дубовчикѣ.

Отливая равной величины церковные колокола съ сильнымъ и приятнымъ звукомъ, изящною отливкой, а также переделкою и принимаю въ уплату битые колокола, веревкою на мѣстѣ при переписи по сходнымъ цѣнамъ; колокола украшаются изображеніями святыхъ, орнаментами и надписями по желанію заказчика. Писма прому заказаннымъ и до востребованія: НЕМИРОВѣ, Подольской губерніи. Прейсъ-курранты по требованію безплатно.

Ил.8. Рекламне оголошення 1912 р.

Джерела та література:

1. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XVI-XVIII ст. К.: Наук. думка. 1973. 132 с.
2. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура: монографічне дослідження. Вид.2-ге. Івано-Франківськ, 2015. 912 с.
3. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1891. 234 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.Х. Ч.2. Подольская губерния. 159 с., 79 с., 16 табл.
5. Церковные ведомости. 1907. 31 марта. №7
6. Церковные ведомости. 1909. 1 января. №1
7. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. 270 с.
8. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольский, 1873. 226 с.
9. Держархів Хмельницької обл. ф.315. оп.1. спр.10320.
10. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. кн. Финляндским / Сост. П.А. Орлов. СПб, 1881. 753 с.
11. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского / Сост. П.А. Орлов. СПб, 1887. 824 с.
12. Держархів Вінницької обл. ф.172. оп.4. спр.55.
13. Церковные ведомости. 1911. 1 января. №1
14. Фабрично-заводская промышленность Российской империи. Перечень фабрик и заводов. СПб, 1897. 1047 с.
15. Указатель фабрик и заводов Европейской России / Сост. П.А. Орлов и С.Г. Будагов. СПб, 1894. 827 с.
16. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. Справочный отдел. 296 с.
17. Там само.
18. Церковные ведомости. 1912. 8 сентября. №36.
19. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. Справочный отдел. 296 с.
20. Реклама з журналу «Церковные Ведомости», а також з книги: Сукач С. Українська колокольна історіографія (очерки колоколотейного искусства). Т.ІІІ. Суми, 2009. 238 с.

Олександр Юськов

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ

У статті на основі аналізу архівних джерел, опублікованих документів та спеціальної літератури висвітлено історичні передумови розвитку іншомовної освіти на Поділлі другої половини XIX – початку XX століття.

Ключові слова: Поділля, іншомовна освіта, жіночі гімназії, жіночі єпархіальні училища, чоловічі гімназії, Інститут народної освіти.

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що у науково-педагогічних джерелах накопичено інформацію щодо різних аспектів проблеми розвитку іншомовної освіти на теренах України в історичній ретроспективі. Утім надана в цих дослідженнях інформація системно не висвітлює динаміку, етапність та основні тенденції вирішення проблеми розвитку іншомовної освіти на Поділлі другої половини XIX – початку XX століття.

У сучасних умовах глобалізації та євроінтеграції для майбутніх учителів надзвичайно важливим стає питання оволодіння іноземною мовою, що надає можливості здійснення професійної діяльності на міжнародному рівні, особливо в академічній сфері; визнання іноземної мови запорукою розвитку загальнолюдської культури відкриває нові можливості до міжнародної інтеграції, поглиблення культурозбагачувальної та інтелектуально-комунікативної функцій мов. Розвиток іншомовної освіти у педагогічних закладах освіти України, враховуючи її соціальну роль і функції, стало першочерговим завданням у підготовці майбутніх учителів.

Важливим для нашого дослідження є урахування основних тенденцій та узагальнення позитивного досвіду іншомовної освіти середини XIX – початку XX століття. Актуальним вважаємо аналіз історичного аспекту проблеми іншомовної освіти.

Іншомовна освіта на Поділлі має давні традиції й тісно пов'язана з історією цього регіону. Зокрема, серед духовних закладів Поділля середини XIX чильне місце посідала Подільська духовна семінарія, що за своєю спрямованістю існувала як суто класичний та однотипний освітній заклад, спрямований на наслідування єзуїтських шкіл, у яких основна увага приділялася вивченню латинської мови. Окрім того вихованці семінарії отримували ґрунтовні знання з німецької, французької та польської мов [1, с. 119].

Аналіз архівних джерел і духовних періодичних видань досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що лише з другої половини XIX ст. на Поділлі для підготовки вчительок народних шкіл створювалися спеціальні середні навчальні заклади, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи: училища духовного звання і єпархіальні жіночі училища в яких викладалися іноземні мови. Зокрема, у 1885–1886 рр. в Тульчинському єпархіальному училищі французькій мові навчалися 40 вихованок, причому навчання мові було суто «книжне» і складалося з вивчення граматичних вокабул, форм і синтаксичних правил. Французьку мову вивчали за підручниками В. Ігнатовича та Д. Марго. Бажаючи надати процесу навчання жвавої розмовної форми, в училищі це не було реалізовано. Учениці, хоча і запам'ятовували слова, фрази, але оскільки ці предмети були необов'язковими, одні залишали вивчення, інші ставилися до опанування мов безвідповідально. Окрім того, навчання іноземним мовам було виключно платним [1, с. 162].

В умовах відсутності на Поділлі вищих навчальних закладів провідну роль у розвитку допрофесійної підготовки майбутніх учителів наприкінці XVIII – на початку XX ст. відіграли чоловічі середні навчальні заклади освіти. Зокрема в Подільській губернській чоловічій гімназії викладалися польська (до 1863 р.) та латинська мови. З уведенням обов'язкового вивчення грецької мови в 1843 р. стародавні мови міцно утвердилися в навчальних планах гімназій. Варто відзначити, що обов'язкове вивчення грецької мови зумовлене суто політичними міркуваннями, аби розвинути релігійно-моральний розвиток учнів в імперському дусі. Проте в 1852 р. з уведенням нових навчальних планів гімназійних установ кількість годин на грецьку мову зменшили. Українська мова та інші мови суворо заборонялися царизмом [2, арк. 2]. У 1864 р. в класичні гімназії поділялися на гімназії із двома стародавніми мовами та однією – латинською. «Статут гімназій та прогімназій» 1871 р. (класичних та прогімназій) виділив гімназії як самостійні середні освітні заклади з реальним вивченням стародавніх мов [3, с. 427]. Головними предметами вважалися: латинська мова, яка вивчалася в обсязі 49 год. на тиждень, грецька мова – 36 год., необов'язковими – німецька та французька мови. В 1890 р. відбулися зміни навчальних планів у чоловічих гімназіях: на 10 годин зменшили вивчення стародавніх мов.

На відміну від чоловічих гімназій, жіночі починають поступово виникати з 60-х років XIX ст., де до необов'язкових предметів належали – французька та німецька мови. У 1874 р. затверджено єдині навчальні плани та програми для гімназійних курсів, окрім того, введено викладання латинської та грецької мов. Разом із тим, 31 серпня цього ж року МНО затверджено навчальний план 8-го педагогічного класу. Основними навчальними предметами тут стали церковнослов'янська, французька й німецька мови. Зокрема, в Маріїнській гімназії у м. Кам'янець-Подільському передбачалося вивчення в усіх класах французької мови – 28 год., німецької – 23 год. [1, с. 278]. Серед приватних гімназій С. Славутинської була єдиною жіночою гімназією на Поділлі, де вивчали англійську мову з 4-го класу згідно з проектами статуту за 1901, 1910 рр. жіночих гімназій та прогімназій, які мали на меті не тільки освіту але й виховання. За цими статутами гімназії поділялися на гімназії з однією стародавньою мовою – латинською, із двома стародавніми мовами та без стародавніх, проте з поглибленим вивченням нових іноземних мов [1, с. 58]. До змісту іншомовної освіти у жіночих гімназіях включалося читання історичної, філософської й ораторської прози XVIII і XIX ст., драматичних творів, а також романи Вальтера Скотта, Джорджа Байрона або Альфреда Теннісона [4, с. 18].

Аналіз архівних джерел свідчить, що на Поділлі на початку XX століття в учительських семінаріях та Вчительському інституті щоб не допустити майбутніх учителів до навчання в університеті, із курсу вилучено іноземні мови [1, с. 239].

Варто зазначити, що особливо гостро питання про професійну підготовку вчителів іноземних мов постало у зв'язку зі спланованою перед Першою світовою війною реформою системи освіти. З 1917 року почався процес формування нової системи освіти й реорганізації вищої

педагогічної школи. У 1919 році спеціальна комісія розробила проект реформування педагогічних навчальних закладів, зокрема створення єдиного вищого спеціального навчального закладу – педагогічного інституту, який мав готувати спеціалістів-педагогів із широким науково-педагогічним кругозором. З 1921 року почалося створення Інститутів народної освіти (ІНО), а висновками О. Мисечко, в ІНО розпочалася підготовка майбутніх учителів іноземних мов у теоретико-практичному напрямку. В основу такої підготовки було покладено пошукову діяльність, викладання курсу методики іноземних мов протягом останнього року навчання у формі лекцій або практичних занять та проходження шкільної практики. Так Вінницький учительський інститут 21 серпня 1920 р. було реформовано у Інститут народної освіти. В Статуті Вінницького інституту народної освіти сказано, що він «вищим навчальним закладом, який ставить перед собою мету готувати працівників для всіх галузей народної освіти в області: дошкільної, шкільної і позашкільної». Відповідно до Статуту діяли 2 відділення: дошкільне і шкільне з науковими циклами – словесно-історичним, математично-фізичним і природничо-географічним. Зокрема, на словесно-історичному відділі згідно навчального плану на 1919–1920н.р. вивчалися французька або німецька мови [5, арк. 7].

Ставлення до вивчення іноземних мов починає особливо змінюватися з 1927 року у зв'язку з налагодженням торгових і економічних зв'язків УСРР з іншими країнами, що передбачало зміцнення їх авторитету в усій системі освіти. У країні виникла нагальна потреба в підготовці майбутніх учителів іноземних мов для школи, зокрема, розпочалася кампанія «іноземні мови в маси». У зв'язку з цим у наступні роки було прийнято постанови, що свідчать про посилення уваги уряду до вивчення іноземних мов: «Про викладання іноземних мов у вузах» (1928 р.), «Про посилення вивчення іноземних мов в технікумах і вузах» (1929 р.), у яких йшлося про необхідність запровадження рішучих кроків для підвищення рівня викладання іноземних мов у вищих закладах освіти [4, с.49].

Варто зазначити, що саме в цей період почала закладатися система іншомовної освіти в Україні, що й нині існує, зокрема, іноземна мова стає обов'язковим елементом навчального плану загальноосвітньої школи й вищої освіти. Отже, історіографічний аналіз дозволив висвітлити історичні передумови розвитку іншомовної освіти на Поділлі другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Джерела та література:

1. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 452 с.
2. ДАВіО. Ф. 190. Оп.1. Спр. 286, 8 арк.
3. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля першої половини ХІХ ст. Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон , 2017. Вип. LXXV. Т. С. 34–37.

4. Безлюдна В. В. Професійна підготовка майбутніх учителів іноземних мов у вищих педагогічних навчальних закладах України (1948-2016) : теорія і практика: моногр. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. 342 с.
5. ДАВІО. Ф. Р-1941. Оп.1. Спр. 1. 156 арк.

Анатолій Трембіцький

«МОРАЛЬНІСТЬ» РОСІЙСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЕПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті за матеріалами відомого журналіста, видавця, публіциста і громадсько-політичного діяча, подолянина Віктора Піснячевського (*1883 – †1933) розкрито «моральний тип» священнослужителів Подільської єпархії і духовного життя на теренах краю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: духівництво, Віктор Піснячевський, Поділля.

Дослідження історії Подільської єпархії, діяльності православних священнослужителів, розвитку релігійної самосвідомості та зміцнення православної віри та моралі на Поділлі у ХІХ ст., є невід'ємним складником краєзнавства. До цієї проблеми зверталися подільські краєзнавці, зокрема:

Павло Вікул у працях «Подольские архипастыри (1795–1895 гг.)» [9, с. 1–128] та «Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895» [1] розкрив життя та діяльність 15-ти подільських архієреїв, «людей відомих в церковній історії», які, – як наголошував автор, – за «невеликими винятками, щиро присвячували себе Поділлу, справді сердечно переймалися його духовними інтересами». Більшість «посиланих» на Подільську єпархію архієреїв були «природженими великоросами» і їм не подобалась єпархія, де «православ'я скрізь з'являлося загнаним, приголомшеним убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним і безутішним становищем вірних православних». Архієреї, прислані у «сю чужу для них країну», жили «серед дуже неприхильних для православ'я умов, не зв'язані з порученою їм паствою ніякими близькими природженими зв'язками», не могли «полюбити сю паству» і перейматися її «бідолашним становищем» [9, с. 22];

Микола Яворовський у праці «Религиозная жизнь в Подолии в конце прошлого века, пред воссоединением с Россией» [9, с. 195–209], писав, що релігійне життя православної людності у другій половині ХVІІІ–ХІХ ст. на теренах краю, це була «завзята боротьба її з унією, котру польський уряд і суспільність вибрали як спосіб на те, аби захитати православ'я та зблизити його з католицтвом, коли вже годі знищити його зовсім» [9, с. 195];

Віктор Якубович у статті «Учреждения викариатства и викарные Преосвященные в Подольской епархии» [9, с. 161–194] представив історію подільського вікаріату, подав «коротенькі біографії подільських вікарних (суфраганів) архієреїв», які «нічого особливого не зробили

задля Подільської єпархії», оскільки «зовсім не показувалися на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та інших містах».

Крім того, Євфимій Сіцинський у статті «Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг.» [7], Петро Орловський у праці «Материалы для истории православия и унии в Подолии во второй половине прошлого века» [9, с. 337–411] та автор під криптонімом «Н. Г.» у статті «Духовенство Подільської єпархії кінця минулого і першої половини біжучого століття» [9, с. 412–496], об'єктивно, без тенденційності, представили «моральний тип діячів», які пережили «сполучення з православ'ям».

Дослідники наголошували, що особиста воля подільських архіпастирів «мала важне значення у розвитку подій, давала їм такий чи інший напрям» і впливала на життя єпархії у ХІХ ст. Розкриваючи «головні риси в характері владик та їх святительські праці й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православ'я на Поділлі», показали як під «владичним кермуванням» присланих архієреїв проходило релігійне життя єпархії і який вплив воно мало на культуру краю. З їх праць «не можна скласти собі докладного й ясного виображення про життя Поділля і навіть про діяльність його владик», оскільки бракує «критичних відносин до описуваних подій». На думку вченого, «в характеристиці єпископів підкреслено риси не головні», а «випадкові, тільки більш придатні для загального тону книжки» [3, с. 20].

Значним доповненням щодо «докладного й ясного відображення» життя і діяльності подільських архієреїв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала праця талановитого лікаря-бактеріолога, відомого українського журналіста, публіциста, літературного критика, видавця і громадсько-політичного діяча, подолянина Віктора Піснячевського «Чорна хмара», яку, під псевдонімом Андрій Горленко, опублікував у часопису «Рада» (Київ, 1909) [2].

Автор наукових, фахово-медичних розвідок Віктор Онуфрійович Піснячевський (писав під псевдонімами й криптонімами: Андрій Горленко, Морський, Співаченко, Воєнний, В. П., П. К., П. Вік, В-ко, Г-ко, В. П-ський, Віктор П. та ін.; *1883 – †11.11.1933) народився у с. Цвіжин (Вінниччина) у священицькій родині. Закінчив Подільську духовну семінарію (1904) і Петербурзьку військово-медичну академію, деякий час був доцентом кафедри медицини Одеського університету. Проте в українському житті він відіграв величезну роль не як лікар чи учений, а як видавець і публіцист [6; 8]. Він вписав своє ім'я в історію української журналістики «небуденною», «незвичайною, майже надлюдською працюваністю» [5]. Як депутат 1-ї Державної думи, став одним з організаторів української парламентської фракції (1906) та ініціатором і співредактором українського тижневика «Рідна справа. Думські вісті» (1907), який видавав аж до розгону 2-ої Державної думи. Працював кореспондентом газети «Рада» (Київ, 1906–1914), видавав український часопис російською мовою «Одеський листок» (1917–1919), у 1919 р. був радником Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії [6; 8].

У 1919 р. емігрував до Відня, де як діяч української еміграції, «на велику мірку видавець-громадянин та небуденний організатор-редактор», заснував і впродовж 1919–1922 рр. редагував тижневик

«Воля» (до 1922 р.), який і досі «є скарбом відомостей про українську тогочасну імміграцію». В. Піснячевський був «точнісінько у курсі всіх справ тодішнього Віденського й Тарнівського центру», підтримував зв'язок «з усіма осередками українського імміграційного життя, розсіяними по цілому світі. З Аргентини, Бразилії, Єгипту, Зеленого Клину та України діставав постійні звістки-кореспонденції і кілька годин денно присвячував на листування з далекими земляками». Його душею була «лише публіцистика», яка «творила» з нього «справжню, непересічну індивідуальність». Як публіцист, «відзначався надзвичайно гострим пером, а його хист підкреслювати смішні й погані риси вдачі ріжних земляків-достойників придбав йому чимало ворогів» [4; 6; 8]. Розгорнувши всю «свою силу й увесь свій хист» у «Волі», він показав, що «уміє й що може», ставши «грозою міністрів». Українські «міністри, дипломати, кооператори й інші державні мужі», так нікого не боялися, як Піснячевського. Для них бути «пропечатаним» у «Волі» було щось гіршого, ніж позбутись уряду, ніж опинитись без грошей, ніж податись на фронт, це означало – осмішити себе на віки-вічні, стати неможливим, ціле життя носити зі собою пришиту до прізвища іронічну назву». Його «боялись більше, ніж самого голови уряду» [5]. Віктор Піснячевський не «сплямив національний прапор», оскільки «не брав ні одного сотика на свої видавництва з ненаціонального джерела» [6; 8]. Щоби видавати «Волю» він «продав жінчину біжутерію та дав себе зліцитувати до нитки. І коли мусів «Волю» – припинити, був зламаню людиною» [4].

У 1923 р. переїхав до Братислави (Словаччина), де «відсунувся від громадського життя й віддався цілковито своїй давній професії» – практикуючого лікаря. Один із «найчільніших» і найкращих українських громадян організаторів-редакторів, «гроза міністрів» Віктор Піснячевський помер 11 листопада 1933 р. Часопис «Діло» справедливо писав, що з його смертю «розвіялась ще одна надія. Кожна галузь суспільного життя має своїх мрійників, своїх «диваків», до когорти таких «мрійників і диваків, творців вільної української преси – преси великої, могутньої, впливової, як преси вільного народу» безперечно відносив В. Піснячевський. Особисто він був «людиною висококультурною і товарисько надзвичайно милою». Особисті риси вдачі та громадська й видавнича активність робили з нього «завжди чинник доосередковий: він завжди гуртував біля себе людей і був повірником журб і тайн однаково, що своїх приятелів, що противників» [5; 6; 8]. Подолянин не вмів лукавити, хоча й пройшов школу царської цензури [5], про це свідчить його праця «Чорна хмара» (Київ, 1909), де звернув увагу на чорну монастирську братію і на відношення до своєї пастви більшість присланих на Поділля архіреїв [2], цих «видатніших владик» [9, с. 22].

Віктор Піснячевський писав, що у найбільшому чоловічому монастирі – Троїце-Сергієвій лаврі (м. Сергієв Посад), відбувся з'їзд чорного духовенства, на якому міркували як очиститись од «скверни гріховної». Питання, які розглядав з'їзд, викликали великий інтерес і в Україні, оскільки історичними твердинями чорного духовництва, Лаврами, малими «штатними» і «заштатними» монастирями, засіяно Волинь, Катеринославщину, Поділля, Полтавщину та Херсонщину. Тобто, майже не було куточка, де б «чорне» духовництво «не звило собі

теплого гніздечка». У XIV–XVIII ст. монастирі мали велике культурне значення оскільки ченці були не лише «народними богомольцями, але й піонерами просвіти». Чорна братія мала велике значення в культурному життю українського народу, оскільки «на чолі монастирів та і серед братії були аристократи духа, люди з палкою любов'ю до просвіти й церкви», а духівництво йшло з народом і за народ. На початку XX ст. все змінилося, монастирі хоча й грали «велику роль серед темного українського люду, – писав В. Піснячевський, – але ця роль так далека од старої культурної праці чорної братії, як земля од неба» [2].

На початку XX ст. – наголошував автор, – у монастирях перебувало дві категорії людей: «вища ієрархія, дипломовані кар'єристи, і нижче, темне неосвічене, зовсім напівграмотне» духівництво. Перші з чернечою рясю мали дуже мало спільного, оскільки чернечий стан для них, це «єдина дорога до вищих духовно-адміністративних чинів» і тому вони «дивляться на монастирі і на свої кафедри» з погляду «чисто матеріальної користі». Чорносотенний часопис «Новое время» (1909) писав, що ієрархи захопили у свої руки всі «хоч трохи заможні» монастирі, а «сваволі настоятелів-ієрархів, яких настановив синод, а не обрала братія, немає границь». Настоятелі віддають перевагу безмовному догоджанню, завжди поєднаному з нахабством і невіглаством, деколи з розпустою. Владики, діставши кафедри «на откупі», не церемонились у своїх єпархіях. Взагалі ж Поділля завжди «щастило» на владик [2].

Так, 1891 рік приніс «іго» єпископа Балтського і вікарія Подільської єпархії (1891–1895) Миколи (в миру Петро Адоратський; *1849 – †1896). Він уславився своїм «п'янством непросипним, женолюбієм неукротимим та бійкою. Бив владика усіх: і старих, і молодих з підневільного духовенства». Одного разу навіть скинув старенького 70-літнього протоієрея «з другого поверху зі сходців за те, що старий батюшка осмілився потурбувати владика тоді саме, коли у того в покоях» була «дама» [2].

Єпископ Балтський (1897–1902) Менандр (в миру Петро Созонтев; *1854 – †1907) не «бив і не пив, але зате так ісправно наставляв роги кам'янецьким чиновникам, що в кінці-кінців один із них публічно в архієрейській дворі обпалкував (побив палкою. – А. Т.) женолюбивого владика, аж жиди насилу врятували. Та ще й поскаржився на архієрея в Синод». Синодальний ревізор розглянув скаргу і Менандра «заточили» в бідняцький Тихвинський монастир Новгородської єпархії [2].

При єпископі Подільському і Брацлавському (1896–1900) Іринєєві (в миру Харисим Орда, *1837 – †1904) не тільки можна було купити парафію, але й сан ієрейський чи дияконський. «Петербургские ведомости» (1909) писали, що при архієреєві, було два фактори: Микитка, який завідував продажом місць для нових кандидатів, та «єпархіальний» Шльомка, який продавав право бути рукоположеним у той чи інший сан. Синодальна ревізія викрила «цілий механізм» збирання «шерстя й молока» з подільської пастви і духівництва. Крім того ревізія встановила, що член екзаменаційної комісії при консисторії «Шльомка, брав за посвячення в попи по тисячі карб., й більше, в

диякони – по 300 карб, і ділився з комісією і третьою інстанцією». Таким чином, у священники на Поділлі «попадали люди зовсім неосвічені» і «навіть на екзамені не могли одповісти на запитання: «хто у кого був во чреві: чи кит у Іони чи Іона у кита». За підсумками роботи ревізії Синод покарав Ірінея тим, що «змістив його на біднішу Орловську кафедру» [2].

Проте крамничка єпархіального Шльомки не закрилась і він, спільно з Любимовим, новим архієрейським секретарем єпископа Подільського і Брацлавського (1900–1903) Христофора (в миру Феодор Смирнов; *1842 – †1921), продовжував купувати й продавати ієрейські місця і сани, що дало змогу за три роки збудувати декілька домів у Кам'янці-Подільському [2].

Кожний митрополит, що засідав у Синоді, старався пристроїти на багатші кафедри своїх родичів або земляків. Так, митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Антоній (в миру Олександр Вадковський) два роки «держав у багатій Подолії свого земляка напівбожевільного (сротомана)» єпископа Вінницького, вікарія Подільської і Брацлавської єпархії (1903–1905) Климента (в миру Костянтин Верниковський; *1863 – †1909) [2].

«Петербургские ведомости» описуючи безконтрольне панування «сребролюбивих владик», які «розпустили» монастирські капітали», і характеризуючи «грошолобність» єпископа Подільського і Брацлавського (1908–1914) Серафима (в миру Сергій Голубятников; *1856 – †1921), наголошували, що він будучи настоятелем Звенигородського Саввіно-Сторожевського монастиря (1906–1908), спільно з московським митрополитом Володимиром і його вікарієм Олександром, «витягли останні соки» з цього великого і дуже багатого монастиря і «довели його до таких злиднів, що ні на що вже зробити ремонту церковної огради». Прибувши на Поділля єпископ «забрав до рук своїх найбагатший в Подолії Шаргородський монастир», а ченців змусив «вештатись з іконою св. Миколи Чудотворця» по єпархії і «збирати гроші на прогудування владики та його сім'ї» [2].

Характеризуючи деяких подільських владик, «Петербургские ведомости» стверджували, що тільки завдяки їх «тлетворному» впливу, на Поділлі шириться штундизм і католицизм, оскільки вони мало впливають на паству. На ієреїв часто «настановлялись архієрейські лакеї, архієрейські послушники з нижчою або і без всякої освіти, часом за те тільки, що ті замовчували архієрейські гріхи, поставляли владикам матеріал «для плотського озлоблення». В архієрейських домах розпуста приймала «витончений характер» і як тільки смеркалось, ченці і послушники втікали з монастиря на ніч у «всякі злочні місця». Монастирі при таких владиках ставали «кооперативними богадільнями, де на свої молитви монахи долучали доходи з кружки, з всіляких благих даяній». Духовне зубожіння, пияцтво і розпуста ченців широко культивувались у багатьох монастирях Поділля [2].

Таким чином, Віктор Піснячевський подав «моральний тип» російських православних священнослужителів, яких Російська православна церква прислала на Поділля, а також своє бачення

їхнього духовного життя на теренах Подільського краю наприкінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література:

1. Викул Павел. Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1895. 48 с.
2. Горленко Андрій. [Піснячевський Віктор]. Думи і мрії. IV. Чорна хмара. Рада (Київ). 1909. № 155. 10 июля (23 липня). С. 1.
3. Грушевський Михайло. [Рецензія]. Подольские архипастыри. Записки НТШ (Львів). 1896. Т. XIV. Кн. 6. С. 20–23 (Бібліографія). Рец. на кн.: К столетию учреждения Подольской епархии. Каменец, 1895, 194 с.
4. Кедрин І. Часопис, видавець та редактор. Жмут споминів і рефлексій. Діло (Львів). 1938. № 9. 14 січня. С. 3.
5. Мг. «Гроза міністрів». Пам'яті В. О. Піснячевського. Діло (Львів). 1933. № 281. 25 жовтня. С. 2.
6. Помер Віктор Піснячевський, визначний український журналіст і видавець. Свобода (Джерсі-Сіті). 1933. Ч. 257. 4 листопада. С. 1.
7. Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг. ПЕВ. 1893. № 16. С. 267–273.
8. Смерть великого українського видавця-журналіста. †Віктор Піснячевський. Діло (Львів). 1933. № 276. 20 жовтня. С. 5.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сицинского. Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правления, 1897. Вып. 8. 753 с.: 15 фотопортр.

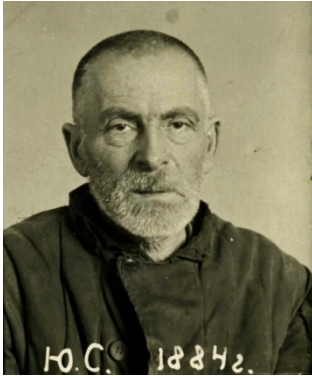
**Валерій Рекрут,
Костянтин Завальнюк**

ВИДАТНИЙ ПОДОЛЯНИН АЛЕКСАНДРОВИЧ ЮРІЙ (ГЕОРГІЙ) СЕМЕНОВИЧ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (1884-1952)

У статті розглядається життєдіяльність видатного подільського збирача української старовини, красзнавця, етнографа, музеєзнавця, діяча архівної та пам'ятко-охоронної справи Ю. С. Александровича. Вперше висвітлюється матеріали щодо його освіти та релігійної діяльності. Окремо акцентується увага на переслідуванні вченого з боку большевицької влади та оприлюднюються дані про дату й місце його смерті.

Ключові слова: Ю. С. Александрович, Степашки, Вінниця, Київ, етнографія, музей, архівна справа, виставкова діяльність, нацистська окупація, репресії НКВС.

«Єдина моя «провинність» у сфері моєї наукової діяльності була в тому, що вона була спрямована на розвиток української науки» [1, арк. 155].

Александрович Юрій (Георгій) Семенович (1884-1952) – видатна постать у системі історичного краєзнавства, музеєзнавства та архівної справи України. Його багатогранну діяльність розглядали відомі науковці та краєзнавці Л. Баженов, С. Гальчак, К. Завальнюк, Т. Кароєва, О. Коляструк, О. Кравчук, О. Нестуля, В. Прокопчук, В. Рекрут, А. Трембіцький, О. Будзей та ін.[2, с. 20]. Більшість опублікованих матеріалів висвітлювали здобутки Ю. Александровича на ниві музейництва, етнографії, народних промыслів, колекціонування, охорони культурної спадщини, архівного

будівництва та ін., переважно торкаючись періоду його життя на Поділлі. Утім, автори зазначених вище розвідок із відомих причин (обмеження в доступі до матеріалів архіву СБУ) не проаналізували повний спектр музейної та наукової діяльності вченого в роки проживання в Києві (1923-1944). Зокрема, вказані вище причини не дозволяли висвітлити життя Ю. Александровича в період нацистської окупації України (1941-1944), а також обмежували можливості щодо встановлення його подальшої долі, зокрема місця і дати смерті.

Враховуючи, що протягом останніх років в Україні відбулися суттєві зміни в доступі до матеріалів кримінальних справ громадян, які перебували в окупації (1941-1944), ми отримали можливість ознайомитись із матеріалами кримінальної справи Ю. Александровича. Тому в статті на підставі аналізу отриманих даних висвітлюються маловідомі сторінки його життєдіяльності в 20-30-х роках ХХ ст. та вказуються рік смерті і місце поховання Ю. Александровича. В підсумку оприлюднена нами інформація сприятиме ліквідації частини «лакун» в його біографії.

Отже, Александрович Юрій (Георгій) Семенович народився 1 квітня 1884 р. в с. Степашки Гайсинського п-ту Подільської губ. (нині: село Гайсинської ОТГ Вінницької обл.). Він став первістком в сім'ї, в якій подружжя походило з родин спадкових священнослужителів. Батько – Симеон Якович Александрович (1842-1904) – народився в с. Наливайківка Балтського п-ту Подільської губ. в родині священника (нині с. Бандурове Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.) [3]. Мати – Ганна (1853-1925) – була донькою священника Іоанна Саббатівського (1823-1892), котрий від 1883 р. до дня смерті служив священником в с. Степашки Гайсинського повіту [4].

За дослідженнями відомого краєзнавця О. Будзея, батько Юрія Александровича не відразу отримав сан священника. Так, після закінчення Шаргородського духовного повітового училища він переїхав до Кам'янця-Подільського, де 04.11.1864 р. обійняв посаду дрібного службовця в Подільській духовній консисторії. Через п'ять років (27.11.1869 р.) на його прохання він перейшов на службу в Подільське дворянське депутатське зібрання. Вже згодом, згідно з резолюцією

Подільського губернатора (13.11. 1880 р.) С. Александрович став службовцем канцелярії Подільського губернського правління. Звіди його відрядили в розпорядження Балтського поліцеймейстера, де він мав виконувати певні адміністративні функції. Ймовірно, отриманий статус службовця балтської поліції не відповідав його духовним потребам. Тому через два роки він подав прохання про звільнення зі служби, яке 19.06. 1882 р. було задоволено розпорядженням губернатора [3].

На нашу думку, на рішення С. Александровича покинути поліцейську службу вплинув його шлюб з Ганною Саббатовською, з якою він обвінчався, ймовірно, навесні 1882 р. Саме з переведенням батька нареченої отця Іоана Саббатовського на службу в Степашки молодята прибули в це село, де Семен Якович став службовцем поштового відомства. Як зазначалося вище, 1 квітня 1884 р. на берегах Південного Бугу в мальовничих Степашках в родині Семена та Ганни Александровичів народився син Георгій (Юрій), про якого ведеться мова в даній статті [3].

Однак служба поштового конторника аж ніяк не вписувалася у світогляд родини. Тому Семен Якович (звісно, з допомогою батьків) вирішив повернутися на духовну стежу. Відомо, що 06.10. 1886 р. преосвященний Анатолій, єпископ Балтський та вікарій Подільської єпархії, призначив відставного колезького секретаря Симеона Александровича псаломщиком у село Струньків Гайсинського повіту (нині: частина м. Гайворона Кіровоградської обл.). Утім майже через три місяці Симеон Якович (29.12 1886 р.) вже читав псалми для прихожан православної церкви с. Поліамполя (нині: Чоліамполь – село Долинівка Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.) [3].

У Струнькові С. Александрович довго не затримався. Вже в жовтні наступного року він посів місце псаломщика Покровської церкви Руських фільварків у передмісті Кам'янця-Подільського. В січні 1888 р. єпископ Подільський і Брацлавський преосвященний Донат висвятив Семена Яковича на сан диякона, а згодом (18.11. 1888 р.) перевів до Предтеченської церкви Кам'янця-Подільського. Тут псаломщик Симеон справляв службу повних 7 років. Але 17.11. 1894 р. він вже був псаломщиком Успенської церкви м. Летичева, а через 2 місяці обіймав посаду першого псаломщика Миколаївської церкви в с. Гаврилівці Кам'янецького повіту [3].

Подальше життя родини Александровичів було пов'язане з діяльністю Семена Яковича, який з 1898 р. вже в іпостасі священника здійснював службу Божу в с. Антополі Ямпільського повіту (нині: село Вапнярської територіальної громади, Тульчинського району, Вінницької обл.). Як зазначалося вище, там у 1904 р. закінчилося його земне життя [3].

Не викликає сумніву, що протягом службових «мандрів» з місця на місце батьки Юрія (Георгія) Александровича зуміли надати йому гарне виховання й достатній рівень початкової освіти. За даними О. Будзея, Юрій у 1897 р. вже був учнем Кам'янецького духовного училища, навчаючись за кошти батька [3]. Разом з тим, в матеріалах зазначених вище авторів розвідок відсутні точні дані про його освітній рівень. Окремі дослідники зазначають, що він закінчив Подільську

духовну семінарію та навчався в Київському університеті ім. Св. Володимира тощо. Однак в анкеті для співробітників Вінницького держархіву про рівень освіти Ю. Александровича значилося таке: «має звання вчителя історії та географії повітового училища, екстерном набув свідоцтво зрілості (закінчення гімназії), був вільним слухачем історичного факультету університету. Документів на руках не має» [5, арк. 2].

Привертає увагу те, що Ю. Александрович не мав відповідних посвідчень про закінчення названих вище закладів освіти. Дійсно, проведений нами аналіз видання «Подольських епархиальних ведомостей» підтверджує, що серед учнів Подільської духовної семінарії його прізвище не значилося. Виявлено, що в Кам'янецькому духовному училищі він навчався лише протягом 1894-1897 р. До того ж, після закінчення 3-го класу в зв'язку з хворобою перехідні іспити в 4-й клас для нього були перенесені на осінь 1897 р. [6, с. 290]. Утім у наступних 1897-1900 роках серед випусників цього училища його прізвища не значилося. Тому можна припустити, що в зв'язку з хворобою та переїздом родини до с. Антополя, Юрій (Георгій) не закінчив навчання в духовному училищі, а зосередився на самоосвіті та в домашніх умовах займався вивченням предметів за програмою гімназії. На жаль, нам не вдалося встановити, коли й де він здійснив відповідні іспити на атестат зрілості, а також вияснити яка установа присвоїла йому звання вчителя повітових училищ. На нашу думку, Юрій Семенович жодного навчального закладу не закінчив. Він самотужки зумів набути знання за рівнем середньої освіти, а вищу освіту, за його словами, здобув «шляхом науково-дослідної діяльності» [1, арк. 18].

Слід зазначити, що трудовий шлях Ю. Александровича у 1904-1923 рр. достатньо висвітлений авторами опублікованих про нього розвідок. Утім період становлення Юрія Семеновича як відомого дослідника творчості українського народу та його самобутньої культури вартий додаткової уваги. На наше переконання, ще з дитячих років він виявив неабиякий інтерес до історії рідного краю, цікавився особливостями побуту та культури подолян, намагався глибоко пізнати всі тонкощі «української народної душі». Тому закономірним наслідком втілення його уподобань стало налагодження співпраці з М. Біляшівським (1867-1926) – директором КХПНМ (Київський художньо-промисловий і науковий музей), видатним українським вченим, громадським діячем, археологом, етнографом, мистецтвознавцем, одним із засновників та дійсним членом Української Академії Наук (від 1919 р.) [7, с. 4]. Зустріч з ним стала визначальним кроком у подальшій діяльності Ю. Александровича щодо збирання предметів старовини та етно-соціальних досліджень.

Про невтомну працю як дослідника і збирача предметів народної творчості в сферах побуту і кустарного виробництва населення Поділля доречними можуть стати декілька штрихів із його діяльності. Зокрема, за даними Ю. Александровича, на одному із господарств Поділля існувала пасіка, на вулицях якої були зображені герої й епізоди народного повстання часів Коліївщини, а в Степашках Гайсинського повіту зберігся стілець, частини і деталі якого з'єднувалися без цвяхів.

До речі, цей зразок народної творчості XVIII ст. був переданий до Київського музею [8, с. 81]. Крім того, Юрію Семеновичу на теренах Поділля вдавалося знаходити унікальні експонати, які змальовували бойові походи і побут козаків [9, арк. 296-298]. Зокрема, він викупив у «чорних» археологів козацький нагрудний хрест і подарував цю знахідку Київському музею. Унікальність цього раритету полягала в тому, що він розкривався на дві половини. За народними легендами, кожен раз, відправляючись у бойові походи, козаки закладали всередину хреста крихти ґрунту з власної оселі, щоб у разі смерті вмирати не на чужій, а на своїй рідній землі. Нею ж засипалися очі померлих від ран і загиблих у боях. До речі, хрест був викопаний на острові посеред річки Південний Буг між с. Анчиполівкою Брацлавського повіту та с. Сокілець на Гайсинщині (нині острів затоплений в акваторії Ладигенського водосховища – Авт.), де, за переказами місцевих жителів, мешкав козак Сокіл. За повідомленням Ю. Александровича, біля села Сокілець на березі річки під скелею існувало козацьке поселення, яке ще на початку XX ст. неодноразово грабувалися «чорними хижачками». За даними дослідника, там знаходили значну кількість людських кісток, черепків, різноманітних монет і ще 5 таких хрестів [9, арк. 235 зв.].

Загалом, за короткий період Ю. Александрович зібрав і передав до КХПНМ близько 80 предметів старовини, які стали унікальними експонатами, що яскраво відображали бойові походи і побут козаків на теренах Поділля [9, арк. 296-298].

Варта уваги участь Ю. Александровича в організації виставкової діяльності, яка згодом стала йому в нагоді. Так, у числі наукової громадськості Києва він виступив ініціатором виставки, де можна було б продемонструвати надзвичайно широкий спектр творчості українського народу. Офіційно генерал-губернатор дозволив її провести за назвою: «Перша Південноросійська виставка ужиткового мистецтва і кустарних виробів» й встановив терміни її діяльності в Києві: з 19 лютого до 1 травня 1906 р. [10, с. 109.]

Для збирання експонатів в межах Подільської губернії була створена спеціальна експедиція, до складу якої увійшли І. Зборовський та Ю. Александрович. Вони почали активно скуповувати кращі, на їх погляд, зразки народної творчості і кустарного промислу. Як виялось згодом, Ю. Александрович та І. Зборовський значилися серед кращих збирачів експонатів [11, с. 98].

Крім того, за підсумками виставки, та враховуючи здійснену роботу у попередні роки, українська музеєзнавча і наукова громада визнала неабиякі заслуги подільських кразнавців. На початку 1907 р. загальні збори «Київського товариства старожитностей і мистецтв» (КТСМ) ухвалили рішення про прийняття Ю. Александровича та І. Зборовського членами-кореспондентами цього наукового осередку [11, с. 98]. Безперечно, ця подія стала підтвердженням високої оцінки праці Ю. Александровича з боку української культурницької громади. Він отримав визнання і приєднався до когорти видатних членів-кореспондентів С. Гамченка, Ф. Красіцького, Ю. Сіцинського, А. Сластіона та ще декількох відомих дослідників української старовини й мистецтва, прийнятих до товариства ще у 1902 р. [9, арк. 57].

Окремим періодом життєдіяльності Ю. Александровича стали буремні 1917-1920 роки, під час яких він проводив інтенсивну організаційну роботу щодо влаштування культурно-освітніх, архівних та музейних установ Поділля. Такі заходи Юрія Семеновича широко висвітлені в матеріалах збірника «Вінницький обласний краєзнавчий музей. Історичні аспекти та сучасний розвиток: матеріали наук.-практ. конф. 16–17 травня 2018 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця. 480 с. : іл.». Тому ми зупинемося лише на деяких аспектах його діяльності на ниві професійної освіти та налагодженні архівної справи на теренах краю. Мова йде про участь Ю. Александровича в заходах щодо відкриття освітніх закладів для підготовки фахівців кустарних промислів на Поділлі. Дійсно, обіймаючи посаду інструктора відділу позашкільної освіти Подільської губерської управи, Юрій Семенович 30 грудня 1918 р. прибув у Гайсин, де на надзвичайних зборах Гайсинської повітової народної ради виступив із палкою промовою. Він переконав учасників зібрання, що в зв'язку з нестачею виробів для потреб армії було би важливим відкрити щонайменше 2 школи (ткацьку і шевську), які здійснювали би підготовку фахівців для цих промислів. При тому, він повідомив, що Губернська управа зі свого боку надасть штат учителів та допоможе придбати відповідне обладнання для утворених профшкіл [12, арк. 74-74 зв.]. До речі, місцева громадськість із задоволенням сприйняла таку ініціативу і восени 1919 р. ініціювала відкриття ще декілька таких закладів, зокрема для виробництва кераміки та підготовки фахівців аграрної сфери [13, с. 332].

Слід зазначити, що в роки Української революції (1917-1920 рр.) у Вінниці більшовики декілька разів брали владу у свої руки. Кожного разу активна громадянська позиція та культурницькі заходи Ю. Александровича привертала їхню увагу. За свідченнями Юрія Семеновича, у 1917 р., коли «більшовики ще не мали значної політичної сили», з їхнього боку розпочалося переслідування та висміювання його колекційної діяльності. «Ім було незрозуміло те, – згодом писав він, – що я тоді почав роботу щодо збирання пам'яток та взагалі будь-яких матеріалів із вивчення революції: звернень, газет, плакатів і т. п., які у величезній кількості друкували існуючі тоді політичні партії...» [1, арк. 155].

Звісно, погляди Юрія Семеновича про зверхність української культури над московською та його свідоме твердження, що російський культурний простір не був засновником інших субкультур, «зацікавили» вінницьких чекістів. Його виключно науковий підхід, спрямований, першою чергою, на збирання українських матеріалів, став як «більмом на оці» для місцевих чекістів. Тому подільські спецслужби внесли його прізвище до списків українських націоналістів і запеклих ворогів майбутнього московського режиму.

Дійсно, після встановлення більшовицької влади у Вінниці в кінці 1920 р. нові керманічі поставили завдання перед музейниками й архівістами збирати й оберігати тільки ті матеріали, котрі відповідали ідеалам пролетарської культури. За даними Ю. Александровича, «пам'ятки революції належало збирати, пересіваючи їх крізь фільтр,

щоб документи, для більшовиків неприйнятні, до колекцій не потрапляли» [1, арк. 155].

Для реалізації заходів щодо організації архівної справи більшовики вдалися до звичайних для них методів. Зокрема, розпочали з утворення відповідної комісії. З цього приводу в протоколі № 3 засідання Подільського губревкому від 15.01. 1921 р. значилося таке: «Постановили: Створити Губернську Архівну Комісію згідно положення РНК УРСР від 24 квітня 1920 р. в складі представників Губнаросвіти т. Александровича, представника Губвидату і Губвідділу Робітничо-Селянської Інспекції.

Р.С. Резолюція: В Губревком. В зв'язку з тим, що т. Александрович заарештований, Губнаросвіта пропонує в Комісію т. Свідерський. А. Барвинок. 26/1 21» [14, арк. 9].

...Торкаючись питання про арешт Ю. Александровича, варто зазначити, що в листопаді 1920 – січні 1921 рр. чекісти влаштували у Вінниці масовий терор проти громадян, які потрапили до заздальгідь складених агентами ЧК та місцевими комуністами списків учасників так званих «петлюрівських банд та інших контрреволюційних організацій». Тому на початку 1921 р. Ю. Александрович як відомий громадсько-культурницький діяч потрапив до вінницької буцегарні, де його утримували протягом 10 днів за звинуваченнями в «українському націоналізмі». У в'язниці він «сидів» разом з Ю.М. Машкевичем (1887-1937) – очільником Вінницької Округової Церковної Ради. Відомий релігійний діяч був заарештований як учасник «контрреволюційної організації» під проводом В. Чеховського, з яким восени 1920 р. він зустрічався на квартирі Д. Марковича й отримав певне завдання. Зокрема, згодом Ю. Машкевич свідчив, що за завданням С. Петлюри він мав об'єднати всі націоналістичні сили в Україні для створення підпільної організації, яка поставила б за мету «продовження боротьби проти Соввлади за Самостійну Україну» [15, арк. 45].

Не викликає сумніву, що вінницькі чекісти, враховуючи дані про причетність Ю. Александровича до руху українських націоналістів, заарештували його як учасника цієї «контрреволюційної організації», до складу якої переважно входили національно орієнтовані релігійні діячі та представники творчої інтелігенції. На нашу думку, чекісти, враховуючи походження Юрія Семеновича і його широкі зв'язки з духовенством Поділля, помістили обох діячів в одній камері й у такий спосіб із спілкування між ними сподівалися отримати необхідний компромат. За свідченнями Ю. Александровича, слідчі тов. Драг і Логінов намагалися здобути від нього потрібні дані методами «моріння голодом». Але він не виправдав сподівань і чекісти вимушені були звільнити його з-під арешту [1, арк. 170].

Вийшло так, що тодішня колегія Подільського губчека на чолі з відомим катом українського народу Л. Заковським не ухвалила постанову про страту Ю. Александровича тому, що він не дав проти себе компрометуючих матеріалів. Також чекісти взяли до уваги, що він не належав до жодної політичної партії, зі зброєю в руках не брав участь у повстанській боротьбі проти більшовиків-ленінців, а переважно опікувався створенням закладів пролетарської культури.

Разом з тим, Юрія Семеновича попередили, що з ним може статися так як зазначалося в листівці Подільського губчека. Там читаємо таке (витяг): «Нехай пам'ятає кожний, що Подільське ЧК напоготові і будь-хто, котрий спробує порушити наше мирне життя, всерівно хто б він не був, буде нещадно знищуватися» [16, арк. 36].

Принагідно зазначимо, що вже на початку становлення советської влади призначення чи поновлення на відповідальних посадах громадян, які перебували в «полі зору» чекістів, відбувалося виключно за їхнім дозволом. Тому керівництво Губнаросвіти у таємному листі 9 лютого 1921 р. звернулося до Подільського губчека з проханням повідомити: чи закінчилося слідство проти завідувача губархіву та чи він був реабілітований? Власне, очільники підконтрольної установи у чекістів питали «розуму» «...стосовно допуску до роботи звільненого з-під арешту завідуючого Подільським губернським архівним управлінням Ю. С. Александровича». [17, арк. 278-279]. Ймовірно, отримавши відповідну санкцію, керівництво Губнаросвіти дозволило Ю. Александровичу обіймати посаду завідувача Губернського державного архіву.

Після звільнення з буцегарні він продовжував збирати пам'ятки старовини, наполегливо наповнював сховища документами з історії українського народу та намагався створити умови для зберігання цінних історичних матеріалів. Зокрема, Ю. Александрович загострював увагу на фактах невігластва представників нової влади, які визначили головним завданням підлеглих йому працівників перебирати архівні матеріали з метою виділення з них білого паперу, котрий можна було б використати для канцелярського діловодства. Передбачаючи жахливі наслідки для збереження унікальних документів, Юрій Семенович 12 червня 1921 р. звернувся до влади з проханням негайно наповнити штат комісії фахівцями з історико-архівної справи, які мали відповідну вищу освіту й були здатні визначити науково-адміністративне значення кожного документу, що підлягав вилученню з архівних фондів [18, арк. 16.].

У листопаді 1921 р. Юрій Семенович знову звернувся листом до владних структур. Керівник установи змушений був визнати, що «на жаль, наші архіви представляють зацікавленість як «резервуари» білого паперу, потрібної для діяльності канцелярій» зазначаючи, що «знищення архів в губернії набуло настільки загрозливих розмірів, що потрібні виключно рішучі заходи, щоб що небудь з них врятувати». Крім того, Ю. Александрович звертав увагу на те, що 43 працівники архівної секції за весь час її існування отримували зарплату лише один раз, наголошуючи, що деякі службовці працювали з листопада 1920 р. [19, арк. 37-37 зв.].

Утім на вимоги Ю. Александровича влада належним чином не відреагувала. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. з фондів ДАВіО вилучався весь папір, на якому можна було вести діловодство зазначених вище советських органів влади та громадсько-політичних організацій. Тому й не дивно, що всі науковці та краєзнавці, котрі досліджують матеріали Держархіву Вінницької обл. періоду 20-х років ХХ ст., мали змогу у цьому пересвідчитись. Часто на зворотньому боці

протоколів, циркулярів та іншої документації органів совєтської влади (ревкомів, парткомів, виконкомів тощо) і пролетарських організацій (комбідів, комнезамів і т. п.) можна зустріти відомості дореволюційного часу. В них відображалися матеріали про діяльність судів, звіти торговельних організацій, протоколи зборів громадян, дані з релігійної тематики тощо. Не викликає сумніву, що збереження належним чином цих архівних документів поглибило б наші знання з історичної минувшини нашого краю.

Незважаючи на прискіпливе ставлення чекістів до постаті керівника архіву, Юрій Семенович не змінив своїх поглядів щодо збереження національних пам'яток з історії України. Підтвердженням національно-культурницької спрямованості праці Ю. Александровича може стати фрагмент доповіді Подільського губернського архівного управління за його підписом від 9 червня 1921 р., в якому зазначалося, що «...у Вінниці існує так званий народний музей, в якому, до речі кажучи, нічого народного немає і який складається переважно з експонатів мистецьких і очевидно має на меті художню освіту населення» й доводилася необхідність створення наукового музею колегіальної форми правління, до якої б увійшли представники всіх державних установ, кооперативних і громадських організацій: «наш край повинен бути культурною стороною і нам треба утворювати вогнища культурні, принаймні такої сили, як це є на Московщині. але наш край має більше цікавого матеріалу, хоч і сирого, неопрацьованого, як Московщина, бо культура у нас зав'язалась раніше, ніж у них. Треба тільки ці матеріали зібрати до купи та опрацювати» [20, арк. 195–198].

Звісно, подібна діяльність привернула увагу з боку співробітників ДПУ, які в 1923 р. знову попередили Ю. Александровича про те, що він буде мати серйозні проблеми, якщо не відступиться від «українського націоналізму». За його свідченнями, для нього стало зрозуміло, що потрібно покинути Вінницю й шукати інше місто для життя і праці [1, арк. 155 зв.]. Тому 8 вересня 1923 р. він подав заяву про складання з себе повноважень завідувача Подільським губ. архівом з 10 вересня поточного року. Водночас вніс клопотання про призначення на цю посаду С. Смерчинського [21, арк. 16].

Отже, підбиваючи підсумки життя та діяльності Ю. Александровича на території Поділля в 1904-1923 рр., варто зазначити, що протягом зазначеного періоду він постав як талановитий краєзнавець і невтомний збирач предметів старовини, здобув почесне звання члена-кореспондента «Київського товариства старожитностей і мистецтв», опублікував 10 дослідницьких праць із питань кустарного та ремісничого виробництва на теренах Південно-Західного краю [5, арк. 1-3]. З 1 вересня 1917 р. по 01.01. 1920 р. опікувався справами заснованого ним у Вінниці «Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'ятників», працюючи там членом правління та його секретарем [5, арк. 2].

Діяльність Ю. Александровича протягом 1920-1923 р. на посаді завідувача Подільського губернського архівного управління детально висвітлена в довідці того ж року, яку затвердило керівництво Губнаросвіти 4 серпня 1923 р. Враховуючи важливість цього документу

для пізнання всіх здобутків Юрія Семеновича протягом цього короткого періоду, публікуємо його повністю:

«Пред'явник цього посвідчення, Юрій (Георгій) Семенович АЛЕКСАНДРОВИЧ, поступивши на службу в Губерніяльний Відділ Народньої Освіти (Губнаросвіту) в січні місяці 1920 року, в цім відділі на службі пробув до 1-го січня 1923 року, проводячи свою діяльність службову в напрямку охорони культурно-історичних пам'яток взагалі, а пам'яток письменности, як головніших з них – з'особна.

Під час своєї служби в Гунаросвіті згаданий Ю. Александрович дав наступні реальні результати своєї діяльності.

1. Зібрав величезні, високого наукового значіння та значної грошової вартости книжкові та рукописні фонди, роскінені без догляду під час революції та громадянської війни по різних усюдах як міста Вінниці, так і Поділля, завдяки чому вони гинули, звів їх майже без жадних грошових асигнувань з боку Губнаросвіти в забезпечений від пожежі дуже підходящій стародавній (17 століття) історичний будинок «МУРИ» і тим схоронив це культурне майно від загибелі, і показав цим дуже солідні підвалини під справу утворення у м. Вінниці наукової бібліотеки.

В доповнення до цих фондів, він також зібрав велику кількість цінних матеріялів, що до вивчення сучасної революції, починаючи з перших кроків аж до майже останнього часу її значення. Матеріяли ці є газети, відозви, об'яви, прокламації, плакати і т. инш., видані ріжними партійними, громадськими, земськими та державними установами та організаціями під час всяких урядів, що так скоро та періодично мінялися на Поділлі і на Україні до приходу Радянської Влади. Ця збірка, виключаючи з себе значні матеріяли і по історії Радянської Влади на Поділлі, є самою значною по величині та якості скупчених в ній матеріялів з подібного роду збірок на всім Поділлію.

[Початок речення пошкоджено – Авт.] всі вищезазначені фонди – бібліотечними меблями та штатом фахових співробітників, вихованих їм в процесі розбирання та систематики під його доглядом вищезазначених фондів, він, Александрович, виступає перед Губнаросвітою та Всеукраїнською Академією Наук, що в Києві з проектом передачі усіх цих фондів Академії Наук на предмет утворення з них у м. Вінниці Вінницької філії Всенародньої бібліотеки цієї Академії, як першого етапу по здійсненню випрацьованого ним пляну розслідувочої організації в м. Вінниці низки інших наукових установ для цілі утворення у Вінниці наукового центру на Українській території.

Губерніяльна влада, поділяючи ці думки вкупі з Губнаросвітою та Губерніяльним Архівним Управлінням, котрому ті фонди в той час належали, і завідуючим в той час котрого був Александрович, на підставі згоди на це Академії Наук, своїм наказом від 24 вересня 1920 року передає їз Академії Наук для цілі утворення в них Вінницької філії Всенародньої бібліотеки цієї Академії. Таким чином, як ініціатор утворення цієї філії і як особа склавша і передавша їй основне ядро книжкових, рукописних та газетнографічних фондів, забезпечених відповідними бібліотечними меблями та відповідним штатом співробітників і бібліотечним приміщенням в «Мурах» – Александрович з

повним правом може лічитися фундатором Вінницької філії Всенародньої бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук.

На утворення згаданої філії бібліотеки, він також старанно, час від часу доповнює її книжковими фондами, які збирає як завідувач Подільського Губерніяльного Архівного Управління.

2) Також згаданий Александрович на службі в Наросвіті утворює в місті Вінниці Історичний Архів, керовником котрого перебуває з менту його утворення.

3) Крім того Александрович являється ініціатором та фактичним провідником в життя справи утворення в м. Вінниці Музею Всеукраїнської Академії Наук, на що є уже згода Академії, в склад відділів котрого, по опрацьованому ним проекту oprіч українських, вводяться відділи і культурно-національних меньшестів, і в тім числі відділи польської і єврейської культури, що являється першою спробою організації на території України Музею цих народів.

Зазначається, що підвалини для окремого музею у Вінниці Академії Наук він закладає ще в мент утворення Вінницької філії Всенародньої бібліотеки Академії Наук, передаючи в складі відповідних фондів для цієї бібліотеки і деякі музейні колекції як основу для будучого окремого Музею Академії. Ці колекції в відчиті Всеукраїнської Академії Наук за 1921 рік розглядаються, як існуючий при філії художньо-археологічний музей (див. «Наука на Україні», – орган научного Комітету Укр. Главпрофобра № 3 – 1922 року, м. Харків).

Також зазначається, що утворення існуючого вже в місті Вінниці музею Губнаросвіти в свій час теж провадилось при допомозі Александровича в справі збирання для цього музею наукових колекцій, чому він може рахуватися наряду з другими особами, що працювали в цій справі, одним з утворителів і цього музею.

Зазначаючи, що Ю. С. Александрович всю свою працю повинен був провадити в життя без відповідних грошових асигнувань з боку Губнаросвіти по причині відсутности коштів, констатуємо, що перелічених реальних результатів в своїй праці він досяг включно завдяки своїй працездатности, культурній ініціативности та умінню використати ті різні обставини, які складаються під час самої роботи.

Ю. С. Александрович, jako учений спеціаліст, зареєстрований на Всеукраїнському Комітетові Допомоги Ученим при Раді Народніх Комісарів УССР, одержує тему відповідну академіч. пайку і має в посвідчення сього іменну картку за № 2957, від 15 лютого 1923 року від цього Комітету видану.

Службу в Губнаросвіті він залишив по причині переведення керуемого їм Подільського Губерніяльного Архівного Управління в склад установ безпосереднього підлеглих Губвиконкому.

Все вищезгадане підтверджується належними підписами та печаткою.

Завлодгубнаросвітою (ОРЛИК)

Секретар (БУРМІС)» [22, арк. 33-34].

Усвідомлюючи зміст вищевикладених матеріалів, ми стверджуємо, що протягом діяльності Ю. Александровича на тлі культурно-освітнього та науково-історичногокрасназничого життя

Вінниччини у 1904-1923 рр. він заслужено посідає місце фундатора Вінницької філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук (нині: Вінницька ОУНБ імені В. Отамановського), засновника низки музеїв (в т. ч. Вінницького обласного краєзнавчого музею) та натхненника і організатора історичного архіву Вінниччини (нині: Державного архіву Вінницької обл.).

Слід зазначити, що високий авторитет Ю. Александровича серед науковців та музеєзнавців м. Києва став у нагоді для подальшого його працевлаштування. Зокрема, тодішній голова Київського губвиконкому, водночас очільник Київської міської ради Г.Ф. Гринько (1890-1938) запропонував йому приєднатися до відомих вчених Є.Д. Сташевського і П.Р. Сльозкіна та разом з ними створити Всеукраїнський сільськогосподарський музей в Києві. До речі, у 1924-1933 рр. керівником цього закладу був Євген Дмитрович Сташевський (1884-1938) – український історик, економіст (доктор історичних наук, професор), родом із Зінькова на Східному Поділлі. Закінчив у 1908 р. юридичний та історико-філологічний ф-ти Київського ун-ту. У 1921-1922 р. викладав історичні дисципліни в Інституті народної освіти в Кам'янець-Подільському. У 1936-1937 рр. – співробітник Інституту історії України АН УРСР. Заарештований 1938 р., загинув у в'язниці [23, с. 377-378].

За даними Ю. Александровича, крім музею вчені створили «Постійну виробничо-показову виставку», яка згодом набула статусу «Виставки досягнень народного господарства України» (ВДНГ). Там Юрій Семенович організував відділ кустарної промисловості й від 1924 до 1931 р. був його завідувачем [1, арк. 155 зв.].

Доречно вказати, що в 1924 р. життя Ю. Александровича наповнилося важливими подіями, котрі змінили його статус «старого холостяка» і призвели до одруження. Він узяв шлюб з Ганною Кириченко (родом із Саратовської обл. Росії), а в 1925 р. у подружжя народилася донька Ірина. Сім'я замешкала в с. Ірпінь (нині: місто Бучанського р-ну Київської обл.). Але в спільному житті щось не склалося й у 1928 р. Ганна Іванівна та Юрій Семенович розлучилися [1, арк. 7].

Зазначимо, що в роки роботи в музеї та в процесі збирання експонатів показових павільйонів виставки Юрій Семенович спрямовував науково-дослідну і практичну діяльність на популяризацію досягнень української кустарної промисловості й акцентував увагу на її національній своєрідності. Звісно, подібна позиція завідувача в період зортання сталінської політики «українізації» вкрай не сподобалася керівнику ВДНГ тов. Тальському, який у 1931 р. розпорядився звільнити «націоналіста» Ю. Александровича із займаної посади [1, арк. 155 зв.].

Втрата улюбленої роботи згубно вплинула на його психологічний стан. Він змушений був звернутися до відомих професорів-психіатрів і певний час користувався консультаціями фахівців Київського психоневрологічного інституту та отримував там амбулаторне лікування. За визначенням проф. Є. Попистинієнка, він намагався вилікуватися від «...депресивних явищ астенизації, послаблення пам'яті і працездатності, а також від суїцидних думок» [1, арк. 95].

Вочевидь, що відомі в Києві психотерапевти допомогли йому подолати хворобу. Крім того, позбутися депресії та відродити впевненість у собі сприяла його висока репутація в галузі музеєзнавства та чималий досвід у виставковій діяльності. Його професійними можливостями зацікавилася керівництво Всеукраїнського кооперативного музею, який на той час розміщався в Києві в приміщенні кооперативного інституту імені В. Чубаря [17, с. 184]. Протягом 1931-1932 рр. Юрій Семенович організував там відділ кустарної промисловості, який став додатковою структурною одиницею до вже діючих там 14 відділів музею [24, с. 185]. Однак політичному куратору установи, члену правління Вукоопспілки В. Целаріусу не сподобався «національний ухил» завідувача відділу в бік висвітлення давніх традицій українців щодо виробництва товарів широкого вжитку на кооперативній основі. Звинувативши Ю. Александровича в «націоналізмі», тодішній ідеолог советської кооперації наказав звільнити завідувача відділу кустарної промисловості [1, арк. 155 зв.].

Втрата заробітку в музеї змусила Юрія Семеновича зосередитися на роботі в ВУАН, де він був членом постійної комісії щодо вивчення продуктивних сил України. Вчений вимушений був більшу частину часу здійснювати відрядження до різних регіонів республіки. Однак несподіваний арешт працівниками НКВС у 1933 р. знову глибоко вразив психологічний стан Юрія Семеновича. Перебуваючи протягом місяця в Лук'янівській буцегарні в одній камері з С. Гіляровим, П. Курінним та іншими визначними діячами української культури і науки, він усвідомив, що в Українській СРР настала доба масового терору проти духовно-культурного та літературного покоління 20-х і 30-х рр. ХХ ст. До катівень і спецтаборів ДПУ-НКВС потрапили всі, хто продовжував плідну працю в галузях науки, музеєзнавства, літератури і мистецтва, відстоюючи українську ідентичність. Зокрема, апологет советської пролетарської культури А. Хвиля ставив перед українськими вченими завдання зірвати з минувшини України шати «безбуржуазності» української нації. На його вимогу, зберігати потрібно було тільки ті пам'ятки, щоб стоячи перед ним кожен трудящий відчув, наочно побачив «...як його діди й батьки терпіли неволю, він знову й знову побачить, що тільки під прапором партії Леніна-Сталіна трудящий нарід України зміг розгромити гетьманів, попів, панів, капіталістів і в спілці з братніми народами великого Радянського Союзу будує своє нове, щасливе життя» [25, 18]. Тому, як показала історія, під час епохи сталінського «великого терору» майже всі діячі, котрі підтримували тезу «безбуржуазності» української нації, були знищені.

Інформація про масові арешти серед колег і знайомих науковців, а також знуцання з боку слідчого остаточно зруйнували його психічний стан. Загострення хвороби стало приводом для поміщення Ю. Александровича до спеціалізованого медичного закладу в системі НКВС. Через певний час звідки він вже без слідства і суду потрапив на волю [1, арк. 156].

Звільнившись з-під арешту, в другій половині 1933 р. Ю. Александрович влаштувався на роботу в Київському науково-

дослідному інституті мінеральної сировини, де очолив маолітову групу. Однак, за втілення українських народних орнаментів в 1935 р. в черговий раз був звільнений з посади [1, арк. 156].

Опинившись без роботи в Києві, Юрій Семенович, вирішив «знайти щастя» в м. Бар на Вінниччині. На жаль, нам не вдалося встановити чим він там займався. За його даними, там у 1935 р. барські чекісти його заарештували, але через певний час відпустили на волю [1, арк. 170].

Повернувшись у Київ, Ю. Александрович усвідомив, що влаштуватися на роботу йому не вдасться, тому порушив клопотання про вихід на пенсію. Дійсно, використовуючи висновки лікарів та користуючись підтримкою деяких керівників наукових установ, в яких він працював, у 1935 р. йому призначили пенсію. Отримавши державні гарантії щодо соціального забезпечення, того ж року він переїхав до Ірпіня й там протягом наступних 6-х років господарював у власному домашньому господарстві.

Вибух німецько-російської війни означив для Ю. Александровича нові, неймовірні випробування, котрі, власне, й стали для нього фатальними. Вийшло так, що вже в кінці серпня 1941 р. німецькі війська окупували Ірпінь і, першою чергою, розпочали етнічні чистки. За підозрою нацистів, Юрій Семенович був заарештований, адже зовнішні ознаки лица (довгий ніс і великі вуха), ініціали і прізвище вказували на його належність до іудейського народу. Тому його разом з ірпінськими євреями пішмом ходом довелося йти до м. Радомишля, де нацисти влаштували концтабір і там знищували всіх громадян єврейської національності. Юрію Семеновичу вдалося переконати карателів, що він нічого спільного з родом Адамовим не мав. Більше того, він сподівався, що його звідти звільнять. Однак, довідавшись, що Ю. Александрович знавець старовини, німці примусили його відбирати серед речей розстріляних євреїв предмети, які представляли історичну цінність для «розміщення їх в берлінських музеях». Карателі звозили відібране майно на склад міської управи, де Юрій Семенович серед них вилучав оригінальні зразки художнього вишивання, стародавні єврейські літописи, рукописи та книжки [1, арк. 65]. Звісно, вчений розумів, що це була ганебна авантюра з боку окупантів, котрі бажали привласнити цінні предмети, за які можна було отримати певні кошти. Протягом місяця Юрій Семенович виконував цю роботу, а після розстрілу всіх бранців концтабору повернувся в Ірпінь.

Виявилось, що за час його відсутності, будинок і все майно було повністю пограбовано. Він, власне, опинився на межі голодної смерті. Тоді в листопаді 1941 р. Юрій Семенович вирішив перебратися в Київ, адже йому було відомо, що Червоний Хрест для наукових працівників видавав обіди. Однак, за його свідченнями, «...ці обіди були дуже обмежені, мені їх зовсім було недостатньо, я весь час був голодний, а тому пробував просити милостиню. Але це також мені нічого не давало. Потім продавав папір, щоб мати кошти на харчування. Але й він швидко закінчився» [1, арк. 65].

У грудні 1941 р. Юрій Семенович зустрів колишнього інститутського співробітника І. Яблонського, який порадив звернутися до

Київської міської управи за матеріальною допомогою. Він запевнив Ю. Александровича, що, за розпорядженням німецької влади, управа для осіб, постраждалих від большевицького терору, виділяла певні матеріальні ресурси та продукти харчування. Опинившись на межі голодної смерті, Ю. Александрович скористався цією порадою й звернувся до відділу міської управи, котрий опікувався цією справою. Але там запропонували Юрію Семеновичу звернутися у відділ пропаганди й заповнити анкету та вказати там коли й за що він піддавався репресіям з боку большевиків. Крім того, ще він повинен був написати короткий огляд власної трудової діяльності та висвітлити життєві перелітї в період чинності советської влади. Звісно, в анкеті Ю. Алесандрович вказав, що він тричі був заарештований большевицькими каральними органами, назвав прізвіща слідчих, які здійснювали допити у 2-х його справах, та відповів на інші питання цього документу [1, арк. 170-170 зв.].

В огляді власного життя, написаному 15.12. 1941 р., Юрій Семенович висвітлив період трудової діяльності в 1917-1935 рр., акцентуючи увагу на взаємостосунках з большевицькою владою та на переслідуваннями його за причетність до так званого «націоналізму» [1, арк. 155-156].

Отримавши декілька речей одягу, 2 кв. м. дров та 10 фунтів гороху, Юрій Семенович зрозумів, що допомога з боку окупаційної влади не врятує його від голодного існування. Перебуваючи в стані відчаю, він звернувся за допомогою до Бога, вірніше до тих, хто в земному житті вів людей до нього. Користуючись давнім знайомством з архиєпископом Антонієм (1867-1942), Юрій Семенович спробував відновити релігійну службу й стати речником слова Божого. За протекцією Владики, архиєпископ автономної православної церкви Пантелеймон висвятив Ю. Александровича в сан священника та дозволив йому брати участь у богослужіннях у церквах Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Києво-Печерської Лаври, лікарняній церкві Покровського монастиря та інших храмах Києва. Однак за відсутності належного досвіду працювати священником у столичних релігійних закладах він не зміг, тому попросився у Владики перевести його в парафію на території Вінниччини. Дійсно, архиєпископом Пантелеймон видав йому лист, в якому рекомендував вінницьким колегам надати отцю Юрію окрему парафію. На це прохання Преосвященний Владика Балогій, єпископ Вінницький, розпорядженням 16.10. 1943 р. призначив його на посаду настоятеля церкви в с. Журбинці Козятинського р-ну [1, арк. 169].

Однак, Юрій Семенович в Журбинці не поїхав, а повернувся в Ірпінь, щоб забрати з собою 18-річну доньку Ірину. Проте вона категорично відмовилася їхати з батьком і Юрій Семенович вирушив назад до Журбинець. Утім біля села Вільне (нині: село Томашівської сільської громади Фастівського р-ну Київської обл.) радянські війська відрізали йому шлях на Вінниччину й Юрій Семенович повернувся в Ірпінь.

Після звільнення Києва від окупантів йому вдалося процевлаштуватися на посаду старшого наукового працівника,

консультанта Центрального дому народної творчості при Совнаркомі УРСР. Згодом, 13 лютого 1944 р., підчас передачі в Київський архів зібраних ним газет, журналів та інших матеріалів періоду нацистської окупації, Ю. Александрович був заарештований і відправлений до Київської в'язниці НКВС [1, арк. 66].

Як виявилось згодом, підставою для його арешту стали вилучені в міській управі документи агітаційного відділу, де смершівці знайшли згадані вище анкету та огляд життєдіяльності, написані Ю. Александровичем. Саме ці документи стали головними доказами у справі звинувачення Ю. Александровича за ст. 54-10, ч. 2 КК УРСР (антирадянська пропаганда і агітація), що передбачала позбавлення волі аж до розстрілу, або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна).

Всі спроби Юрія Семеновича довести свою невинуватість та скарги на поганий стан здоров'я нічого не дали. На засіданні Военного трибуналу військ НКВС Київської обл. 28 вересня 1944 р. зазначалося, що підсудний, проживаючи на захопленій ворогом території, «...15 грудня 1941 р. зареєструвався в німецьких окупаційній владі, як скривджений Радянською владою і репресований органами Радянської влади. Крім того, заповнив анкету та написав огляд власного життя, вибудував в двох документах наклеп на ВКП (б) і Радянську владу, спотворюючи радянську дійсність по відношенню до науки та української культури, вказавши там інших осіб, репресованих радянською владою». Оголошений вирок передбачав таке: позбавити Юрія Семеновича Александровича волі терміном на 7 років з обмеженням прав на 3 роки (для нього це передбачало заборону проживати на території України протягом вказаного терміну) [1, арк. 118 зв.].

Покарання Ю. Александрович відбував в Красноярському краї в ВТП на залізничній станції Суслово. Перебуваючи там, вчений намагався виклопотати для майбутнього поселення місто, де після виходу на волю він зміг би займатися наукою [1, арк. 118 зв.]. Звільнення в кінці лютого 1951 р. не виправдало його сподівань поселитися десь на рідній Україні й поринути в улюблену науководослідну працю. Советська влада визначила йому за осідок узбецьке місто Самарканд, де вже в наступному 1952 р., перебуваючи в будинку для людей похилого віку, Юрій Семенович відійшов в інший світ [1, арк. 148].

Лише після здобуття незалежності України, за клопотанням його доньки Ірини, котра мешкала в м. Ірпінь, 11 лютого 1992 р. Ю. Александрович як репресований за політичними мотивами був реабілітований [1, арк. 146 зв.].

Отже, аналіз викладених вище матеріалів щодо життя та діяльності видатного подолянина Ю. Олександровича призводить до висновків, що його постать незаслужено позбавлена гідного вшанування з боку державних органів і науково-культурницької громадскості Поділля. Незважаючи на його неабиякі здобутки на тлі архівознавства та футдаторських звершень у сферах утворення

наукових і краєзнавчих установ, його прізвище залишилося непоміченим серед справжніх патріотів, вартих достойного пошанування.

Разом з тим, ми переконані, що вивчення життєдіяльності його постаті потребує додаткових досліджень. Було б доцільним проаналізувати його діяльність в Київських наукових та музейних установах, а також виявити та зібрати його публікації та чималу епістолярну спадщину. Не викликає сумніву, що оприлюднення цих матеріалів окремим виданням суттєво збагатило наші знання про історію рідного краю. Крім того, всебічний аналіз діяльності Ю. Александровича може стати темою дисертаційного дослідження та інших наукових і краєзнавчих праць.

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: ГДА СБ України), спр. 31972 п.ф.
2. Баженов Л.В., Баженов О.Л. Біля витоків архівної справи на Поділлі-Вінниччині (до 125-річчя від дня народження фундатора державного архіву Вінницької області Юрія Семеновича Александровича // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина», 2019/ №1 (4).
3. Будзей О. Гаврилівці. Псаломщик Александрович // Подолянин, 1920. 17 липня.
4. Будзей О. Подільські Саббатовські / Матеріали приватного архіву дослідника.
5. Держархів Вінницької обл., ф.Р-650, оп. 1, спр. 16.
6. Подольские епархиальные ведомости, 1897. № 27.
7. Бурій В. Академік Микола Біляшівський // Місто робітниче (Ватутіне), 2002. 15 листопада.
8. Александрович Г. Каменетесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1916.
9. ЦДАМЛМ України. Ф. 648, оп. 1, спр. 11.
10. Попельницька О.О. М.Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею України / О.О. Попельницька // Український історичний журнал, 2008. № 2.
11. Валерій Рекрут. Іпполіт Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох. Вінниця: Меркюрі-Поділля, 2014.
12. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 27.
13. Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркюрі-Поділля», 1920.
14. Держархів Вінницької обл., ф.Р-254, оп. 1, спр. 634-а.
15. Там само, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 21989.
16. Там само, ф.Р-2233, оп. 1, спр. 19.
17. Там само, ф.Р-254, оп. 1, спр. 15.
18. Там само, ф.Р-650, оп. 1, спр. 4.
19. Там само, спр. 9.
20. Там само, ф.Р-254, оп. 1, спр. 634-а.
21. Там само, ф.Р-650, оп. 1, спр. 22.

22. Там само, спр. 28, арк. 33-34.

23. Перковський А. Шашевський Євген Дмитрович // Малий словник історії України. К., 1997.

24. Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст.: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014.

25. У хвості бойових завдань соціалістичної науки («За Радянську Академію» – орган бюро партосередку, президії та МК ВУАН) // Пролетарська Правда. 1933. 31 травня.

Анатолій Войнаровський
Максим Кузьмич

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ З НАЛАГОДЖЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТ.

У статті на здійснено аналіз структури та функціонування органів охорони здоров'я Подільської губернії по завершенню ХІХ – на початку ХХ сторіччя. Розглянуто яким чином будувалась медицина та відомчі підрозділи, характеризується управлінська діяльність в галузі, які визначалися пріоритети та здійснювалось фінансування сфери охорони здоров'я.

Ключові слова: охорона здоров'я, лікар, фельдшер, епідемія, санітарно-епідеміологічна служба, земська медицина, губерньська управа.

На початку третього тисячоліття, в умовах сучасних цивілізаційних викликів, рівень здоров'я нації виступає визначальним чинником її конкурентоздатності та спроможності до нового культурного поступу. В епоху глобалізації та інформаційного суспільства здоров'я людини розглядається не лише як найбільша соціальна цінність, а й визначальна умова економічного розвитку, росту продуктивності праці, добробуту країни і рівня життя її громадян. У процесі реформування національної системи охорони здоров'я та вдосконалення профілактичних технологій з урахуванням нових проявів хвороб ХХІ ст., теоретичне і прикладне значення має повернення до набутого досвіду минулих поколінь лікарів з урахуванням цілей і завдань сучасної медицини. У час гуманізації світу медицина відіграє дедалі більшу соціальну і світоглядну роль у державі. Водночас в умовах економічних криз і соціальних потрясінь політики і державотворці, громадські організації і пересічні громадяни мають усвідомити, яку біологічну спадщину вони залишають наступному поколінню. Саме тому створення належних виробничих умов, всебічне запровадження в освіті та інших сферах діяльності людини зберігаючи здоров'я технологій – визначальний вектор розвитку суспільства в ХХІ ст.

Проблема розбудови та діяльності сфери охорони здоров'я на теренах Східного Поділля (Брацлавщина, сучасна Вінниччина) на зламі ХІХ – ХХ сторіч є актуальною. Розвиток людства змінює пріоритети, по новому структурує систему цінностей в ієрархії яких логічно першість посідають вітальні цінності, а особливо якісного життя та діяльності

людини, що безумовно пов'язано зі станом здоров'я. 1861 р. в Російській імперії скасовується кріпацтво і створюються місцеві органи самоврядування (земства з 1864 р.). Спочатку вони були створені на Лівобережній Україні. У трьох правобережних українських губерніях – Київській, Волинській, Подільській – земства були створені лише 1911 р. В підпорядкування земств було передано наявні медичні заклади, які раніше належали Приказам громадського опікування[1, С. 29-31].

Тому, дослідження якими були інституції охорони здоров'я, що змінювалося, наскільки ефективною була медицина тієї доби, в чому була особливість Подільського краю є вкрай важливим для сучасності. Досвід реформування медичної сфери може стати в нагоді і для сучасності, коли відбуваються зміни адміністративно-територіального облаштування, і першим прикладом було створення саме системи земської медицини.

Важливо і те, що на сьогодні більшість праць з історії охорони здоров'я на території нашого краю зберігають тенденції радянських часів, розглядати все у винятково негативному баченні, відсутні принципи історико-хронологічного порівняння, спроможність аналізувати ті зміни які мали реальне місце в громадському житті.

Ще один аспект спонукає до дослідження, історія медицини на теренах сучасної Вінниччини другої половини XIX ст. позначена постаттю видатного лікаря Н. Пирогова. Поза сумнівів, це є один з найвидатніших лікарів у світовій історії, але за цим феноменом зникає цілісна картина розвитку медичної сфери тієї доби[2, С.62].

Запровадженню земств на Правобережжі перешкодила боротьба царського уряду з польським національно-визвольним рухом, тому розбудова земської медицини було відтерміновано[3, С. 182].

Медична допомога в трьох губерніях так званого Південно-Західного краю – Київській, Волинській та Подільській до 1903 р. включно була у віданні Приказів громадської опіки. Законом від 2 квітня 1903 р. Прикази були скасовані і медичні заклади передані спеціальним губернським і повітовим комітетам на основі введеного Положення про керування «земським господарством». Губернські комітети склалися із завідуючих губернськими урядовими установами, губернського і повітових предводителів дворянства, міського голови губернського міста, голови управи в справах місцевого господарства і двох гласних від кожного повіту. Головою комітету був губернатор.

Губернські комітети почали свою діяльність в 1904 р. Завідування всіма медичними справами в усіх повітах було сконцентровано в губернському комітеті. Для безпосереднього відання ним (щодо постановки медичної справи, організації медичних дільниць, лікарень, складання доповідей) губернські комітети заснували при управах санітарні бюро. Проіснували губернські комітети до 1911 р., коли їх замінили земськими установами за законом 1890 р.[4, С. 225].

У 1911 р. в підпорядкування земств було передано наявні медичні заклади, які раніше належали Приказам громадського опікування. У розвитку земської медицини виділялось два етапи. Перший – початковий (роз'їзний) – характеризувався виїзною, в більшості випадків фельдшерською допомогою для сільського люду.

Територія повітів була поділена на дільниці, де проживало 150–200 тисяч людей, радіус обслуговування досягав більше 100 кілометрів. В основному велася боротьба з епідеміями. Сучасники так характеризували цей період: «Загальна характеристика її полягає в тому, що лікар завжди в дорозі, а хворі ніколи не знають, де його шукати» [3, С. 186].

Слід наголосити, що земські лікарні поповнювалися молодими лікарями, які після закінчення університетів добровільно їхали у сільську місцевість, щоб надавати медичну допомогу селянам. Земства будують лікарні за останніми вимогами лікарняного будівництва, а хворі отримують якісну медичну допомогу. Її рівень у більшості земських лікарень мало чим поступався університетським клінікам. Земська медична організація вписала неповторну сторінку в історію медицини. Вона не мала аналогів у жодній країні світу.

Актуальним питанням того часу була підготовка медичних кадрів. В усіх губерніях були фельдшерські школи. В Києві фельдшерську школу вперше було відкрито в 1842 р., курс навчання був чотирирічний, чоловіки й жінки навчалися разом. У Волинській губернії (в Житомирі) фельдшерську школу було створено в 1875 р. В Подільській губернії (у Кам'янці-Подільському) було створено фельдшерську школу при губернській лікарні. До 1908 р. вона була трикласною. В 1908 р. в ній було відкрито акушерський клас тільки для жінок. Санітарні бюро були введені в Київській губернії в 1904 р., в Подільській – в 1907 р., у Волинській – в 1909 р. [5, Арк. 27-31].

Санітарні лікарі в усіх повітах Київської губернії почали працювати в 1912 р., в Подільській – в 1913 р. (санітарно-епідемічні), в Волинській губернії (тільки в Житомирському і Ровенському повітах) – в 1912 р. Єдиною лікарнею в губернії, яка мала спеціалізовані відділення, була Кам'янець-Подільська губернська лікарня. У 1913 р. вона складалася з 7 відділень на 240 ліжок, в тому числі терапевтичного – 80 ліжок, хірургічного – 50, (офтальмологічного) очного – 30, венерологічного – 30, гінекологічного – 20, родильного – 15, інфекційного – 15 ліжок [6, Арк. 21-25].

У 1903 р. спеціальна комісія Пироговського товариства з організаційних питань визнала за необхідне закрити губернські лікарні, передати їх містам чи повітам або перетворити на психіатричні лікарні. Незабаром після цього більшість губернських лікарень припинила своє існування. В квітні 1913 р. потужність Подільської губернської лікарні була зменшена вдвоє, і вона втратила і своє значення єдиного спеціалізованого закладу в губернії [7, Арк. 43].

Ні до чого не привели спроби створення спеціалізованих лікарень і в інших повітах губернії. Багато років дискутувалося питання про створення постійної офтальмологічної (очної) лікарні в містечку Бершаді, Ольгопільського повіту, яка мала бути «першим пунктом в гаданій губернській мережі спеціальних очних лікарень губернського земства». Однак як тільки справа доходила до земських зборів, то останні відхиляли цю пропозицію з тих мотивів, що «існування постійної очної допомоги населенню в одному районі не забезпечує її в інших місцях губернії». Так замикалося це порочне коло. Очних лікарень не

будували, і населення продовжувало сліпнути від трахоми та інших захворювань [8, Арк. 80-84].

За даними лікаря Кащенко, на 1000 очних хворих в Подільській губернії у 1901 р. припадало 340 хворих на трахоми; на амбулаторному прийомі в губернській земській лікарні за 1912 р. на 244 випадки неускладненої трахоми припадало 188 хворих з ускладненнями, тобто із значним розладом зору. І при всьому цьому земці скорочували єдине очне відділення в губернії до 10 ліжок [8, Арк.112].

Гостру потребу в очній допомозі намагалися задовольнити допомогою тимчасових очних загонів, які запрошувалися на два літніх місяці, та й то не щороку. Гінекологічних ліжок на всю губернію було 45. Не було жодного ліжка для туберкульозних, онкологічних, отоларингологічних та інших хворих, що потребували спеціалізованої допомоги. Особливо важкою була участь великої кількості туберкульозних хворих. «Від них відсажуються як оточення, так і лікарні, – доповідав на 3-ій медично-санітарній нараді губернії лікар Орловський. – Звичайно це люди юнацького або зрілого віку, які всіма силами хапаються за свою юну нитку життя; багато раз вони обходять свої окружні лікарні, просять лікувати їх, підтримати, хоча б заради сім'ї залишити в лікарні, а тим часом часто-густо, скріпивши серця, доводиться відмовляти в прийомі до лікарні, прописавши які-небудь порошки, давати завідомо нездійснимі поради – жити в сухій, просторій, світлій хаті, вентилювати повітря, проводити півдня лежачи па веранді, посилено харчуватися молоком, м'ясом, маслом і т. д. і т. п. Хіба це в свідомості самого того, хто говорить, не звучить іронією?» [3, С. 305].

Про масштаби спеціалізованої допомоги в цілому по Південно-Західному краю і про ставлення до цього питання Подільського земства можна судити з такого факту. Товариство боротьби із злякисними новоутвореннями в Південно-Західному краї відкрило в Києві свою лікарню на 7 ліжок і звернулося до земств краю за допомогою на утримання лікарні. Земська управа запропонувала асигнувати на цю справу 1000 карбованців, однак земські збори відхилили і цю пропозицію... «оскільки розпорошення коштів по різних товариствах, які мають на меті подібні цілі, не може створити істотної допомоги для населення губернії». Знайомий лейтмотив очільників земства: розпорошувати кошти недоцільно, а будувати самим через відсутність коштів неможливо [6, Арк. 38-39].

Вкрай недостатньою була і психіатрична допомога в губернії. У 1897 р., завдог до створення земства, у Вінниці була відкрита психіатрична лікарня для всього Південно-Західного краю. Для Подільської губернії в ній було 250 ліжок, що становило одне ліжко на 12 з лишком тисяч населення. За даними лікаря Баженова, це, приблизно, становило 1/16 справжньої потреби населення в психіатричній допомозі. За наступні 20 років психіатрична допомога в губернії не розширилася. Переважна більшість хворих залишалася без усякої медичної допомоги [4, С. 296].

У зародковому стані перебувала і родопоміч. На всю губернію в 1914 р. було родильне відділення на 15 ліжок в губернській лікарні, одна палата в Жмеринській гінекологічній лікарні одна палата в Могилівській

повітовій лікарні. На 1000 породіль в пору найбільшого розвитку земської медицини в губернії тільки 5 могли скористатися медичною допомогою і 29 – допомогою акушерок та повитух [3, С. 188].

Стационарна допомога була подана тільки в 0,3% родів. Земських повитух і фельдшерниць-акушерок, які подавали допомогу вдома, було всього 78, що становило одну акушерку на 47 з лишком тисяч населення. Всі земські акушерки були при лікарнях, в їх обов'язки входило ведення лікарняного господарства і у них залишалось мало часу на родопоміч. На одну акушерку (повитуху) припадало в середньому до 30 прийнятих пологів на рік. Самостійних акушерських пунктів не було [7, Арк. 48].

Пізнє запровадження земської реформи в Подільській губернії позначилося і на бюджетних асигнуваннях на охорону здоров'я. За даними комісії Рейна в 1910 р., в цілому по Росії (включаючи і неземські губернії) асигнування на медицину на одного жителя на рік становили 69 коп., тим часом як у Подільській губернії ця витрата ледве досягала 25 коп. Витрати на земську медицину стали знову зростати. У 1914 р. вони становили в середньому по всій імперії близько 1 крб. на жителя за рік [3, С.296].

Штучно стримувана протягом десятиків років гостра потреба в елементарній медичній допомозі із запровадженням в 1911 р. на Поділлі земської медицини знайшла для себе частково вихід у прагненні якомога швидше пройти той шлях, який був пройдений земською медициною в інших губерніях за минуле п'яте десятиріччя її існування. Ці прагнення знайшли своє відображення в асигнуваннях на земську медицину.

Значний ріст асигнувань на медицину в 1912 р., тобто по суті в першому земському бюджеті, обумовлений головним чином будівництвом нових дільничних лікарень, кількість яких до того була дуже мала. Незважаючи на це, затрати на душу населення все ж набагато відставали від відповідних затрат у старих земських губерніях [8, Арк190].

Обговорення діяльності земських лікарів Подільської губернії, певне об'єднання їх для розв'язання принципових питань проходили у формах, відомих уже в старих земських губерніях. У 1903 р. було створено Губернську медично-санітарну раду, а потім повітові медично-санітарні ради. З'їзди сільських лікарів у Подільській губернії відбулись в 1896, 1901 і 1906 рр. З'їзд земських лікарів, який мав бути в 1915 р. не відбувся. Найбільш численні збори лікарів бували на губернських медично-санітарних нарадах, де звичайно брали участь до 20 лікарів [3, С. 347].

Безупинні епідемії висипного і черевного тифів, а особливо холери, примусили царський уряд спробувати використати для боротьби з «санітарними неполадками» самодіяльність населення у формі так званих санітарних кураторств. У липні 1911 р. Подільська губернська управа в справах земського господарства надіслала циркуляр повітовим земствам про організацію в кожному повіті дільничних кураторств. Однак організовані вони були тільки в 1913–1914 рр. [7, Арк. 68].

Російська імперія другої половини XIX – початку XX ст. представляла собою типову мілітарну країну того часу. Відповідно поставали вимоги щодо формування масової армії, особливо після військової реформи, коли було запроваджену обов'язкову службу в армії для дорослого чоловічого населення. Окрім того, постає питання лікування поранених та їх повернення у військовий стрій, підготовки військових медиків, розбудови мережі спеціалізованих закладів і шпиталів. До справи підтримки військових часто залучали через шляхетські зібрання різного типу громадські організації. Так, в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. у Вінниці був створений жіночий комітет опіки над пораненими та хворими військовослужбовцями. Дворянське зібрання проводило збір коштів, благодійні лотереї. Торги на фінансування шпиталів [9, Арк.35-37].

Мілітарна політика імперії та її підготовка до війни спонукали вести активну підготовчу роботу до створення відповідної мережі лікувально-евакуаційних закладів. Про це свідчать відомості про кількість місць у лікарнях Вінницького повіту для лікування хворих та поранених вояків за 1897 р. для виконання цих завдань був створений у 1897 р. Вінницький повітовий комітет опіки поранених і хворих воїнів. Вочевидь структура не набула належної ефективності, про вказує лист від губернського представництва МВС (канцелярія губернатора) до Очільника Вінницького повітового дворянства. Не виконано розпорядження щодо евакуації у військовий час поранених та хворих воїнів та забезпеченням їх лікування, містилась директива – «Виконати негайно» [9, Арк. 42-44].

У звіті Вінницького повітового комітету опіки поранених і хворих воїнів зазначалось, Вінниця може прийняти відповідно воєнного часу: І частина – 400 поранених і хворих, Старе місто – 120, Садки – 80[9, Арк. 48].

Згодом інформація буде доповнена і упорядковано більш детальний перелік з 23 місць прийняття на лікування із зазначенням транспортної точки прибуття військових хворих та поранених та їх транспортування.

Відповідна директива поступила і від штабного керівництва щодо дій на випадок початку військових дій. Штаб Київського військового округу По управі чергового генерала Відділення шпитальної служби від 20 серпня 1897 р. видав розпорядження: «На підставі положення про евакуацію хворих і поранених, НАЙВИЩЕ затвердженого 30 жовтня 1890 р. та оголошеного відповідним наказом по військовому відомству для сприяння евакуаційним Комісіям по транспортуванню, розміщенню та нагляду хворих і поранених, засновуються губернські і повітові розпорядчі по евакуації Комітети, коло компетенції яких визначено законом[Див.: Додаток].

З міркувань можливої евакуації хворих і поранених у військовий час, на випадок впровадження мобілізаційного розкладу № 17 необхідно знати наступні положення:

а) про можливе число хворих і поранених, які можуть бути розміщені у лікувальних закладах губернії;

б) відомості про число хворих і поранених, що не потребують шпитального лікування, що можуть бути (дисеменовані) розміщені у цивільного населення;

в) відомості про найбільш зручних пунктах (в першу чергу залізничних станціях) для передачі хворих та поранених з військово-санітарних та пристосованих потягів на опіку розпорядчих по евакуації комітетів;

г) міркування комендантів про порядок відправлення хворих та поранених з пунктів передачі до їх розсортуння;

д) міркування з приводу порядку харчового забезпечення (бажано з котла) і визначення розміру на пайок;

е) міркування про опіку над пораненими місцевим населенням;

з) звітність щодо здійсненої роботи та оплата додаткових витрат;

и) забезпечення білизною і теплими речами;

і) переведення вилікованих до діючих військових частин;

к) про опіку цивільних відомств та їх додаткове забезпечення.

В умовах Російської імперії, де медична допомога для більшості населення недоступна, зареєстровані випадки захворювань не могли і не можуть служити критерієм оцінки стану здоров'я населення. Більш точним критерієм в даному разі можуть служити наведені нижче дані про результати медичного огляду призовників [9, Арк. 21-25].

Результати медичного огляду призовників Подільської губернії за 1911–1913 рр. (в % до кількості оглянутих)

Висновок медичної комісії станом на 1911 р. обґрунтував: нездатні до військової служби – 6,8 %, зараховані в ополчення в ополчення 2-го розряду через хвороби і тілесні недоліки – 12,1 %, надана відстрочка по ст. 47 «через незможність і для поправки здоров'я» 28 %; висновки у 1912 р. були наступними: нездатні до військової служби – 9,3 %, зараховані в ополчення в ополчення 2-го розряду через хвороби і тілесні недоліки – 12,3 %, надана відстрочка по ст. 47 «через незможність і для поправки здоров'я» 31,8 %; дані 1913 р. : нездатні до військової служби – 12,5 %, зараховані в ополчення в ополчення 2-го розряду через хвороби і тілесні недоліки – 15,1 %, надана відстрочка по ст. 47 «через незможність і для поправки здоров'я» 35,3 %;

Понад одну третину молоді призовного віку царські комісії вимушені були бракувати при наборі в армію за медичними показаннями. При цьому питома вага хворих, «незможлих» і осіб з різними серйозними тілесними недоліками з кожним роком зростала [9, Арк. 29].

Таким чином, військова сфера теж змушувала владу дбати про налагодження системи охорони здоров'я, і відповідно проводити заходи щодо розбудови медичних установ відповідного профілю, налагоджувати військову медично-санітарну службу, готувати відповідні фахово підготовлені кадри, проводити відбір новобранців придатних до військової служби.

Всього у містах і містечках Подільської губернії в 1914 р. налічувалося 42 лікарні на 977 ліжок. Таким чином, при розрахунку показників забезпеченості міського населення Подільської губернії

медичною допомогою не можна виходите з даних територіального розміщення лікарень. Міські управи не мали жодної своєї підвідомчої лікарні. У земські лікарні приймали міських жителів як виняток або на особливих договірних началах. Закритими лікарнями духовного відомства, а тим більше лікарнями, які утримували приватні особи, користувалося дуже вузьке коло осіб, і якого-небудь істотного впливу на доступність медичної допомоги для міського населення вони не могли справити [3, С. 361].

Єврейські «громадські лікарні», не маючи сталого джерела фінансування і обмежені мізерними благодійними сумами, ледве животіли і нерідко взагалі закривалися на тривалий час. Але якщо навіть допустити повне використання їх потужності, а також надання земськими лікарнями з своїх ліжок для міського населення, то й тоді це становитиме не більш як 1,4 ліжка на 1000 чоловік міського населення [8, Арк. 14].

Загальна кількість лікарів, які проживали в губернських і повітових містах губернії, становила 98, з них 31 у губернських містах і 67 – у повітових. Якщо навіть врахувати всіх лікарів, то виходить, що один лікар припадає на три з лишком тисячі населення. 66 лікарів з указаної кількості належали до вільнопрактикуючих. При підрахунку показників забезпеченості міського населення медичною допомогою методично правильніше буде не враховувати вільнопрактикуючих лікарів, послугами яких могла користуватися тільки імуща частина населення. І тоді показник забезпеченості населення медичною допомогою зразу знизиться втриє. У губернському центрі з врахуванням всіх лікарів на півтори з лишком тисячі населення припадає один лікар. Якщо ж виключити вільнопрактикуючих лікарів, а враховувати тільки тих, що перебували на державній службі і працювали в земських і єврейських громадських лікарнях, то в Кам'янець-Подільську і у Вінниці один лікар припадає на 8 з лишком тисяч чоловік [3, С. 363].

Особливе місце займала так фабрично-заводська медицина в Подільській губернії. Видавши закони про створення фабрикантами лікарень і заснування фабричної інспекції (1886 і 1882 рр.), намагалися вирішити нагальні проблеми охорони здоров'я. У Подільській губернії всіх промислових «підприємств» в 1909 р. налічувалося 5405, причому загальна кількість постійних робітників була 37 970 чоловік. Наглядові фабричної інспекції підлягали тільки 284 підприємства, на яких працювали 29 000 робітників. До числа найбільших підприємств належав 51 діючий цукровий завод, де було зайнято 23 000 постійних і сезонних робітників. Заводські лікарні на рівні максимального розвитку фабричної медицини, за звітними даними, були тільки на цукрових заводах [10, С. 22].

Становлення і розвиток медицини на теренах Поділля (1861-1914 рр.) проходив у складних соціально-економічних і політичних умовах на тлі масових епідемій і невідповідності наявних санітарно-гігієнічних засобів викликам часу. Водночас, долаючи об'єктивні й суб'єктивні перешкоди на шляху розвитку профілактичної справи, лікарі зробили неоціненний санітарно-гігієнічний, протиепідемічний, просвітницький внесок у попередження і подолання інфекційних захворювань.

Земські санітарні організації Поділля з малочисельним штатом працівників спрямовували величезні зусилля на розв'язання найбільш актуальних проблем – боротьбу з епідеміями, соціальними хворобами, опікування постраждалих від війн, голоду і розрухи, поліпшення умов життя і праці, водопостачання, санітарної освіти серед трудящих. Незважаючи на всі труднощі, вони сприяли створенню низки лікувальних закладів, запровадженню профілактичних заходів у відповідь на ускладнення санітарно-гігієнічних умов, враховуючи регіональні особливості [4, с. 351].

Земські лікарі брали безпосередню участь у роботі губернських з'їздів, розробці невідкладних заходів з подолання інфекційних та соціальних хвороб. Земська санітарно-гігієнічна справа включала: по-перше, великий комплекс питань, якими опікувалися земства в санітарному плані (від санітарної статистики до лікувальної справи); по-друге, вирізняється глибиною теоретичного осмислення розв'язуваних практичних завдань (від санітарних описів до науково-дослідницької роботи).

Усе це сприяло поступальному розвитку профілактичного напрямку в медицині, відбору найефективніших і найдієвіших форм роботи лікарів, взаємодії з владою та громадськими організаціями.

Джерела та література:

1. Верхратський С. А. Сторінки історії медицини на Україні. К., 1967. 382 с.
2. Мірошніченко Д.А. Пироговські з'їзди лікарів та їх вплив на розробку профілактичних засад земської медицини в 1885-1919 рр. // Молодь і ринок. Дрогобич, 2012. Вип. 9. С. 62-67.
3. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Міністерство охорони здоров'я УРСР; під ред. К. Ф. Дупленко. К.: Держмедвидав УРСР, 1957. 385 с.: табл.
4. Верхратський С.А. Історія медицини. Видання третє, перероб. і доп. К.: Вища школа, 1983. 384 с.;
5. Державний архів Вінницької області. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 6. 202 арк. /Відомості про хвороби і хворих селян, лікувально-медичну та ветеринарну допомогу в поселеннях.
6. Державний архів Вінницької області Ф. 206. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 59. / Відомості про лікарсько-медичну частину.
7. Державний архів Вінницької області. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 138. 94 арк. / Відомості про лікувально-медичну ветеринарну частину.
8. Державний архів Вінницької області. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 6. 202 арк. /Відомості про хвороби і хворих селян, лікувально-медичну та ветеринарну допомогу в поселеннях.
9. Державний архів Вінницької області. Ф. 250. Оп. 1. Спр. 10. 55 арк. / Відомості про кількість місць у лікарнях Вінницького повіту для лікування хворих та поранених вояків.
10. Сулима К. П. Санитарный очерк 6 свеклосахарных заводов, находящихся в Ямпольском уезде Подольской губернии// «Санитарное дело». 1892. № 22–26.

МІСЦЕВІ НАЗВИ ТРАДИЦІЙНИХ ПОДІЛЬСЬКИХ ПИСАНОК ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ

У статті розглядається питання місцевих назв традиційних писанок, які були поширені на території Поділля. На підставі власних досліджень традиційних писанок у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (1993-2023 рр.) автор наголошує на необхідності збереження місцевих назв традиційних подільських писанок, які є важливою складовою духовної і матеріальної культури українців Поділля.

Ключові слова: подільські писанки, традиційні місцеві назви, Поділля.

Традиційні подільські писанки упродовж майже 150 років привертають до себе увагу дослідників. За цей тривалий час інформацію та знання про них вдалось зберегти різними способами: власне оригінальні подільські писанки, зразки писанок на акварельних малюнках, відтворення народними майстрами копій із різних колекцій (кінець ХІХ - початок ХХІ ст.), поповнення подільськими писанками музейних колекцій у незалежній Україні, наукові видання та науково-популярна література, проведення міжнародних з'їздів писанкарів, фестивалів, свят тощо.

Об'єктом дослідження є традиційні подільські писанки.

Предметом дослідження є місцеві назви традиційних подільських писанок, які збережені та використовуються під час їх написання, дарування, участі в обрядах тощо.

Метою дослідження є опис збережених місцевих назв традиційних подільських писанок як невід'ємної частини традиційної культури українців Поділля.

Зберегти знання про традиційні подільські писанки необхідно, оскільки вони є важливою частиною духовної та матеріальної культури українського народу, зокрема українців Поділля. Місцеві назви традиційних подільських писанок збереглись у житті подолян до нашого часу. Сьогодні подільські традиційні писанки є найменш дослідженими в Україні [1]. Основну увагу звертають на символи традиційних писанок, їх написання, сучасне трактування символів окремими особами. На жаль, мало уваги приділяється збереженню місцевих (народних) назв традиційних писанок, їх символіки та районів поширення, традиційній технології виготовлення тощо. Це призводить до втрати знань про світогляд наших пращурів, їх матеріальну культуру, розуміння традицій та звичаїв українського народу.

«Модернізація» традиційних писанок вже сьогодні призвела до зміни часу та технології їх написання, поєднання символів із різних регіонів на одній писанці, втрати народних назв тощо. З'явилися у великій кількості гарно розмальовані видуті яйця (часто страусині та гусячі), які заповнили сувенірні крамниці України. Авторські «писанки» можна придбати упродовж року. Довільне поєднання символів іноді

перетворюють писанки-«видутки» у твори, які «прочитати» може лише автор писанки. Часом такі композиції на поверхні видутого яйця є відповіддю автора на виклики сьогодення, його особистих переживань чи вподобань.

Традиційні подільські писанки вирізняються архаїчною символікою, яка збереглась також на тканих килимах та рушниках, гончарних виробках, у народному малярстві, різьбі по дереву, народній вишивці Поділля.

Про найдавніші подільські писанки відомо із альбому Сергія Кульжинського «Описание коллекции народных писанок», 1899 р., який створений на основі збірки приватного музею меценатки і сподвижниці музейної справи Катерини Скаржинської. В опублікованому альбомі було представлено 2219 зразків писанок, ілюстрована частина налічувала 33 кольорові та 12 чорно-білих таблиць [2]. Упродовж тривалого часу (1888-1897 рр.) до колекції К. Скаржинської надійшло найбільше писанок із Подільської губернії – 770 зразків, із повітів: Брацлавського – 526; Вінницького – 7; Кам'янецького – 154; Проскурівського та Ушицького – 34; Ольгопільського – 3; невідомих повітів – 42. Подільські писанки у переважній більшості мали свої назви. Так, у селах Брацлавського повіту мали назви: у селі Білоусівка 43 писанки (із 45); у «Немирівському ключі» (на Немирівщині) – 344 писанки (із 355); у містечку Тростянець – 95 писанок (із 126). Перелік назв писанок, які не повторювались, у с. Білоусівці становив 35 (із 45) [3, с. 140]; у селах Немирівщини - 85 (із 355) [4, с. 141]; у м. Тростянець – 64 (із 126) [5, с. 150].

Вражаючий перелік чорно-білих зразків символів та назв писанок лише з одного села Попелюхи вперше було надруковано у науковому збірнику «Подільська старовина». Родина Яна та Гелени Беліна-Бжозовських, які проживали у селі Попелюхи Ольгопільського повіту, до 1917 року вивезли до Польщі створений власноруч пані Геленою альбом із зразками символів народних писанок. Ксерокопію альбому було передано до Вінницького обласного краєзнавчого музею пані Хеленою Бжозовською (м. Катовіце, Польща) разом із записом малюнків писанок на відеокасеті [6, с. 337- 356]. Майже через 20 років у Варшаві їх нащадки, родина Антонія і Єви Беліна-Бжозовських видали альбом «Podolskie pisanki», у якому представили історію власної родини та 183 символи (у кольорі) писанок села Попелюхи Ольгопільського повіту (тепер село Яворівка Тульчинського району Вінницької області). У липні 2012 р. у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї відбулась українська презентація їх альбому [7].

У 20-х рр. ХХ ст. 70 писанок із місцевими назвами символів із м. Піщанка, с. Студена Ольгопільського повіту, Могилівської округи Подільської губернії було зібрано і передано до Державного музею етнографії народів СРСР [8, с. 306].

Відомо, що на кінець 1926 р. - початок 1927 р. в етнографічній колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею було 1500 писанок зі всіх п'яти округів колишньої Подільської губернії, а в травні місяці 1927 р. музей отримав 245 писанок із Вінницького округу. Вперше зафіксуємо, що Вінницький обласний краєзнавчий музей на травень

1927 року мав 1745 писанок [9, с. 125]. Можемо припустити, що місцеві назви переважно більшості писанок були записані та збережені.

У кінці XIX – на початку XX ст. вивчення і поповнення етнографічних колекцій музеїв традиційними писанками передбачало збереження їх місцевих назв. Цього правила дотримувались краєзнавці, дослідники та меценати, які збирали писанки, замальовували їх символи та записували їх місцеві назви. Так, з альбому С. Кульжинського «Описание коллекции народных писанок», де вказані місцеві назви писанок, можна дізнатись про світогляд, духовну і матеріальну культуру подолян, рослинний і тваринний світ Поділля тощо. Це найперше, 45 писанок із с. Білоусівка Брацлавського повіту, надісланих священиком І. Лотоцьким; 355 відповідних акварельних копій традиційних писанок із околиць м. Немирова - «Немирівського ключа», зроблених Е. М. Греком та 126 писанок С. А. Венгржиновського з м. Тростянець. Як доказ, подаємо перелік назв писанок із с. Білоусівка Брацлавського повіту: «дубок», «сливки», дві різних писанки із назвою «сосна», «вазон», «виноград», дві різних писанки із назвою «хрести», три різних писанки із назвою «юрки», «рукавички», три різних писанки із назвою «вазони», «мутлі», дві різних писанки з назвою «тюльпани», «крутороги», «гребінці», «баранчики», «ластівчині хвостики», «барвінки», «вовчі зуби», «кучері», «курячі лапки», «боцони», три різних писанки із назвою «бокова рожка», «повна рожка», «сторчова рожка», «сорок клинців», «калитка», «хрестобоки», «квіточки», «кривульки», «жабки», «баранячі роги», дві різних писанки із назвою «зорі», «пауки».

Упродовж 1993-2023 рр. автором статті було здійснено збір інформації про традиційні писанки Вінниччини та Хмельниччини. Автор переконана, що важливим та необхідним є збереження традиційної технології написання писанок, місцевих назв писанок, використання писанок у традиційних обрядах тощо. За цей час автором було проведено багато майстер-класів, де кожна учасниця (за традицією, на Поділлі пишуть писанки лише жінки і дівчата) мала можливість власноруч навчитись виготовляти знаряддя для написання писанок - традиційний писачок (гестку, кісточку, зостку), ознайомитись із традиційними символами, збереженими місцевими назвами писанок, технологією написання писанок тощо.

У 1990-х роках у селі Рахни Лісові (тепер Тульчинського району) під час зустрічей із носіями знань про традиційні писанки та жінками, які писали писанки у минулому і на той час, автором замальовано 20 символів і записано 34 назви писанок [10].

У селі Гушинці Калинівського району переважна більшість писанок має назву «суничка» або «сунички». Від жінок, які пишуть писанки, нами записано також більше 20 місцевих назв писанок з іншими символами [11].

У 2006-2007 рр. під час кількох етнографічних експедицій автором було записано 26 місцевих назв і символів писанок у селах Хотьківці, Митинці, Вереміївка, Заруддя Красилівського району Хмельницької області [12, сс.249-252].

Про традиційні писанки та їх місцеві назви у селах Воронівці, Жданівка, Малий Митник, Уланів, Чеснівка Хмельницького район автор

доповідала учасникам Першої Хмельницької наукової історико-краєзнавчої конференції [13, с. 246-252]. У цих селах збереглися традиції написання писанок та їх місцеві назви.

У 2015 році автор записала інформацію від Стовбатько (Франчук) А. Й. із села Шарапанівка (тепер Тульчинського району) про традиції написання у її родині писанок та їх місцеві назви: «грабельки», «квіти», «дубовий листочок», «курячі лапи», «кривулька», «сосонка», «барилочко», «клинці», «сорок клинців», «волове очко» [14].

Традиційні писанки у Жмеринському районі автор почала досліджувати з початку 1990-х років. За цей час вдалось записати більше 30 місцевих назв і замалювати більше 20 традиційних символів писанок у таких селах: Олександрівка, Северинівка, Хатки, Чернятин, Кудіївці, Голубівка, Станіславчик. Також від літніх жінок було отримано пояснення символів та впливу писанок на життя людей. Зокрема, «виноград» – символ життя, мудрості та безсмертя; «сунічки» – на здоров'я; «грабельки» – на дощ і врожай; «сонечка» – сонце, що дає життя всьому; «сорок клинців» – на добробут і достаток господарям; «калиточка» – щоб гроші були; «пшеничка» – на добрий урожай зерна; «огірочки» – на добрий урожай огірків, городини; «заячі вушка» – на добробут; «листочок» – на врожай; «рушнички» – на добробут і щасливе життя; «пташечка» – символ вічної душі; «рожа» – символ сонця і краси, «дубові листочки» – побажання здоров'я (мужності, чоловічої сили) тощо. Зустрічались місцеві назви писанок без тлумачення їх назв: «хрестиком», «розбита», «розбитий хрест» [15].

Щодо переліку місцевих назв писанок та їх класифікації, за основу вважаємо доречно обрати місцеві назви писанок в опублікованих джерелах та дослідженнях. Розділимо умовно назви писанок, які були поширені: а) кін. ХІХ – поч. ХХ ст.; б) кін. ХХ – поч. ХХІ ст.

Малюнки писанок лише з одного села Попелюхи Ольгопільського повіту (тепер Яворівка Тульчинського району) у польському виданні «Podolskie pisanki» вражають кількістю місцевих назв, які не повторюються, їх згадано майже 60 [16, с. 102]. Автором підраховано точну кількість назв – 65. Зауважимо, що на наш погляд, кількість назв могла б бути значно більшою. Такий висновок можна зробити при детальному розгляді малюнків із польського видання та порівнянні малюнків подільських писанок із альбому С. Кульжинського. У виданні «Podolskie pisanki» під 28 малюнками писанок відсутні підписи, а ще 23 писанки мають назву «мальована». У сумі це дорівнює 51 малюнок, або ж 28%, від загальної кількості 183 малюнки. Традиційно термін «мальована» стосується техніки декорування поверхні яйця, а «мальованка» – це вже розмальоване куряче яйце фарбами – подарунок до Великодня. Зауважимо, що усі 23 писанки із села Попелюхи у виданні «Podolskie pisanki», які зазначені як «мальована», мають символіку та кольорову гаму із 3-4 кольорів, а 28 зображених писанок, у яких відсутні назви-підписи, також мають символіку та 3-4 кольори на малюнках. Отже, значна частина зображень із 23 підписами «мальована» - це писанки, у яких відсутні (втрачені) назви, як власне і 28 писанок, назви яких не подані під їх зображеннями. На підтвердження нашого висновку, звернемось до класифікації писанок за

способом їх виконання, запропонованою Степаном Килимником, у якій подано термін «мальованки» та їх опис: «Вони дуже гарні бували, мистецьки виконані різними фарбами, різними цікавими малюнками, але вже виконані не господинею, а малярем, і без всякої символіки. Ці писанки – продукт далеко пізніших часів» [17, с. 197].

На наш погляд, до місцевих назв традиційних подільських писанок може бути застосована класифікація писанок за давністю і видами «узорів» (С. Килимник): «а) символічні; б) рослинні; в) з мотивами живих істот; г) геометричні з різними формами та напрямками ліній; д) з мотивами-символами релігійними; е) з мотивами господарськими та людським життям» [18, с. 191]. На основі наведеної класифікації «узорів» С.Килимника пропонується авторський варіант класифікації місцевих назв традиційних подільських писанок:

- а) назви рослин;
- б) назви живих істот;
- в) назви геометричних фігур;
- г) назви релігійних символів;
- д) назви, пов'язані з життям людини;
- е) назви зображень у формі ліній чи крапок.

Проілюструємо авторську класифікацію місцевих назв писанок із зазначених вже сіл: Білоусівка, Попелюхи, Рахни Лісові, Гущинці та сіл Жмеринського району (Голубівка, Северинівка, Хатки).

Зауважимо: оскільки місцева назва писанки може складатися з кількох слів, важливим є питання: за яким із слів таку назву класифікувати? Пропозиція автора є такою: назва писанки визначається за першим словом або першими словами місцевої назви. Відповідно відбувається класифікація, наприклад: «дубовий листочок і драбинка» – назва рослини, оскільки перші слова назви «дубовий листочок» відносяться до рослини. «Рожа з дубовими листочками» – назва геометричної фігури, оскільки перше слово «рожа» є місцевою назвою геометричної фігури («рожа» - восьмираменна зірка). «Безконечник і сокирки» - назва зображення у формі ліній, оскільки «безконечник» є зображенням у формі хвилястих ліній. «П'явки з огірками» – назва живої істоти, оскільки перше слово «п'явки» означає живу істоту.

При поділі писанки «барилочко» традиційно назва складається із кількох слів: назви основного символу, який розташований посередині з додаванням назви символу, який розташований на пусі та на носку яйця. Наприклад: «безконечник і лапка», «безконечник і сокирки», «безконечник і квітка» тощо.

Відзначимо, що місцеві назви писанок можуть мати множину та однину. На це часто впливає поділ яйця при написанні писанки. Часто початківці помилково ототожнюють назви писанок, які містять одне і те ж слово в однині та множині, наприклад: «голубка» та «голубки», «вазон» та «вазони», «квітка» та «квітки» - кожна пара позначає два різних зображення на писанці.

Розглянемо місцеві назви писанок відповідно до авторської класифікації. Так, 43 із 45 писанок із села Білоусівка Брацлавського повіту (кінець XIX ст.) мають 35 назв, які не повторюються. Подамо місцеві назви писанок відповідно до класифікації:

а) «вазон», «сосна», «дубок», «квіточки», «тюльпани», «барвінки», «кучері», «виноград», «сливки»;

б) «ластівчині хвостики», «курячі лапи», «баранячі роги», «баранчики», «крутороги», «жабки», «боцюни», «мутлі», «пауки», «вовчі зуби»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа повна», «рожа сторчова»;

г) «хрести», «хрестобоки»;

д) «юрки», «рукавички», «калитка», «гребінці»;

є) «кривульки», «зорі».

Перелік зазначених 65-ти місцевих назв писанок із села Попелюхи, початок ХХ ст. (тепер Яворівка Тульчинського району) подаємо відповідно до авторської класифікації:

а) «дуб», «вазон», «вазончики», «огірочки», «огірочки і вовчі зуби», «огірочки з серпиками», «огірочки і гойданка», «сливочки», «кучерява яблуня», «яблунька і кучері», «сосонка», «квіточки», «бардинки», «бардинки і огірочки»;

б) «голубка», «голубки», «п'явки», «п'явки з огірками», «павук», «пауки», «павук і вовчі зуби», «череха», «качечки», «ластівчі хвости», «курячі лапки», «гусяча лапка», «гусячі лапки», «вовчі зуби», «вовчі зуби з квіточками», «голуб'ячі крила», «баранячі роги», «баранячі роги і крила», «кучері»;

в) «на сорока клинцях павук», «кучерявий сорока клинець», «рожечки», «сторчова рожа», «рожа сторчова закручена», «на сорока клинцях рожа», «бокова рожа», «бокова рожа з кутками», «рожа», «кучерява рожа»;

г) «розломані хрести», «хрести», «ломані хрести»;

д) «кручений рукав», «кручені рукава і крила», «граблі», «калиточка», «калитка», «сновалка», «грабельки», «човники», «човники і баранячі роги», «гойданка», «бесаги», «кресило», «люльки», «панна», «перерва».

є) «безконечник», «безконечник і голубка», «безконечник і лапка», «безконечник з поясками».

Назви писанок із села Рахни Лісові Шаргородського району (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) відповідно до авторської класифікації виглядають так:

а) «кучері», «квітка», «квіти», «квіти і вербова гілочка», «дубові листочки», «роза», «сливочки»;

б) «п'явки», «курячі лапи», «баранячі роги», «вовчі зуби»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа сторчова», «на сорока клинцях рожа», «пуста рожа», «рожа писана гладдю», «кучерява рожа», «закручена рожа», «повна рожа», «рожа з промінчиками», «ружа», «зорька», «триріг»;

г) «плащаниця», «зламані хрести», «хрестом»;

д) «барилочко», «калитка»;

є) «сонце», «сонечко», «безконечник», «ворота», «пояси», «обручки».

Перелік назв писанок із с. Гушинці Калинівського району (2004 р.) відповідно до авторської класифікації:

а) «вазон», «дубовий листочок», «дубовий листочок і драбинка», «рожа з дубовими листочками», «суничка», «сунички», «колоски», «рястом», «конвалія», «калина», «квіти», «лапка»;

б) «черепашка», «півник», «вогняний кінь», «курачі лапи»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «сторчова рожа»;

г) назви відсутні;

д) назви відсутні;

е) «кривулька», «безконечник».

Традиційні 32 назви писанок у селах Голубівка, Северинівка, Хатки Жмеринського району (кін. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) відповідно до авторської класифікації:

а) «виноград», «суниці», «сунички», «колосок», «пшеничка», «огірочки», «листочок», «дубові листочки», «дубочок», «квіточка»;

б) «заячі вушка», «баранячі роги», «курачі лапи», «пташечка»;

в) «сорок клинців», «кавульками» або «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа набивна», «рожа одинарна», «шість руж»;

г) «хрест», «хрестиком», «розбитий хрест»;

д) «Парасочка», «грабельки», «бочечка», «розбита барилочка», «калиточка», «рушнички»;

е) «безконечник», «качуринці» або «безконечник», «сонечка».

Щороку перед Великоднем у родині автора чотири покоління дівчат і жінок пишуть традиційні подільські писанки, кількість яких буває від 60 до 100 чи більше, а назв писанок – кілька десятків [19]. Завдяки збереженню знанням, які передаються з покоління в покоління, назви писанок і символи продовжують своє життя.

Висновки: традиційні подільські писанки мали місцеві назви. Ці назви розкривають світогляд, традиційні заняття, вірування, духовну і матеріальну культуру українців Поділля. Більшість традиційних подільських писанок зберігають свої місцеві традиційні назви з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Ткаченко В.М. Феномен українського писанкарства кінця ХІХ - початку ХХІ ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). К.: Міленіум, 2020. 430 с.
2. Кульжинский С.К. Описание коллекции народных писанок. Всего 2219 рисунков (На основе собрания Лубенского музея Е.Н. Скаржинской) / Предисл. В.А. Мокляка. Харьков: САГА, 2011. 176 с., 2219 илл.
3. Там само, с.140.
4. Там само, с.141.
5. Там само, с.150.
6. Писанки с. Попелюхи // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від. ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 1993. С. 337-356.
7. Podolskie pisanki. – Warszawa: EFEKT sp. jawna, 2012. 140 с.
8. Ткаченко В.М. Феномен українського писанкарства кінця ХІХ - початку ХХІ ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). К.: Міленіум, 2020. С. 306.

9. Брилін Г. К истории обласного краеведческого музея : очерки. Годы 1925, 1926, 1927. // Вінниця у спогадах: у 3-х т. Т. III: 1920-1950 рр. Вінниця: Віноблдрукарня, 2019. С. 104-131.
10. Пірус Т.П. Солярна символіка на писанках села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області // Поділля у контексті української історії / Ред. кол.: Лойко О.Г. (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. С. 84-88.
11. Пірус Т.П., Пірус К.Л. Архаїчна символіка на писанках с. Гушциці Калинівського району Вінницької області / Т.Пірус, К. Пірус // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: зб. наук. пр. [відп. ред. Л.С. Мельничук]. Вінниця, 2004. С. 214-218.
12. Пірус Т.П. Традиційне писанкарство // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. Київ, 2010. С. 249-252.
13. Пірус Т.П. Традиційні подільські писанки у Хмельницькому районі Вінницької області // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція / Матеріали конференції. 23 вересня 2015 р., м. Хмельник Вінницької області / Ред. колегія: С.Д. Гальчак (голова), Л.В. Баженов (співголова), Ю.А. Зінько (співголова), М.Н. Дорош (відповідальний секретар) та ін. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. С. 246-252.
14. Запис автора 14 грудня 2015 року від Стівбатько (дів. Франчук) Анастасії Йосипівни, 1944 р.н., уродженки с. Шарапанівки Крижопільського району Вінницької області.
15. Пірус Т.П. Народні писанки у селах Голубівка, Северинівка та Хатки Жмеринського району Вінницької області // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. / Ред. Ю.А. Зінько. Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2016. С. 109-121.
16. Podolskie pisanki. Warszawa, 2012. 140 с.
17. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. Факс. вид. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. II, т. 3 (Весняний цикл); т. 4 (Літній цикл). 528 с.
18. Там само, с. 191.
19. Пірус Т.П. Про традиційні подільські писанки. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 32 с.

Галина Матушок

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДВОПРОФІЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА 50-Х – ПОЧАТОК 60-Х РР. XX СТ.)

У статті йдеться про запровадження у середині 50-х рр. у педагогічних закладах вищої освіти підготовки вчителів широкого профілю, що передбачало суміщення педагогами кількох споріднених

спеціальностей. Авторка зазначає, що відповідно до цієї реформи всі факультети педінститутів, за винятком факультетів фізичного виховання, перевели на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання. Передбачалося покращити політехнічну підготовку майбутніх вчителів.

Ключові слова: педагогічний інститут, спеціальність, реформа, учителі, термін навчання.

У середині 50-х рр. у педагогічних закладів вищої освіти розпочато підготовку вчителів широкого профілю. Питання про необхідність суміщення кількох спеціальностей спершу обговорювалося на сторінках радянських педагогічних періодичних видань. Автори цих публікацій обґрунтовували доцільність таких змін і сходилися на тому, що це призведе до покращення якості навчання у школі. Зверталася увага на те, що ця проблема є найбільш гострою для малокомплектних сільських шкіл із незначною кількістю учнів, що було викликано демографічними наслідками радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Тому для них суміщення викладання кількох навчальних дисциплін було особливо актуально [1; 2].

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 18 серпня 1956 р. «Про заходи підвищення якості підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл», аналогічного наказу Міністерства освіти СРСР від 11 вересня 1956 р., Міністерство освіти УРСР, починаючи з 1956-1957 н.р., перевело всі факультети педінститутів, за винятком факультетів фізичного виховання, на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання. Нові профілі передбачали підготовку вчителя не лише для роботи за основною спеціальністю, але й озброювали його для викладання інших, переважно споріднених дисциплін, що створювало, на думку, керівництва МО УРСР, «кращі можливості для використання вчителя в школі». Так, історичні факультети об'єднувалися з мовно-літературними у історико-філологічні факультети, що мали готувати учителів української мови і літератури, історії та учителів російської мови і літератури, історії. На базі географічних і природничих створювалися природничо-географічні факультети, які випускатимуть учителів за широким профілем географія, біологія, хімія. Випускники фізико-математичних факультетів передбачалося, що зможуть викладати математику, фізику, креслення або фізику, основи виробництва, практикум у 8-10 класах, креслення та вести уроки праці у майстернях 5-7 класів. На філологічних факультетах розгорнуто підготовку вчителів іноземної мови, як додаткової спеціальності до основного профілю учителя рідної або російської мови та літератури, а в 5 інститутах (Київському, Львівському, Ніжинському, Одеському, Харківському) – учителів співів. Створено також у 3 педінститутах нові профілі для підготовки вчителів спеціальних предметів для міських і в 5 – для сільських шкіл з виробничим навчанням. У трьох інститутах організували підготовку вихователів для шкіл-інтернатів [3, арк. 38-39].

27 серпня 1958 р. Міністерство вищої освіти СРСР видало наказ «Про затвердження спеціальностей педагогічних інститутів», який

містив перелік 27 спеціальностей [4, арк. 96-97]. У 1960-1961 н.р. фахівців зі спеціальності «Російська мова, література, історія» готували 6 педагогічних ЗВО радянської України, яку опановували 962 студенти; «Українська мова, література, історія» – відповідно 4 і 724; «Українська мова, література, іноземна мова» – 8 і 965; «Російська мова, література, іноземна мова» – 8 і 823; «Російська мова, література, співи» – 7 і 1072; «Українська мова, література, співи» – 7 і 1139; «Українська мова, вихователь школи-інтернату» – 1 і 207; «Англійська мова, українська мова, література» – 1 і 52; «Іноземні мови, вихователь школи-інтернату» – 2 і 1094; «Французька мова, українська мова і література» – 1 і 56; «Німецька мова, вихователь школи-інтернату» – 1 і 172; «Німецька мова, англійська мова» – 1 і 103; «Французька мова, німецька мова» – 1 і 82; «Математика, фізика» – 23 і 2265; «Математика, креслення» – 26 і 4277; «Фізика, загальнотехнічні дисципліни» – 26 і 5011; «Біологія, хімія, основи сільськогосподарського виробництва» – 11 і 2312; «Географія, біологія» – 3 і 344; «Педагогіка і психологія дошкільника» – 4 і 473; «Педагогіка і методика початкового навчання» – 15 і 3026; «Фізичне виховання» – 9 і 2596; «Фізичне виховання, вихователь школи-інтернату» – 1 і 248; «Дефектологія, педагогіка і методика початкової освіти» – 1 і 248 [5, арк. 3].

Вищезазначена постанова Ради Міністрів СРСР передбачала також покращення політехнічної підготовки майбутніх вчителів 5-10 класів загальноосвітніх шкіл. Відповідно у навчальні плани інститутів було введено цикл політехнічних дисциплін. У зв'язку з цим Міністерство освіти СРСР своїм наказом від 14 серпня 1957 р. розпорядилося організувати з 1 вересня того ж року кафедри основ виробництва у складі Вінницького, Полтавського, Харківського педінститутів; кафедру основ сільськогосподарського виробництва у Мелітопольському педінституті. Крім того, зважаючи на те, що розпочалася підготовка вчителів співів, а в педінститутах ввели спеціальності «Українська мова, література і співи», «Російська мова, література і співи», передбачалося організувати кафедри співів і музики у Київському, Львівському, Ніжинському, Одеському і Харківському педінститутах [6, арк. 41].

Тобто, бачимо, що майбутні вчителі, окрім викладання профільних дисциплін, мали вміти танцювати, співати, виразно читати, декламувати, малювати, організовувати учнівську художню самодіяльність, грати на одному з музичних інструментів, а також здобути на факультативах навички роботи кіномеханіка, шофера, тракториста, опанувати фотосправу, знати сільськогосподарське виробництво і домоводство (для дівчат) [7], що, звісно, призводило до перевантаження навчальних планів педінститутів, а, відтак, і самих студентів.

У 1963 р. цю реформу було згорнуто. З 1 вересня 1963 р. на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 9 травня 1963 р. було відновлено підготовку вчителів за навчальними планами з 4-річним терміном навчання з таких спеціальностей: українська мова і література, російська мова і література, математика, англійська мова, французька мова, німецька мова, дефектологія, музика і співи. Крім

того, з п'ятирічного на чотирирічний термін навчання переведено 1990 студентів других курсів, а з другого семестру 1963-1964 н.р. на чотирирічний термін навчання переходили перші і другі курси фізико-математичних спеціальностей [8, арк. 11]. 21 вересня 1964 року наказом міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР встановлені такі спеціальності з 4-річним терміном навчання: російська мова і література, рідна мова і література народів СРСР, іноземна мова, математика, фізика, хімія, біологія, географія, історія, креслення і малювання, педагогіка і психологія (дошкільна), дефектологія, фізичне виховання, музика і співи, педагогіка і методика початкової освіти. По двохпрофільним спеціальностям, що мало місце у деяких педінститутах, наприклад, географія і біологія, біологія і хімія, математика і креслення тощо, у зв'язку з великим обсягом підготовки встановлено п'ятирічний термін навчання [9, арк. 241; 10, с. 353].

Таким чином, у середині 50-х рр. педагогічні заклади вищої освіти пережили реформування номенклатури спеціальностей. Запроваджувалася підготовка вчителів широкого профілю, що передбачало суміщення педагогами кількох споріднених спеціальностей. Відповідно до цієї реформи всі факультети педінститутів, за винятком факультетів фізичного виховання, перевели на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання. Передбачалося покращити політехнічну підготовку майбутніх вчителів. Практика показала хибність цього кроку і у 1963 р. реформу згорнули і повернулися до попередньої системи.

Джерела та література:

1. О мерах повышения качества подготовки учителей для общеобразовательных школ: постановление Совета Министров СССР от 18 августа 1956 г. № 1163. *Учительская газета*. 1956. 29 августа (№ 68). С. 1.
2. Подготовка учителей широкого профиля. *Советская педагогика*. Москва, 1956. № 11. С. 126-128.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2081.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2294.
5. ЦДАВО України, ф. 166. Оп. 15. Спр. 3086.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2080.
7. Дадаєв К. Д. Про перебудову роботи педагогічних інститутів. *Радянська школа*. Київ, 1959. № 1. С. 86-88.
8. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4164.
9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4159.
10. Педагогическая энциклопедия / [редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Ф. Н. Петров (гл. ред.), А. И. Богомолов и др.]. Москва: изд-во «Сов. энциклопед.» , 1966. Т. 3. 880 с.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ НАПРИКІНЦІ 50-Х – У СЕРЕДИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.

У статті характеризується стан естетичного виховання студентів Кам'янець-Подільського педінституту наприкінці 50-х – у середині 60-х рр. ХХ ст. Автор зазначає, що воно здійснювалося різними засобами і мало різні форми (проведення відповідних лекцій, бесід і факультативних курсів, тематичних вечорів і композицій, конференцій, зустрічі із діячами культури, організація роботи гуртків естетичного виховання, студентського університету культури, драматичної студії «Філолог» тощо). Найбільш масовою формою була участь студентів у загальноінститутській та факультетській художній самодіяльності.

Ключові слова: педінститут, студенти, естетичне виховання, художня самодіяльність, клуб.

Значне місце у житті Кам'янець-Подільського педінституту посідало естетичне виховання. Воно було покликане вирішувати такі головні завдання: художній розвиток самого студента, розуміння ним прекрасного, єдності етичного та естетичного, виховання його здібностей та смаку; набуття студентами певних знань, умінь та навичок, як елементу професійної підготовки, щоб студент міг у подальшому бути організатором естетичного виховання учнів [1, арк. 82].

Естетичне виховання студентів здійснювалося різними засобами. У лекційних курсах з літератури, історії розкривалося художнє багатство літератури, краса світу і людини, велич гуманістичних ідеалів. У студентів виховувалося уміння оцінити естетичний зміст художнього твору. Цій меті були підпорядковані і факультативний курс з історії мистецтва (на історико-філологічному факультеті), і лекції для студентів («У чому краса радянської людини?», «Прекрасне в житті і мистецтві», «Як слухати музику», «Естетичне оздоблення побуту», «Як читати художню картину», «Музика облагороджує людину»), літературно-музичні вечори, факультативні курси музичної грамоти, виразного читання, гуртки художньої самодіяльності, культпоходи в кіно і театр тощо [2, арк. 88; 3, арк. 163]. На історико-філологічному факультеті працював гурток естетичного виховання, основною тематикою якого було організація естетичного виховання учнів в школі. Організовано спеціальні тематичні вечори і композиції (вечір сонета, пушкінський вечір, «Широка страна моя родная», «Слово Шевченка», «Парад літературних героїв» та інші) [4, арк. 130].

З метою втілення естетичного начала в працю, побут і навчання систематично проводилися бесіди в академгрупах, кімнатах в гуртожитку та через газету «Радянський студент», зокрема, про організацію праці студентів, оформлення їхніх кімнат, естетику поведінки, їх зовнішній вигляд [1, арк. 83].

Естетичне виховання також здійснювалося засобами музики, живопису, театрального мистецтва. Наприклад, у 1964-1965 н.р. проводилися вечори «Лермонтов і музика», «П. І. Чайковський (до 150-річчя з дня народження)», виконувалася літературно-музична композиція «Слово про музику», були прочитані лекції про І. Ю. Рєпіна, Третьяковську галерею, про єгипетське мистецтво [1, арк. 83].

Естетичне виховання студентів активізувалося через різноманітну роботу студентського університету культури та його секцій: «Цікаві зустрічі», інтернаціональної дружби, художньої самодіяльності, оздоровчо-туристичної. Проводилися зустрічі із солдатами гарнізону, студентами інших закладів освіти міста, учителями, письменниками. Студенти листувалися зі студентами Болгарії, НДР, Польщі, Чехословаччини [1, арк. 83].

Вагомим чинником естетичного виховання була студентська драматична студія «Філолог», яка працювала на історико-філологічному факультеті. У 1961 р. вона налічувала 40 осіб. Студія здійснювала постановку п'єс і окремих сцен, виховувала акторську майстерність студентів, дала їм досвід організації драматичного гуртка. З великим успіхом прийшли постановки вистав «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «Таке кохання» Павела Когоута, «Власть тьмы» Л. М. Толстого, «Бани» В. В. Маяковського, «Чайка» і «Предложения» А. П. Чехова і т.д. Талановитими акторами були студенти Б. Попов, Н. Романюк, С. Бігун, Л. Медведєва, Є. Хаят, С. Круглов [5, арк. 94; 6].

Найбільш масовою формою естетичного виховання була участь студентів у загальноінститутській та факультетській художній самодіяльності. Зокрема, в інституті працювали хор, вокальні чоловічі і жіночі групи, танцювальний колектив (з 1963 р.). Крім того, на факультетах функціонували окремі хори, жіночий хор на факультеті 1-4 класів, вокальні групи, танцювальні і драматичні колективи, музичні гуртки, гуртки художнього читання, художньої гімнастики та акробатики. Загалом, у 1961-1962 н.р. у гуртках художньої самодіяльності брали участь понад 600 студентів [7, арк. 89]. Інститутський хор у лютому 1960 р. налічував 70 осіб. У газеті «Радянська Україна» від 10 лютого була надрукована стаття інспектора-методиста Міністерства освіти УРСР П. Рудченка «Вчителям – музичні знання». Автор зазначав, що «Кам'янець-Подільський педінститут досяг хороших результатів у розвитку художньої самодіяльності. Особливої уваги, – писав він, – заслуговують вокальні ансамблі та хор інституту» [8].

Колективи художньої самодіяльності користувалися повагою серед жителів міста і району, систематично виступали перед молоддю виробництва і закладів освіти міста, у колгоспах району, на виборчих дільницях. Загалом для населення міста і району, наприклад, у 1960-1961 н.р. було проведено 28 концертів художньої самодіяльності [2, арк. 88]. У 1961-1962 н.р. колективи художньої самодіяльності провели 15 концертів у колгоспах району, 3 концерти – у колгоспному університеті культури; виступали у міському будинку культури, будинку офіцерів, у підшефній військовій частині, на підприємствах та у закладах освіти, у школі-інтернаті. Загалом, у місті провели 23 концерти [7, арк. 89].

Щорічно проводилися факультетські конкурси на кращу студентську художню самодіяльність [9; 10], відбувалися загальноінститутські огляди. Наприклад, у березні 1962 р. перше місце присудили студентам факультету педагогіки і методики початкової освіти [7, арк. 90]. Інститутські колективи успішно виступали на міському огляді. У 1964-1965 н.р. вони посіли перше місце. Вдало виступили змішаний хор, вокальні групи, солісти-співці, читці, танцювальні колективи [1, арк. 83].

На початку 60-х рр. ініціатива щодо підготовки програми художньої самодіяльності студентського колективу була у руках науково-педагогічних працівників. На цю обставину, а також на те, що варто більше уваги звертати на українську народну творчість у листопаді 1960 р. звернув увагу секретар парторганізації інституту І. Ю. Гнатенко: «Викладачі повинні знайти своє правильне місце у цій роботі і не підмінити ініціативи студентів, не заглушати її, а навпаки, допомагати проявлятися такій ініціативі, не підмінити студентські громадські організації, а керувати їх діяльністю. Необхідно було ретельніше і заздалегідь підбирати номери для програми виступів студентського колективу художньої самодіяльності, не допускати штурму, нервозності і всього того негативного у роботі, що пов'язано з поспішністю у підготовці концертних виступів. Підготовкою необхідно займатися упродовж року, постійно. Керівникам художньої самодіяльності рекомендується використовувати в репертуарі українські народні пісні, звернути увагу на місцеву художню творчість» [11, арк. 43]. Після цього колективами художньої самодіяльності на факультетах почали керувати самі студенти.

На високому рівні організовували різні заходи, присвячені творчості видатних письменників і поетів. Зокрема, вшановували пам'ять Т. Г. Шевченка. 1 березня 1961 р. відбулася теоретична конференція, присвячена 100-річчю від дня його смерті. Із вступною промовою про життя і діяльність Шевченка виступив доцент М. М. Хмелінський. Після цього студенти філологічного факультету прочитали ряд доповідей, присвячених знаменній даті: «Шевченко і російська література» (доповідач – М. Курило), «Шевченко – художник» (Р. Шмирко), «Шевченко – основоположник української національної літературної мови» (Арсенюк), «Думки Шевченка про виховання та освіту» (Ткачук). Заключне слово взяв завідувач кафедри української мови та літератури С. І. Білецький [12]. 9 березня того ж року відбулася наукова сесія науково-педагогічних працівників, присвячена цій події. Було підготовлено 9 доповідей на теми, пов'язані з життям і творчістю Кобзаря. На сесії прочитали свою доповіді С. І. Білецький «Т. Г. Шевченко і російський народ», викладач педагогіки І. Ф. Роздобудько «Педагогічні погляди Т. Г. Шевченка» [13]. У березні 1964 р. вшанували пам'ять Шевченка з нагоди його 150-річчя. Відбулися урочисті збори, на яких з доповіддю про його життя, творчу діяльність і революційну боротьбу знову виступив завідувач кафедри української мови і літератури С. І. Білецький. У клубі інституту на вул. Гагаріна відбувся вечір на тему «Шевченко і музика». З доповіддю виступила

викладачка музики факультету педагогіки і методики початкової освіти Г. Є. Печух. Обидва зібрання закінчилися концертом [14].

Вшановували ряд інших діячів. Так, у лютому 1960 р. було проведено вечір, присвячений 100-річчю від дня народження А. П. Чехова. Із вступним словом виступав завідувач кафедри російської мови і літератури доцент Є. Ю. Сокрутенко. Виступали такого члени гуртка художнього читання: М. Колесникович (охарактеризував твір «Шуточка»), М. Кривий («Коняче прізвище»), С. Круглов («Злой мальчик»). Були показані також водевіль «Предложение» і сцена з п'єси «Чайка» [15]. 20 листопада того ж року в актовому залі інституту відбувся вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Л. М. Толстого, а 28 листопада відбулася сесія наукових студентських гуртків російської літератури та мови, присвячена цій події [16]. Відбулися також вечори, присвячені творчості М. М. Коцюбинського та М. Ю. Лермонтову [1, арк. 83].

Було організовано зустрічі студентів із діячами культури. Наприклад, у вересні 1962 р. студенти зустрілися з поетом М. П. Бажаном [17], у жовтні того ж року – В. П. Беляєвим [4, арк. 118; 18], у листопаді – М. П. Годованцем, молодими письменниками-шістдесятниками М. С. Вінграновським, М. Ф. Сингаївським, Ю. Г. Ілленком, В. О. Шевчуком, О. Ф. Черногузом [19]. У вересні 1963 р. у доповіді секретаря парторганізації Є. Ю. Сокрутенко на звітно-виборних зборах парторганізації зазначалося, що «шкідливим був виступ поета Вінграновського, який приїхав в наш інститут для зустрічі зі студентами по путівці ЦК ЛКСМУ» [4, арк. 122]. Миколі Степановичу тоді, а згодом і в роки брежнєвського «застою» вистачило сили вистояти проти влади, йому вдалося залишитися собою.

28 вересня 1963 р. відбувся вечір сатири і гумору, присвячений ювілею М. П. Годованця. У контексті цього студенти зустрілися зустрілися з перчанином Ю. М. Кругляком, байкарем П. Х. Красюком, львівським сатириком І. І. Сварником [20]. У 1966 р. молодь спілкувалася із письменником П. Ф. Гуцалом [21].

В інституті під керівництвом кандидата філологічних наук, доцента Г. М. Краєвської діяв гурток поетів-початківців «Літературні п'ятниці». Старостою гуртка був В. С. Прокопчук, згодом – доктор історичних наук, професор. Він з теплою згадує заняття у гуртку: «У гуртку із поруч вже відомими поетами Раїсою Гаврилук, Василем Цілим, Анатолієм Ненцінським було немало тих, хто лише здійснював пробу пера, або й просто цікавився класичною й тогочасною літературою... Ми знали план роботи, завчасно комусь доручалася заголовна доповідь, скажімо, про класика літератури – ювіляра чи когось з тогочасних популярних авторів – Євгена Євтушенка, Роберта Рождественського, Андрія Вознесенського. Готувався до обговорення кожен з нас, аби висловити своє бачення творчості письменника... З таких вечорів ми поверталися збагаченими знаннями, уміннями дискутувати – пропонувати і відстоювати свою думку» [22, с. 105].

У 1966 р. було організовано студентський клуб мініатюри «Бригантина», засідання, якого проводили Ж. Войтенко В. Охрименко,

А. Баланюк. Його члени обговорювали актуальні проблеми культури [23].

При студентському клубі був Клуб веселих і кмітливих (КВК), який успішно змагався з подібними колективами інших закладів освіти. Вдало виступав із спеціальною програмою СТЕМП (студентський театр епіграм, мініатюр, пародій), використовуючи сатиру для висміювання недоліків, для боротьби з негативними явищами життя [1, арк. 84].

Таким чином, у Кам'янець-Подільському педінституті певну увагу приділяли естетичному вихованню студентів, яке здійснювалося різними засобами і мало різні форми (проведення відповідних лекцій, бесід і факультативних курсів, тематичних вечорів і композицій, конференцій, зустрічі із діячами культури, організація роботи гуртків естетичного виховання, студентського університету культури, драматичної студії «Філолог» тощо). Найбільш масовою формою була участь студентів у загальноінститутській та факультетській художній самодіяльності.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 311.
2. Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 244.
3. Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66.
4. Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 65.
5. Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 275.
6. Краєвська Г. Студія «Філолог» // Радянський студент. 1961. 26 травня. №14 (298). С. 1.
7. Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 259.
8. Круглов С. Інститутський хор // Радянський студент. 1960. 23 лютого. №4 (264). С. 2.
9. Положення про огляд художньої самодіяльності Кам'янець-Подільського педагогічного інституту // Радянський студент. 1961. 18 лютого. №4 (288). С. 2.
10. На огляді молодих талантів // Радянський студент. 1961. 14 квітня. №10 (294). С. 2.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61.
12. Тимошенко А. Наукова конференція // Радянський студент. 1961. 8 березня. №6 (290). С. 1.
13. По інституту // Радянський студент. 1961. 18 березня. №7 (291). С. 2.
14. Вечори з нагоди 150-річчя // Радянський студент. 1964. 9 березня. №9 (403). С. 1.
15. Пам'яті А.П. Чехова // Радянський студент. 1960. 23 лютого. №4 (264). С. 1.
16. Літературний вечір // Радянський студент. 1960. 30 листопада. №22 (282). С. 2.
17. Поет-академік Микола Бажан в інституті // Радянський студент. 1962. 8 вересня. №25 (341). С. 1.
18. Фаренюк П. Наш гість – Володимир Беляєв // Радянський студент. 1962. 7 листопада. №31 (347). С. 1.

19. Письменники в інституті // Радянський студент. 1962. 22 листопада. №33 (349). С. 1.
20. Володар аудиторії – сміх. На вечорі сатири і гумору в нашому інституті // Радянський студент. 1963. 3 жовтня. №30 (383). С. 1.
21. Зустріч з письменником // Радянський студент. 1966. 21 квітня. №11 (482). С. 2.
22. Прокопчук В. Людина і час. Спогади. Дунаївці, Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2020. 412 с.
23. Числинська С., Прокопчук В. «Бригантіна» піднімає паруси... // Радянський студент. 1966. 8 травня. №13 (484). С. 2.

**Віктор Косаківський,
Валентина Гребеньова,
Руслан Кучаєв**

УКРАЇНЬСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТКА ПРИСЯЖНЮК НАСТЯ АНДРІАНІВНА (1894-1987) У СПОГАДАХ ВІННИЧАНКИ ГАННИ ВОЛОШЕНЮК (КАСІЯНЕНКО)

Стаття присвячена відомій збирачці українського фольклору Насті Андріанівні Присяжнюк (1894-1987). Головне місце займають спогади про неї записані від вінничанки Волошенюк (Касіяненко) Ганни Леонтіївни.

Ключові слова: Присяжнюк Н.А., фольклор, Погребище, Волошенюк (Касіяненко) Г. Л., спогади.

Серед багатьох імен дослідників українського фольклору особливе місце займає ім'я Насті Присяжнюк, яка усе свідоме життя присвятила збиранню, вивченню і популяризації усної народної творчості українського народу.

Фольклористичну діяльність Н. А. Присяжнюк високо оцінили науковці: Г. Сухобрус, І. Березовський, Т. Грудзинська, А. Коржупова, В. Борщевський, А. Подолінний, М. Дмитренко, С. Гальчак, а також письменники, журналісти, краєзнавці – М. Рильський, М. Стельмах, І. Драч, А. Бортняк, М. Солоненко, І. Волошенюк, І. Малюта, Б. Сінкевич, Т. Цвігун, В. Сторожук, Г. Касіяненко (Волошенюк).

Збирацька спадщина Н. А. Присяжнюк: 6500 пісень; 61 000 прислів'їв, та приказок, прикмет, повір'їв та інших паремійних зразків; 4500 казок, легенд, переказів, оповідань, бувальщин, народних гуморесок; сотні голосинь, чимало матеріалів до народного сонника, традиційної медицини, народної кухні. Також дослідниця збирала унікальні матеріали з мови, історії, етнографії рідного краю. Наприклад: «Історія села Погребища», «Історія Погребищенської школи за 100 років», «Хроніка кутка Нові Садиби (50 родин за 100 років)», «Історія Погребищенського кладовища», «Мова населення Погребища (діалектологічна розвідка)», «Прізвища і прізвиська селян Погребища», «Пісня в моєму житті» тощо. Цінність становлять фольклорно-етнографічні праці: «Українське весілля в с. Погребище», «Сучасне весілля в с. Погребище».

Більшість фольклорних записів Н. А. зберігається в ІМФЕ ім. М. Рильського та Державному архіві Вінницької області [1, с. 294-295; 2, с. 10-14].

Перу Н. А. Присяжнюк також належить низка нарисів про видатних носіїв фольклору, з якими їй довелося співпрацювати. Крім того, вона вела щоденник, широке листування. У місцевій пресі опублікувала понад 150 статей на різні теми. В 1976 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла книга «Пісні Поділля», в котрій видрукувані тексти близько тисячі пісень, записаних фольклористкою в Погребищі протягом кількох десятиріч її фольклорно-етнографічної діяльності. Упорядкував і написав передмову до збірника С. В. Мишанич [3, с. 9; 4, с. 3-6].

Значну кількість записів відома фольклористка надрукувала в різних томах серії «Українська народна творчість»: «Колядки та щедрівки», «Танцювальні пісні», «Наймитські та заробітчанські пісні», «Чумацькі пісні», «Казки про тварин», «Народні оповідання», «Балади» тощо [1, с. 294].

Присяжнюк Настя Андріанівна народилася 22 грудня 1894 р. (3 січня 1895 р.) в містечку Погребище Бердичівського повіту Київської губернії (нині Вінницької області) в багатодітній сім'ї чинбаря — Андріана Івановича Присяжнюка та колишньої наймички — Марії Онуфріївни Присяжнюк. Родина мешкала на околиці містечка. Їх куток, що був розташований недалеко від ліска «Братерська пасіка» й мав чудовий краєвид на річку Рось, називали Новими садибами.

Любов до народної творчості Настя Андріанівна успадкувала ще в ранньому дитинстві. В 5-річному віці почала співати. Зі спогадів Насті Андріанівни: «У нашій хаті любили збиратися сусіди. Можливо, тому що батько, Андріан Іванович, був веселою, дотепною людиною. Слово за словом, і починалася розмова. Розповідали часом таке, що мені, найменшій, аж дух забивало». Всі в родині співали, любили розказувати бувальщини, різні пригоди, гуморески, дотепи».

За 9 років — від дня смерті батька до січня 1910 р. — знала більше 2000 пісень різних жанрів [3, с. 6-7].

Фольклором цікавилась з дитинства. Першу колядку — «Були в дядька бджоли» вивчила у п'ятирічному віці. У 17 років знала («вивчила») 650 весільних пісень, багато календарно-обрядових та майже тисячу пісень інших жанрів. Знала чимало гуморесок, понад 200 загадок, велику кількість голосінь, прислів'їв та багато інших фольклорних зразків. Фольклор почала записувати у 1917 р. У 1919 р. співала в народному хорі під керівництвом В. Мілятицького. Він занотував з голосу Насті Присяжнюк 150 пісень і надіслав їх до Кабінету музикої етнографії при Всеукраїнській Академії наук (1. с. 294).

З вересня 1927 р. навчалася в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), 1930 р. отримала диплом про вищу освіту. У 1931–1934 рр. навчалася в Києві в аспірантурі Науково-дослідного Інституту мовознавства при ВУАН [3, с. 8]. За іншими джерелами навчалася в аспірантурі а кафедрі української мови Київського університету.

Науковий керівник проф. Синявський [1, с. 294]. Паралельно активно вела фольклористичну діяльність.

Настя Присяжнюк написала дисертацію «Перехідні говори від північних до південних», підготувала до друку збірку «Українське весілля в Погребищах», збирала пісні, гуморески, прислів'я. Виробити принципи наукового дослідження народної творчості допоміг Климентій Квітка — чоловік Лесі Українки, який завідував музично-етнографічним кабінетом Академії Наук. Знайомство з Климентієм Квіткою, Агатангелом Кримським спонукало Н. А. Присяжнюк до плідної праці на українській ниві, проте стало приводом для її обвинувачення в націоналізмі, арешту й заслання в «Казахстан». 1937 р. жінку відправили у заслання на 10 років (1937–1946 рр.). Як висловлювалась сама Настя Андріанівна, «відпочивала в таборі в Сибіру (Томсько-Асінський табір), а все зібране мною пропало». Великою втратою для всієї науки було знищення великого доробку фольклористики під час Другої світової війни, який вона пересилала до рукописного фонду Академії наук, окрім тих перших 150 пісень із нотами, що були відправлені за проханням Климентія Квітки до кабінету музичної етнографії Академії наук [3 с. 8-9].

Климент Квітка у 1932 р. записав від неї кілька голосинь (плачів) і надіслав їх до Британського музею в Лондоні [1, с. 294].

Загалом В. Мілятицьким та В. Тарасюком з голосу Н.А. здійснено нотацію 350 пісень. Впродовж 1972-1975 рр. вивчаючи фольклор Погребища В. Мишанич записав на магнітофонну плівку понад 1400 пісень (4, с. 4). Основу пісенного репертуару Погребц складає репертуар кількох родин та окремих носіїв фольклору. Найбільше пісень записано від Софії, Ганни і Насті Присяжнюк, Катерини Кульбіді, Параски Лагич, Марфи Куренівської, Марії Білоконь, Олександри Хуторної, Варки Колодій та ін.[5, с.37-49].

Померла Настя Андріанівна Присяжнюк 8 червня 1987 р. 23 жовтня 2012 р. у м. Погребище відкрито красезнавчий музей імені Насті Присяжнюк. Ім'я Н. А. Присяжнюк сьогодні широко відоме у найвіддаленіших куточках України, близького і далекого зарубіжжя, українці шанують скарби, зібрані фольклористкою. А дослідники спадщини фольклористики вводять до наукового обігу раніше неопубліковані матеріали з її особового фонду. Наприклад, Гребеньова В. О. про народне харчування селян Погребища [6].

Багато років з Настею Андріанівною спілкувалась і листувалась вінницька журналістка Волошенюк (Касіяненко) Ганна Леонтівна. Вона зберегла, упорядкувала і опублікувала листи від фольклористики [7]. Спогади про Н.А. Присяжнюк, записані нами у березні 2023 р., значно доповнюють відомості про її особисте життя, коло друзів та творчу роботу.

Нижче подаємо роз шифровку тексту спогадів..

Ганна Волошенюк (дальше Г.В.) – Розумієте ми з Настею Андріанівною багато років листувалися. Я приїжджала до неї. І Іван Степанович Волошенюк з нею теж дружив. Але я до неї приїжджала і ми з нею співали. Тако приїду і ми співаємо. Вона знала стільки пісень, і на мелодію, і все це в неї було так... Ну, знаєте, це людина гігант. Можна

сказати, що гігант. Але, що найцікавіше то вона була надзвичайно трудолюбива. Вона в багатьох випадках, і в багатьох, ну, галузях була працівником. Але справа в тім, що це ніким не фіксувалося, ніким це не оплачувалося. Ну правда була там один раз її «велика плата» - засадили її на 10 років до Сибіру. Ну і вона там 10 років пробула. Але, що я вам хочу сказати, Настя Андріанівна на це не ображалась. Вона вважала, що, ну, раз засадили то що ж, але ще до того часу як вона потрапила туди.... Ну зараз я почну спочатку бо я вже десь забігла з далеку.

Отже Настя Андріанівна Присяжнюк народилася 1894 року 22 грудня, 12-тою у родині і 13-тим ще був Агафон, ну так сказати. Ну по скільки вона була вже дуже маленькою то вона була тільки з батьком 6 років, бо батько помер коли їй було 6 років і більше на цьому кінчилося все її з батьком. Але вона знала що батько в неї дуже такий працюючий, дуже він вмів багато робити, ну так як сільська людина, ну тут ви почитаєте. Він і кожухи шив і взуття латав. Отже це був великий трудяга, і ще вона казала так, що він трудився і співав, а вона переймала ці всі пісні. І переймала від мами і від сестер, від усіх від кого було, бо вона мала для цього таку душу відкрити і мала голос і це для неї було ну можна сказати задоволенням цілого життя. Ну що сказати, вона ще, щоб я не забулася, після того як вона прийшла з тих всіх своїх Сибірів то її нагородили орденом «трудового червоного прапора» який вона вважала реабілітацією.

Віктор Косаківський (дальше В. К.). – А скажіть чого вона туди попала? За що вона попала в Сибір?

Г. В. – Ну, за що туди попадали?

В. К. – Вам вона казала?

Г. В. – Ми не говорили, вона цієї теми не торкалася.

В. К. – Я думав, що може вона десь казала.

Г. В. – Не, не, вона не казала за що то так її нагородили великим, але там вона вирощувала якісь овочі, ну, таке.

Руслан Кучаєв (дальше Р. К.) – Тобто за Сибір вона взагалі не згадувала?

Г. В. – Вона не згадувала. От чогось вона не хотіла про це говорити і не згадувала. Але то, що вона була там агрономом і «овочеводом» то це точно було. Ви знаєте, якщо сказати про бабу Настю то вона записала 7000 пісень і 56000 прислів'їв і ще багато дечого вона тут, так сказати, мала.

В. К. – Ганна Леонтівна скажіть коли ви познайомились?

Г. В. – Ви знаєте, що в 78 році почав її писати Волошенюк. Бо він побував у неї і цілу ніч вони з нею співали і потім почали з нею листуватися. І з цього часу і я почала не нею листуватися. І відтоді я з нею листувалася постійно, бо він не мав часу.

В. К. – А він писав про неї статтю в газету, у «Вінницьку правду»?

Г. В. – Писав про неї статтю. Та десь там є стаття, що він про неї писав і все це було. Але справа в тім що я потім почала до неї писати листи і вона почала відповідати і вона почала пильнувати, так сказати, щоб кожне свято, це новий рік там, 8 березня, ще там якісь свята і це вона завжди листівку прислала, от. Я листівок не писала бо я їх не

люблю писати, писала листи. І таким чином ми з нею почали листуватися і листувалися, ну зразу коли вона там почала писати то писала: Галино так, так, так, а потім вона вже, ну знаєте, перейшла на такий вже, ну, так як мама до мене зверталася.

Р. К. – На ближчий якийсь рівень такий!

Г. В. – Да, да, такий наближений рівень і почала звертатись: «Я вам дам цю книжечку». І розумієте, що вона дуже була затруднена цими своїми роботами: по – перше, вона записувала ці всі прислів'я, пісні і відсилала їх в інститут фольклору, туди вона їх відсилала. І це писала в двох екземплярах. Один лишала в себе, а другий відсилала. То розумієте вона дуже така була трудяга, і мало того вона листувалася з дуже багатьма школами, з багатьма людьми. Дуже багато людей тоді читали про неї, бачили її і писали як це займатися фольклором. Кожному вона писала, в неї десь було до 300 адресатів, і це вона всім намагалася відповісти і писала. Ну розумієте, що це такої трудолюбності як у неї була, це взагалі, це... Але, що хочу я сказати, що коли вона була ще маленькою, то хотіла вчитися в школі, але сказали, що для бідних нема де – вже вчилася сама, і коли вже була десь там дорослою то екстерном здала за 10-ти річку і закінчила педінститут.

В. К. – Який? Наш?

Г. В. – Нє, не наш. Вона вчилася у Кам'янець-Подільському і навіть там працювала. Але, що цікаво, що коли вона була в Одесі, десь її ще не було 18 років, і там підняла повстання, і її заарештували, але поскільки в неї не було ще 18 років, то її пішки в супроводі жандармів, пішки, вона йшла з Одеси до Чернігова, а там у Чернігові вона познайомилася з Юрієм Коцюбинським і з Віталієм Примаком [Примаковим – авт.], і вони дивувалися, що її ще немає 18 років, а вона вже два рази була заарештована. Ну її сестра Мотря теж була заарештована, бо там якісь гроші взяла.

В. К. – То це через Мотру напевно?

Г. В. – Ви знаєте що нє, Мотра само собою. Мотра в 1905-тому році була розстріляна, її рідня сестра, а всі брати теже були революціонери. Так, що розумієте вона росла в такій сім'ї революціонерів, що вона не могла бути не революціонером.

Р. К. – То може за то і в Сибір її заслали?

Г. В. – Нє, то Сибір це вже було таке. От, але вона викладала українську мову, і разом із Миколою Скрипником, який українську мову в 30-х роках, так сказати, відстоював і записував і творив, то вона теж із ним творила, вона була дуже підкована в цій галузі. Розумієте, що вона, аааа, за що її посадили на 10 років, ви знаєте вона знала багато плачів на багатьох була похоронах і слухала як це відплачують людей і вона ці плачі собі запам'ятала. І коли Агатангел Кримський записав її оці плачі, і відіслав в Британський музей. То щоб причипитися до неї, що вона із-за рубіжжя має стосунки, то її за ці плачі що опинилися в Британському музеї, бо там вони то мали тексти цих плачів, але не мали голосу а вона записала це на голос, і тим часом її послали на 10 років.

Р. К. – То вона за ці плачі розплатувалася?

Г. В. – Да, за це розплатувалася, за зв'язок із-за кордоном. Ну, але то таке діло. Вона і до того ще збирала фольклор, ці всі пісні. Але

це все за цих 10 років загубилося. І коли вона вже вернулася після тих 10-ти років, то вже її послали [працювати – авт.]. Вона навіть викладала у Києві в інституті, ще до того. І вже готувала свою докторську [кандидатську – авт.] дисертацію, але якась там подала на неї доноса, і її ото послали на 10 років. То вже після того як вона викладала у інституті, то її послали у найглибше село Погребищенського району викладати молодшим класам. Це під тим кодовим закликом щоб ересі молоді не несла. А викладала цим діткам маленьким українську мову. Оце отакі деталі я вам розкажую. І розумієте що Настя Андріанівна, отут є трошки, записала хроніку багатьох погребищенських родин, і про походження багатьох місцевих імен писала, прізвищ і прізвиць, а в народному харчуванні в Погребищі зібрала 250 страв і описала їх.

В. К. – А свою хроніку вона написала? Свої родини?

Г. В. – Там було записано, да. І потім записала подільське весілля. Тоже багато пісень, воно дуже ж багате подільське весілля. Далі вона зробила розвідки про народні квіти. Записала розвідку про річку Рось. І розумієте, що в неї біло 4500 оповідальних творів, величезна кількість прислів'їв і приказок, загадок, замовлянь і повір'їв. І до народного сонника вона тоже причастилася.

І, розумієте, коли я до неї приходила, вона сиділа в хаті, хата наповнена всіма цими папками, всіма цими всіми. І там я зашкребу в коридорі, вона таким владним голосом: «Хто там? Хто там йде?»

Я прихожу до неї, вона там тішиться, що це я прийшла і таким чином ми з нею балакаємо. Вона розкажує це все, ну, це людина була цікава.

В. К. – А скажіть скільки разів Ви були в неї в гостях: 10, 20, 100?

Г. В. – Ну не 100, але знаєте, що була дуже рідко, бо я ж працювала. Вона дуже хотіла щоб я до неї приїжджала, але не було можливості до неї приїжджати, бо тоді коли там не працювала «Африканівна», то там треба було поїхати по моїй роботі по товариству охорони природи і дещо там робити. Але потім там почала оце «Африканівна» працювати, вже там то там мені уже нема що їхати в Погребище, то я вже не могла до неї приїхати тако просто. Але я находила можливості бо в неї під хатою росла калина, і вона дуже хотіла щоб я цеї калини набрала собі додому. Я так кілька років до неї збиралась приїхати, але не могла приїхати. Але потім приїхала, то в неї набрала цих пагінців. То в мене та в мого брата є зараз калина, в мої свекрухи коло хати є калина, коло мого батька на могилі є калина. Ще в Юрківцях Немирівського району там моя подруга жила, я її дала калини, ще посадила калину коло вінницького будинку природи і зараз вона там росте. Тут де, знаєте де, будинок природи і зараз вона там росте. Тут де знаєте де профспілки, а потім будинок природи то там вона росте.

В. К. – Кажіть де, бо я вже хочу гілочку посадити.

Г. В. – То це профспілки, а наступне бібліотека, а далі будинок природи там зразу шось є. Там вже немає залу такого який був в нас у будинку природи, але калина росте. І знаєте просто я з нею, так сказати, переписувалася, я вам дам щоб ви її прочитали, а потім Руслан візьме і буде далі вивчати на пам'ять. Тут, що йому треба то він візьме.

В. К. – Розкажіть, яка хата в неї була?

Г. В. – Хата була в неї старенька. І коло неї було 15 соток городу. І потім вона хотіла щоб ці всі папери, щоб це все і побудувати на її цьому городі музей, щоб всі ці папери її там залишилися. І там пішла переписка. Там ці всі начальство, там є такий музей, що там її вже зробили пізніше. Там один кабінетик якийсь є, але то вже не те знаєте.

В. К. – А фотографія хати ?

Г. В. – Я вам скажу...

В. К. – Може є в хаті фото, нема?

Г. В. – Нє таких немає. Осьо тут, я її фотографувала. І вона як дивиться то в неї погляд такого, владної жінки. Я її чекала щоб вона була «розпогодженою» [спокійною, врівноваженою – авт.]. То вона є роз погоджена. Але тут, наприклад, є тако, що подивиться на оцю [фотографію – авт.]. То це ж тако, цей міліціонер. В мене був ше друг такий – Романов. Він із Ленінграда дитина. Ну, як вам сказати, сирота. Після війни він тут оженився, в Гайсині. То коли я його просила щоб поїхати в Погребище то Романов, а він працював на якісь роботі будівельником, але він якось так, що він проїжджав у Погребище бо ми там проводили її 88 років, Насті. І він фотографував її для кіно, розумієте це була людина.

В. К. – То кіно десь існує?

Г. В. – Ви знаєте, от я не знаю, чи воно існує. Бо Романов от помер, а його жінка.

В. К. – То він помер в Гайсині?

Г. В. – То я не знаю, що вона з тими кінами поробила. Оце такого діло, то я фотографувала просто її тако.

В. К. – А скільки років він помер назад?

Г. В. – Років можливо 10 і він так сказать... І ше я хочу сказати, що до того всього, що Настя робила. Вона, наприклад, переписувалася з багатьма школами. Навіть не нашої області, а інших областей. Я взяла, а в неї такий був список, то 71 школа з якими вона листувалася, то тут деякі є ці школи.

В. К. – То той список де? У вас чи в неї десь лишився?

Г. В. – Він у неї лишився десь там, це я тако взяла в неї переписала з ким вона там листувалася. Одного разу звернулись до мене село Луначарське Херсонської області, піонери загону імені Миколи Сьомака, Героя Радянського Союзу, а він уродженець Погребищ, а вона про нього знала: «Цікавий наш земляк і моя дослідницька робота про нього. Порадила цим дітям із Херсонської області, щоб вони листувалися із Погребищенською школою №1, яка теж носила ім'я Сьомака». І вони приїхали у Погребище І, розумієте, які люди заздрісні і бредні. І ці діти приїхали з Херсонської області, і жили в гуртожитку, і цей гуртожиток близько коло неї, а сказали дітям що Настя Андріанівна хвора.

В. К. - І райком партії не пустив.

Г. В. – Настільки це були якісь..., ну в мене немає слів.

В. К. – Ну бо вони знали, що вона 10 років сиділа.

Г. В. – «Гуртожиток біля моєї хати. Діти ж цього не знали і ми не бачились. Коли ж школярі з Луначарська написали про свої відвідини

Погребищ то «красенько подякували», шо не хотіли «хворої» вчительки навістити, а я хвора не була. Просто не знала про їхній приїзд». Розумієте наскільки заздрість така...

В. К. – Та хіба це заздрість? Це – не заздрість. Це райком партії дав команду дітей з школи в школу, а то шо вона їх звела і діти приїхали...

Г. В. – Розумієте, це страшні речі.

В. К. – Ганна Леонтівна, розкажіть як святкували отих 88 років, про які Ви казали? Хто був?

Г. В. – Хто був? Розумієте, я вже бачила, шо вона може до 90-та років не дожити і я кажу: «То давайте ми приїдемо хто тут у Вінниці є, і там, і Романов приїде з Гайсина і це все зазнімить – це було тоже зроблено і показано.

В. К. – То хто поїхав з Вінниці поіменно?

Г. В. – Я вам скажу, шо були, тут є деякі. Ше я вам не розказала, шо Настя Андріанвна дуже про багатьох відомих людей писала до свої газети районної і писала в «Комсомольське плем'я» і до «Вінницької правди». Розумієте ?

В. К. – Отой список складали Ви, чи вона сама склала?

Г. В. – Який?

В. К. – Публікацій у газетах?

Г. В. – Це тут і вона складала і я складала. Але зараз я тутою [показує фото – авт.], оце прихильники, які з Вінниці приїхали, а це 88 день народження баби Насті – 22 грудня 1983 року. Осьо, пожалува, є ці люди і ці діти. Ну, частинка їх тут є, я зафотографувала.

В. К. – Скажіть фотографії і плівки, де плівки?

Г. В. – А Бог їх зна, може десь і є, я то не дивилася.

В. К. – Може у якомусь ящику на дачі?

Г. В. – Може і є, не знаю як їх найти.

В. К. – Наталю просити?

Г. В. – Яку Наталю?

В. К. – Дочку.

Г. В. – Не треба Наталю, ше тіки Наталя шоб мені тут рилася, я десь пошукаю. Можливо і є.

В. К. – Плівки є, то можна зробити фотографії.

Г. В. – То я, якщо вони є, то вам їх відам, бо, шо я буду з ними робити вже.

Вам можна багато дечого розказувати, бо вона, я вже вам згадувала, писала про багатьох людей видатних до свого «Колоса». І це вона там їх прославляла, і про нашого Леонтовича, і про всяких тут людей писала.

В. К. – то ці газети є у Вас? Чи треба йти в архів?

Г. В. – Маю трошки. Да, я вам скажу, шо оце ж тільки одна книжка її вийшла «Пісні Поділля». Туди увійшло близько 1000 пісень, а вона ж то переписала [записала – авт.] і дала до збірника кївського [до рукописних фондів ІМФЕ ім. М. Рильського – авт.] 7000 пісень. Ви цю книжку прочитаєте і будете багато знати. Тому, шо я вам скажу, шоб «Руслан, а свої рукописів вона Вам не давала якихось?». Вона хотіла шоб я ці рукописи забрала додому, бо вона бачила, шо в Погребищах

вони нікому не треба, але я не мала куди забрати, тут свого хватає. Вона все хотіла щоб, цей, був музей в неї, але, цей, музей не міг бути, бо тоді була така «погода» [відношення влади до Насті Андріанівни і її спадщини – авт.], шо нею не цікавилися вищі ешелони влади.

В. К. – То вони мені здається і зараз не цікавляться.

Г. В. – Да не цікавляться, от, наприклад, Волошенюк мій Іван Степанович, помер 14 березня, я написала до «33 каналу», не знаю чи вони надрукують чи не. То це всього пройшло 6 років. А Настя померла ж раніше, і знаєте це все забувається, це все десь дівається, воно все це тако собі. Але коли ви прочитаєте цю книжку ви багато чого дізнаєтесь з того чого я вам не розкажу.

В. К. – То ми прочитаємо, шо там написано.

Р. К. – Ви кажіть того, шо не має в книжці.

Г. В. – Цікава вона була людина. Оце, шо вона жодного листа, який прийшов до неї, щоб хтось шось спитався по народознавству чи шо, вона завжди відписувала, я не знаю де в неї стільки хватало сили.

В. К. – А є десь є ці листівки, шо вона вам слала. Оригінал побачити.

Г. В. – Вони десь є. Я зараз гляну.

Р. К. – Але ж Настя Присяжнюк, як вона була така старша, то її були дали квартиру.

Г. В. – Дали їй були 1 кімнатну квартиру десь на 1 поверсі. Я була в тій квартирі. Там таке все було, з її хати забрали всякий хлам і завезли його туди. Вона була якась така не побілена до пуття, а якось отакого.

Р. К. – Настя Присяжнюк ніколи не згадувала чи в неї були якісь чоловіки?

Г. В. – Ні чоловіків, ні дітей в неї не було. Це я знаю 100 відсотків. Вона була одинока. В сім'ї [її батька – авт.] було 12 дітей, і був тільки якийсь один внук в Одесі, то вона просила мені щоб він тут опікувався нею. Але він поїхав в Одесу і вже тут в Погребищах не було нікого щоб її хтось опікував як родич.

Р. К. – А про внучатих племінників вона нічого не говорила? Бо вони живуть в Погребищі.

Г. В. – Може і є там хтось.

В. К. – Чи збереглись у вас листи Насті Присяжнюк?

Г. В. – Розумієте, шо я вам скажу, шо ці всі листи я принесла з дачі [працювала з ним і готовила до друку – авт.] і вони можуть бути усі на дачі. Можуть бути. То я буду на дачі то я гляну.

В. К. – То якщо знайдете, то ми прийдемо перефотографуємо.

Г. В. – Я вам можу їх всіх віддати. Шо я ше вам можу сказати по книжці. Ви її прочитаєте і будете бачити наші стосунки з Настею Присяжнюк. Я спочатку підписувала Галина Касіяненко, це моя дівоча фамілія. Ми з чоловіком так домовилися, бо тоді писали в газетах Г. Волошенюк і І. Волошенюк. То це воно там могло когось так [зачіпати – авт.]. То ми вирішили шо ми будем писати Касіяненко, а потім я перейшла на Волошенюк. Я вам даю цю книжку, тут осьо її є список про кого вона писала. Тут аж 185 назв в «Колосі» її статей.

В. К. – А скажіть Ви на похорон їздили, як вона померла?

Г. В. – Да, да. Зразу як вона померла то мені подзвонили і я зразу передзвонила в райком і кажу «Поховайте людину щоб вона була гарно похована і по-людські. Бо я, кажу, приїду і подивлюся як ви по-людські її поховали».

В. К. – То райком партії її ховав? За рахунок держави?

Г. В. – Вони її ховали і поховали її в центрі кладовища.

В. К. – А що там зараз є – хрести чи пам'ятник?

Р. К. – пам'ятник такий високий мраморний чорний, да її фотографія є, навіть в інтернеті є.

В. К. – А останній раз коли ви були в неї ? Коли вона була жива, в якому році?

Г. В. – Я була в неї приблизно за рік до смерті. Так ми були з нею. Але я вам скажу, що люди приходили до неї. Бо треба комусь листа написати. То той лист писала вона. Вирішити якесь питання, то люди приходили до неї. Але так щоб начальство приходило погребещенське то нікого нема.

Р. К. – Але ж казали, що до неї приходили діти зі школи, і казали що їсти її зі шкільної їдальні носили.

Г. В. – Знаєте, що я взяла собі для статті, бо передо мною за декілька місяців до її смерті був Володимир Рабінчук у неї. То згадує що лікарка, яка прийшла до неї і баче що миша їсть з її миски манну кашу і ще там шось, і ця лікарка хотіла таки вдарити по цій миші, а Настя каже не. Тако видерла цю книжку і каже, що це моя подруга і моя кума, бо хто до мене прийде як не миша. Розумієте яка це самотність важка. То це я писала в останніх своїх записках [8].

Отже, до статті Н. А. Присяжнюк, її наукової діяльності і нині звертаються дослідники, щоб у повній мірі оцінити її внесок у розвиток українського фольклору та етнографії. А її особисте життя є свідченням наукового подвигу в ім'я розвитку української науки.

Джерела та література:

1. Дмитренко М.К. Присяжнюк Настя Андріанівна. Українська фольклористична енциклопедія: у 2-х т. Т. 2: М – Я / Упоряд., наук. ред. доктор філологічних наук, професор М. К. Дмитренко. Київ : Вид-во «Сталь», 2020. С. 293-295.
2. Легун Ю.В. Про особовий фонд Н. А. Присяжнюк у Державному архіві Вінницької області. Присяжнюк Н. А. Народне харчування селян Погребещища: колишнє і сучасне. 1900-1980-ті рр. / Упоряд., автор передм. Гребеньова В. О. Вінниця, 2019. С. 10-14.
3. Гребеньова В.О. Життєвий шлях Н. А. Присяжнюк. Присяжнюк Н. А. Народне харчування селян Погребещища: колишнє і сучасне. 1900-1980-ті рр. / Упоряд., автор передм. Гребеньова В. О. Вінниця, 2019. С. 6-9.
4. Від упорядника. Пісні Поділля. Записи Насті Присяжнюк в селі Погребещище. 1920-1970 рр. / Упоряд. С. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1976. С. 3-6.
5. Мишанич С.В. Народнопісенний репертуар одного села. Там само. С.7-52.

6. Присяжнюк Н.А. Народне харчування селян Погребища: колишне і сучасне. 1900-1980-ті рр. / Упоряд., автор передм. Гребеньова В. О. Вінниця, 2019. 112 с.
7. Волошенюк. Г.Л. Листи від Н. А. Присяжнюк. Вінниця, 2010. 180 с.
8. Запис Косаківського В.А. і Кучаєва Р.О. 10 березня 2023 р. від Волошенюк (Касіяненко) Ганни Леонтівни, 1941 р. н, жительки м. Вінниці уродженки с. Ометинці, Немирівського району.

Володимир Лазаренко

РОЛЬ ОСВІТЯН ВІННИЧНИНИ В СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті висвітлено роль працівників освіти Вінницької області в національно-демократичних процесах 1988-1991 років. Наведено основні події та імена громадсько-політичних діячів Вінниччини в світлі боротьби за незалежність України. Акцентовано увагу на провідній ролі інтелігенції у формуванні національної свідомості.

Ключові слова. Освітяни Вінниччини, Народний рух України, Демократична партія України, товариство української мови, «Меморіал», незалежність України, національна свідомість.

Як свідчить історія освітяни на різних етапах розвитку суспільства відігравали важливу, а часом вирішальну, роль в тих чи інших подіях. Маємо приклади сподвижницької діяльності української інтелігенції, яка зробила вагомий внесок у здобуття Україною незалежності.

Озираючись у минуле аналізуємо тогочасні події, завдяки яким Україна перетворилась з колонії у державу, оцінюємо роль наших співвітчизників, які стали до боротьби за незалежність.

Автор статті, будучи уродженцем Житомирщини, представляє на сьогодні Вінниччину, якій присвятив значну частину свого життя, тому вважаємо за доцільне продемонструвати роль освітян Вінниччини у становленні незалежності України. В чутті єдиної української родини у вир громадсько-політичної боротьби поринули кращі представники всіх куточків України. Їхня життєдіяльність на цьому поприщі здебільшого тісно перепліталась. Прикладом цього є життєвий шлях Володимира Муляви, про якого йтиметься нижче. Адже пан Володимир також працював у вищих навчальних закладах Житомирщини.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років Вінниччину, як і всю Україну, сколихнула хвиля патріотичного піднесення. Національно свідомі громадяни не могли миритися з існуючою на той час тоталітарно-комуністичною системою, тому стали активними учасниками мітингів, пікетувань, акцій протесту.

Важливе місце у цьому процесі слід відвести таким громадським та політичним структурам, як Народний Рух України за перебудову, Демократична партія України, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, товариство «Меморіал», фундаторами яких здебільшого були працівники освіти.

У вирі тогочасних мітингуючих пристрастей вперше у Вінниці було піднято синьо-жовтий прапор у 1990 році. Цьому передувала низка інших подій. Зокрема, у 1989 році відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, засновником якого був Бардин Михайло Богданович, член крайового проводу Народного Руху, голова «Просвіти» у 1992-1993 роках. У 1990 р. утворено обласну організацію Демократичної партії України, яку очолив Мулява Володимир Савович, викладач Бердичівського педагогічного інституту, Житомирського сільськогосподарського інституту та викладач філософії Вінницького педагогічного інституту. Будучи непримиримим поборником національних інтересів українського народу він в цьому ж році розпочав голодування під гаслом «КПУ – вийми руки з народної кишені», яке тривало 28 днів і стало значним чинником руйнації тоталітарного режиму Вінницького краю.

Серед засновників обласної організації Демократичної партії України був Нижник Олександр Іванович, викладач Вінницького політехнічного інституту, який також був і співзасновником та головою Народного Руху, керівником та ведучим дискусійного клубу «Істина».

Однією з найактивніших на той час громадських сил було Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, яке з дозволу ректора Вінницького політехнічного інституту Б. Мокіна базувалось у стінах цього закладу. Першим його головою на Вінничині став відомий поет-публіцист Бортняк Анатолій Агафонович. Серед активних членів товариства були викладачі Вінницького педагогічного інституту Анатолій Подоланний, Михайло Пастушенко, Микола Кравець, викладач Вінницького політехнічного інституту Леонід Філонов та інші. Проведення просвітницької роботи, спрямованої на пробудження національної свідомості у громадян, відстоювання політичних та економічних прав України в рамках проведення масових заходів, забезпечення спостереження за референдумом 1 грудня 1991 року – основні напрямки діяльності цієї громадської організації на той час.

В такому ж напрямку працювало і товариство «Меморіал», до активістів якого належали Іван Пелюшенко, Сергій Коряцький, Анатолій Малигін, Людмила Каросва, Сергій Бурлеєв, Олександр Голіченко та інші.

Потрібно згадати активних лідерів Народного Руху на Вінничині – Івана Зайця, Степана Вовка, Олега Колесника, Миколу Кравця, Леоніда Бровченка, Володимира Вовкодава, Володимира Титаренка, Ларису Корнієнко та інших. Необхідно віддати належне депутату Верховної Ради України, члену Народної Ради, також викладачеві Вінницького педагогічного інституту, Арсену Зінченку, який і з трибуни парламенту, і в самому вирі подій вагомо підтримував земляків вінничан.

Результатом їх зусиль та багатьох інших їхніх соратників стало досягнення омріяної українцями мети – здобуття Україною незалежності. Сьогодні ми усвідомлюємо, що на новітньому етапі історії переважна більшість громадян стали прихильниками ідеї національної незалежності, про що свідчать результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. Разом з тим ми все ж таки віддаємо

належне нашій інтелігенції, а передусім освітянам, які стали рушієм цього процесу, пробудили почуття національної свідомості у наших співвітчизників.

Тому на сьогоднішньому етапі державотворення ми поналежному оцінюємо їх роль в розвитку українського суспільства. Вони роблять також вагомий внесок у відстоюванні незалежності нашої держави в умовах російсько-української війни, як зі зброєю в руках, так і просвітницьким словом.

До славної когорти інтелігенції Вінниччини належав Горбович Микола Якимович, який був ініціатором творчого підходу до суспільних змін, в тому числі шляхом господарських та економічних нововведень.

Обов'язково маємо пам'ятати виборювачів незалежності України, вінничан Володимира Сім'ячка, Йосипа та Василя Гуриних, Валерія Палія, Григорія Патрака, Михайла Каменюка, Валерія Лазаренка, Леоніда Бровченка, Віталія Гусара, Михайла Стрельбицького, Валерія Кульматицького, Мирослава Баландюка, Івана Козела, Василя Берка, Олександра Карпенка, Степана Дровозюка, Віталія Лавриненка, та багатьох-багатьох інших, про яких маємо написати ще історію. Але саме вони пробудили національну свідомість, що різниться від етнічної державницьким спрямуванням, називається національною ідеєю. Інтелігенція має дбати саме про велику перспективу держави та поступальний її рух.

Захист національної державної ідеї на ідеологічній ниві та на фронті – прямий обов'язок освітян та інтелігенції. Наші освітяни мають чітко доносити думку громадянам України про те, що для побудови справжньої незалежної держави України замало, щоб державні посади та кафедри університетів посилали українці за походженням. Вони можуть також виявитися носіями імперської ментальності, що показали численні приклади колаборанства в часі теперішньої російсько-української війни. Державними та інтелектуальними лідерами України повинні стати носії української державної свідомості незалежно від національності. Успіх нового відродження залежить від знищення російського імперіалізму у збройному протистоянні та від оновлення національної державно-адміністративної та інтелектуальної еліти, а також від успішного використання творчого потенціалу усіх етнічних груп України.

Вважають, що еліта усякого народу складає кілька відсотків його загальної чисельності і самовідновлюється протягом одного покоління, тобто 25-30 років. В наш час відбувається бурхлива трансформація українського народу в сучасну націю. І збройна російська агресія активно сприяє згуртуванню нації. Національна ідея міцніє, розвивається як на полі бою, так і в мирному середовищі. Державницька свідомість українців стає життєвим кредом в умовах сьогоднішньої боротьби з російським окупантом. Як сказав свого часу Павло Загребельний: «Коли народ хоче поставити монумент власної могутності й величності, він не повинен копіювати іноземців, а розвивати власний геній. Не пригнічувати його» [4].

А великий подвижник і фундатор української національної ідеї ХХ століття В'ячеслав Липинський казав, що вільна Україна можлива лише

за умов переходу на українські державницькі позиції саме правлячої верстви колишньої УРСР. [2]. Отже перед українським народом лежать два шляхи: справжня побудова незалежної держави або колоніальний статус в північно-східного сусіда.

Створення вищезазначених суспільно-політичних організацій та діяльність провідних освітян Вінниччини задля утвердження історичної правди на основі прагматизму та документальних джерел вчили зацікавлених у творенні української незалежної держави вести розмову на історичну тему, саме з позицій українського державницького погляду та підносили патріотичні настрої громади Вінниччини.

Побудувати сучасну українську державу, вберегти її від російського окупанта можуть лише справжні дієві патріоти. Виховати українця, беззастережно відданого нації та справі національної державності, - це першочергове завдання української інтелігенції. Тож нехай кожному українському інтелігенту-патріоту ляже в основу його діяльності кредо Михайла Драгоманова, висловлене ним напередодні ХХ століття: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України та її народу: треба не кидати української справи. Треба усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не для українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням часу та капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

Джерела та література:

1. Г. Гончарук. Народний Рух України. Історія. 1997 р. К. Парламентське видавництво, 2011. 136 с.
2. Гришко В. В'ячеслав Липинський і його творчість. Нью-Йорк: Булава, 1961. С. 87
3. Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. М., 1908. Т.1, 2. С. 551.
4. Загребельний П. Український шлях. Лекція в циклі «Публічні лекції в Могилянці» // Психологія і суспільство, № 1, 2004 р. С. 514.
5. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР. Утворення Народного Руху та його позиція щодо Союзного договору (1989-1991). К., Гілея, 2012. 57 с.

***Наталія Кузьмінець,
Роман Дубар***

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПРАВОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ У МІСТІ ВІННИЦІ

Аналізуються трансформаційні процеси православних конфесій, які відбуваються на території міста Вінниці після прийняття томосу та утворення Православної Церкви України. Акцент зроблено на кількісних змінах релігійних громадах, які перейшли до ПЦУ, функціонуванні трьох єпархій Вінниччини.

Ключові слова: церква, релігія, автокефалія, Православна церква України, православна конфесія, єпархія, патріархат.

Проголошення незалежності України сприяло відродженню та формуванню релігійної мережі. Церковно-релігійне життя отримало нові можливості щодо становлення, почали налагоджуватися міжконфесійні відносини. Церква поступово перетворилася на важливий соціальний інститут, почала брати участь у державотворчих процесах. За часів незалежності зростала релігійність українського населення, довіра суспільства до церковних організацій.

Складний період становлення православних громад вирізнявся міжконфесійними конфліктами, об'єднаннями та розколами, різноматичними діалогами між церковними лідерами, змінами на законодавчому рівні. Усі фактори у сукупності створили не зовсім сприятливе середовище для розвитку релігійної мережі.

Але національно-культурне відродження України відіграло ключову роль у процесі об'єднання православних церков. Спільні зусилля УПЦ КП та УАПЦ з державною політикою щодо питання релігійного життя забезпечили отримання у 2019 році томосу, який засвідчив автокефалію Православної церкви України.

Православні конфесії міста Вінниці є важливим сегментом історії Церкви незалежної України. Тому актуальність розгляду особливостей трансформації православних церков міста упродовж 2019 – 2023 років не викликає сумнівів.

Сучасна українська історіографія трансформаційних процесів в українському православ'ї ґрунтується на узагальнюючих дослідженнях, де релігійне та церковне життя аналізується загалом; на наукових розвідках, які присвячені міжконфесійним стосункам, державно-конфесійним відносинам; роботах про вплив церковно-релігійного життя на процеси державотворення. Окрему групу складають дослідження регіональних проблем окресленої теми. Серед науковців, які присвятили дослідження цій проблематиці, варто виділити таких: Н. Белікова, В. Бокоч, Ю. Демедюк, В. Запорожець, С. Здіорук, О. Кисельов, А. Колодний, І. Мякінченко, Л. Прокопчук, О. Саган, Л. Филипович, А. Шостак та інші.

Під час вивчення трансформаційних процесів православних конфесій важливими теоретичним підґрунтям є група досліджень І. Мякінченко, які стосуються зміни конфесійної приналежності релігійних громад, міжконфесійних відносини в Україні періоду Євромайдану, вплив міжконфесійного діалогу на процес звільнення українських полонених, тенденції релігійної мережі України [1, с. 64–67; 2, с. 29–30].

Український дослідник С. Здіорук стверджує, що за період незалежності України конструктивний діалог між конфесіями майже був відсутній. Причини цього виділяє наступні: імперська позиція УПЦ МП, яка прагнула до тотального домінування на релігійній карті України; перебування України у полі дії геоконфесійних центрів, з одного боку – РПЦ, а з іншого – Ватикану; нестабільність політичної ситуації в країні, яка напряму, зокрема через надання владою «пріоритетності» тій або іншій релігійній конфесії, впливала на релігійне життя; наявність сталих негативних штампів серед віруючих по відношенню до інших церковно-

релігійних організацій; патерналізм традиційних релігійних конфесій, передусім до нових релігійних організацій [3, с. 15–16].

Найбільш активний період формування релігійної мережі тривав до 2000 –х років. Лідуючі позиції займала УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ відстоювало свої проукраїнські позиції та ідеї. Не менш активно функціонувала УГКЦ, протестантські та інші церковно-релігійні організації. Однак часто людський фактор, амбіції вищого духовенства призводили до міжконфесійних конфліктів. У 2014 році після анексії Криму та окупації частини Донецької і Луганської областей релігійна мережа зазнала трансформацій.

Значні зміни у релігійному середовищі відбулися у 2018 році – 15 грудня на Об'єднавчому Соборі було створено Православну церкву України (ПЦУ). На початку 2019 року надано їй томос про автокефалію. Ці події можна вважати найбільш трансформаційними процесами у релігійній мережі незалежної України.

Православна церква України утворилась на основі об'єднання УПЦ КП та УАПЦ, які формально припинили існування, тобто саморозпустилися. До новоствореної церковної організації ввійшло майже 6,5 тисяч парафій УПЦ КП та УАПЦ (у 2018 році кількість релігійних громад УПЦ КП нараховувала 5363 одиниць, УАПЦ – 1171 одиниць). 20 грудня 2018 року Митрополит Київський та всієї України Епіфаній заявив, що ПЦУ нараховує майже 7 тисяч парафій і що вона «відкрита для інших громад» [4].

Відразу після заснування ПЦУ почалися масові переходи до неї релігійних громад і служителів УПЦ МП. У Вінниці єпископ УПЦ МП Симеон 16 грудня 2018 року під час служби в кафедральному соборі оголосив про перехід до ПЦУ. Єпископ Симеон, як представник УПЦ МП, брав участь в Об'єднавчому Соборі. А рішення про перехід парафії до складу ПЦУ приймалося на загальних зборах [5].

Активний перехід релігійних громад до складу ПЦУ уже відбувався на початку 2019 року після отримання томосу про автокефалію. У цей час Верховна Рада України ухвалила законопроект «Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)». Такі зміни дещо спростили перехід церковно-релігійних організацій, бо для цього потрібно було лише 2/3 голосів членів парафії. 17 січня 2019 року уже було зафіксовано понад 100 переходів релігійних громад до складу ПЦУ [6].

Онлайн-платформа відкритих даних «Опендатабот» на основі власного аналізу ЄДР стверджує, що у 2023 році саме на Київщині найбільше церков здійснили перехід до ПЦУ. Від початку повномасштабної війни й до кінця 2022 року до ПЦУ перейшло 214 релігійних громад. Третина храмів, які змінили свою приналежність (20 церков), розташовані на Київщині. До трійки лідерів також увійшла Вінниччина (10 релігійних громад) та Хмельниччина (10 релігійних громад). Зараз в Україні 8505 церков підпорядковуються Московському патріархату. Вінницька область також входить у трійку областей з найбільшою кількістю храмів МП – 563 релігійних установ, Хмельниччина – 613, Донеччина – 683 [7].

Аналітики зауважують про певну тенденцію – більшість релігійних громад приховують свої зв'язки з країною-агресором. На основі змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» церковні установи зобов'язані у назві відображати свої зв'язки з російською церквою. Якщо у назві установи зазначено «Українська православна церква» без уточнення патріархату, то вона пов'язана з УПЦ МП.

У реєстрі церков Московського патріархату у місті Вінниці подано інформацію про 45 одиниць, з них: 35 релігійних громад, 2 релігійних братства, 8 релігійних організацій. Лише три показують інформацію про приналежність до РПЦ (Релігійне братство УПЦ МП Ікони Пресвятої Богородиці «Всех скорбящих радость»; РГ УПЦ МП парафія Св. мученика Трифона; РО РГ УПЦ МП парафії Святителя Тихона Патріарха Московського і Всієї Русі) [8]. На офіційному сайті Вінницької єпархії УПЦ також не зазначено приналежності до Московського патріархату. А на головній сторінці у потоці новин виділено фото благословення українського військового та звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія з нагоди Дня захисників та захисниця України. Також є світлина українських військових як доповнення до інформації про те, що 1 жовтня будуть проходити молебні за живих та панахиди за померлих захисників України [9].

Станом на вересень 2023 року у Вінниці у складі Православної церкви України перебуває 20 церковних громад. Вінницько-Барська єпархія нараховує 8 релігійних громад, Вінницько-Тулчинська єпархія – 11 храмів, Вінницько-Брацлавська єпархія – 1 релігійна громада.

Статистичні дані за квітень 2023 року підтверджують, що загалом на Вінничині у складі цих трьох єпархій нараховувалося 532 релігійні організації – монастирі, єпархії, управління [12].

Вінницько-Барська єпархія об'єднує кафедральні собори та монастирі (4 одиниці): Спасо-Преображенський кафедральний собор; Нижній храм кафедрального собору святих безсрібників Косми і Даміана; Скит жіночого Благовіщенського монастиря на честь святої рівноапостольної Марії Магдалини; Жіночий монастир Благовіщення пресвятої Богородиці.

Вінницьке міське благочиння (4 одиниці): Церква Ікони Пресвятої Богородиці «Всех скорботних радість»; Храм Святого Миколая; Храм Святої Трійці; Храм Преподобного Лаврентія Чернігівського. Правлячий архієрей – митрополит Вінницький і Барський Симеон (Володимир Шостацький) [10].

Вінницько-Тулчинська єпархія має 11 церковних громад: Храм «Спас на Убрусі»; Церква Прп. Серафима Саровського чудотворця; Храм Святої великомучениці Варвари; Храм Св. Архистратига Михаїла; Храм Святих Жон-Мироносиць; Храм Різдва Христового; Храм Вмч. Юрія Переможця; Церква Святого Рівноапостольного Великого Князя Володимира; Різдва Пресвятої Богородиці; Храм Віри, Надії, Любові та матері їх Софії; Храм Преподобних Феодора та Костянтина Острозьких. Правлячий архієрей – архієпископ Вінницький і Тулчинський Михаїл (Ігор Бондарчук) [11].

Вінницько-Брацлавська єпархія має лише один Храм «Всім Скорботним Радість». Правлячий архієрей – митрополит Вінницький і

Брацлавський Роман (Микола Балащук). Ця єпархія єдина у Вінниці (раніше УАПЦ), яка не має офіційного сайту та сторінок у соціальних мережах. Мінімальну інформацію про неї можна знайти у місцевій пресі, на сайті «Опендатабот» та Вікіпедії.

Варто зазначити, що офіційний сайт Вінницько-Барської єпархії досить активно функціонує, досконало структурований, привабливий у користуванні та відповідає усім сучасним вимогам до оформлення мережевих ресурсів. Сайт Вінницько-Тулчинської єпархії зараз перебуває на стадії реконструкції. Обидва ресурси на головній сторінці поряд з назвою вказують приналежність єпархії до ПЦУ у дужках – Української православної церкви (Православна церква України) [10]; єдиної помісної Української православної церкви (Православної церкви України) [11].

На території міста Вінниці спостерігається певна диспропорція, більшість храмів належать Московському патріархату. Якщо аналізувати ситуацію загалом по Вінницькій області, то ця цифра також досить велика. Священнослужителі запевняють, що парафіяни ходять до храмів УПЦ МП, тому піддаються маніпулятивному впливу священиків РПЦ. Частина відвідує ці громади свідомо, а частина через неухважність чи небажання дізнатися, з яким патріархатом асоціює себе церква. Управління у справах національностей та релігій Вінницької ОВА впевнене, що більшість вірян міста й області належить саме до ПЦУ, про що свідчать неодноразові опитування.

Становлення та розбудова Православної церкви України, активізація проукраїнських релігійних сил не тільки на регіональному, але й на всеукраїнському рівні, проходить складний шлях, тому заслуговує на увагу науковців та потребує комплексних досліджень.

Джерела та література:

1. Мякіченко І. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні. Матеріали Х Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.). Житомир: Полісся, 2018. С. 64–67.
2. Мякіченко І. Православна церква України та зміни в структурі релігійної мережі (кінець 2018 – початок 2019 рр.). Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції (Варшава, Ужгород, Херсон, 2019 р.). Дрогобич: ПП Посвіт, 2019. С. 29–30.
3. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник. 2007. № 12. С. 13–17.
4. Православна Церква України налічує майже сім тисяч парафій і відкрита для інших громад, – митрополит Епіфаній. Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1997>

5. У Вінниці владика Симеон оголосив про перехід від УПЦ МП до Православної Церкви України. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/73952/
6. Понад 100 парафій УПЦ МП заявили про перехід до об'єднаної церкви. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2621550-ponad-100-parafij-upc-mp-zaavili-pro-perehid-do-obednanoi-cerkvi.html>
7. Скільки церков УПЦ МП перейшли до ПЦУ у 2023 році — дослідження Опендатабот. URL: <https://suspiine.media/440769-skilki-cerkov-upc-mp-perejsli-do-pcu-u-2023-roci-doslidzenna-opendatabot/>
8. Реєстр церков московського патріархату. URL: <https://opendatabot.ua/> (дата звернення: 02.10.2023).
9. Вінницька єпархія УПЦ. URL: <https://eparhia.vn.ua/> (дата звернення: 03.10.2023)
10. Вінницько-Барська єпархія. URL: <https://orthodox.vinnica.ua/> (дата звернення: 03.10.2023)
11. Вінницько-Тулчинська єпархія. URL: <http://old.cerkva.vn.ua/index.php> (дата звернення: 03.10.2023)
12. На Вінниччині діє три єпархії ПЦУ. URL: <https://news.vn.ua/navinnychchini-diie-try-ieparkhii-ptsu/>

**Станіслав Кавецький,
Олександр Неприцький**

НЕЙМІНГ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ МІСТА ВІННИЦІ

В статті досліджується процес перейменування назв вулиць, провулків, тупиків, площ у місті Вінниці після прийняття Закону України №317-VIII від 09.04.2015 “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки” та повномасштабного вторгнення російських військ на територію України. Перейменування відбувалося шляхом повернення історичних назв або присвоєння нових – на честь відомих діячів чи подій регіонального або національного характеру. Процес проходив під впливом таких масштабних змін, як декомунізація всієї країни та російсько-українська війна, і відбувався відповідно до правил і принципів сучасного брендингу. Використання інструментарію неймінгу сприяло досягненню результатів у розвитку позитивного іміджу міста.

Ключові слова: Вінниця, імідж, брендинг, неймінг, декомунізація.

Формування масової свідомості за допомогою надання власних назв вулицям, бібліотекам, театрам, паркам тощо – давно відомий і перевірений спосіб створення відповідних ставлень до історичних подій, ідеологій, процесів та конструювання образу партнерів, друзів, ворогів і власної ідентичності. В епоху інформаційних технологій та можливості перевірити будь-яке твердження за допомогою смартфона, з'явилася потреба у подальшому розвитку креативних технологій, часто більш характерних для продуктового маркетингу ніж для політики. На

допомогу прийшли такі ключові маркетингові концепції як брендинг та наймінг. Використання цих інструментів дозволяє формувати стійкі суспільні уявлення про певні процеси та зміни, і направляти їх у потрібному ключі.

Прийняття Закону України №317-VIII від 09.04.2015 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки» [1], а також початок повномасштабного вторгнення російських військ на територію України в лютому 2022 року стимулювало місцеві територіальні громади провести процес перейменування назв вулиць, провулків площ тощо, які знаходилися на їх території, і мали назви пов'язані з російським (радянським) імперським минулим. Найбільша кількість об'єктів (161) змінили свої назви відповідно до рішення Вінницької міської ради також прийняли № 1231 від 30.09.2022 р. «Про перейменування вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці» [2].

В дослідженні історичних процесів брендингу територій з використанням міждисциплінарних методів та інструментів можемо опиратися на класичні праці Ф. Котлера [3], С. Анхольта [4], У. Олліна [5] На ключові питання, які виникали в українському суспільстві на етапі перейменування топонімів, розмістили розгорнуті відповіді на веб-сайті Українського Інституту Національної Пам'яті, в розділі «Питання-Відповіді» [6]. Стислий опис походження нових назв вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці, використаних під час перейменування, наведено у публікації місцевого видання «Моя Вінниця» [7].

Мета статті – дослідити процес перейменувань вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці на основі положень територіального брендингу та впливу наймінгу на формування масової свідомості.

Наймінг - в перекладі з англійської – «давати ім'я», це процес розробки оригінальної назви, який дозволяє легко її ідентифікувати та запам'ятати. В оригінальному значенні використовується для опису процесу присвоєння ім'я або назви, означає як процес, так і результат. В словнику Американської Академії Маркетингу [7] описується, як процес в результаті якого, створюється назва, яка не лише виділяє об'єкт з-поміж інших, а й містить в собі послід, філософію або політику бренду. В словнику Merriam-Webster [8] наймінг визначають як відому ринкову назву, яка формує додану вартість, що високо цінується споживачем. Розробкою імені продукту займаються не довільно, а на основі ретельних досліджень і відповідно до поставлених цілей і особливостей взаємодії з цільовою аудиторією. Визначення, згідно з яким ім'я довільно дається розробником, виробником або продавцем, є застарілим, як таке, що не відповідає сучасним реаліям ні комерційного, ні політичного брендингу.

Брендинг - це створення позитивного іміджу компанії, особи, території тощо, його поширення та закріплення в свідомості реципієнта. В нашому ж випадку, брендинг розглядається в масштабі створення іміджу України, як держави, що позбувається комуністичного та

колоніального минулого і сміливо йде на зустріч викликам майбутнього опираючись на історичну національну пам'ять.

Поштовхом до старту процесу перейменування власних назв стала вимога суспільства позбавитись від нав'язаних за роки радянської окупації парадигм мислення, які закріплювались у свідомості людей за допомогою назв областей, міст, вулиць, проспектів, районів та парків. Реалізацією цієї вимоги став згаданий вище Закон України №317-VIII від 09.04.2015 "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки" [1]. Закон дозволив запустити процес формування нового іміджу України. Проте, найбільше місцеві ради активізували свою діяльність у зазначеному напрямку вже після повномасштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 року.

Здебільшого, надання нових назв йшло у двох напрямках. Перший - повернення історичних назв. У Вінниці такого неймінгу зазнала вул. 50-річчя перемоги, що змінила назву на Замостянська, топонім відомий із середини XVII століття. Площі Героїв Сталінграду була повернена історична назва Привокзальна. Вулиця Едельштейна була перейменована на вул. Єрусалимку. Саме під цією назвою був відомий цей район ще з XVIII ст., а традиційну єврейську міську забудову тут було знищено під час нацистської окупації у 1942 р. [10] Такий формат неймінгу дозволяє місцевій громаді дізнатися більше про власну історію, тим самим формуючи у людей розуміння свого походження та створюючи відчуття єдності з минулими поколіннями.

Іншим варіантом неймінгу стало призначення назв на честь видатних людей, як загальнодержавного значення, так і місцевого, а також важливих історичних подій. Прикладами такого перейменування може слугувати зміни назв вулиць Кірова на Батозька, на честь битви під Батогом, яка вважається прикладом козацького військового мистецтва; Квятека на Миколи Ващука – героя України (2006), ліквідатора аварії на ЧАЕС, випускника Вінницького училища професійної підготовки працівників пожежної охорони; вулиці Інтернаціональна на Олександра Соловйова – учасника Другої Світової війни, заслуженого вчителя України, з 1952 по 1986 рр. директор школи №17 [10].

Один з найбільш яскравих прикладів необхідності зміни назв - перейменування вул. Карла Маркса на вул Максима Шимка. Важко порівняти внесок у майбутнє Вінниці і України в цілому який зробили ці дві людини, перша з них Карл Маркс – ідеолог соціалізму та комунізму, ідеї якого призвели до появи на світ Радянського Союзу, в складі якого Україна знаходилась протягом семидесяти років, другий – Максим Шимко, громадський активіст, учасник Революції Гідності, герой Небесної Сотні, Герой України (2014, посмертно), загинув від кулі снайпера під час зіткнень на вул. Інститутській, рятуючи пораненого, віддав своє життя за світле майбутнє України, народився і жив у Вінниці [10].

Наведені вище приклади є показовими зразками використання неймінгу для конструювання суспільної думки, формування свідомого та

політично активного проширення населення, виховання людей які прагнуть до змін у свідомості й розквіту України.

Загалом, перейменуванням займалась спеціальна фахова комісія, проте були ситуації, коли громада брала неймінг у свої руки. Так відбулось перейменування вулиці Тарногородського в Сергія Зулінського. Комісія з перейменування вулиць запропонувала назвати вулицю Деснянською, одночасно з тим мешканцями було зібрано 217 підписів за перейменування на честь загиблого вінницького “кіборга” Зулінського, однак комісія не примкнула на цю пропозицію, адже на той момент було вже понад 18 загиблих в АТО вінничан, а війна все ще тривала, та побратими Сергія виступили на громадських слуханнях після яких зала, більшістю голосів - 243, підтримала пропозицію [11].

Перейменування дозволило повернути до життя пам'ять про видатних людей, які здійснили вагомий внесок в українську культуру та державність, боронили Україну в різні епохи нашої довгої історії.

Отже, процес перейменування вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці відбувався під впливом таких масштабних змін, як декомунізація всієї країни, і відбувався відповідно до правил і принципів сучасного брендингу. Використання інструментарію неймінгу сприяло досягненню результатів у розвитку позитивного іміджу міста, адже неможливо було допустити такий парадокс, як трансляція на весь світ цінності демократії, свободи та єдності, одночасно з вшановувати у назвах злочинів окупаційного тоталітарного режиму.

Джерела та література:

1. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України №317-VIII від 09.04.2015. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, №26, С. 219.

2. Про перейменування вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці. Рішення 25 сесії 8 скликання Вінницької міської ради № 1231 від 30.09.2022 р. Вінницька міська рада. Режим доступу: <https://2021.vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2022/%E2%84%961231%2030-09-2022.pdf>

3. Kotler P., Haider D.H., Rein I. Marketing Places: attracting investment, industry, and tourism to cities, states, and nations. New York: Free Press, 1993. 389 p.

4. Anholt S. Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. London: Palgrave Macmillan, 2007. 160 p.

5. Olins W. Wally Olins on Brand. London: Thames & Hudson, 2005. 256 p.

6. Інститут Національної Пам'яті. Декомунізація, реабілітація та подолання наслідків русифікації. Декомунізація. Питання та відповіді. Веб-Сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya/pytannya-vidpovidi>

7. Інформаційний портал «Моя Вінниця» Нові назви вулиць Вінниці, 05.01.2016: Веб-Сайт. URL: <https://www.myvin.com.ua/ua/news/useful/39258.html>

8. Merriam-Webster: America's Most Trusted Dictionary: Веб-Сайт. URL: <https://www.merriam-webster.com/thesaurus/naming>

9. Meyerson P. What's in a Brand Name? American Marketing Association, 31.01.2022: Веб-Сайт. URL: <https://www.ama.org/marketing-news/whats-in-a-brand-name/>

10. Інформаційний портал «Вінниця.info» У Вінниці затвердили нові назви 57 вулиць і провулків. 07.04.2016: Веб-Сайт. URL: <https://vinnitsa.info/article/u-vinnitsi-zatverdili-novi-nazvi-57-vulitsi-i-provulkiv-v-misti-budut-vulitsi-shimka-pikusa-amosova>

11. Інформаційний портал «Моя Вінниця» Громада Вінниці запропонувала вулицю Стахурського переіменувати на Андрія Первозваного, а Тарнагородського - ім'ям Сергія Зулінського. 05.12.2015: Веб-Сайт. URL: <https://www.myvin.com.ua/ua/news/events/38700.html>

Вадим Голіненко

СПІВПРАЦЯ ВІННИЦЬКОГО ТА СВЕНТОКШИСЬКОГО РЕГІОНІВ У СФЕРІ ОСВІТИ

У статті висвітлено діяльність Республіки Польща щодо формування її іміджу у плані освіти на прикладі співпраці Вінницького та Свентокшиського регіонів.

Ключові слова: Вінниця, Кельце, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, освіта, імідж.

Держави активно працюють на міжнародному рівні над формуванням іміджу. Досягнення позитивного сприйняття держави світовою спільнотою є тривалим процесом, а його розвиток зумовлений цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників [4, с.35]. З-поміж різних напрямків формування національного бренду можемо виокремити брендинг освіти, який допомагає реалізувати не лише суто освітянські цілі, а став складовою значно більшої структури формування позитивного іміджу держави [7, с 171-172].

Політика держави істотно впливає на імідж системи освіти і робить набуття знань більш або менш привабливим для мешканців інших країн, оскільки, процес навчання не обмежується лише контактами педагогів із здобувачами освіти, а включає більш широкі соціальні зв'язки, пов'язані із побутом, контактами із державними установами та організаціями, співжиттям у соціумі тощо. Система освіти є ефективним інструментом формування зовнішньополітичного іміджу держави, а освітні програми і навчання громадян, перш за все еліти, інших країн, є вагомим інструментом формування національного іміджу [6, с.147-148].

Мета статті полягає у вивченні заходів, до яких вдавалися Польща і Україна на рівні Свентокшиського і Вінницького регіонів у сфері освіти для формуванні взаємного позитивного образу регіонів як складової національного іміджу.

Висвітлення міжнародних відносин завжди приваблювало журналістів, і ми, досліджуючи дану тему, опиралися, перш за все, на

новинні репортажі [1, 2, 3, 5], а також на використовували теоретичні дослідження щодо іміджу в системі освіти [7], публічної дипломатії [6] тощо.

Одним із прикладів формування іміджу Польщі у сфері освіти є співпраця Вінницького та Свентокшиського регіонів у даному напрямку.

Початок співпраці було покладено ще у 1958, коли тодішнє керівництво Келецького воєводства та Вінницької області підписали протокол про наміри співпраці [1]. Проте найбільш продуктивні контакти з Вінницькою областю були започатковані Воєводським управлінням колишнього Келецького воєводства у січні 1995 року. Перебравши до компетенції співпрацю з іноземними державами, маршалкова канцелярія переуклала договір, підписаний воєводою [8]. З цією метою 23-24 червня 1999р. Організовано польсько-український форум місцевого самоврядування, присвячений, зокрема, обмін досвідом впровадження адміністративних реформ, євроінтеграції, міжрегіонального співробітництва між Польщею та Україною. Угоду про співпрацю між Свентокшиським воєводством і Вінницькою областю було підписано 23 вересня 1999 року [1].

У 2013 році започаткована ініціатива Кельце з стипендіальної підтримки вінницьких студентів, які навчаються у келецьких вишах [5].

З 2 по 5 лютого 2015 року на Вінниччині перебувала делегація Центру підвищення кваліфікації Свентокшиського воєводства Республіки Польща, яку очолював генеральний директор – Даріуш Вонтроба [3].

Головною темою робочого візиту було напрацювання інформаційної бази для написання спільного проекту в сфері боротьби із безробіттям, розвитком освіти на початковому і середньому рівнях, налагодження більш тісної співпраці між викладачами у науковій та дослідницькій сферах, можливості обміну досвідом та реалізації різних спільних проектів із вищезазначених тем [3].

Відвідавши Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету польські партнери були задоволені побудовою навчального процесу та його матеріально-технічною базою, який презентувала директор цього закладу Наталія Замкова. Результатом стала домовленість про підписання в березні поточного року Угоди про співпрацю між Центром підвищення кваліфікації Свентокшиського воєводства Республіки Польща та Вінницьким торговельно-економічним інститутом КНТЕУ [3].

В рамках відзначення 60-річчя співпраці двох регіонів 18 травня 2018 року в приміщенні Вінницької обласної філармонії ім. М.Д. Леонтовича відбулася офіційна церемонія відкриття виставки художньої фотографії «Свентокшиське – Вінниччина. Очима партнера» за ініціативи обласної державної адміністрації, Генерального Консульства Республіки Польща у Вінниці та Посольства України в Республіці Польща [2].

Участь в урочистому заході взяли голова обласної державної адміністрації Валерій Коровій, заступник голови обласної Ради Ігор Хміль, керівництво Свентокшиського воєводства Республіки Польща,

Генерального Консульства Республіки Польща у Вінниці, представники польських громад на Вінниччині [2].

Адам Ярубас заявив: «Наша співпраця стосується найрізноманітніших сфер: освіти і науки, культури і підприємництва і таким чином наші делегації мають можливість постійно обмінюватись досвідом. Я вважаю, що феноменом нашої довготривалої співпраці є справжня дружба, яка пережила щасливі часи і часи кризи і зміни політичних режимів. І для нас співпраця із Вінницькою областю є однією з найбільш важливих. Польща та Свентокшиське воєводство підтримують Україну на європейському шляху розвитку і сприятимуть її інтеграції до Європейського Союзу» [2].

У липні 2019 році відбулося підписання угоди між Науково-освітнім Консорціумом (місто Кельце) та Вінницьким державним педагогічним університетом імені Михайла Коцюбинського. Ця угода вперше в історії України і Польщі передбачає відкриття філії українського вишу у Польщі. У листопаді 2019 року в місті Кельце ректори вінницького і свентокшиського технічних університетів підписали угоду про програму «Подвійний диплом». У рамках угоди передбачено можливості для стажування та підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу ВНТУ.

10 листопада 2021 року в рамках візиту до Свентокшиського воєводства Республіки Польща офіційна делегація Вінниччини відвідала воєводське відділення Інституту національної пам'яті, де члени делегації мали можливість дізнатися про його роботу, оглянути архівні приміщення та ознайомитися з особливостями діяльності закладу. Під час візиту до Державного архіву у м. Кельце, його директор Веслава Рудковська, ознайомила присутніх зі структурою установи, до складу якого входять також новий і цифровий архіви, розповіла про джерела отримання архівних документів та їх популяризацію, якою також займається заклад.

В свою чергу, Сергій Здітовецький, заступник голови Вінницької обласної державної адміністрації, зауважив, що в регіоні найближчим часом планується проведення модернізації Державного архіву Вінницької області, який знаходиться в будівлі Ізуїтського монастиря, тож важливо ознайомитися з особливостями діяльності польського архівного закладу.

12 жовтня 2022 року у Кельце відбулась зустріч представників бізнес-середовища та керівництва Вінницької області України. Метою візиту української делегації були розвиток та активізація співпраці між Свентокшиським та Вінницьким регіонами у сфері освіти. Під час перебування українські гості зустрілися з представниками Університету Яна Кохановського в Кельце.

У Маршалковій управі Свентокшиського воєводства в Кельце гостей вітав Томаш Ямка, член Воєводської Управи. У зустрічі в Маршалківській управі Свентокшиського воєводства взяли участь Наталія Замкова, директор Вінницького торговельно-економічного інституту НТУУ, радник Вінницької області та голова постійної комісії у справах освіти, релігії, культури, молоді та спорту та заступник директора Вінницького торговельно-економічного інституту НТУУ

Володимир Мережко. Темою обговорення стали перспективи співпраці між дружніми регіонами та питання нормального функціонування системи освіти під час війни, яка є особливо актуальною в умовах сьогодення.

Отже, співпраця у сфері освіти між Вінницьким і Свентокшиським регіонами була досить інтенсивною і мала позитивний вплив на формування позитивного іміджу регіонів у контексті формування привабливого національного бренду обидвох країн. Також важливою є можливість обміну досвідом і співпраця у розвитку освіти, особливо в умовах війни, що є актуальною темою для обох регіонів. Результативний обмін досвідом і співпраця між Польщею та Вінницькою областю сприяють підтримці України на європейському шляху розвитку та інтеграції до Європейського Союзу.

Джерела та література:

1. Współpraca Województwa Świętokrzyskiego i Obwodu Winnickiego - Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego. *Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego*. URL: <https://www.swietokrzyskie.pro/category/archiwum-kategorii/50-lat-swietokrzyskie-winniczyzna/wspolpraca-wojewodztwa-swietokrzyskiego-i-obwodu-winnickiego/>

2. В рамках відзначення 60-річчя співпраці двох регіонів Валерій Коровій та маршалек Свентокшиського воєводства Адам Ярубас відкрили фотовиставку «Свентокшиське – Вінниччина. Очіма партнера». Вінницька обласна військова адміністрація. *Офіційний вебсайт – Вінницька обласна військова адміністрація*. URL: [https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/11053-v-ramkakh-vidznachennia-60-richchia-spivpratsi-dvokh-rehioniv-valerii-korovii-ta-marshalek-svientokshyskoho-voievodstva-adam-yarubas-vidkryly-fotovystavku-svientokshyske-vinnychyna-ochyma-partnera](https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/11053-v-ramkakh-vidznachennia-60-richchia-spivpratsi-dvokh-rehioniv-valerii-korovii-ta-marshalek-sventokshyskoho-voievodstva-adam-yarubas-vidkryly-fotovystavku-svientokshyske-vinnychyna-ochyma-partnera)

3. Вінниччина продовжує співпрацю з Польщею. *Вінницька обласна Рада - офіційний інтернет-сайт*. URL: <https://vinrada.gov.ua/vinnichchina-prodovzhue-spivpracju-z-polscheju.htm>

4. Кононенко С. Середньодержавність: формалізація структур осмислення // Дослідження світової політики. К.: ІСЕМВ України, 1999.

5. Місто Кельце виділяє 300 тисяч злотих для вінницьких студентів. *Новини Вінниці та області*. URL: <https://vinnitsa.info/article/misto-keltse-vidilyaye-300-tisyach-zlotih-dlya-vinnitskih-studentiv>

6. Руднева В. Публічна дипломатія: теоретичні основи застосування нової інформаційно-комунікаційної технології в державному управлінні // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2012. №1. С. 147-153.

7. Тихомирова Є. Проблеми формування іміджу освітнього закладу // Нова педагогічна думка. 2012. № 1. С. 171-175.

8. Угода між Свентокшиським воєводством (Республіка Польща) та Вінницькою областю (Україна) про міжрегіональну співпрацю. URL: <http://wietokrzyskie.pro/file/2019/10/Umowa-o-wspolpracu->

СКІЛЬКИ РОКІВ ВІННИЦІ?

У статті йде мова про історію заснування міста Вінниці. Аналізуються результати археологічних розкопок. Розглядаються різні версії походження назви міста.

Ключові слова: В'яніца, річка Бог, Старе місто, Кемпа, Ольгерд, Коріатовичі, Литовський замок, Отамановський В. Д.

У цьому, 2023 році минає 660 років від першої згадки в літописах про столицю Брацлавщини – Вінницю. Але зрозуміло, що виникненню міста передувало тривале освоєння середнього Побужжя різноплеменним населенням ще від часів кам'яного віку. З середини X ст. історія улличів і тиверців невіддільна від історії Київської Русі, до складу якої вони увійшли. Після взяття Києва монголо-татарами (1240 р.) ця територія «піддалась татарам» [1, с. 18]. Дослідник історії Поділля В. Д. Отамановський відзначає, що, не дивлячись на татарську зверхність і князівські чвари, наприкінці XIII ст. складаються сприятливі умови для повторного заселення Середнього Побужжя з північних районів Русі [2, с. 39]. Найвірогідніше, тоді й повернулося в околиці Вінниці давньоруське населення.

Тим часом у протистояння з татарською ордою успішно втрутилися литовські лицарі. Після вдалого походу на Київ литовські загони рушили до Подільського краю. 1362 року вони завдали нищівної поразки об'єднаним силам татар на Синій Воді (Синюсі). Як відомо, історіографічна традиція XIX – XX ст. першу писемну згадку про Вінницю пов'язувала з перемогою литовців саме у цій битві.

З метою захисту відвойованого в ординців Подільського улусу, Великий князь литовський Ольгерд передав землі Побужжя чотирьом синам свого брата Коріата – Юрію, Олександрю, Костянтину та Федору. Коріатовичі «...все городы умурували и всю землю Подольскую осели». Оскільки Коріатовичі з повагою ставилися до стародавніх місцевих звичаїв і поводитися на землях Поділля не як завойовники, а як люди, що шукали порозуміння з місцевим населенням, то вони наказали зводити замки біля вже існуючих поселень, бо «...тогда в Подольской земли не был ни один город ни деревом рубленный, а ни камением будованый...».

Під час розкопок на староміській Замковій горі археологічною експедицією ІА НАН України у 2005 році було виявлено рештки будівель сер. XIII – поч. XIV ст. Співставлення цих археологічних даних з відомостями про відокремлення Брацлавщини від Орди дозволило окремим дослідникам говорити про існування міста-центру ще напередодні литовської експансії*.

Деякі сучасні дослідники намагалися «удревнити» початок панування Коріатовичів на Поділлі більш ніж на два десятиріччя (з 1340-

х років), щоправда Вінницький замок як типовий окружний центр адміністративного управління руських земель своїх традиційних хронологічних позицій не змінив [3, с. 103].

«Город» Коріатовичів («Литовський замок») виник поблизу вже існуючої «осади». В. Д. Отамановський доводив це так: «... Коріатовичі збудували вінницький замок біля осади Вінниці, що існувала тут ще перед Коріатовичами. Коріатовичі лише використали цю давню осаду в своїй системі оборони й військово-адміністративної організації як матеріальну базу для утримання фортеці. Вони саме тут вибрали місце для замку, бо саме тут, на лівому березі Богу, в районі Староміського плато, вони знайшли найкращу в околиці природничу оборонність» [2, с. 121]. До речі, сучасні дослідники історії Кам'янця-Подільського зауважують, що Кам'янець як фортеця зобов'язаний Коріатовичам «своїм заселенням і зміцненням оборонних укріплень» [4, с. 12].

В. Д. Отамановський, як і його попередники (Н. Молчановський, М. Білінський, В. Гульдман, Ю. Сіцинський), «розташовують» першу Вінницьку фортецю на скелястому пагорбі сучасного Старого міста, в районі вулиць Замкової, Синьоводської та Бузького узвозу, що по ліву руку від Палієвого яру.

У 1545 р. ревізор Волинсько-Подільських замків секретар короля Сігізмунда-Августа Лев Тишкевич уже застав Вінницьке укріплення у надзвичайно жалюгідному стані. «До того ж замок і вельми малий є, і деревом дуже тонким роблений, і ще про замкові стіни, право одні дюри, і не знаю, де інше так просто замок зроблений був, як цей тутешній, не лише людям в час пригоди від навалного противника немає де запертися і оборону звідти вчинити, але й бидло страшно заперти, бо скільки живу, такого простого і слабого замку українного не бачив» [5, с. 330].

Вивчаючи історичну топографію міста та його замків, А. М. Секретарьов дійшов іншого висновку: «место у Веніці» і «город» (укріплення) існували в гирлі ріки Віннички навпроти о. Кемпа задовго до побудови т. зв. «Литовського замку» над Бугом. І лише близько 1512 р. замок переноситься нижче за течією ріки, на пагорб біля Миколаєвської церкви (тобто на територію освоєну у XIII ст.)» [6, с. 9].

На жаль переконливі археологічні дані з цього дискусійного питання відсутні. Ні в районі теперішніх густо забудованих вулиць Кармалюка і Євгена Коновальця та кондитерської фабрики, ні на скелястому пагорбі ліворуч мосту на Старе місто, де практично повністю знищено культурний шар кар'єром та старим кладовищем, провести результативні археологічні розкопки дуже важко. У 2006 році друга Вінницька експедиція Інституту археології НАН України та Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського здійснила спробу продовжити дослідження середньовічних старожитностей на пагорбі «Литовського замку» та у деяких інших пунктах м. Вінниці (городище на території лікарні ім. акад. О. Ющенко, о. Кемпа, пагорб поблизу р. Віннички). У трьох розкопах на Замковій горі було відкрито залишки кількох наземних споруд з печами і відкритими вогнищами, ями, фрагменти глиняного посуду другої половини XIII-XVI ст., уламки

залізних і кістяних речей тощо. Керівник експедиції Л. І. Виноградська припускає, що тут протягом XIII-XVI ст. розташовувалось поселення, але залишки укріплень зафіксувати не вдалося. Очевидно, це пов'язано з тим, що обидва замчища – їх цитадельні частини – було знищено у XIX ст. кар'єрами: піщаним – у гирлі Віннички та гранітним – на Замковій горі. Тому не виявлено решток оборонних споруд й поблизу гирла р. Віннички (трапилася лише середньвічна кераміка). На о. Кемпа знайдена кераміка XVI-XVII ст. Щоправда, археологічні розкопки 2006 року підтвердили існування у XIII-XVI ст. невеликого городища-форпосту поблизу лікарні ім. Ющенка, вали якого споруджені за давньоруською традицією (дерев'яні кліті із заповненням обпаленою глиною і землею).

Таким чином, аналіз археологічних та історичних даних дає підстави припустити, що поселення, від яких бере початок Вінниця, виникли щонайменше за століття до побудови замку Коріатовичами у XIV ст. Л. І. Виноградська припускає поліцентричність «города Веніци». Дійсно, давньоруські (давньоукраїнські) гради були складними адміністративно-територіальними та господарськими утвореннями, в яких було декілька укріплень з посадами. Іноді також декілька переправ, походження осередків на «кінцях» тощо, а провідну економічну роль відігравало сільське господарство та його обслуговування. В. Г. Отамановський переконливо довів, що Вінниця являла насамперед земельну громаду, і, можливо, в цьому полягає ключ до розв'язання загадки еволюції міста.

У тісному зв'язку з проблемою зародження стародавньої Вінниці перебуває питання походження назви міста. Традиційно історики називають три версії:

Вінниця дістала свою назву від винниця – так колись називали винокурні (гуральні), яких тут, слід гадати, мало бути чимало;

назва міста походить від слова в'но. В'но – нерухома власність, яка отримувалася через «посаг» (весільний обряд) у спадок або подарунок;

похідною назвою для поселення стала річка Вінничка, у гирлі якої й сформувалося місто.

Найбільш вірогідною з них вважається та, що зв'язана з давньоруським словом «в'но» - посаг, придбання Коріатовичами цієї місцини від свого дядька Ольгерда. З розвитком мови внаслідок певних фонетичних процесів слово «В'ница» перейшло у «Вінниця» [7, с. 76].

Дещо іншу думку має сучасний вінницький історик Микола Дорош. Він вважає, що «ми тепер переконливо і впевнено можемо твердити, що назва древньої Вінниці, без найменшого сумніву, має давнє язичницьке походження. Ймення міста од Веніча – бога місцевих слов'янських племен.

Отже, такий Бог існував на Русі до введення Християнства. З приходом нової релігії стара, поганська викорінювалася. Однак литовці-язичники були ще її носіями, тому й безперешкодно продовжили в часі її побутування, колонізувавши наші території на берегах Богу» [8, с.47-48].

Джерела та література:

1. Вінниця: історичний нарис. Вінниця, 2007. 304 с.
2. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV - XVII століттях: історичне дослідження. Вінниця, 1993. 464 с.
3. Виноградська Л. І., Потупчик М. В., Царенко С. О. Походження та датування міста Вінниці // Вінницька газета. № 109 від 13 вересня 2005 року. С. 6.
4. Шабульдо М. Ф. Юго-Западная Русь в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. 370 с.
5. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського. Кам'янець-Подільський, 2003. 278 с.
6. Косаківський В.А. Ревізія Вінницького замку 1545 року // Подільська старовина. Вінниця, 1993. 350 с.
7. Секретарьов А. М. Топографія міста Вінниці і його замків у XIV-XVIII ст. // Матеріали I Вінницької науково-практичної конференції. Вінниця, 1993.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. 778 с.
9. Микола Дорош. Вінниця: Витоки. Реалії. Вінниця, 2023. 176 с.

Віктор Черевко

А.Ф. ЗАВАЛЬНЮК І МУЗЕЙ ПОДІЛЬСЬКОГО БАХА

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях І.Ф.Завальнюка та історію створення меморіального музею М.Леонтовича.

Ключові слова: М.Леонтович, Вінниччина, А.Ф. Завальнюк.

Завальнюк Анатолій Федорович – кандидат мистецтвознавства, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, член Національної спілки композиторів України.

Народився 28 квітня 1942 року в с. Клинци, Волочиського р-ну, Хмельницької обл. у родині вчителів. У 1967 році закінчив Львівську державну консерваторію ім. М. Лисенка, у 1983 – аспірантуру відділу музикознавства ІМФЕ ім. Рильського АН України. У 1983 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Типологія українських обрядових пісень та їх східнослов'янський субстрат».

Автор наукових статей, навчальних посібників, програм з фольклористики та історії української музики – всього біля 80-ти публікацій. Серед них «Збірник мелодій для гармонічного аналізу та сольфеджіо» (на матеріалах творів українських композиторів) і «Фольклорна практика». – К., 1992, (рекомендовані Міністерством освіти і науки України); монографія «Микола Леонтович. Дослідження, документи, листи». – Вінниця, 2002; збірка українських народних пісень «Пісня -духовна скарбниця народу». – К., 2003; статті для журналу «Музика» Спілки композиторів України. Учасник міжнародних симпозіумів та наукових конференцій.

Протягом багатьох років досліджує життєвий і творчий шлях М. Леонтовича. Автор експозиції та організатор створення меморіального

музею біля могили композитора М. Д. Леонтовича в с. Марківка на Вінничині.

Далекий 1966 рік. Молодий випускник Львівської консерваторії Анатолій Федорович Завальнюк отримує від голови Вінницького обласного товариства охорони пам'яток історії та культури, професора Вінницького педінституту В.М. Борщевського пропозицію зайнятися створенням проекту музею українського композитора М.Д. Леонтовича в селі Марківка, на території садиби його батька. Мотивацією що до пропозиції слугувало те, що в консерваторії, в якій навчався Анатолій Федорович на той час працювали професори С. Людкевич, Ф. Колеса, А. Кос-Анатольський, - педагоги с прогресивним мисленням, і до того ж великі поціновувачі творчості композитора з Поділля. Оцінка творчості М.Д. Леонтовича Станіславом Людкевичем, неабиякої постаті в європейській музиці, є тому доказ: «... коли б Леонтович не написав більше..., як «Щедрика», «Дударика», «Ой пряду», «Козака несуть», «Гра в зайчика»..., його значення в історії української хорової музики було б раз і назавжди запевнене...».

Дійсно, творчість Миколи Дмитровича, в стінах консерваторії вивчалась глибше, а головне пропагувалась звучанням геніальних обробок подільських пісень у виконанні професійних та аматорських хорових колективів Львова, та про життя композитора інформації було мало. Уроки гармонії, поліфонії, аналізу муз форм проводилися знаковими професорами європейського рівня С. Людкевичем, Кос – Анатольським, які постійно супроводжувалися прикладами з хорових творів Леонтовича.

...Шлях до створення музею був тернистим. Він вимагав неабияких фінансових затрат, але основним завданням був пошук експонатів, документів, матеріалів, та особистих речей Миколи Дмитровича. Донька композитора, Галина Миколаївна, яка мешкала на той час в м. Тульчині з вдячністю передала для майбутнього музею сімейний альбом з фотографіями, меблі, та піаніно, до клавіш якого торкалися руки М.Д. Леонтовича в останні години його життя. Пошуки матеріалів велись у архівних фондах Вінниці, Києва, Львова, Хмельницького.

Наступним, і не менш важливим етапом у створенні музею став пошук фахівця для оформлення експозиції... Шлях проліг до Львова. По рекомендації професора М. Колеси, Анатолій Федорович звернувся до директора художнього фонду м. Львова, пана Міська, який відрекомендував йому відомого львівського художника-інтер'єриста Ярослава Ульгурського, надзвичайно чуйної людини, до того ж давнього поціновувача творчості М.Д. Леонтовича, зокрема, учасника аматорської чоловічої хорової капели «Гомін» при Львівському університеті імені Івана Франка. Без сподівань на оплату, як справжній патріот української культури, він узявся до роботи. Почалася багаторічна співпраця. Це були, - згадує Анатолій Федорович, чи не найкращі роки нашого творчого життя, коли ми вечорами з художником, після виснажливої роботи над інтер'єром відпочивали, сидячи на східцях уже нової сучасної споруди, збудованої на кошти колгоспників села. Архітектурний проект споруди також був виконаний за ескізами Я. Ульгурського. З

приємністю слід згадати імена людей, без яких створення музею було би нереальним. Це голова колгоспу села Марківки Іван Дишук, завідувач районним відділом культури П. Сорочинський, керівник району В. Криничний, та майбутня директорка музею Н. Рябошапка. Разом з жителями села вони допомагали будівництву приміщення музею, що було розташоване біля могили композитора.

...Наближався ювілейний 1977 рік, який був оголошений UNESCO роком М.Д. Леонтовича. У Міністерстві культури був створений урядовий комітет. Це посприяло виділенню додаткових коштів, за які на Львівській скульптурній фабриці було виготовлене бронзове погруддя композитора за художнім проєктом Галини Кальченко, та впорядковано могилу композитора, і навколишню територію.

За десять років пошукової роботи А.Ф. Завальнюком вдалося зібрати для експозиції рідкісні матеріали. Найперше – це оригінальний рукопис партитури Леонтовича «Козака несуть», рукопис варіанту обробки «Ой сів-поїхав», факсимільні відбитки рукописів всесвітньо відомих «Щедрика», «Дударика», титульних обкладинок Першої та Другої збірки пісень з Поділля, оригінальні збірки «Десятків» пісень Леонтовича, які видавалися у 1920 році «Дніпросоюзом», партитури опери Чайковського «Черевички» з написом «Майбутньому українському композитору» від автора, та автографи хористів капели Кам'янець – Подільської семінарії, якою керував М.Д. Леонтович.

У музеї велика кількість старовинних фотографій родини Леонтовичів, великий портрет матері композитора, загальне фото батьків, сестер Миколи Дмитровича. У сімейному альбомі дружина Клавдія з братом Олександром Жовткевичем – відомим скульптором. Великий інтерес у відвідувачів викликають фотографії Леонтовича серед викладачів та семінаристів епархіального училища, маловідома фотографія Першого українського національного хору, на якій серед хористів сам композитор, К. Стеценко, співачка М. Вольгемут-Литвиненко. Окремо – фотографії О. Кошиця, Б. Яворського, Г. Вірьовки, П. Козицького, та багато інших діячів культури.

В музеї зібрані майже всі видання творів Леонтовича, які виходили в різні роки в Україні та за кордоном. Цінними матеріалами експозиції є три живописні роботи художника Ярослава Унгурського, зібрання наукових праць, монографій про Леонтовича, видання нот, автографи.

У меморіальній кімнаті зібрані особисті речі родини Леонтовичів. У музеї звучать твори Леонтовича. У фондах музею зберігається партитура опери «На русалчин Великдень» з автографом М. Скорика, велика кількість фотоматеріалів з дарчими написами хористів діаспори, керівників українських хорових колективів П. Муравського, А. Авдієвського, С. Дорогого та інших.

Меморіальний комплекс з багатими фондами став осередком української музичної культури, і ці надбання музею, завдячуючи титанічній праці знаної і шанованої людини у фольклорному просторі України, професора Вінницького педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського А.Ф. Завальнюка, чекають молодих дослідників спадщини ушлявленого митця.

**ІСТОРИЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ АРТЕФАКТІВ З РОЗКОПОК
П. І. ХАВЛЮКА У ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Більшість матеріалів з розкопок П. І. Хавлюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї охоплюють хронологічний проміжок часу від пізньоскіфського часу (IV – III ст. до н. е.) до періоду пізнього середньовіччя (XIV ст.). Дослідження археолога складають надзвичайну цінність у вивченні етногенезу слов'ян та розкривають невідомі факти з стародавньої історії Східного Поділля.

Ключові слова: археологічні дослідження, артефакти, колекція, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Хавлюк П. І.

Колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею налічує понад 112 тисяч предметів, в тому числі понад 14 тисяч артефактів з археологічних розкопок. Вагоме місце у ній посідають старожитності виявлені під час розвідок та розкопок, які проводив відомий український археолог Павло Іванович Хавлюк (1925 – 2001) впродовж майже 50 років на території Вінницької області. Частина матеріалів з досліджень археолога виставлена у постійній експозиції музею в залах археології, частина експонується на різноманітних виставках, а більша частина предметів зберігається у фондах музею. Матеріали з розкопок вченого зберігаються також у фондах Інституту археології НАН України (м. Київ) та у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

У путівниках по Вінницькому обласному краєзнавчому музеї при характеристиці слов'янських пам'яток та періоду Київської Русі згадуються, в першу чергу, матеріали з розкопок П. І. Хавлюка [1, с. 15–16]. Наступний путівник початку XXI ст. містить інформацію про артефакти з розкопок черняхівських могильників Заячівка та Скитка, а також скарб ювеліра з городища уличів поблизу с. Червоне [2, с. 9].

Путівник по музею за 2017 р. більш ширше подає інформацію про матеріали черняхівської культури, ранньослов'янського та давньоруського періодів. З розкопок П. І. Хавлюка тут подано інформацію та фото предметів черняхівської культури та скарб срібних прикрас X – XI ст. з городища поблизу с. Червоне [3, с. 26–27].

У ювілейному альбомі, випущеному до 100-річчя від часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею старожитностям з розкопок П. І. Хавлюка відведено належне місце. Тут є відомості про: мідну пронизку (А – 8393) і браслет (А – 8394) трипільської культури з розкопок 1972 р. поблизу с. Уланівка Іллінецького (нині Вінницького) р-ну; кістяні гребені черняхівської культури з могильників поблизу с. Заячівка (нині у складі с. Клекотина) Шаргородського (нині Жмеринського) (А – 6990) і Скитка Липовецького (нині Вінницького) (А – 7812) р-нів, розкопки 1969 та 1975 рр.; скляний келих (А – 7757) черняхівської культури з могильника поблизу с. Скитка Липовецького

(нині Вінницького) р-нів, розкопки 1975 рр.; бронзові терези (А – 5277), злиток срібла (А – 5278), бронзову матрицю (А – 5279), срібну гривну (А – 5304), срібні заготовки скроневих підвісок (А – 5280–5285), срібні скроневі підвіски (А – 5286–5290, 5379), срібні підвіски-лунниці (А – 5375, 5376), срібні підвіски (А – 5377, 5378) зі скарбу срібних прикрас X – XI ст. з городища поблизу с. Червоне, розкопки 1991 р.; намисто (А – 2403) VIII – IX ст. з розкопок 1959 р. та намисто (А – 8974, 8975) X – XI ст. з городища поблизу с. Сажки з розкопок 1970 – 1974 рр.; глиняну сковорідку (А – 6297), горщики мініатюрні (А – 6285, 6286) та залізний наральник мініатюрний (А – 8121) X – XI ст. з городища поблизу с. Сажки з розкопок 1970, 1977 рр.; старожитності чорних клобуків (рясна (А – 8967, 8968), хрест натільний (А – 7804), люстерко (А – 8966) з розкопок могильника поблизу с. Чорторя Іллінецького (нині Вінницького) р-ну у 1972 р.; матеріали XIII – XIV ст. (фрагмент горщика з імітацією напису (А – 8429), пряслице (А – 8134), наконечник пояса (А – 8135) з розкопок поблизу с. Слобідка Немирівського (Вінницького) р-ну у 1973 р. [4, с. 59, 91–103].

Відомості про слов'янські та уличські городища поблизу сс. Пархомівка, Червоне і Сажки, які досліджувались П. І. Хавлюком вміщено в альбомі «Визначні пам'ятки Вінниччини» [5, с. 59, 91–103].

Цікавими артефактами, які походять з розкопок П. І. Хавлюка та експонуються в музеї є поховання жінки з могильника черняхівської культури біля с. Заячівки розкопане у 1968 р., вирізане з материком та перевезене до музею, а також піч з поселення слов'янського часу біля с. Паріївки Іллінецького р-ну досліджена у 1969 р. і також перевезена [6, с. 183].

Розглядаючи питання з історії формування археологічної колекції музею М. В. та М. Є. Потупчики відзначають і внесок П. І. Хавлюка, керівника слов'янської археологічної експедиції Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, згадуючи його розкопки могильника черняхівської культури біля с. Заячівка, скарбу ювеліра на уличському городищі (X – XI ст.) біля с. Червоне Немирівського р-ну та колекцію прикрас давньоруського періоду з могильника чорних клобуків (XI – XII) біля с. Чорторя Іллінецького району [7, с. 23–24].

Часто матеріали з розкопок П. І. Хавлюка археологи використовують для порівняння чи узагальнення. Так, О. М. Приходнюк у монографії «Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н. е.)» використав матеріали із розкопок житла біля с. Семенки, а в огляді ранньосередньовічних пам'яток Поділля наводить дані про поселення, які досліджував археолог [8, с. 20–21, 87–108].

Залізні вироби із слов'янських та уличських пам'яток розкопаних П. І. Хавлюком на Вінниччині детально вивчив і використав у своїй дисертації «Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI – XIII вв. н. э.» В. Д. Гопак [9]. До речі, фонд В.Д. Гопака, який складає понад 60 справ також зберігається в музеї.

Про розвідки та розкопки трипільських поселень П. І. Хавлюком біля сс. Вербівка, Сорока, Уланівка повідомляє у своїй монографії

«Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е.» С. О. Гусев. Ці матеріали частково зберігаються і сьогодні в колекції музею [10, с. 17].

Матеріали з розкопок могильника черняхівської культури біля с. Заячівка аналізує у своїй монографії І. С. Винокур [11, с. 150]. Колекція старожитностей слов'янського часу з розкопок П. І. Хавлюка виявлені біля сіл Скибинці та Семенки вміщені у другому томі науково-популярного видання «Україна: хронологія розвитку» [12, с. 8–28].

Узагальнення слов'янських і уличських матеріалів V – XI ст., які на Східному Поділлі вивчав, переважно, П. І. Хавлюк і вони склали основу археологічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею, зробив у своїй праці А. П. Томашевський [13, с. 132–160; 14, с. 169–179].

Важливою узагальнюючою працею про городища і селища уличів на Побужжі є стаття М. П. Кучери «Городища уличів у Середньому Побужжі» написана ним ще 1998 р., а опублікована лише через 30 років. Автор подає карту та перелік 52 городищ з детальною характеристикою їх топографії та аналізу виявлених під час розкопок, переважно П. І. Хавлюка, матеріалів [15, с. 61–73].

Певний внесок зробив археолог і у вивчення пам'яток трипільської культури. У 1956 р. він провів комплексну експедицію спільно з Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм. у ході експедиції було виявлено ряд різночасових пам'яток та зібрано цікавий підйомний матеріал, який потрапив до фондів музею [16, с. 7–10].

Про розкопки різночасових пам'яток на території Вінницької області та про місця зберігання знахідок виявлених П. І. Хавлюком у ході їх дослідження є відомості у статтях вміщених у І частині «Пам'ятки історії та культури Вінницької області». Так, зазначено, що у фондах обласного музею зберігаються матеріали з поселення і могильника зарубинецької культури та поселення трипільської культури біля с. Рахня Гайсинського р-ну [17, с. 126; 18, с. 126]; могильника та поселення черняхівської культури біля с. Скитка Липовецького р-ну [19, с. 126].

Коротку біографічну довідку про П. І. Хавлюка та бібліографічний покажчик основних праць вченого подають у «Матеріалах XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції...» та у журналі «Археологія» в розділі «Хроніка» В. С. Рудь та В. А. Косаківський [20, с. 312–317; 21, с. 148–152].

Про незгасаючий інтерес до спадщини минулих століть, яку багато років вивчав П. І. Хавлюк, свідчить проект археологічного дослідження старожитностей уличів на території Побужжя. Це спільний проект Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею. Начальник експедиції – к.і.н. О. Манігда, науковий співробітник ІА НАНУ; співвиконавець та координатор проекту – к. і. н. О. Грабовська, зав сектором археології ВОКМ; науковий консультант – М. Потупчик – завідувач сектору охорони культурної спадщини Управління культури і мистецтв Вінницької ОДА.

Експедиція розпочала роботу у грудні 2018 р. на території Калинівського р-ну. Завдання: виявлення та обстеження городищ

уличів, упорядкування археологічних колекцій та документації з розвідок та розкопок експедиції. Заплановано створити геоінформаційну систему «Уличі. Археологічна карта» [22].

Мета проекту: створити карту території проживання уличів. Дослідження проводити, і тому числі неінвазивними методами. Розробити систему моніторингу стану цих пам'яток археології. Очікувані результати проекту: реконструкція функціонування давнього суспільного організму, який жив на цій території в XI ст. [23].

За час роботи експедиції обстежено городища біля сс. Глинськ, Грушківці та Гулівці на предмет визначення їх приналежності уличам [24, с. 10].

За результатами спільної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею впродовж 2020 – 2021 рр. функціонувала виставка «Слідами уличів через 1000 років». Вона дістала позитивну оцінку від науковців та засобів масової інформації. В основі виставки городища уличів в басейні Південного Бугу. В експозиції використані матеріали з розкопок 1970-1980-х рр., які проводив П. І. Хавлюк та матеріали, які отримані в ході роботи експедиції «Уличі». Виставка охоплює період близько 100–150 рр., від часу появи уличів на Поділлі до нищення їх городищ у XI ст. В цей же час частина матеріалів уличів експонувалась у Національному історичному музеї в Києві на виставці «Золото Поділля: історія народів» [25].

Про загадкове літописне плем'я уличів йдеться у матеріалі В. Луцкова, який відвідав виставку у краєзнавчому музеї [26]. Про плем'я уличів, яке проживало на Побужжі у X – XI ст. та залишило близько 50-ти городищ йдеться у наступному матеріалі про виставку «Слідами уличів через 1000 років». Відзначається особливість – наявність парних городищ. Розповідається про розкопки, які проводив П. І. Хавлюк на городищах Сажки і Червоне. Під час них він здобув багато матеріалів, які показали багатоганне життя його мешканців. На виставці представлені особисті речі Павла Івановича та польова документація. Тут же демонструються фотознімки здійснені квадрокоптером та 3D моделі обстежених городищ [27].

Автор також долучився до вивчення матеріалів із розкопок П. І. Хавлюка, які зберігаються у фондах ВОКМ і ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Спільно з В. І. Корінним досліджено знаряддя праці та інші матеріальні комплекси із трипільських поселень Уланівка, Борисівка, Сорока [28, с. 8–11]. Окремо присвячено публікації про матеріали з поселень трипільської культури Уланівка, Борисівка, Сорока та пам'ятки черняхівської культури поблизу с. Скитка [29, с. 245–246; 30, с. 11–14].

Отже, впродовж 1951 – 2001 рр. П. І. Хавлюк зібрав велику і унікальну археологічну колекцію. Значна її частина зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вона охоплює переважно хронологічний проміжок: від пізньоскіфського часу (IV – III ст. до н. е.) до періоду пізнього середньовіччя (XIV ст.). Інтерес археологів, істориків, краєзнавців до напрацювань П. І. Хавлюка не згасає, а посилюється. Про це свідчать велика кількість наукових публікацій та

музейних виставок останніх років присвячених науковій спадщині відомого українського археолога.

Джерела та література:

1. Загнітко Д.Н., Степаненко А.Г., Тельман Й.Г. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Путівник. Одеса : Маяк, 1984. 80 с.
2. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Путівник. Вінниця, (б.м., б.р.). 34 с.
3. Вінницький обласний краєзнавчий музей: Путівник по експозиції музею / Відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця : Нілан – ЛТД, 2017. 104 с.
4. Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років: Альбом / Відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця : Твори, 2018. 340 с.
5. Визначні пам'ятки Вінниччини: Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; Відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2011. 400 с.
6. Заєць І. Далеке і близьке. Світлина пам'яті. Повість-спогад. Вінниця: ПП «Видавництво «Тезис», 2004. 480 с.
7. Потупчик М.В., Потупчик М.С. З історії формування археологічної колекції музею. Подільська старовина: Зб. наук. праць: Ювіл. вип. до 80-річчя з часу заснув. музею / Відп. ред. В. А. Косаківський; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 1998. С. 15–29.
8. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). Київ : Наукова думка, 1975. 156 с.
9. Гопак В.Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI – XIII вв. н. е. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1976. 20 с.
10. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е. Вінниця : Антекс – УЛТД, 1995. 304 с.
11. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіюм, 2000. 376 с.
12. Козак Д.Н., Терпиловський Р.В., Абашина Н.С. Слов'яни в добу великого розселення. Україна: хронологія розвитку. Київ : Кріон, 2009. Т. 2. С. 8–51.
13. Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. Археологічні студії. 2003. № 2. С. 132–160.
14. Томашевський А.П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. Археологічні студії. 2008. № 3. С. 169–179.
15. Кучера М.П. Городища уличів у Середньому Побужжі. Археологія. 2017. № 4. С. 61–73.
16. Косаківський В.А., Рудь В.С., Ленчук Д.М. Дослідження пам'яток трипільської культури на Східному Поділлі П. І. Хавлюком. Вісник Інституту історії, етнології і права: Зб. наук. пр. Вип. 14. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 6–12.
17. Косаківський В.А. Поселення зарубинецької культури і могильник (1 ст. до н.е. – поч. 3 ст. н.е.) біля с. Рахни. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1 : Барський – Немирівський райони / автор. колектив: Т.Р. Беднарчик [та ін.] ;

- упоряд.: Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний. Вінниця : ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. С. 126
18. Косаківський В.А. Поселення трипільської культури (4-3 тис. до н.е.) біля с. Рахни. Там само.
  19. Ленчук Д. М., Мудраченко М. Р. Могильник і селище черняхівської культури біля с. Скитка. Там само. С. 245–246.
  20. Рудь В., Косаківський В. П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. Матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 312–317.
  21. Рудь В.С., Косаківський В.А. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. Археологія. 2017. № 4. С. 61–73.
  22. Проект археологічного дослідження старожитностей уличів на території Побужжя. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-kieva/doslidnitski-programi?id=747>
  23. «Уличі». Археологічна карта. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/project/Ulychi-Archaeological-map-Ulici-Arheologicna-karta>
  24. Манігда О., Грабовська О. Робота експедиції «Уличі» у Калинівському районі. Археологічні дослідження в Україні 2018 р. Київ : ІА НАН України, 2020. С. 10.
  25. Мніх А. Звідки взялися й куди зникли літописні уличі? Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3192828-zvidki-vzalisja-j-kudi-znikli-litopisni-ulici.html>
  26. Луцков В. Одне з найзагадковіших літописних племен: що відомо про життя уличів. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://vezha.ua/odne-z-najzagadkovishyh-litopysnyh-plemen-shho-vidomo-pro-zhyttya-ulychiv/> .
  27. На Вінниччині презентували виставку «Слідами уличів через 1000 років». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/32621-na-vinnychchyni-prezentuvaly-vystavku-slidamy-ulychiv-cherez-1000-rokiv>
  28. Корінний В. І., Ленчук Д. М. Мінеральна сировина трипільських знарядь праці з поселення Східного Поділля етапу VI. Актуальні питання географічних, біологічних і хімічних наук: основні наукові проблеми та перспективи дослідження. Вінниця, 2018. Вип. 16 (21). С. 8–11.
  29. Ленчук Д. М. Могильник і селище черняхівської культури біля с. Скитка. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1 : Барський – Немирівський райони / автор. колектив: Т. Р. Беднарчик [та ін.] ; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. Вінниця : ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. С. 245–246.
  30. Ленчук Д. М. Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької Всеукр. наук.

іст.-краєзн. конф. Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України. Вінниця, 24-25 верес. 2020 р. Вінниця, 2020. Ч. 1. С. 11–14.

Тетяна Рабчук

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У СВІТЛИНАХ: ВСТУП ДО ТЕМИ

Ця стаття є свого роду концепцією дослідження етнічної ідентичності українців Східного Поділля у світлинах за допомогою традиційної духовної та матеріальної культури. Вона покликана, щоб з'ясувати, що таке етнічна ідентичність та які її маркери проявляються у фото, а які ні.

Ключові слова: фотографія, етнічна ідентичність, українці, Східне Поділля, духовна культура, матеріальна культура.

Поняття «ідентичність» створює чималу кількість дискусій у наукових колах, адже вона буває різною, і відповідно до свого виду забарвлена різноманітними термінологічними відтінками. Сам термін «ідентичність» (можна сказати ще «тожсамість») означає тотожність особи самій собі, або виняткова однаковість з кимось або з чимось іншим[3, с. 3].

Ідентичність буває різних видів: національна, етнічна, релігійна, мовна, індивідуальна, культурна, регіональна, глобальна та навіть геополітична. Нас цікавить поняття етнічної ідентичності, зокрема, те як можна її проаналізувати за таким типом візуального джерела як фотографія. Виходячи з цього метою статті є з'ясувати, за допомогою чого ми можемо визначити і охарактеризувати на основі фото етнорегіональну ідентичність українців Східного Поділля.

Якщо говорити узагальнено, то ідентичність буває індивідуальною та груповою. Так чи інакше ці два види формують особистість людини і між ними існує тісний зв'язок. Суттєва різниця полягає лише в тому, що індивідуальна ідентичність, покликана виокремити ті риси індивіда, які відрізняють його від інших, а групова, навпаки, формується на основі пошуку подібних рис до групи [8, с. 23]. Тобто ідентичність – це результат постійного та довгого процесу ідентифікації, у який людина залучена чи не все своє життя.

Етнічна ідентичність характеризується як груповий тип ідентичності. Саніна Т. О. наводить у своїй статті таке визначення цієї категорії: «говорячи про етнічну ідентичність, основний акцент роблять на усвідомленій належності до культурної спільноти. Тобто етнічна ідентичність – це стан процесу ідентифікації особи (на певний момент часу), яка крім власної індивідуальної неповторності усвідомлює свою належність до певної культурної спільноти і пов'язана з нею почуттям солідарності через спільні цінності та погляди» [8, с. 25]. Як бачимо ця дефініція насамперед асоціюється та базується на культурних компонентах. Тому цілком слушно використовувати культурний підхід у процесі дослідження етнічності у світлинах. Як стверджує Л. А. Іваневич

культурний підхід при аналізі традиційної матеріальної та духовної культури по-перше, виступає як програма і спонукальний чинник діяльності й поведінки. По-друге, як наступність, адже культура є досвідом людської діяльності, що передається від покоління до покоління, при цьому вона розвивається і збагачується. І по-третє, культура слугує накопиченням та акумуляцію традиційного досвіду [2, с. 403-404].

Зчитувати етнічну ідентичність з світлин є непростим завданням, адже ця ідентичність базується на багатьох факторах, які включають у себе такі, що не завжди простежиш візуально. До прикладу, мова, історична та географічна приналежність, усна народна творчість, тощо. Проте деякі загальні спостереження за матеріальною та духовною культурою, яку продукує етнос, дають можливість зчитати етнічну ідентичність з фотографій. Зокрема на світлинах ми можемо спостерігати компоненти матеріальної культури подолан до якої слід віднести господарську діяльність, яка географічно та історично базується на сільському господарстві і до якого належить: землеробство (рільництво, городництво, садівництво); тваринництво та збиральництво (бджільництво, рибальство, полювання); ремесла та промисли (ткацтво, гончарство, ковальство, тощо).[7, с. 484 - 9, с. 93].

Народна архітектура, ще один компонент матеріальної культури, який демонструє стиль і характер подільського житла, віддзеркалює традиції, смаки, природні умови та матеріали з яких будуються житла. Сюди варто віднести наступні елементи на які потрібно звертати увагу при аналізі фотографій: село та сільська архітектура (загальний вигляд населених пунктів); традиційні релігійні споруди; традиційні житлові будівлі (оселі, селянські хати); господарські будівлі (сараї, клуні, криниці, млини, сільські майстерні); матеріали та конструкція жител [1, с. 6].

Традиційний стрій або ж елементи зовнішнього вигляду можуть бути важливими показниками етнорегіональної ідентичності, адже всі ці речі з легкістю можна зафіксувати на світлинах. До елементів народної ноші, які можна відзначити на фотографіях слід віднести: вишивку, тканини, елементи одягу, комплекси вбрання, головні убори, взуття, прикраси [4, с. 8]. Крім цього до матеріальної культури слід віднести їжу та харчування. Адже фотографічний канон фіксації застіль дуже поширений у міській та сільській фотографічній культурі, завдяки цьому ми можемо простежити не тільки особливості регіональної кухні, але й зафіксувати використання обрядових страв [6, с. 2011].

Особливо інформативними у світлинах є прояви духовної культури, того, що є результатом діяльності людей, але творіння не їх рук, а їх розуму. До духовної культури варто віднести звичаї, традиції та обряди, які слід розділити на дві категорії: родинні (родини, хрестини, весілля, похорон); календарні (відповідно до річного циклу, зимові, весняні, літні, осінні) [5, с. 10].

Окремо виділити слід традиційні трудові свята такі як: толоки (зазвичай важка, або об'ємна робота, на її виконання збирається чимала кількість людей); зажинки (заживання першого снопа, початок жнив); обжинки (кінець жнив); завершення будівництва (обряд «квітка»).

Діяльність фольклорно-етнографічних колективів теж може виступати як маркер етнорегіональної ідентичності, тільки важливим є відділити їх від художніх об'єднань та колективів, адже їх діяльність слід розглядати окремо.

У підсумку варто сказати, що коли ми говоримо про етнічну ідентичність і прояв її у світлинах, то варто робити акцент на належності до певної культурної спільноти. Адже саме за таким культурним підходом, повноцінним джерелом для дослідження цієї дефініції виступає фотографія, яка на прикладі традиційної матеріальної та духовної культури демонструє приналежність індивіда до певної етнічної групи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк А. Г. Українська хата. Київ: Наукова думка, 1991. 109 с.
2. Іваневич Л.А. Концептуально-методологічні аспекти дослідження народної ноші українців Поділля XIV – початку XXI століття. *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка*. 2015. Вип. 8. С. 402-413.
3. Козловець М.А. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 57. 2011. С. 3-9.
4. Косаківський В. А. З історії етнологічного дослідження Поділля. Матеріали до етнології Поділля. 2005. Вип. 1. С. 6-12.
5. Пилипак М. А. Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. Київ-Уфа. 2015. 210 с.
6. Пірус Т. Збереження традиційних свят та обрядів як фундаменту духовної культури українського народу (на матеріалах Східного Поділля). *Традиційна культура в умовах глобалізації. Свята і святкування. матеріали наук.-практ. конф., з між. участю 25-26 червня 2021 р.* Харків, 2021. С. 210-212.
7. Прокопенко О.В. Архітектурно-етнографічні дослідження народних промислів Поділля. Містобудування та територіальне планування. 2012. С.481-487.
8. Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. *Наукові записки НаУКМА: Соціологічні науки*. 2005. Т. 46. С. 22-27.
9. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля: історико-етнографічні дослідження краю ХІХ-ХХ ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. №5. С. 92-98.

**ВОЄННЕ СЬОГОДЕННЯ У МУЗЕЙНІЙ ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ:
ПРОЄКТ «УКРАЇНИ ЩИТ» ВІДОКРЕМЛЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ «МУЗЕЙ
МУЖНІХ» ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Авторами статті висвітлено коротку історію створення відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Здійснено огляд трансформації виставкового проєкту «України щит». Окреслено значення виставки у воєнних реаліях сьогодення.

Ключові слова: музей, просвітницька діяльність, виставка, виставковий проєкт, Революція Гідності, російсько-українська війна.

Одними з головних функцій музею як соціокультурного інституту є культурно-освітня і просвітницька діяльність. Виконуючи своє суспільне призначення – зібрати, зберегти і популяризувати історико-культурну спадщину, музеї зосереджені на те, щоб відповідати запитам суспільства.

Воєнні реалії сьогодення мають вплив на усі сфери життя і діяльності в Україні. Відповідних змін зазнали і музейні інституції. Щоб зберегти для нащадків інформацію про російську агресію проти нашої країни, яка триває з 2014 р., музеї розпочали формувати і комплектувати свої фондові збірки на цю тему. Так, Вінницький обласний краєзнавчий музей поповнив свої фонди матеріалами про російсько-українську війну, а саме про Революцію Гідності та російську збройну агресію.

Реагуючи на нагальну потребу поглибити наукові дослідження та розширити комплектування фондів на тематику російсько-української війни та підтримавши ідею Зої Семенівни Кузьменко – мати Героя України, Героя Небесної Сотні Максима Шимка створити музей, який би розповідав про мужні вчинки вінничан, зокрема про учасників Революції Гідності та учасників бойових дій на сході України, які віддали найдорожче – власне життя за Україну, розпочато процес створення відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. 29 жовтня 2020 р. рішення про це ухвалили і депутати Вінницької обласної ради [1, с. 7–8].

З моменту свого створення робота «Музею Мужніх» полягала у зборі матеріалів про російсько-українську війну та меморіальних комплексів вінничан, які загинули у її горнілі. На основі зібраного розпочалась розробка наукової концепції майбутньої експозиції музею та її структури. Однак, поки експозиція музею знаходиться на етапі проєктування, єдиним шляхом комунікувати з відвідувачами і поширити інформацію серед суспільства – є виставкова робота.

Перша виставка «Герої не вмирають» відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею відкрилась до Дня захисників і захисниць України у жовтні 2021 р. через рік після його створення. В її основу лягли особисті речі полеглих

захисників Вінниччини, передані до музею їхніми рідними. Вона стала результатом роботи з родинами загиблих Героїв та своєрідним звітом про проведену збирацьку роботу. Уперше в музеї виставка «заговорила» персональними історіями українських військових. У її рамках звучало 30 таких розповідей [2]. Саме ця виставка лягла в основу виставкового проєкту «України щит».

Повномасштабне вторгнення змусило музей згорнути стаціонарну експозицію. Однак, невдовзі музей відновив свою роботу у форматі тимчасових виставок. Для музею було важливим розповісти про події російсько-української війни і вшанувати пам'ять про тих, хто героїчно ціною власного життя зупиняв ворога, не зважаючи на те, що війна триває.

Одночасно з цим, працівники Музею Мужніх продовжували комплектувати фондову збірку артефактами війни, спілкуватись із родинами полеглих героїв, фіксувати їхні життєписи і формувати меморіальні комплекси для майбутніх експозицій, записувати відео інтерв'ю із спогадами і розповідями про них, знімати роботу волонтерських центрів та окремих волонтерів, діяльність яких спрямована на допомогу українському війську, збирати інформацію про капеланів та військових медиків – тобто документувати російсько-українську війну.

Результатом цих зусиль стала виставка «України щит», відкрита 11 жовтня 2022 р. Вона була присвячена тим, хто сьогодні утворює щит захисту, стримує рашистську навалу та небесним янголам, які віддали за Україну найцінніше – власне життя: Героям Небесної Сотні та полеглим воїнам у російсько-українській війні. А також захисникам і захисницям України, хто першими вийшов на Майдан проти свавілля влади; хто з 2014 р. і по сьогодні тримає фронт і боронить українські землі від окупантів; хто ділиться своїми знаннями, силою, мужністю і професіоналізмом для захисту нашої держави – військовим, медикам, капеланам, волонтерам, усім тим, хто сьогодні тримає тил і тим самим наближає нашу Перемогу. На цьому етапі виставка розповідала близько 50 історій наших захисників та була розгорнута у трьох залах Вінницького обласного краєзнавчого музею [3].

Через військові дії, що тривають в Україні дотепер та величезні бойові втрати на всіх фронтах, виставка постійно поповнювалась новими матеріалами. Таким чином, у 2023 р. в її рамках відкрито окремі розділи:

- «Герої мого краю. Азов» – присвячений загиблим вінничанам – бійцям полку Азов та їхнє героїчне протистояння у Маріуполі на початку повномасштабного вторгнення, а також про їхніх побратимів, які полягли у інших боях за Україну [4];
- «Кривавий бій під Терновими Подами: механізована рота 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь», що присвячена пам'яті вінничан, які загинули 5 вересня 2022 р. у бою під с. Тернові Поди Миколаївської області під час активних наступальних дій Збройних сил України [5].

Кураторські екскурсії виставкою, з огляду на актуальну тему, зібрали чималу аудиторію, левову частку якої становили учні Вінницьких

ліцеїв та навколишніх населених пунктів, а також студенти і курсанти вищих навчальних закладів, що постійно або тимчасово розташовуються у Вінниці.

30 вересня 2023 р. відбулось відкриття оновленої виставки «України щит», яка вже містила 150 історій вінничан, які загинули, захищаючи Україну починаючи з 2014 р. і розгорнулась вона у чотирьох залах музею. Її концептом залишився щит, що, окрім захисту, символізує щит, з яким захисники йдуть захищати Україну від ворога та на якому повертаються полегли Герої [6].

Серед представлених на виставці життєписів є, зокрема, й історії Героїв України, Героїв Небесної Сотні:

Валерій Брезденюк (17.06.1963 – 18.02.2014) народився у м. Жмеринка Вінницької області. Закінчив Жмеринську середню школу № 5, а згодом Лубенський лісовий технікум.

Після служби в армії працював за фахом. Однак, економічна криза 1990-х років змусила Валерія шукати іншу роботу. Тож, Валерій відкрив власну справу і заснував перший у Жмеринці комп'ютерний клуб «Перстиж», який працює дотепер.

Малювання у техніці ебру було головним захопленням у житті Валерія. У 2013 р. він став фіналістом шоу «Україна має талант».

На Київський майдан Валерій Брезденюк почав їздити одразу після побиття мітингувальників у середмісті столиці вночі 30 листопада 2013 р. Разом із дружиною брав участь у недільних вічах. У складі загону «Полтава» Правого сектору Валерій споруджував барикади, чергував у лікарнях, в які відвозили поранених активістів. Захищав Майдан під час штурму силовиків 11 грудня, у січні 2014 р. був на барикадах на вулиці Михайла Грушевського.

Вранці 18 лютого 2014 р. Валерій Брезденюк знову вирушив до Києва. Брав участь у мирній ході до будівлі Верховної Ради України. Близько 20 години біля Будинку Федерації профспілок України Валерій Брезденюк отримав кульове поранення в спину.

Похований у м. Жмеринка. У листопаді 2014 р. удостоєний звання Герой України та орденом «Золота Зірка» (посмертно).

Олександр Капінос, позивний «Кремійнь» (10.03.1984 – 19.02.2014) народився у с. Дунаїв Кременецького району Тернопільської області. У 2001 р. закінчив Дунаївську школу та вступив в Український державний лісотехнічний університет.

У 2008–2009 рр. працював у Вінниці на заводі, який виготовляв паркетну дошку та створив там молодіжну патріотичну організацію «Сколоти».

Очолював громадську організацію «Патріот Волині». Займався фермерством та відродженням рідного села. Був членом партії ВО «Свобода» та активним громадським діячем. Серед іншого був одним із тих, хто оголосив голодування на знак протесту проти прийняття мовного закону Ківалова-Колісніченка та протримався найдовше.

3 листопада 2013 р. був активним учасником Євромайдану, служив у 35-й штурмовій сотні «Волинська Січ». Увечері 18 лютого 2014 р. під час штурму силовиками Майдану Олександр Капінос разом зі

своєю сотнею обороняв Будинок Федерації профспілок України. Він отримав тоді важке поранення голови, від якого помер наступного ранку в лікарні.

У листопаді 2014 р. удостоєний звання Герой України та ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Леонід Полянський (24.10.1975 – 20.02.2014) народився у м. Жмеринка Вінницької області. Закінчив Жмеринську СЗОШ № 6. У 1991–1994 рр. навчався у Жмеринському вищому професійному училищі. Працював залізничником колійної машинної станції Жмеринської залізниці. Останні роки мешкав і працював у Києві.

3 грудня 2013 р. перебував на Майдані Незалежності у Києві, де був активним учасником Революції Гідності та членом самооборони Майдану, належав до Барської сотні. Будував та охороняв барикади. Завжди намагався бути першим на передовій.

20 лютого 2014 р. загинув на вулиці Інституцькій. Куля снайпера влучила йому в груди. Похований у м. Жмеринка на римокатолицькому цвинтарі.

У листопаді 2014 р. Леоніду Полянському присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Максим Шимко (21.10.1979 – 20.02.2014) народився і проживав у м. Вінниця. У 9 класі йому довелось піти працювати, тому шкільний атестат він отримав пізніше від своїх однолітків. Максим змінив багато робітничих професій – був і слюсарем, і фрезерувальником, і ковалем, і гравірувальником. Згодом ці професійні навички гармонійно поєдналися із його захопленням історичним минулим, яке з'явилося ще в дитинстві, коли він вперше побував у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Хлопець згодом став учасником клубу історичної реконструкції «Білий Вовк».

Маючи чітку громадянську позицію, Максим ще в 2004 р. став учасником Помаранчевої революції, потім був спостерігачем під час виборчих кампаній у країні, учасником податкового та мовного Майданів. За заслуги перед Українським козацтвом йому було присвоєно звання старшого козака.

Коли розпочався Євромайдан, Максим став до лав 4-ї козацької сотні самооборони, був прапороносцем. Всього Максим Шимко приїздив на Майдан тричі. Востаннє поїхав 18 лютого. Ранком 20 лютого він був убитий пострілом снайпера, коли допомагав рятувати та виносити поранених на вулиці Інституцькій. Поховали Героя на Центральному кладовищі в м. Вінниця.

У листопаді 2014 р. удостоєний звання Герой України та ордена «Золота Зірка» (посмертно). Нагороджений медаллю «За жертвність і любов до України» (УПЦ КП, червень 2015 р.) (посмертно).

Також на виставці можна ознайомитися із життєписи Героїв України, які загинули у ході бойових дій російсько-української війни, серед яких:

Підполковник *Дмитро Майборода* (17.04.1980 – 14.07.2014) народився у м. Вінниця. Навчався у вінницьких ЗОШ № 4 і № 26. У 2002 р. закінчив Харківський інститут Військово-Повітряних Сил (нині Харківський університет повітряних сил імені Івана Кожедуба). Військово

службу проходив у 456-й окремій бригаді транспортної авіації Повітряних сил ЗСУ, що дислокується в аеропорту «Вінниця» (с. Гавришівка), де обіймав посаду начальника служби безпеки польотів.

3 травня 2014 р. як командир екіпажу літака АН-26 виконував вильоти у зону АТО для здійснення авіаційно-транспортного перевезення, перевезення військових, озброєння, матеріально-технічних засобів, гуманітарних вантажів, евакуації поранених та хворих.

Загинув 14 липня 2014 р. у Краснодонському районі Луганської області, коли його літак був підбитий. Разом із майором Дмитром Шкарбуном до останнього керував літаком, що дозволило іншим членам екіпажу евакуюватись. Похований на Алеї Слави Центрального кладовища м. Вінниця.

У грудні 2014 р. йому присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (по смертно). З 2019 р. 456-а бригада транспортної авіації носить ім'я Дмитра Майбороди.

Полковник (по смертно) *Костянтин Могилко* (27.05.1978 – 6.06.2014) народився у м. Вінниця. У 1995 р. закінчив Вінницьку школу № 23. Займався у Вінницькому аероклубі. Пілотом цивільної авіації став після завершення у 1999 р. Харківського інституту ВПС та 2003 р. заочного відділення Льотної академії Національного авіаційного університету (м. Кропивницький).

Військову службу розпочав у авіаційній ескадрильї 234-го змішаного авіаційного полку ВПС ЗСУ у м. Львів. А з листопада 2003 р. служив у 15-й Бориспільській бригаді транспортної авіації імені Олега Антонова. Проїшов шлях від помічника командира корабля авіаційної ескадрильї до командира транспортної авіаційної ескадрильї «Блакитна стежа».

З весни 2014 р. підполковник Могилко брав участь у зоні АТО. Загинув 6 червня 2014 р. поблизу м. Слов'янськ Донецької області. Коли під час здійснення спостережного польоту збитий літак АН-30Б почав падати на житлові квартали м. Слов'янськ, пілот Костянтин Могилко ціною власного життя скерував його за межі міста.

Похований на кладовищі с. Пирогове Вінницького району Вінницької області. У 2014 р. Костянтину Могилко присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (по смертно).

Підполковник *Юрій Коваленко*, позивний «Путнік» (16.07.1977 – 15.07.2014) народився в м. Бершадь Вінницької області в родині офіцера-підводника. Після випуску з Одеського інституту Сухопутних військ (нині Військова академія) служив у лавах 93-ї мотострілецької дивізії на Дніпропетровщині. Продовжив службу на Кіровоградщині, де у складі 3-го окремого полку спеціального призначення пройшов шлях від командира розвідувальної групи до заступника командира загону.

Бойові завдання Юрій Коваленко зі своїм загоном виконував з перших днів проведення АТО. Він особисто спланував та реалізував прорив розвідувального загону крізь бойові порядки ворога у район с. Ізварине та перекриття основних маршрутів висування сил противника, зброї та бойової техніки на територію України.

15 липня 2014 р. поблизу с. Провалля Луганської області внаслідок мінометного обстрілу пункту прикордонного контролю «Ізварине» військовий загинув від важких поранень. Похований у с. Флорине Бершадського (нині Гайсинського) району.

У березні 2015 р. Юрію Коваленку присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (помертно).

Полковник (помертно) *Євгеній Пікус* (14.09.1979 – 25.08.2014) народився у м. Вінниця у родині військовослужбовця. Змалку наслідував батька, тому, після закінчення школи № 30, разом із братом-близнюком вступив у Національну академію Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького (нині – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького) у м. Хмельницький. Проходив службу у Східному регіональному управлінні Державної прикордонної служби України.

З 11 липня 2014 р. підполковник Євгеній Пікус керував підрозділами у районі пункту пропуску «Красна Талівка» Луганської області. 24 серпня під його керівництвом прикордонники відбили атаку російської диверсійно-розвідувальної групи. 25 серпня ворог порушив кордон знов. Під час бою, який тривав близько трьох годин, терористи отримали значну вогневу підтримку. Не зважаючи на чисельну та вогневу перевагу, прикордонникам вдалося зупинити загарбників. Втім Євгеній Пікус від пострілів ворожого снайпера загинув. Похований на Алеї Слави Центрального кладовища у м. Вінниця.

Нагороджений медаллю «За військову службу Україні», орденом «За мужність» III ступеня, відзнакою «Народний Герой України» (помертно). У 2018 р. Євгенію Пікусу присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (помертно).

Старший лейтенант *В'ячеслав Семенов* (23.07.1969 – 17.02.2015) народився у м. Жмеринка Вінницької області. Закінчив Вінницький політехнічний інститут у 2005 р. Працював наладчиком на Жмеринському заводі «Сектор».

Мобілізований у серпні 2014 р. Був заступником начальника першої прикордонної застави оперативно-бойової прикордонної комендатури Могилів-Подільського прикордонного загону.

17 лютого 2015 р. рашисти за підтримки артилерії та танків штурмували контрольний блокпост «Балу», що поблизу м. Дебальцеве Донецької області. Для перевірки обстановки В'ячеслав вискочив із бліндажа, тоді як російський танк вистрелив впритул по позиціях прикордонників. В'ячеслав отримав поранення. Врятувати командира не вдалося.

Похований Герой у м. Жмеринка. У 2015 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (помертно), у 2016 р. йому присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (помертно).

З 2017 р. Могилів-Подільський прикордонний загін Південного регіонального управління Державної прикордонної служби України носить ім'я Героя України старшого лейтенанта В'ячеслава Семенова.

Генерал-майор (помертно) *Максим Шаловал* (6.07.1978 – 27.06.2017) народився у м. Вінниця у родині льотчика цивільної авіації.

Після школи закінчив Військовий інститут Національного технічного університету України та розпочав службу у військових частинах розвідки. За час служби брав активну участь у миротворчих операціях.

Перед початком війни очолив спеціальний резерв Головного управління розвідки Міністерства оборони України. Був командиром 10-го окремого загону спеціального призначення, який спочатку російської збройної агресії виконував завдання на сході України.

27 червня 2017 р. полковник Шаповал загинув від вибуху автомобіля в Солом'янському районі м. Київ. Підрив кваліфіковано як терористичний акт, пов'язаний з професійною діяльністю загиблого. Похований на Байковому кладовищі м. Києва.

У вересні 2017 р. генерал-майору Максиму Шаповалу присвоєно звання Героя України з удостоєння ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Нагороджений орденом «Народний Герой України (посмертно), багатьма медалями та відзнаками, зокрема «За оборону Донецького аеропорту».

Сержант *Денис Лабунський*, позивний «Гром» (29.10.1993 – 24.11.2022) народився у м. Вінниця. Був спортсменом, кандидатом у майстри спорту з важкої атлетики, вихованцем дитячо-юнацької спортивної школи Вінницької територіальної організації «Колос». Після закінчення школи призваний на військову строкову службу у 95-й окремій десантно-штурмовій бригаді (в/ч А0281) у Житомирі, на посаді командира відділення. Демобілізувався в запас Збройних сил України у званні сержанта.

Коли розпочалася повномасштабна війна, Денис одразу приїхав з іншої країни, де мешкав з дружиною, та пішов добровольцем до Азову, щоб стати на захист своєї Батьківщини. Служив у складі 3-ї штурмової бригади спецпризначення, де був кулеметником.

24 листопада 2022 р. Денис Лабунський загинув у м. Бахмут при виконанні бойового завдання під час штурму.

Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня та званням Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Виставковий проект «України щит» продовжує доповнюватись і сьогодні, адже війна в Україні триває. Він виконує важливу просвітницьку функцію, яка спрямована на національно-патріотичне виховання населення, розвінчування міфів російської пропаганди про російсько-українську війну та протидію засобам інформаційної війни, яку веде проти України російська федерація.

Джерела талітература:

1. Про питання діяльності об'єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області: Рішення 46 сесії 7 скликання Вінницької обласної ради від 29.10.2020 р. № 922. 11 с. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf
2. Гордієнко О., Горейко В. Наукова концепція виставки «Герої не вмирають» // Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2021.

3. Войнаровська Т., Гордієнко О. Наукова концепція виставки «України щит» // Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2022.
4. Войнаровська Т., Гордієнко О. Наукова концепція розділу діючої виставки «України щит» – «Герої мого краю. Азов» // Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2023.
5. Войнаровська Т., Гордієнко О., Орос А. Наукова концепція розділу діючої виставки «України щит» – «Кривавий бій під Терновими модами: механізована рота 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь»// Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2023.
6. Войнаровська Т., Гордієнко О. Орос А. Наукова концепція оновленої виставки «України щит» // Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2023.

РЕЦЕНЗІЇ

Павло Педін

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ВІД ВІЙСЬКОВОЇ КОНТРРОЗВІДКИ ДО
ВИВЧЕННЯ ТАЄМНИЦЬ ТИСЯЧОЛІТЬ / Упоряд. В. Г. Заєць.
Вінниця : НОВА КНИГА, 2010. 600 с., 112 с. іл.**

Стаття є рецензією на книгу «Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть», яка присвячена відомому археологу, музейнику, професору Івану Івановичу Зайцю. У ній вміщено матеріали про життєвий та творчий шлях, наукову спадщину, спогади, листування, бібліографію, фото та документи про нього.

Ключові слова: Іван Іванович Заєць, археологія, трипільська культура, музезнавство, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.

Розвиток археологічної науки на теренах Вінниччини у другій половині ХХ ст. тісно пов'язаний з діяльністю професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, трипільознавця, кандидата історичних наук, професора, директора Вінницького обласного краєзнавчого музею Івана Івановича Зайця (1922-2007 рр.). Серед пріоритетних завдань сучасних історичних та археологічних студій є вивчення життя і творчості людей, які присвятили себе науковій діяльності. Біографістика дозволяє всебічно розглядати історичні процеси через призму діяльності конкретних особистостей. У цьому контексті постать І. І. Зайця, який займався археологічною, методологічно-науковою та музейною діяльністю, варта окремого дослідження. Для історичної науки в Україні дослідження з історії археології має істотне значення також через унікальну археологічну спадщину різних періодів та багаті традиції її вивчення. Із діяльністю керівників різних археологічних студій пов'язана значна частина ще невідомих наукових відкриттів.

Книга «Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упорядник В. Г. Заєць. Вінниця: НОВА КНИГА, 2010. 600 с., 112 с. іл.» видана за ініціативи Валентини Гаврилівни Заєць – дружини І. І. Зайця.

Рецензентами книги виступили Л. В. Баженов – академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля та Ю. А. Зінко – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Науковий редактор – В. А. Косаківський – старший викладач кафедри етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Книга складається з шести розділів.

У першому розділі описується життєвий шлях вченого. Народився Іван Іванович у селі Кравцівка Дніпропетровської області 21 січня 1922 р., пережив епоху колективізації та Голодомору, відчув на собі як бути «сином ворога народу», навчався в Охтирському та Харківському піхотних училищах. Учасник Другої світової війни. З 1947 по 1949 рр. навчався у школі Міністерства Державної Безпеки СРСР. З 1949 по 1955 рр. навчається на історичному факультеті Грозненського державного педагогічного інституту. Паралельно з навчанням служить у контррозвідці 330-ї винищувальної авіаційної дивізії Центральної групи військ у Австрії, згодом став начальником особливого відділу на космодромі Байконур, далі очолив особливий відділ 43-ї ракетної армії у Вінниці. З 1963 по 1977 рр. був директором Вінницького обласного краєзнавчого музею, з 1977 по 2007 рр. – викладач, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Закінчується розділ останнім інтерв'ю Вінницькому обласному радіо у 2007 р. з нагоди Дня Перемоги у Другій світовій війні.

Другий розділ складається з трьох підрозділів. У першому – «Трипілля, любове моя!» вміщено окремі розділи з монографії та статті про дослідження пам'яток трипільської культури біля сіл Кліщів, Ворошилівка, Цвіжин, Тростянець, Біликівці та інші. Великий обсяг матеріалу присвячений дослідженню поселення трипільської культури Кліщів. Унікальність цього поселення полягає в тому, що ця пам'ятка, відноситься до суміжних етапів VI і VII. Детально описано матеріальні знахідки (предмети побуту, знаряддя праці, ритуальні предмети) рештки тварин (диких і одомашнених), особливості розміщення поселення, будову жител. У розділі можна дізнатися про подібність і відмінність у веденні господарської діяльності на прикладі поселень Кліщів, Ворошилівка та інших. Сюди ж входить і окремі розділи з монографії вченого «Витоки духовної культури українського народу» де дослідник порівнює археологічні пам'ятки на території України від палеоліту до залізного віку. І. І. Заєць приходиться до висновку, «що зародження елементів духовності у стародавнього населення України сягає далекого минулого – епохи пізнього палеоліту. А в наступні періоди – мезоліті, неоліті, а особливо в епоху мідно-бронзового віку і, перш за все, в часи трипільської цивілізації світогляд тогочасного населення України набуває своєї стабільності. Ці традиції передавалися з покоління в покоління, аж до утворення держави Київська Русь. Певна частина світоглядних уявлень, вірувань і повір'їв, збереглася у традиційно-побутовій культурі українського народу XIX – початку XXI століть».

У другому підрозділі – «А музеєм я горджуся» цього ж розділу розповідається про історію становлення сучасного Вінницького обласного краєзнавчого музею. І.І. Заєць, будучи директором, з 1964 по 1970 рр. – займався реконструкцією музею. Завдяки його організаторським здібностям збільшено площу музею з 250 м² до понад 2000 м². Було сформовано сучасні 20 залів, а також україноцентричну експозицію. При оформленні залів використовувались напрацювання, які співробітники збирали у історико-етнографічних поїздках по Україні та Молдові. На основі цих напрацювань Ризький художньо-виробничим

комбінатом «Максла» та ремонтно-будівельною дільницею №1 обласного будівельного тресту було створено сучасний вигляд музею. Наповнення фондів відбувалось завдяки археологічним та етнографічним експедиціям, які організував І. І. Заєць.

«Мої незабутні друзі» – третій підрозділ, у якому розповідається про історії знайомств та дружби з відомими діячами, такими як Василь Порик (1920-1944) – член Руху Опору, герой СРСР та Франції; Семен Яловий – в'язень табору «Дора»; Сергій Корольов – вчений у галузі ракетобудування та космонавтики, конструктор, один із засновників практичної космонавтики; Микола Таратин – педагог, журналіст, ветеран Другої Світової війни та інші.

Третій розділ складається зі статей-спогадів присвячених І. І. Зайцю. Вони написані близькими, друзями, науковцями, колегами та описують його здобутки у військовій, музейній, науковій та педагогічних сферах. Саме завдяки його організаторським здібностям була повна підтримка з боку спецслужб СРСР у становленні космічної програми на космодромі Байконур, підвищення захисту державної таємниці на чолі керівництва Особливого відділу 43 ракетної армії, із занедбаної будівлі постав сучасний краєзнавчий музей, оформлений за передовими зразками 1960-70х рр. та формування археологічного музею у складі ВДПУ, його педагогічна і наукова діяльність у стінах Вінницького державного педагогічного університету.

У четвертому розділі зібране приватне листування вченого з різними людьми, в першу чергу з археологами: С. М. та В. І. Бібіковими, В. М. Даниленком, В. Г. Збеновием, В. І. Маркевичем, В. Ф. Петрунем, І. І. Винокуром, М. Ю. Відейком, С. М. Рижовим, Б. С. Жураковським та багатьма іншими.

П'ятий розділ являє собою зібрану наукову бібліографію І.І. Зайця, публікації у періодичних виданнях та публікації вчених про науковий внесок І. І. Зайця у археологічну, педагогічну та музейну діяльність.

У шостому розділі показано «Життєвий шлях Івана Івановича у фотографіях». Завдяки цьому розділу, книга виділяється своєю оригінальністю, оскільки крім структурованого наукового тексту, вона має 112 сторінок світлин, які вдало демонструють життєвий шлях І.І. Зайця.

Отже, висвітлення наукової діяльності І.І. Зайця у цій книзі, дає змогу зрозуміти, яким чином велись: фундація Вінницького обласного краєзнавчого музею, прикладні дослідження трипільської культури на Вінничині, наукова діяльність у стінах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: МИКОЛА ДОРОШ. ВІННИЦЯ: ВИТОКИ. РЕАЛІЇ.
ВІННИЦЯ, ТОВ «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», 2023. 176 с.**

Podolica поповнилась ще однією розвідкою з історії нашого краю. Її автор невгамовний пошуковець, подвижник дослідження праісторії Вінниччини - Микола Никифорович Дорош.

Ця книга наповнена романтизмом, вводить нас у таємничість минулих століть та гарно, поетично будує магічну гіпотезу щодо походження назви міста Вінниця (Венча/Венича (Вене).

Разом з тим, книга торкається важливих історичних моментів, які потребують виваженого і доскіпливого дослідження та обґрунтування.

Багато усталених штампів, народжених у ідеологічних штабах московії за втовкмачених десятиліттями поколінням істориків, продовжують, як зашпори, ятрити українську свідомість, нищать нашу ідентифікацію і донині.

Потрібно підтримати і приєднатися до висновку автора: «...Не виясненою є назва Вінниці. ... Тлумачення дослідників часто поверхові та суперечливі... При цьому вченими взагалі науково не аналізуються справжні витоки древнього граду над Південним Бугом».

У книзі аргументовано розвінчано аргументи щодо назви від «вено» - посаг, плата за паречену. «віночок» чи «віночки», вінич, з якого виготовляли віники та слова «винниця» від «винокурня», і вказано: «... біля дороги на Уланів, вільні незаймані землі були колись забудовані броварнями та винокурнями, тому й нині ця територія біля Хмільника носить назву урочище Винниця».

Автором слушно вказано, що «...слово «Вениця» майже усюди писалося через давнє «ять»...», а далі автор згадує полеміку навколо тлумачення літери «ять» і вважає, що у назві міста «ять» відповідала українському «е» або «є», а не «і», а тому: «...первісна назва була «Вениця», а не «Вінниця»...». Хоча такий висновок є дискусійним.

Лейтмотивом усієї книги є наполегливий наголос автора: «...треба визнати, що назва «Вениця» є трансформованою назвою ймення язичницького бога - Венича...», «...Первісне місце, осідок, де стояв замок литовців, був названий на честь Бога ВЄНИЧА...».

Однак бог «Венич» дещо невідомий в українській міфології і згадується у Велесовій книзі як назва живного місяця, який сьогодні ми називаємо «серпень».

Дуже сміливо сказано: «...ймення божества «Вена» - «Венча», без найменшого сумніву, носила й річечка Вениця, притока Богу, нині Вінничка». Далі автор виводить похідну назву поселення Венича, Вениця від імені бога води Вене. Цілком вірогідно, що сплавляючи священною річкою благодійний хліб, річка з роками на себе також перебрала святу назву Вене.

Микола Никифорович звертається до тексту Велесової книги, зокрема до дошки 11 (б) IX розділу «Наші Боги» і робить висновок, що «... назва древньої Вінниці, без найменшого сумніву, має давнє язичницьке походження». А тому: «...Ймення міста походить од Венича -

бога творця Всесвіту Дідуха - священного ритуального Снопа-Святовита...».

Аналізуючи важливі доробки дослідників В.Б.Чорного, В.М. Михайловського, та В.Д. Отамановського (з книги «Вінниця в XIV - XVII століттях»), що Вінниця в той час поділялася на дві адміністративні одиниці, де було окреме правління, автор наводить цікаву власну гіпотезу: «...на лівому березі (де нині Старе місто) біля річки Вениця було поселення з однойменною назвою, тобто «Вениця». А територія торгового осідку на правому березі та острова... не носила ймення Вінниці, її назва серед людей була Торговиця...».

Ця гіпотеза підтверджена план-схемою Вінниці у XIV - XVI ст., яка наведена у книзі Отамановського і зазначена у схемі назвою «Нова Вінниця». В. Отамаповський на своїй карті середнього Побожжя окремо позначив Стару Вінницю і поряд Нову Вінницю, яка виросла саме завдяки торгівлі.

Також наведена інша цікава вказівка на дві Вінниці: «... печатка — це тогочасний герб Вінниці в овалі з орнаментом та напис польською мовою: Печатка міста Його Королівської Милості обох Вінниць». Під обома Вінницями йшлося про Старе і Нове міста. Про це пише Музей Вінниці.

Отож у вказані часи наша Вінниця мала в собі дві територіально-адміністративних одиниці, які й відображені на даному гербі.

Загалом у книзі зроблено важливий висновок: «...розкопки Лариси Виногородської із інституту археології України проведені у 2013 році, показують, що у I — IV ст. н.е. тобто в часи черняхівської археологічної культури, поселення на місці Старої Вениці вже існувало...».

Автор зробив потрібний наразі, у ході ідеологічної війни, своєчасний заклик: «...Вчорашній день фальшування, брехні і обману минув, пора науковим колам і безпосередньо історикам-ентузіастам спростовувати їх завуальовані проросійські напрацювання та наративи, показувати багату українську минувщину реально та об'єктивно. Потрібно, видавлювати із себе раба, меншовартісність та другосортність, а думати про реальність і об'єктивність у подачі для населення фактів славної прабатьківської минувщини...»

Книга розрахована на допитливих читачів: туристів, краєзнавців, учителів, студентів, учнів — усіх, хто цікавиться і переймається безцінним минулим красуні Вінниці

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бойчук Олександра Олександрівна** – здобувачка вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Борзов Сергій Сергійович** – голова Вінницької обласної військової адміністрації.
- Войнаровський Анатолій Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гаврищук Віталій Миколайович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гальчак Сергій Дмитрович** – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.
- Гевель Олена Сергіївна** – студентка історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Герасимчук Сергій Борисович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Голіненко Вадим Ігорович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гордієнко Олена Іванівна** – завідувачка відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гуменюк Ігор Петрович** – архівіст I категорії відділу інформації і використання документів Державного архіву Вінницької області.
- Гребеньова Валентина Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Даниленко Віктор Михайлович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу повоєнної історії України Інституту історії України НАН України.
- Даниленко Олександр Вікторович** – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Даниленко Святослав Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

- Денисик Григорій Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Дикун Дарина Валеріївна** – здобувачка вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Дудар Роман Анатолійович** – здобувач вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Завальнюк Костянтин Вікторович** – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.
- Зелінський Руслан Мар'янович** – головний спеціаліст Літинської селищної ради Вінницького району Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України.
- Зінько Юрій Анатолійович** – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Ігнатів Юрій Володимирович** – магістрант кафедри географії ВДПУ другого року навчання спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія).
- Єсюнін Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.
- Кавецький Станіслав Вячеславович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Калитко Сергій Леонідович** – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник КЗ «Музей Вінниці».
- Канська Вікторія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Каросва Тетяна Робертівна** – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Коляструк Ольга Анатоліївна** – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Комарніцький Олександр Борисович** – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

- Косаківський Віктор Афанасійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Кравченко Павло Миколайович** – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник освіти України.
- Кравчук Олександр Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Криворучко Олександр Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Кропивницька Каріна Олександрівна** – студентка 3-го курсу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Кузьмич Максим Олександрович** – здобувач вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Кузьмінець Наталія Петрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Кучасв Руслан Олександрович** – здобувач вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Лазаренко Володимир Іванович** – завідувач відділу українознавства комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», член Національної спілки журналістів України.
- Ленчук Дмитро Михайлович** – молодший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею, аспірант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Лисий Анатолій Кононович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», Почесний краєзнавець України.
- Літинський В'ячеслав Валерійович** – старший лаборант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін, аспірант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Мазуркевич Віра Василівна** – викладач-методист комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».
- Матушок Галина Сергіївна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- Марценюк Надія Миколаївна** – викладачка Вінницького технічного фахового коледжу.
- Мельничук Олег Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Неприцький Олександр Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Остапенко Катерина Анатоліївна** – студентка 3-го курсу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Парадїж Інна Володимирівна** – здобувачка вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Педін Павло Федорович** – аспірант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Пірус Тетяна Петрівна** – завідувачка Навчально-науковою лабораторією з етнології Поділля історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Подкур Роман Юрійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, провідний науковий співробітник Інституту дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду.
- Рабчук Тетяна Віталіївна** – старша наукова співробітниця Вінницького обласного краєзнавчого музею, аспірантка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Редько Олексій Володимирович** – кандидат філософських наук, начальник управління Державної служби якості освіти у Житомирській області.
- Рекрут Валерій Пилипович** – секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України.
- Рожківська Юлія Анатоліївна** – здобувачка вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Романець Людмила Миколаївна** – кандидат історичних наук, викладач, голова циклової комісії соціальних дисциплін ТО ВСП «Вінницький фаховий коледж НУХТ».
- Романюк Іван Миронович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Романюк Ольга Миколаївна** – викладач Вінницького технічного фахового коледжу.

- Семенчук Андрій Васильович** – здобувач вищої освіти історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Сердунич Любов Андріївна** – Спільчанка НСКУ, НСЖУ, НСПУ, Асоціації дослідників голодоморів в Україні, ВТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, леді ордена «За заслуги» III ступеня.
- Стадник Олена Олексіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.
- Старинчук Валерій Олегович** – завідувач сектору інформаційної роботи та зв'язків із громадськістю відділу організаційної та інформаційної роботи апарату Погребищенської міської ради та її виконавчого комітету, футуролог.
- Ткачук Тамара Василівна** – завідувача публічною бібліотекою села Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.
- Трембіцький Анатолій Михайлович** – завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка.
- Трубчанінов Сергій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Тучинський Віталій Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Федоришен Олександр Юрійович** – директор комунального закладу «Музей Вінниці».
- Федорчук Ярослав Іванович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Ходак Ірина Олександрівна** – наукова співробітниця відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України.
- Черевко Віктор Андрійович** – композитор, поет, член творчої спілки діячів естрадного мистецтва України, відмінник освіти України, завідувач циклової комісії музичного інструменту факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».
- Черняк Василь Васильович** – вчитель історії «Білянської гімназії Чернівецької селищної ради».
- Шпичка Василь Володимирович** – старший лаборант Донецького Національного університету ім. Василя Стуса, член Вінницького обласного історико-просвітницького, правозахисного, благодійного товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса.
- Юськов Олександр Сергійович** – аспірант кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

УДК 94(477.44) (06)

В 48

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краснзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краснзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. – Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. – 312 с.

Книгу видано за сприяння
Вінницької обласної військової адміністрації
та Вінницької обласної ради

Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Гребеньова В. О.
Технічний редактор Мазур І. В.

Здано в набір 25.10. 2023 р. Підписано до друку 25.10.2023 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman Гуг. Ум. др. арк. 18,135
Тираж 100 примірників

ПрАТ «Вінницька обласна друкарня»
Реєстр. свідоцтво ДК № 4971 від
31.08.2015 р.
21100, м. Вінниця, вул. Київська, 4.
Тел. (0432) 67-10-53, 67-10-54
E-mail: VOD2000@i.ua